Arxiu
de Textos Catalans Antics
33

BARCELONA
2020-2021

Arxiu
de Textos Catalans Antics

Arxiu
de Textos Catalans Antics

33

BARCELONA
2020-2021

Sota el patrocini de la Generalitat de Catalunya
i de la Diputació de Barcelona

Fundador: Josep Perarnau i Espelt

Codirectors: Jaume de Puig (Institut d'Estudis Catalans), Jaume Mensa (Universitat Autònoma de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans).

Secretari: Alexander Fidora (ICREA – Universitat Autònoma de Barcelona).

Consell Editorial: Pere Lluís Font (Institut d'Estudis Catalans), Josep Maria Nadal i Farreras (Institut d'Estudis Catalans), Armand Puig i Tàrrech (Ateneu Universitari Sant Pacià), Teresa Cabré (Institut d'Estudis Catalans), Albert Rossich (Institut d'Estudis Catalans), Joan Torra (Facultat de Teologia de Catalunya – Ateneu Universitari Sant Pacià).

Consell de Redacció: Michel Adroher (Université de Perpignan Via Domitia), Jesús Alturo Perucho (Universitat Autònoma de Barcelona), Gemma Avenoza (†) (Universitat de Barcelona), Irene Capdevila Arrizabalaga (Institut d'Estudis Catalans), Xavier Casassas (Universität Salzburg), Lluís Cifuentes (Universitat de Barcelona), Roger Friedlein (Ruhr-Universität Bochum), Sebastià Giralt (Universitat Autònoma de Barcelona), Robert D. Hughes (Praga), Sadurní Martí (Universitat de Girona), Tomàs Martínez Romero (Universitat Jaume I), Francesco Santi (SISMEL, Università di Bologna), Barbara Scavizzi (Gubbio), Lourdes Soriano Robles (Universitat de Barcelona), Matthias M. Tischler (ICREA – Universitat Autònoma de Barcelona).

Consell Assessor: Lola Badia (Universitat de Barcelona), Rosanna Cantavella (Universitat de València), John Dagenais (University of California, Los Angeles), Dominique de Courcelles (Centre National de la Recherche Scientifique – École Normale Supérieure), Fulvio Delle Donne (Università degli Studi della Basilicata), Michael McVaugh (University of North Carolina at Chapel Hill), Isabel Müller (Ruhr-Universität Bochum), Joaquim Nadal i Farreras (Universitat de Girona), Michela Pereira (SISMEL), Joan Requesens i Piquer (Manresa).

© 2020-2021 by «Arxiu de Textos Catalans Antics»
Volum publicat a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans
i de l'Ateneu Universitari Sant Pacià

Compost per Jordi i Míriam Ardèvol
Imprès a Service Point FMI, SA
Disseny gràfic: Narcís Comadira

ISSN: 0211-9811
Dipòsit legal: B. 25.453-1982

Els continguts de l'Arxiu de Textos Catalans Antics estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a *http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca*. Així, doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

ARTICLES

Matthias M. Tischler
ICREA / Universitat Autònoma de Barcelona

LA TRANSFORMACIÓ CAROLÍNGIA DE LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

The Carolingian Transformation of Early Medieval Catalonia

Bernhard Bischoff (1906-1991), *in memoriam*

Resum: Aquest article presenta una reflexió sobre com es pot mesurar la intensitat i la qualitat de la transformació carolíngia del territori ibèric corresponent a la franja fronterera perifèrica sud-occidental de l'imperi carolingi, durant i després de la seva existència, des del segle IX al XI. La perspectiva d'enfoc en una regió fronterera, amb els conseqüents reptes particulars —pel fet d'haver estat sempre una terra mitjancera, quant a la transferència de coneixement i quant a la construcció d'identitats, entre els centres polítics, religiosos i culturals de l'imperi franc, els regnes ibèrics cristians del nord i els dominis mediterranis musulmans del sud—, pot ajudar-nos a esmolar les eines per a descriure la cultura carolíngia, tant en els centres com en les perifèries europees. Mitjançant l'ús de categories establertes quant a la qualificació d'habilitats i coneixements culturals, aquest article discuteix dos fenòmens centrals de la cultura carolíngia: *1*) el desenvolupament i l'ús de l'específica minúscula carolina i *2*) la introducció i la transformació dels textos carolingis relatius a la vida religiosa en la incipient societat transcultural de la Catalunya altmedieval. D'aquesta manera, aquest article subratlla el fet que ens cal reconsiderar el qualificatiu «carolingi» des d'una doble perspectiva: des del punt de vista extern franco-francès i des del punt de vista intern ibèrico-visigòtico-català.

Mots clau: Catalunya altmedieval, reforma de l'Església, cultura carolíngia, manuscrits, vida religiosa.

Abstract: This paper presents a reflection on how we can measure the intensity and quality of the Carolingian transformation of the Southwestern Iberian periphery of the Carolingian Empire during and after its existence from the ninth to the eleventh century. The view through the lens of a border region and its challenges of having always been a middle ground of knowledge transfer and identity – building between the political, religious and cultural centres of the Frankish Empire, the Northern Christian Iberian reigns and the Southern Muslim dominions of the Mediterranean world – can sharpen our instruments of describing Carolingian culture in its European centres and peripheries. By using established categories of the qualification of cultural skills and knowledge, the paper discusses two central phenomena of Carolingian culture: 1) the development and use of a specific Carolingian minuscule and 2) the

introduction and transformation of Carolingian texts of religious life in the rising transcultural society of early medieval Catalonia. In doing so, the paper shows that we must reconsider the attribute "Carolingian" from a double perspective – from the external Frankish-French and the internal Iberian-Visigothic-Catalan standpoint.

Keywords: Early medieval Catalonia, Church reform, Carolingian culture, Manuscripts, Religious life.

La cultura carolíngia en la Catalunya altmedieval

Una de les qüestions encara no resoltes en matèria d'estudis carolingis del segle XX i XXI és el paper que les regions perifèriques de l'imperi de Carlemany van tenir en termes de cultura i religió, i quina posició podrien haver ocupat les anomenades *marcae* en la xarxa europea de transferència de coneixement. Aquest punt de vista ens mena immediatament a qüestionar-nos una altra pregunta, no pas resposta encara: quin paper va tenir la Marca Hispànica carolíngia (la futura Catalunya) i els seus manuscrits en la història de la difusió europea de la minúscula carolina i la cultura textual del segle IX ençà? Per a respondre aquestes qüestions, em centraré en els trets principals de la cultura carolíngia, com és ara l'escriptura carolina, els textos religiosos de la vida benedictina i canònica, la Bíblia i els homiliaris.

La minúscula carolina en la Catalunya altmedieval

Potser la presència més visible i directa de la cultura carolíngia a la Catalunya altmedieval quedi reflectida per la propagació de les seves tècniques culturals i el grau d'èxit en la seva realització, tals com la difusió en l'escriptura de la nova minúscula carolina en la Marca Hispànica, un tret diferenciador que separa, a partir del segle IX, el nord-est de la península Ibèrica de la resta del territori. Havent consultat, d'una banda, la magistral *Paläographie* de Bernhard Bischoff,[1] així com el seu repertori en quatre volums, publicat a títol pòstum, sobre els manuscrits continentals del segle IX,[2] i, de l'altra, havent revisat les seves publicacions[3] i el seu propi arxiu de manuscrits (*Handschriften-*

1. Bernhard Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (Grundlagen der Germanistik 24), Berlín, Erich Schmidt 1986 (etc.).

2. Id. (†), *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)* 1: Aachen – Lambach, Wiesbaden, Harrassowitz 1998; ... 2: Laon – Paderborn, Wiesbaden, Harrassowitz 2004; ... 3: Padua – Zwickau, Wiesbaden, Harrassowitz 2014; ... 4: Gesamtregister, Wiesbaden, Harrassowitz 2017.

3. La bibliografia completa ha estat publicada per Sigrid Krämer, *Bibliographie Bernhard Bischoff und Verzeichnis aller von ihm herangezogenen Handschriften* (Fuldaer Hochschulschriften 27), Frankfurt am Main, Knecht 1998.

archiv),[4] també publicat pòstumament, he pogut obtenir, ja d'antuvi, algunes respostes preliminars pel que fa a la qüestió formulada, relativa a la introducció de la minúscula carolina i els textos en la Marca Hispànica.

Pel que fa a la història de la minúscula carolina a la península Ibèrica, Bischoff diu que Catalunya va ser una excepció dels territoris hispànics en no continuar utilitzant la característica minúscula visigòtica, més recent, fins a principis del segle XII (o fins i tot més tard); també raona que aquest canvi d'escriptura a Catalunya va tenir lloc molt abans de la influència cluniacenca i de la reforma litúrgica del papa Gregori VII en terres hispàniques durant el segle XI.[5] Però Bischoff no detalla minuciosament l'avanç de la nova minúscula carolina —el paleògraf veu aquest fenomen com si es desenvolupés simultàniament amb l'ús de l'escriptura visigòtica fins a principis del segle IX— i únicament esmenta el famós monestir de Ripoll com a centre català iniciador d'aquest nou ús. Tot i que les modernes investigacions dutes a terme més recentment a Catalunya han demostrat que la història no és tan senzilla,[6] ja que ara sabem que durant el segle IX es va trigar un temps a l'hora de substituir l'antiga minúscula visigòtica per la nova escriptura carolina en la Marca Hispànica. En altres paraules, encara hi trobem tipus híbrids de minúscula durant aquest segle: o bé minúscules visigòtiques sota influència carolíngia o bé minúscula carolina amb substrat visigòtic. Actualment sabem que la

4. Arno MENTZEL-REUTERS (ed.), *Handschriftenarchiv Bernhard Bischoff (Bibliothek der Monumenta Germaniae Historica, Hs. C 1, C 2)* (MGH Hilfsmittel 16), Munic, Monumenta Germaniae Historica, 1997).

5. BISCHOFF, *Paläographie*, 130, 136 i 160.

6. Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET] – Jesús ALTURO [I PERUCHO], «La escritura de transición de la visigótica a la carolina en la Cataluña del siglo IX», dins *Actas del VIII Coloquio del Comité Internacional de Paleografía Latina* (Estudios y Ensayos 6), Madrid, Joyas Bibliográficas 1990, 131-138; Jesús ALTURO I PERUCHO, «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», dins *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)* 1 (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona 23), Barcelona, Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya 1991, 21-48; ID., «Manuscrits i documents llatins d'origen català del segle IX», dins *ibid*., 273-280; ID., «Escritura visigótica y escritura carolina en el contexto cultural de la Cataluña del siglo IX», dins Agustín HEVIA BALLINA (ed.), *Las raíces visigóticas de la Iglesia en España. En torno al Concilio III de Toledo. Santoral hispano-mozárabe en España* (Memoria Ecclesiae 2), Oviedo, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España 1991, 33-44 i 298; ID., «El fragment de còdex 2541, IV de la Biblioteca de Catalunya amb algunes notes sobre característiques paleogràfiques de la primitiva minúscula carolina catalana», dins *Miscel·lània d'estudis dedicats a la memòria del Professor Josep Trenchs i Òdena* [= *Estudis castellonencs*, 6, 1 (1994-1995)], Castelló de la Plana, Serveis de Publicacions de la Excma. Diputació Provincial 1995, 95-103 [amb 2 figures]; ID., «Els tipus d'escriptura a la Catalunya dels segles VIII-X», dins *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya 1999, 131-134 [amb 9 figures]; Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET] – Jesús ALTURO [I PERUCHO], «Problemàtica de les escriptures dels períodes de transició i de les marginals», *Cultura neollatina*, 58 (1998), 121-148 [amb 17 figures], 127-131 i fig. 4-7; [Maria] Josepa ARNALL [I JUAN], «La escritura carolina», dins Ángel RIESCO TERRERO (ed.), *Introducción a la paleografía y la diplomática general* (Letras universitarias), Madrid, Síntesis 1999 (etc.), 89-110 [amb 13 figures], 98-104.

minúscula carolina es va infiltrar cada vegada més a la Marca Hispànica a partir de mitjan segle IX a través de manuscrits i diplomes carolingis importats de Septimània o fins i tot escrits en el regne franc occidental.[7] D'aquesta manera, es va produir, d'una banda, un estil d'escriptura de transició entre l'antiga minúscula visigòtica i la nova escriptura carolina i, d'altra banda, un tipus específic de minúscula carolina amb característiques catalanes, escrits especialment als *scriptoria* del nord dels comtats carolingis, com és ara Vic i Ripoll, mentre que Girona i Barcelona semblen seguir una minúscula carolina més internacional. Això significa que, al costat de Ripoll —i altres monestirs sota influència carolíngia, els *scriptoria* primerencs dels quals encara són de difícil reconstrucció—, els bisbats i els comtats de Girona, Vic i Barcelona també van tenir un paper important, encara que individual, en la introducció de la minúscula carolina i que diversos tipus d'aquesta escriptura foren importats des del rerefons polític i cultural de la Catalunya altmedieval, procedents de Septimània, Borgonya i França (Narbona, Lió, Tours ...), els quals finalment van dominar el desenvolupament de la nova escriptura a la Catalunya altmedieval d'ençà de *ca*. l'any 900.

Textos carolingis de vida religiosa

Monaquisme benedictí

Entorn de la vida monàstica primitiva medieval, sovint s'explica la història que la difusió a escala europea de l'estil de vida benedictí estigué intrínsecament connectat a la reforma carolíngia de l'Església. Aquesta forma de vida religiosa més antiga va imposar el seu predomini sobre altres regles monàstiques masculines (i femenines) a la perifèria sud-occidental de l'imperi carolingi d'ençà del regnat de Lluís el Pietós i del seu conseller monàstic, Benet d'Aniana.[8] Aquest segon Benet, originalment batejat com Witiza, era el fill del comte visigot de Magalona, a la Septimània. Quan es va fer monjo bene-

7. Quant a la influència de la minúscula diplomàtica franca sobre l'escriptura de documents de la Marca Hispànica: veg. Ephrem [Ernest] COMPTE – Josep [Maria] RECASENS [I COMES], «Influències de l'escriptura de les cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica», dins *I Col·loqui d'història del monaquisme català, Santes Creus, 1966* 2 (Publicacions de l'Arxiu bibliogràfic de Santes Creus 25), Santes Creus, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus 1969, 51-57 i figures 1-7.

8. Unes panoràmiques excel·lents sobre la introducció de la vida benedictina en la Marca Hispànica i la Catalunya medieval es troben dins Antonio LINAGE CONDE, *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica* 2: La difusión de la «Regula Benedicti» (Fuentes y estudios de historia leonesa 10), Lleó, Centro de Estudios e Investigación «San Isidoro» 1973, 498-538; ID., «La implantació de la regla benedictina als comtats catalans», dins Marina MIQUEL [I VIVES] – Margarida SALA [I ALBAREDA] (eds.), *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura – Pòrtic 1999, 44-61 [amb 11 figures].

dictí a Saint-Seine (prop de Dijon), va prendre el nom nou del seu precursor italià i model de vida monàstica, Benet de Núrsia. Tenim una coneixença relativament gran sobre el tal Witiza-Benet, incloent-hi la seva participació en la introducció general d'una versió revisada de la *Regula S. Benedicti*, i la seva obra pròpia i la dels seus deixebles, en què s'hi explica el contingut i la superioritat d'aquesta regla monàstica en comparació amb altres regles monàstiques concurrents.[9] Fins i tot sabem que Benet durant un temps va predicar contra l'adopcionisme, una forma de cristologia hispànica afavorida pel bisbe Fèlix d'Urgell, que fou desqualificat, condemnat i eradicat com a heretgia per l'Església franca.[10] Com a conseqüència plena del seu rol, la transmissió de la seva *Vita*, escrita poc després de la seva mort (821) pel seu propi alumne Ardó d'Aniana (*ca.* 822/823),[11] no es va confinar únicament a la seva regió natal de Septimània, amb una còpia del segle XII d'Aniana com el testimoni més antic conservat d'aquest text biogràfic[12] —una afirmació que es pot llegir encara avui, fins i tot en la publicació més recent—,[13] sinó que deixà les seves petges també en la Catalunya medieval, amb extractes en el leccionari de Santa Maria de Serrateix[14] i en el breviari de Sant Miquel de Cuixà,[15] fet que ens per-

9. Walter KETTEMANN, *Subsidia Anianensia. Überlieferungs- und textgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und der sog. «anianischen Reform». Mit kommentierten Editionen der «Vita Benedicti Anianensis», «Notitia de servitio monasteriorum», des «Chronicon Moissiacense» / «Anianense» sowie zweier Lokaltraditionen aus Aniane* 1-2, Tesi doctoral dirigida per Dieter GEUENICH, Duisburg – Essen, Universität Duisburg-Essen 2000 [*https://duepublico2.uni-due.de/receive/duepublico_mods_00018245*].

10. Manuel RIU [I RIU], «Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel», *Anuario de estudios medievales*, 1 (1964) 77-96, 91 sq.

11. Ed. Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 15, 1, Hannover, Hahn 1887, 200-220; ed. KETTEMANN, *Subsidia Anianensia* 1, 139-223.

12. Montpeller, Archives départementales de l'Hérault, 1H1, f. 1r-13v, poc després del 1131. Per raons de brevetat, ofereixo únicament referències bibliogràfiques escollides per als manuscrits esmentats en les notes a peu de pàgina següents.

13. Paolo CHIESA, «Ardo Anianensis mon.», dins Paolo CHIESA – Lucia CASTALDI (eds.), *La trasmissione dei testi latini del Medioevo. Mediaeval Latin texts and their transmission* 4 (Millenio medievale 94. Strumenti e studi N. S. 32. TE.TRA 4), Florència, SISMEL Edizioni del Galluzzo 2012, 60-68.

14. Solsona, Arxiu Diocesà, Còdex 33 (*olim* Museu Diocesà, Ms. 3), f. 23v-24r: Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Regles i observances monàstiques a Catalunya», dins *II Colloqui d'història del monaquisme català. Sant Joan de les Abadesses 1970* 2 (Scriptorium populeti 9), Poblet, Abadía de Poblet 1974, 7-24, 18; Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit del manuscrit llatí 3.806 de la Biblioteca Nacional de París. Un homiliari de Vilabertran», *Miscellània litúrgica catalana*, 2 (1983), 13-47, 28 amb n. 69 i 45 amb n. 169.

15. París, Bibliothèque nationale de France, Fonds Baluze, Ms. 372 recopila en els f. 44r-48v el contingut dels dos volums, avui perduts, del breviari de Sant Miquel de Cuixà; el f. 44v documenta que els f. 63 sq. del primer volum contenien alguns extractes de la *Vita*: Pere PUJOL I TUBAU, «El Breviari de Cuixà», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6 (1920-1922), 329-341, 333; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 18; ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 28 amb n. 69 i 45 amb n. 169.

met d'assumir, doncs, una certa circulació i coneixement d'aquesta biografia monàstica carolíngia ja en la Catalunya medieval.

Una altra història ben coneguda de la vida monàstica altmedieval és l'aplicació europea de forma igualitària de la vida benedictina aconseguida pels moviments monàstics del segle X que es van originar en diversos centres de reforma francs, com ara Cluny, Gorze, Fleury, Moissac i d'altres. Aquests moviments van intentar continuar, completar o transformar el treball de reforma de Benet d'Aniana. Almenys dos d'aquests centres monàstics, Cluny i Fleury, amb forts vincles amb la cultura carolíngia, van tenir un impacte primerenc en la renovació de la vida benedictina de Catalunya en la formació de les primeres congregacions de comunitats exemptes des de la segona meitat del segle X.[16]

Ambdues històries del monaquisme benedictí català ens parlen principalment, sense tenir una visió integral i integradora, de la tradició manuscrita generada per aquests moviments de reforma monàstica. La plena integració d'aquests testimonis en una difusió europea global de la nova literatura monàstica dins de la història de la comunicació oral i escrita i els seus efectes sobre la construcció d'identitats religioses a les diferents regions del món ibèric és una tasca apassionant que encara ha de fer-se amb tot detall. El que presento tot seguit no té cap altre afany que el d'oferir tan sols observacions preliminars sobre el paisatge català de la transmissió textual i sobre la seva contextualització històrica.

Al cor de l'interès en la recerca prèvia sobre la vida benedictina catalana s'hi troba el text fonamental, la *Regla de Sant Benet*.[17] La còpia més antiga coneguda de *ca*. l'any 850 encara és escrita en minúscula visigòtica, però aparentment sota la influència de la minúscula carolina i, per tant, produïda en algun lloc de la Marca Hispànica; avui es conserva a El Escorial.[18] Trobem també d'altres primeres còpies ja d'ençà del segle XI: un inventari de llibres de Sant Sadurní de Tavèrnoles que data del 1040 esmenta un exemplar, o

16. Ramon D'ABADAL I DE VINYALS, «L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle X», *Studi medievali*, III 2 (1961), 3-41; Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle», *Annales du Midi*, 75 (1963), 551-570 i 570-573 (Discussió) [reimpr. dins *Moissac et l'Occident au XIe siècle. Actes du colloque international de Moissac, 3-5 mai 1963*, Tolosa 1964, 229-248 i 248-251 (Discussió)]; Karen STÖBER, «Cluny in Catalonia», *Journal of Medieval Iberian Studies*, 9 (2017), 241-260, 241 i 244.

17. LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 777-788 i 844-854.

18. El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo, Ms. I. III. 13., f. 7v-57v: Rudolf HANSLIK, *Benedicti Regula* (CSEL 75), Viena 1960 (etc.), LIV-LVI («s. IX/X») i LXXIV sq. (manuscrit H 2); Agustín MILLARES CARLO (†), *Corpus de códices visigóticos* 1: Estudio, Las Palmas de Gran Canaria, Fundación de Enseñanza Superior a distancia 1999, 55 núm. 55; ID., … 2: Àlbum, Las Palmas de Gran Canaria, Gobierno de Canarias 1999, 54 núm. 55 (f. 203r); LINAGE CONDE, «L'implantació», 50. Algunes notes marginals mostren que el manuscrit ja es trobava, al segle X, en una casa d'influència benedictina a les regions més occidentals de la península Ibèrica.

potser dos, de la *Regla de Sant Benet*;[19] el catàleg de Ripoll del 1047 descriu, també, un «Liber Sancti Benedicti», potser l'exemplar personal (avui perdut) de l'abat Oliba.[20] Altres manuscrits de la *Regla* del mateix segle s'han conservat, provinents de les cases benedictines de Sant Cugat del Vallès (donada a la seva fundació, Sant Llorenç del Munt),[21] d'un lloc encara no identificat[22] i de Santa Maria de Serrateix.[23] Durant la preparació de l'edició crítica de la regla benedictina publicada el 1960,[24] el filòleg de Viena Rudolf Hanslik va poder demostrar que la família textual dels rars testimonis de la península Ibèrica depenia d'un arquetip procedent de Narbona o Septimània,[25] la regió natal de Benet d'Aniana.[26] Però Hanslik no va comparar de manera exhaustiva els textos de cadascuna de les còpies catalanes existents de la *Regla* —el manuscrit de Santa Maria de Serrateix, en particular, no es tingué en compte per a la seva edició—, de manera que no sabem la interrelació exacta entre les còpies catalanes i, per tant, les formes de difusió de la *Regla de Sant Benet* en la Catalunya altmedieval.[27]

19. «... regulas .II.», ed. Cebrià Baraut [i Obiols], «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)», *Urgellia*, 12 (1994-1995), 7-414 (edició: 128-133 núm. 59), 131 lín. 37; Michel Zimmermann, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)* 1 (Bibliothèque de la Casa de Velázquez 23, 1), Madrid, Casa de Velázquez 2003, 558; … 2 (… 23, 2), Madrid, Casa de Velázquez 2003, 761-763.

20. Ed. Rudolf Beer, *Die Handschriften des Klosters Santa María de Ripoll I* (Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 155, núm. 3), Viena, Alfred Hölder 1908, 101-109, 103 núm. 78; ed. Miquel dels Sants Gros i Pujol, «L'antic catàleg de la biblioteca del monestir de Ripoll», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 24 (2016), 121-150, 133 núm. 39: Beer, *Handschriften*, 86 sq.; Zimmermann, *Écrire et lire* 2, 625 i 762; Gros i Pujol, «L'antic catàleg», 133 núm 39 (el qual formula dubtes sobre la identificació feta per Beer i suggereix, en canvi, quant a l'autoria, Aimon de Fleury, *De miraculis S. Benedicti libri II* o Smaragdus de Sant-Mihiel, *Expositio in Regulam S. Benedicti*).

21. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 22, f. 135v-155r: Hanslik, *Benedicti Regula*, LVII sq. i LXXIV sq. (manuscrit Y; amb la datació incorrecta «s. X/XI» i amb el tipus d'escriptura incorrecte «litt. Visigot.»); Linage Conde, *Los orígenes* 2, 782 n. 39, 831 amb n. 194, 196 i 198-202, 839 n. 226 i 851 sq.; Mundó i Marcet, «Regles», 15 amb n. 27 i 18; Zimmermann, *Écrire et lire* 1, 605.

22. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4209, f. 1r-20r: Hanslik, *Benedicti Regula*, LVII i LXXIV sq. (manuscrit *e*); Mundó i Marcet, «Regles», 15 («de la Septimània»).

23. Copenhaguen, Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Samling, Ms. 1794, f. 185r-201v: Linage Conde, *Los orígenes* 2, 810 (f. 201v; amb la signatura errònia «1594») i 852 (amb la signatura errònia «S. 1.594»); Mundó i Marcet, «Regles», 15.

24. Ed. Hanslik, *Benedicti Regula*, 1-165.

25. Id., «Praefatio», dins Id. (ed.), *ibid.*, XI-LXXIV, LV-LVIII; Manuel Cecilio Díaz y Díaz, «La circulation des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIIIe au XIe siècle», *Cahiers de civilisation médiévale*, 12 (1969), 219-241 i 383-392 [amb 5 figures], 238 n. 132; Zimmermann, *Écrire et lire* 2, 762.

26. Riu i Riu, «Revisión», 96 indirectament va assumir que el propi Benet d'Aniana hauria portat aquesta versió de la regla a la Marca Hispànica durant la seva missió a l'Urgell.

27. Alguns manuscrits que encara no han estat recopilats són, p. ex., Tarragona, Biblioteca pública, Ms. 106, f. 206r-287v, segle XII/XIII, provinent de l'abadia cistercenca de Santes Creus: Jesús Domínguez Bordona, «Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona, Inventario

Les cases benedictines catalanes també eren propietàries d'una rica literatura de comentaris i tractats sobre la *Regla* del seu pare, i tots pertanyien a l'escola de Benet d'Aniana i dels seus seguidors, especialment a l'abat Smaragdus de Sant-Mihiel. Aquest panorama manuscrit mostra el gran impacte de la xarxa de reformadors monàstics de la Septimània carolíngia que es trobava en un conflicte obert intra-franc amb representants més antics de la vida benedictina, especialment el gran abat carolingi Adalhart de Corbie. Al començament del segle IX, Benet va escriure la seva *Concordia regularum*, una sinopsi de les regulacions preses de diferents regles monàstiques.[28] A Catalunya, es transmet en una versió de text abreujat (amb llacunes) en una còpia del sud de França de finals del segle IX, que es va donar posteriorment a l'abadia cistercenca catalana de Santes Creus: aquesta podria ser, precisament, la còpia esmentada al primer inventari de llibres de Santes Creus, datat de l'últim quart del segle XII.[29] A més a més, encara que més enllà del nostre horitzó altmedieval, tenim una còpia del segle XIV, provinent potser de Sant Víctor de Marsella,[30] que transmet el tractat de Sant Benet *De diversarum poenitentiarum modo de regula Benedicti distincto*, un text comparatiu curt i especial sobre diverses pràctiques monàstiques penitencials.[31]

Smaragdus, procedent d'una família visigoda noble, que va viure a la península Ibèrica o a Septimània, va ser abat de Sant-Mihiel (prop de Verdun) des *ca*. l'any 812 i va escriure una explicació de la *Regula S. Benedicti* pels

general», *Boletín arqueológico*, IV 53-54 (1953-1954), 50-75 [també: ID., *Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona* (Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramon Berenguer IV». Sección de arqueología e historia 6), Tarragona 1954], 57; i la còpia del segle XV provinent de l'abadia benedictina gironina de Sant Pere de Gallicants, avui a Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 995, f. 115r-136r: LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 853 n. 267; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 15 i 22; Alexandre OLIVAR [I DAYDÍ], *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat* (Scripta et documenta 25), Montserrat, Abadia de Montserrat 1977, 297.

28. Ed. Pierre BONNERUE, *Benedicti Anianensis Concordia regularum* [2]: Textus (CChr.CM 168 A), Turnhout, Brepols 1999, 3-669.

29. Tarragona, Biblioteca pública, Ms. 69, f. 1r-176r (manuscrit T): Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus. Noticia para su estudio y catálogo de los manuscritos que de dicha procedencia se conservan* (Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramón Berenguer IV». Publicación 1), Tarragona, Sugrañes 1952, 13; ID., «Manuscritos», 56; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 18 (amb la datació errònia «segle XIV»); ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 582 sq.; ID., *Écrire et lire* 2, 763 i 824; Pius ENGELBERT, «Ein karolingisches Fragment der "Concordia regularum" des Benedikt von Aniane in Reims», *Revue bénédictine*, 126 (2016), 138-149 [amb 2 figures], 139.

30. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 847, f. 59r-62v: Josef SEMMLER, «Legislatio Aquisgranensis», dins ID. (ed.), *Initia consuetudinis Benedictinae. Consuetudines saeculi octavi et noni* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 1), Siegburg, Schmitt 1963, 423-582, 566 sq. (amb la datació errònia «saec. XII. ex.»); MUNDÓ I MARCET, «Regles», 18; OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg*, 217.

31. Ed. SEMMLER, «Legislatio Aquisgranensis», 571-582 (manuscrit L).

volts del 816/817, en el context de la reforma de Benet d'Aniana.[32] Aquesta *Expositio in Regulam S. Benedicti* degué haver tingut un paper important en les comunitats monàstiques catalanes del segle IX en endavant: mentre que la recerca prèvia, potser erròniament, va identificar el còdex de Smaragdus mencionat al testament del bisbe Idalguer de Vic del 908 com a testimoni primerenc d'aquesta obra exegètica sobre la *Regla de Sant Benet*,[33] la còpia certa més antiga catalana es conserva amb el foli únic d'un manuscrit del segle X de la casa benedictina Sant Benet del Bages;[34] també l'«Expositum regule» del suara esmentat catàleg de Ripoll del 1047 fou molt probablement una còpia d'aquest comentari sobre la *Regla de Sant Benet*.[35] A més a més, ha sobreviscut una còpia baixmedieval del segle XIV procedent de Montserrat, que va passar desapercebuda a causa de la incorrecta identificació de l'obra i no es va utilitzar per a l'edició crítica.[36] Finalment, cal esmentar el famós *speculum* monàstic de Smaragdus, el *Diadema monachorum*,[37] que, malgrat els supòsits anteriors, no és esmentat en el testament del bisbe Riculf d'Elna (915),[38] sinó que es transmet més tard en una còpia del segle XII procedent de l'abadia benedictina de Sant

32. Ed. Alfred SPANNAGEL – Pius ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio in Regulam S. Benedicti* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 8) Siegburg, Schmitt 1974, 3-337.

33. «Smaragdum quodicem I», ed. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ (†), *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX-X* (Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs. Documents 1), Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs 1980-1996, 39 sq. núm. 41, 39 lín. 25: LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 796; ID., «L'implantació», 50; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 547. Tot i així, ID., *Écrire et lire* 2, 758 identificà aquest manuscrit també amb la *Diadema monachorum* (*Écrire et lire* 1, 592 sense identificació). Quant a la identificació correcta: veg. n. 97.

34. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 793/I: MUNDÓ I MARCET, «Regles», 19 amb n. 32 (amb la signatura errònia «783-I»); SPANNAGEL – ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio*, XVII; OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg*, 190 sq.

35. Ed. BEER, *Handschriften*, 105 núm. 162; ed. GROS I PUJOL, «L'antic catàleg», 134 núm. 44: MUNDÓ I MARCET, «Regles», 19; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 569 (amb poca precisió: «un manuscrit de la Règle bénédictine»); ID., *Écrire et lire* 2, 762 sq. (pensant erròniament en una còpia de la *Concordia regularum* de Benet d'Aniana).

36. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Varia 3, f. 1ra-175rb: Alfred CORDOLIANI, «Los manuscritos de cómputo eclesiástico en las Bibliotecas de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 23 (1950), 103-130, 104 n. 1 (secció C) «Códices varios (5 manuscritos)»; sense identificació del text); Cebrià BARAUT [I OBIOLS], «Els manuscrits de l'antiga biblioteca del monestir de Montserrat (segles XI-XVIII)», *Analecta Montserratensia*, 8 (1954-1955), 339-397, 393 núm. 61 (amb la falsa identificació de l'autor com a «Pau Diaca» i amb la falsa datació «s. XVII»). L'inventari de manuscrits de la biblioteca fet per José de Vargas Ponce i Joan de Sans i de Barutell, Barcelona, 24 de juny de 1804, menciona una còpia en paper: «"Expositio Regulae S. Benedicti". I tomo, 4.º, papel»: BARAUT I OBIOLS, «Els manuscrits», 365 núm. 80. El manuscrit no s'esmenta dins SPANNAGEL – ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio*, XV.

37. Ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 102, 593-690.

38. «Smaragdum unum», ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 132, 468 núm. X lín. 48: ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 549; ID., *Écrire et lire* 2, 758; Éric PALAZZO, «Arts somptuaires et liturgie. Le testament de l'évêque d'Elne, Riculf (915)», dins Silvain GOUGUENHEIM e. a. (eds.), *Retour aux sources. Textes, études et documents d'histoire médiévale offerts à Michel Parisse*, París, Picard 2004, 711-717, 714 (sense cap identificació). Quant a la identificació correcta d'aquesta obra: veg. n. 97.

Cugat del Vallès.[39] A més a més, dues còpies més de l'obra es remunten a les abadies benedictines catalanes, ambdues perdudes a principis del segle XIX, és a dir, un manuscrit del segle XI a Ripoll[40] i una còpia d'una datació desconeguda a Montserrat.[41]

Seria molt més fàcil poder identificar nou material de manuscrits primerencs provinents del cercle reformista de Benet d'Aniana, per a poder entendre millor la relació entre els nostres manuscrits conservats, si tinguéssim dades paleogràfiques primerenques més fiables del *scriptorium* d'Aniana,[42] i si sabéssim molt més sobre els primers productes de les cases benedictines del segle IX i X a Catalunya.

M'agradaria cloure aquest breu resum sobre la vida benedictina de l'època altmedieval a Catalunya amb un foli del segle IX, desconegut pels especialistes de la reforma benedictina carolíngia: aquest fragment mostra glosses sobre la *Regla* (cap. 5-7), per tant, sobre el nucli espiritual de l'obra.[43] Aquestes glosses es diferencien de l'obra més recentment publicada, un compendi anònim sobre la *Regla*, les anomenades *Glosae de diversis doctoribus collectae in regula S. Benedicti abbatis*,[44] compostes per un autor de *ca.* els anys 790-827 que van elaborar un glossari de *catena* de prop de 1.100 termes bàsics de la *Regula S. Benedicti* i un *florilegium* de més de 500 extractes d'un ampli ventall de textos bíblics, patrístics i monàstics. No obstant això, el nostre fragment de Barcelona podria

39. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 90, f. 1v-124v: ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 605.

40. Aquesta còpia de Ripoll, encara vista i descrita per Jaime Villanueva el 1806 i Pròsper de Bofarull el 1822, es va perdre el 1835. L'obra de Smaragdus formava part d'un manuscrit miscel·lani: Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España* 8: Viage á las Iglesias de Vique y de Solsona, 1806 y 1807, València: Impr. Oliveres, antes Estévan, 1821, 51 núm 158 (l'obra no s'hi esmenta); Fernando VALLS [Y] TABERNER, «Códices manuscritos de Ripoll», *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, 35 (1931), 5-17 i 139-175, 140 sq. núm. 0/14.

41. L'inventari de manuscrits de la biblioteca fet per José de Vargas Ponce i Joan de Sans i de Barutell, Barcelona, 24 de juny de 1804, menciona una còpia: «"Diadema Monachorum" per Esmeraldum Abatem. I tomo, 4.º mr., pergamino»: BARAUT I OBIOLS, «Els manuscrits», 363 núm. 38 i 396.

42. Bernhard BISCHOFF, «Die ältesten Handschriften der Regula S. Benedicti in Bayern», *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens*, 92 (1981), 7-16, 13 sq.; Pius ENGELBERT (ed.), *Der Codex Regularum des Benedikt von Aniane. Faksimile der Handschrift Clm 28118 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, St. Ottilien, EOS Verlag 2016, 49 sq.; ID., «Karolingisches Fragment», 147-149.

43. Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 2: Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Comment reconnaître la provenance de certains fragments de manuscrits détachés de reliures», *Codices manuscripti*, 11 (1985), 116-123 [amb 1 figura], 118 i 120-122; Jesús ALTURO I PERUCHO, «El glossari in "Regulam sancti Benedicti" de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona», *Studia Monastica*, 37 (1995), 271-277 (edició: 275-277). El fragment no apareix esmentat per BISCHOFF, *Katalog* 1, 55.

44. Ed. Matthieu H. VAN DER MEER, *Glosae in regula Sancti Benedicti abbatis ad usum Smaragdi abbatis Sancti Michaelis* (CChr.CM 282), Turnhout, Brepols 2017, 3-233: ID., «The "Glosae in regula S. Benedicti" – a text between the "Liber Glossarum" and Smaragdus' "Expositio in regulam S. Benedicti"», *Dossier d'HEL*, 10 (2016), 305-319.

haver format part d'un llibre d'escola comparable d'una nova comunitat benedictina.[45] En qualsevol cas, és un testimoni addicional de l'estudi carolingi de la regla benedictina, capítol per capítol, comentant paraules centrals o passatges del text. De moment, no podem dir on va ser escrit aquest manuscrit exactament. La seva excel·lent minúscula carolina del segle IX, no obstant això, és la d'una comunitat d'escriptura carolina[46] i el text glossat de la *Regla de Sant Benet* pertany a la família de manuscrits difosos per l'Església de Narbona.[47] Aquest fragment, juntament amb d'altres, va inserir-se a l'antic manuscrit uncial amb les homilies sobre els evangelis de Gregori el Gran quan es va reenquadernar al segle X. L'origen d'aquest manuscrit uncial és plausiblement de la Septimània, prop del mar Mediterrani,[48] de manera que els fragments també podrien provenir d'aquesta regió. No obstant això, no podem excloure la possibilitat que el nostre glossari sobre la *Regla de Sant Benet* era ja present a Catalunya, perquè un altre fragment, un foli del *Breviarium apostolorum*, potser hauria fet el mateix camí des de la Septimània fins a Catalunya.[49] La menció del nom del bisbe Vives (973-995) en aquesta còpia magnífica de les Homilies de Gregori (f. 159v) podria ser la pista decisiva que aquest manuscrit hauria arribat (juntament amb els fragments) a la catedral després de la invasió de Barcelona per al-Manṣūr (985), ja que aquest bisbe va haver de restaurar la col·lecció de llibres rapinyats de la seva església.[50]

Vida canònica

En contraposició amb la recerca intensiva que s'ha fet sobre la introducció del monaquisme carolingi benedictí reformat a la Catalunya altmedieval, el coneixement que tenim de la reforma contemporània carolíngia de la vida canònica i la seva implantació a la regió fronterera a través de la famosa *Ins-*

45. Per tant, el fragment no ha de derivar necessàriament d'una còpia de la Regla amb un glossari al final, com assumí Alturo i Perucho, «El glossari», 273.

46. Si se segueix Anscari Manuel Mundó i Marcet, el manuscrit provindria probablement de Catalunya, segle X; si se segueix Jesús Alturo i Perucho, emperò, fóra transpirenaic, probablement narbonès, del segle IX/X. La primera opinió és, sens dubte, incorrecta; la segona, tal vegada ho és quant a la seva datació: hi trobem, en aquest cas, una excel·lent minúscula carolíngia occidental franca del segle IX, amb una *a* sempre carolina, una *d* rarament arrodonida i un *g* en forma de *3*.

47. Alturo i Perucho, «El glossari», 274.

48. Mundó i Marcet, «Comment reconnaître», 121 sq.

49. Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 3: Mundó i Marcet, «Comment reconnaître», 121; Jesús Alturo i Perucho, «Dos testimonis més del "Breuiarium apostolorum"», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 24 (2016), 19-32 [amb 4 figures], 23-25 i 29 sq. fig. 1 sq. (de *recto* i *verso*). Aquest fragment no és citat per Bischoff, *Katalog* 1, 55.

50. Aquest esforç no és mencionat per Gaspar Feliu i Montfort, «El bisbe Vives de Barcelona i el patrimoni de la Catedral (974-995)», dins *Miquel Coll i Alentorn. Miscel·lània d'homenatge en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona 1984, 167-191.

titutio canonicorum Aquisgranensis del 816[51] encara no és prou bona.[52] Aquesta regla sembla haver estat introduïda a la Marca Hispànica durant el segle IX. No obstant això, el primer testimoni que tenim d'una comunitat a Girona que segueix la *Regla d'Aquisgrà* és només del 887.[53] La fundació de la comunitat de canonges a la catedral de Girona va seguir el model de Barcelona (878). L'any 949, apareix esmentat un primer *abba* de la col·legiata de Sant Feliu, un tal Teudesind.[54] El 1019, la comunitat gironina de canonges fou reformada i privilegiada de nou.[55]

L'establiment de la vida canònica a la catedral i a la col·legiata de Girona segueix, doncs, la línia cronològica general del desenvolupament d'aquesta

51. Josef SEMMLER, «Reichsidee und kirchliche Gesetzgebung», *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 71 (1960), 37-65, 43-45; ID., «Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816», *ibid.*, 74 (1963), 15-82, 16; Wilfried HARTMANN, *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien* (Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen), Paderborn e. a., Ferdinand Schöningh 1989, 157-160; Josef SEMMLER, «Die Kanoniker und ihre Regel im 9. Jahrhundert», dins Irene CRUSIUS (ed.), *Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 114. Studien zur Germania Sacra 18), Gotinga, Vandenhoeck & Ruprecht 1995, 62-109; Egon BOSHOF, *Ludwig der Fromme* (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance), Darmstadt, WBG 1996, 120-124.

52. Especialment visible en Eduardo CARRERO SANTAMARÍA, «"Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum". Vidas reglar y secular en las catedrales hispanas llegado el siglo XII», *Anuario de estudios medievales*, 30 (2000), 757-805, 767-770, el qual no comprengué la dimensió ingent de la voluntat de Lluís el Pietós d'unificar la vida canònica del seu imperi.

53. Diploma del bisbe Theothar de Girona, datada del 24 de novembre del 887: ed. Ramon MARTÍ [I CASTELLÓ], *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)* (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris 13), Barcelona, Fundació Noguera 1997, 84 sq. núm. 17. La comunitat també s'esmenta en un diploma de dedicació i donació del bisbe Sunifred, datat de l'1 d'octubre del 858, el qual, no obstant això, és una falsificació de finals del segle XI: ed. Ramon ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* 1: Preàmbul. Introducció. Documents 1-116 (segles IX-X) 1 (Estudis històrics. Diplomatari 1), Vic, Estudis històrics 1993, 24-26 núm. 6; MARTÍ I CASTELLÓ, *Col·lecció diplomàtica*, 79 sq. núm. 11. Johannes Josef BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel vom 9. bis zum 11. Jahrhundert», dins *Homenaje a Johannes Vincke para el 11 de mayo 1962* 1, Madrid, CSIC 1962-1963, 81-112, 88 sq.; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen im 10. und 11. Jahrhundert», dins *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I), Münster de Westfàlia, Aschendorff 1963, 54-82, 56 amb n. 7; Odilo ENGELS, «Episkopat und Kanonie im mittelalterlichen Katalonien», dins *ibid.*, 83-135 [reimpr. ID., *Reconquista und Landesherrschaft. Studien zur Rechts- und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter* (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft N. F. 53), Paderborn e. a., Ferdinand Schöningh 1989, 149-201], 84 amb n. 5 i 114 sq. no comenten, de fet, aquests dos diplomes. Veg. també Gabriel ROURA [I GÜIBAS], *Girona carolíngia. Comtes, vescomtes i bisbes (Del 785 a l'any 1000)* (Quaderns d'història de Girona), Girona, Diputació de Girona i Ajuntament de Girona 1988, 68 sq.

54. Ed. Ramon ORDEIG I MATA, «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona», *Studia Vicensia*, 1 (1989), 61-97, 84 sq. núm. 4; ed. MARTÍ I CASTELLÓ, *Col·lecció diplomàtica*, 125 núm. 85.

55. Ed. MARTÍ I CASTELLÓ, *Col·lecció diplomàtica*, 197-200 núm. 179: BAUER, «Die Vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 80.

forma de vida religiosa a la Catalunya altmedieval: els capítols catedralicis van introduir la *Regla d'Aquisgrà* durant el segle IX, o en la primera dècada del segle X com a molt tard, i la reforma de la *vita canonica* als capítols de les catedrals catalanes va continuar de mitjan segle X en endavant; s'inicià per la renovació de la vida comuna a la catedral de Vic (957),[56] i es continuà per la de Barcelona (1009)[57] i la d'Urgell (1010),[58] mentre que gairebé totes les esglésies col·legiades van seguir la *Regla d'Aquisgrà* només d'ençà de finals del segle X o principis del segle XI —Solsona (928),[59] Besalú (977),[60] Sant Joan de les Abadesses (1017),[61] Sant Vicenç de Cardona (1019)[62] i Tremp (1079).[63]

Aquesta breu història sobre la introducció de la vida canònica carolíngia a la Catalunya altmedieval pot ser avalada, almenys parcialment, per alguns exemplars conservats o testificats de la *Institutio canonicorum Aquisgranensis* del 816. Els investigadors anteriors coneixien quatre manuscrits catalans, però només el més antic, de Vic, apareixia esmentat en l'edició de MGH d'Albert Werminghoff el 1906.[64] Aquesta còpia va ser escrita en un *scriptorium* català encara no identificat del segon quart del segle X o cap a la meitat d'aquest mateix segle.[65] Podria haver estat el manuscrit original escrit per a la comunitat de canonges de la catedral de Vic esmentat en un inventari del bisbe Guadamir del 14 de juny del 957,[66] que va introduir l'ús de la *Regla d'Aquis-*

56. BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 90 sq. i 96; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 80.

57. BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 87, 94 i 101-103; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 80.

58. BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 86, 94 i 103 sq.; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 56 amb n. 6, 59 sq. i 80.

59. Manuel RIU [I RIU], «La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern», *Urgellia*, 2 (1979), 211-256, 221 sq. i 226.

60. BAUER, «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 58 sq.

61. *Ibid*., 57 sq. i 72.

62. *Ibid*., 61 sq. amb n. 32-35.

63. *Ibid*., 65 amb n. 53.

64. Ed. Albert WERMINGHOFF, *MGH. Concilia aevi Carolini* 1, 1, Hannover i Leipzig, Hahn 1906, 312-421 [reimpr. dins Jerome BERTRAM, *The Chrodegang Rules. The rules for the common life of the secular clergy from the eighth and ninth centuries. Critical texts with translations and commentary* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot, Taylor and Francis 2005, 96-131; *ibid*., 132-174 segueix una versió anglesa].

65. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 128 C (XLVII C), f. 1r-45v: Paul EWALD, «Reise nach Spanien im Winter von 1878 auf 1879», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 6 (1881), 217-398, 340; WERMINGHOFF, *MGH. Concilia aevi Carolini*, 311 núm. 69; Josep GUDIOL [I CUNILL] (†), *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich. Amb un apèndix per* Eduard JUNYENT [I SUBIRÀ], Barcelona, Imprenta de la Casa de Caritat 1934, 133-135; Hubert MORDEK, *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse* (MGH Hilfsmittel 15), Munic, Monumenta Germaniae Historica 1995, 1052.

66. «Vita Channonicha I», ed. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España* 6, València: Impr. Oliveres, antes Estévan, 1821, 273 sq. núm. XV, 274 lín. 13; ed. JUNYENT

grà només uns dies abans de la seva mort.[67] Sembla que el mateix manuscrit també es menciona en un altre inventari de Vic datat l'agost del 971.[68]

La resta de còpies catalanes de la *Regla d'Aquisgrà* van ser objecte de poca o gens consideració per part de la investigació medieval[69] —és a dir, la còpia actualment introbable de Sant Joan de les Abadesses, que probablement data de principis del segle XI;[70] una segona còpia de Vic, del 1064,[71] arranjat pel sacerdot i canonge Ermemir Quintilià, l'escrivà més famós de Vic del

---

I SUBIRÀ, *Diplomatari*, 256 núm. 303 lín. 20: BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 91 sq.; DÍAZ Y DÍAZ, «La circulation», 238 n. 135; Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «La vila de Vic i el monestir de Ripoll en els anys 967-970», dins Imma OLLICH I CASTANYER (ed.), *Actes del Congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·leni, Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999* (Documents [Eumo] 31), Vic, Eumo 1999, 747-761, 753.

67. Ed. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari*, 254-256 núm. 302: GROS I PUJOL, «La vila de Vic», **750.**

68. «Vita Chanonicha I», ed. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari*, 346 sq. núm. 413, 347 lín. 8 sq.; ID., «La biblioteca de la canónica de Vich en los siglos X-XI», dins *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I), Münster de Westfàlia, Aschendorff 1963, 136-145, 139; Miquel dels Sants GROS [I PUJOL], «Fragments de Bíblies llatines del Museu Episcopal de Vic», *Revista catalana de teologia*, 3 (1978), 153-171, 157 n. 10; ID., «La vila de Vic», 753; Jesús ALTURO I PERUCHO, *Història del llibre manuscrit a Catalunya* (Generalitat de Catalunya. Textos i documents 23), Barcelona, Generalitat de Catalunya 2003, 97 sq.; Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal de Vic. Un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*, Vic, Biblioteca Episcopal, Patronat d'Estudis Osonencs 2006, 31 núm. 16 (amb una figura de l'inventari).

69. No hi són presents en Albert WERMINGHOFF, «Die Beschlüsse des Aachener Concils im Jahre 816», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 27 (1902), 605-675, 637-645; ID. (ed.), *MGH. Concilia aevi Carolini*, 310-312; Rudolf SCHIEFFER, *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland* (Bonner Historische Forschungen 43), Bonn, Röhrscheid 1976, 248-252; Marie-Hélène JULLIEN – Françoise PERELMAN, *Clavis scriptorum latinorum medii aevi. Auctores Galliae 735-987* 1 (CChr.CM), Turnhout, Brepols 1994, 141 sq. i 231; MORDEK, *Bibliotheca capitularium*, 1045-1056; Thomas SCHILP, *Norm und Wirklichkeit religiöser Frauengemeinschaften im Frühmittelalter. Die «Institutio sanctimonialium Aquisgranensis» des Jahres 816 und die Problematik der Verfassung von Frauenkommunitäten* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 137. Studien zur Germania Sacra 21), Gotinga, Vandenhoeck & Ruprecht 1998, 103-107; Gerhard SCHMITZ, «Aachen 816. Zu Überlieferung und Edition der Kanonikergesetzgebung Ludwigs des Frommen», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 63 (2007), 497-544.

70. Sant Joan de les Abadesses, Arxiu del Monestir, s. n.: José JANINI [CUESTA], *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España* 2: Aragón, Cataluña y Valencia (Publicaciones de la Facultad de Teología del Norte de España. Sede de Burgos 38, 2), Burgos, Aldecoa 1980, 184 núm. 631. Tot i que el manuscrit també conté una còpia del *Martirologi* d'Adó de Viena, això no obstant, no apareix esmentat en Josep Antoni IGLESIAS I FONSECA, «El "Martirologio" de Adón en Cataluña. Consideraciones codicológicas y paleográficas sobre dos nuevos testimonios», dins Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (ed.), *Actas {del} III Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 26-29 de septiembre de 2002)* 1, Lleó, Universidad de León. Secretariado Publicaciones y Medios Audiovisuales 2002, 149-159.

71. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 44 (XXXVI), f. 84va-144vb: GUDIOL I CUNILL, *Catàleg*, 61-63 i fig. 9 (f. 84r).

segle XI;[72] un tercer exemplar perdut de la catedral d'Urgell, potser copiat amb motiu de la reforma del 1010 a càrrec del bisbe Ermengol i que es va esmentar en un inventari del 1010/1040 i en un altre del 1147;[73] i finalment un quart exemplar de la catedral de Roda d'Isàvena, també perdut, que figura a l'inventari del tresor de l'església vers el 1149, el qual, però, probablement es remunta també al segle XI, quan, després del saqueig i la destrucció de la catedral el 1006, la comunitat de canonges de Roda va haver-se de reorganitzar —a partir del segon quart d'aquest mateix segle— i segurament abans del 1092, moment en què el bisbe Ramon Dalmau va promoure la reforma agustiniana al capítol de la catedral.[74]

Tot aquest panorama, però, no posa fi a la història de la *Regla d'Aquisgrà* a Catalunya, perquè encara podem identificar-ne almenys quatre còpies més, encara que més recents. Quant a les tres primeres, es troben en tres manuscrits baixmedievals de les catedrals de Girona i Vic de finals dels segles XIII i XIV i del segle XIV (aprox. 1340) respectivament. Tot i que la còpia més antiga de Girona mostra una selecció de la *Regla d'Aquisgrà* amb el prolèg i els capítols 1-33, 145 (l'epíleg) i 34-40[75] i no podem dir res més sobre el testimoni gironí més jove, fins ara no retrobat,[76] la còpia de Vic conté una selecció diferent amb els capítols 22-38 i 19.[77]

Quant a la quarta còpia, val a dir que també la comunitat catalana més antiga de canonges seguidors de la *Regla d'Aquisgrà* n'hauria d'haver tingut

72. Morí l'any 1080: Miquel dels Sants Gros i Pujol, «Els antics necrologics de la Catedral de Vic (segles X-XIII)», *Studia Vicensia*, 2 (2017), 7-174, 57 núm. 302 amb n. 112.

73. Esmentat com a «Vita canonica I» o bé «I. Vita canonica» respectivament: Pere Pujol i Tubau, «De la cultura catalana mig-eval. Una biblioteca dels temps romànics», *Estudis universitaris catalans*, 7 (1913), 1-8, 5 lín. 32 i 6 lín. 11; Díaz y Díaz, «La circulation des manuscrits», 238 n. 135; Miquel dels Sants Gros [i Pujol], «La biblioteca de la Catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 26 (2005), 101-124, 107 núm. 8, 115 núm. 47 i 123.

74. Mencionat com a «et i vitam canonicam», ed. Higini Anglès [i Pàmies], *La música a Catalunya fins al segle XIII* (Biblioteca de Catalunya. Publicacions del Departament de Música 10), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Catalunya 1935 [reimpr. Barcelona: Biblioteca de Catalunya amb la col·laboració de la Universitat Autònoma de Barcelona 1988], 126 sq. n. 5, 126 l. 9; ed. Miquel dels Sants Gros [i Pujol], «L'inventari de l'antiga biblioteca de la Catedral de Roda d'Isàvena», *Revista catalana de teologia*, 32 (2007), 339-356 (edició: 354 sq.), 354 l. 6; Rebecca Swanson Hernández, *Tradicions i transmissions iconogràfiques dels manuscrits de la Ribagorça entre els segles X-XII* 1, Tesi doctoral Barcelona 2016, 104 sq.

75. Girona, Arxiu Capitular, Ms. 11, f. 45ra-84vb: Jaime Villanueva (†), *Viage literario a las iglesias de España* 12: Viage á Urgel y á Gerona, Madrid: Real Academia de la Historia 1850, 143-145; Janini Cuesta, *Manuscritos litúrgicos*, 89. Agraït per la notificació amable del Dr. Jaume de Puig i Oliver (19 de desembre del 2019).

76. Villanueva (†), *Viage literario a las iglesias de España* 12, 143-145, 143: «En dos martirologios modernos de esta catedral, uno del siglo XIII y otro de fines del XIV, se halla al fin ó toda ó la mayor parte de la "Vita canònica" Aquisgranense con el prólogo».

77. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 130 (III), f. 101va-116rb: Gudiol i Cunill, *Catàleg*, 137-139, 139.

una còpia: tenim almenys extractes d'aquest text conservats en una còpia moderna de Sant Feliu de Girona, de l'any 1502, l'existència de la qual ja s'havia esmentat en diverses publicacions especials dels segles XIX i XX, però no havia arribat a un públic científic més ampli.[78] Aquest manuscrit no conté, però, la *Institutio canonicorum Aquisgranensis* completa, sinó igualment una recopilació selectiva de parts de l'obra. Feta una comparació amb la còpia més antiga de la catedral de Girona, podem observar que tenim o bé una còpia del model comú, o bé una còpia directa. L'any de producció de 1502 no és una mera coincidència:[79] exactament cinc-cents anys abans, el desembre del 1002, el papa Silvestre II, que tenia estrets vincles amb Catalunya d'ençà dels estudis de joventut que hi realitzà, va confirmar les possessions de la diòcesi de Girona i va esmentar l'església de Sant Feliu i de Sant Narcís a Girona i la seva ubicació extramurs, fora l'actual portal de Sobreportes de la ciutat.[80]

No es pot sobreestimar la importància de les noves còpies catalanes de la *Regla d'Aquisgrà* per a la nostra descripció de la varietat de paisatge carolingi dels estils de vida religiosos de la Catalunya medieval. Fins ara, sabíem de manera aproximada quina comunitat seguia d'ençà de quan la *Regla d'Aquisgrà*. Però, a excepció de la còpia del segle X de Vic, no havíem pogut tenir una visió més aprofundida de la difusió de la regla a Catalunya. A més a més, les noves còpies més recents de Girona i Vic mostren, de manera impressionant, com d'antiga i de pregonament arrelada fou la introducció d'aquesta regla carolíngia de canonges a Catalunya. Juntament amb la regla benedictina,

78. Girona, Biblioteca Diocesana del Seminari, Fons de Manuscrits de Sant Feliu de Girona, Ms. 17 (*olim* Seminario, Ms. 150; *olim* Archivo de San Félix, Ms. 16), f. 104ra-160ra: José DE LA CANAL, «Noticia de los manuscritos y libros raros que hay en el archivo de la iglesia colegiata de Sant Félix», dins *España sagrada* 45, Madrid: Imprenta de Don José del Collado 1832, 259-265 Apéndice XI, 264; Jaime VILLANUEVA (†), *Viage literario a las iglesias de España* 14, Madrid: Real Academia de la Historia 1850, 141 sq.; Rudolf BEER, *Handschriftenschätze Spaniens. Bericht über eine in den Jahren 1886-1888 durchgefürte [!] Forschungsreise …* (Abhandlungen über Handschriftenkunde 1), Viena, C. Gerold's Sohn 1894 [reimpr. Amsterdam, Gérard Th. Van Heusden 1970], 239 núm. 40, 240 núm. 54 i 729; Alfred CORDOLIANI, «Inventaire des manuscrits de comput ecclésiastique conservés dans les bibliothèques de Catalogne (avec notes sur les autres manuscrits de ces bibliothèques)», *Hispania Sacra*, 4 (1951), 359-384; *ibid*., 5 (1952), 121-164, 375 sq.; José JANINI [CUESTA] – José MARÍA MARQUÉS [PLANAGUMÀ], «Manuscritos de la Colegiata de San Félix de Gerona», *Hispania Sacra*, 15 (1962), 401-437, 416 sq.; JANINI CUESTA, *Manuscritos litúrgicos*, 112 sq. núm. 522; ROURA I GÜIBAS, *Girona carolíngia*, 68.

79. El frare mercedari Baltasar de Costa, copista professional, va escriure el seu colofó al final del manuscrit (f. 176ra/rb): *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au* XVIe *siècle* 1 (Spicilegii Friburgensis Subsidia 2), Fribourg 1965, 199 núm. 1602 (sense publicació del text).

80. «… una cum ecclesia sancti Felicis martiris et sancti Narcissi, qui [!] est iuxta portam civitatis Gerundae, cum omnibus eorum pertinentiis», ed. Harald ZIMMERMANN, *Papsturkunden 896-1046* 2: 996-1046 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 177. Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4), Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1989, 768 sq. núm. 404, 768 lín. 11 sq.

aquest ordre normatiu dels canonges fou un altre text bàsic per a l'estil de vida religiós, molt abans de la introducció de la regla agustina en aquesta terra fronterera de la cristiandat llatina,[81] car hi va romandre, fins i tot després d'aquesta introducció, en algunes comunitats tradicionals de la vida canònica. Atès que Albert Werminghoff no utilitzà les còpies catalanes per a la seva edició, no sabem encara quina versió textual exacta ens proporcionen i quina relació textual i històrica tenen, de manera que, actualment, encara no podem integrar aquests testimonis en l'horitzó més gran de l'estil de vida canònic carolingi.

La tradició bíblica carolíngia

Les investigacions anteriors sobre el llegat bíblic del món Ibèric medieval es concentraren preferentment en la producció de pandectes bíblics visigòtics i romànics al nord de la península Ibèrica i oblidaven dos fenòmens centrals dels comtats nord-orientals, regió que esdevindria la Catalunya altmedieval, és a dir: *1*) el fort paper que la tradició bíblica carolíngia ja va tenir en aquesta terra mitjancera entre Itàlia, França i la resta de la península Ibèrica des del segle IX; i *2*) la importació, la producció i l'edició de noves Bíblies durant el llarg segle X, fet que no ha estat explicat en el context de la narrativa mestra de la història de la Bíblia a Europa després de la reforma carolíngia. El nostre enfocament es basa, aquí, en els models bíblics carolingis, per tant, més aviat en les seves formes externes que no pas en els seus textos, ja que la investigació sistemàtica dels textos llatins que transmeten encara no s'ha dut a terme.[82]

La producció de la Bíblia en la Marca Hispànica de finals del segle VIII i inicis del segle IX, és a dir, el període de pugna dels teòlegs carolingis contra l'adopcionisme del bisbe Fèlix d'Urgell (781-799) i dels seus seguidors, únicament es pot observar en alguns fragments. Igual que els seus homòlegs del nord de la península Ibèrica i els primers productes desconeguts del comtat veí carolingi de la Ribagorça —vegeu, no obstant això, els fragments del Deuteronomi procedents d'una gran Bíblia visigòtica del segle IX en tres

81. Karen STÖBER, «Religious and society on the borders of Christendom. The regular canons in medieval Catalonia», dins Emilia JAMROZIAK – Karen STÖBER (eds.), *Monasteries on the borders of medieval Europe. Conflict and cultural interaction* (Medieval Church Studies 28), Turnhout, Brepols 2013, 173-192.

82. Armand PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina en els països de llengua catalana fins al segle XIII», *Revista catalana de teologia*, 28 (2003), 103-134; Jesús ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum medii aevi Cataloniae. Códices, fragmentos, membra disiecta y referencias librarias. Una primera aproximación», dins Agustín HEVIA BALLINA (ed.), *Biblia y archivos de la Iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España. Actas del XXVI Congreso de la Asociacón celebrado en Bilbao (12 al 16 de septiembre de 2011)* (Memoria Ecclesiae 38), Oviedo, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España 2013, 69-114 (sense fer referència a l'anterior).

columnes—[83] són escrits en minúscula visigòtica —una escriptura certament utilitzada per Fèlix— i provenia del territori de l'«ecclesia Narbonensis», on la nova minúscula carolina encara no havia estat introduïda en aquell moment. De l'època de Fèlix d'Urgell, també tenim un bifoli d'un Psalteri hispà litúrgic de finals del segle VIII, ja en la versió gàl·lica, però ple de variants de la Vetus Latina,[84] així com també fragments dels profetes[85] i del Psalteri[86] d'una Bíblia visigòtica, en diversos volums, del segle VIII al IX. El lloc de producció d'aquesta Bíblia encara no és clar: si fou produït en la Narbonense encara visigòtica, fóra un manuscrit importat; si es tractà d'un producte de la catedral de la Seu d'Urgell o de Girona, fóra la Bíblia més antiga coneguda produïda sota el domini carolingi a la Marca Hispànica. Un argument a favor del *scriptorium* de la catedral d'Urgell podria ser la posició excepcional que aquesta seu episcopal ocupà en la Marca Hispànica, car va experimentar una forta influència de la reforma carolíngia a causa de l'afer Fèlix. Aquest escenari i l'indret protegit del bisbat que no es veuran afectats immediatament per les ràtzies musulmanes com Barcelona al segle IX podrien explicar per què Urgell hauria estat el primer centre important de producció de noves Bíblies en la Marca Hispànica.

La història subseqüent de la Bíblia a la Catalunya altmedieval està marcada per la introducció de la Bíblia carolíngia, per la qual cosa es van importar models de llibres i textos de la Vulgata revisada amb formats, ordres de llibres i decisions teològiques subjacents darrere d'aquests exemplars. L'anàlisi de fragments subestimats i nous en combinació amb la rica tradició de donacions de manuscrits bíblics amb motiu de les dedicacions de les esglésies permet ara obtenir un panorama bíblic més intens en l'inici de la Catalunya altmedieval. Sabem com a mínim de tres Bíblies que mostren el disseny de grans Bíblies carolíngies completes, amb dues columnes i més de 40 línies per columna. La còpia més impressionant és, al mateix temps, la més antiga: l'encara no prou coneguda Bíblia d'Urgell de finals del segle IX, un producte local que imita el model de la Bíblia de Tours.[87] Però també tenim un fragment de Gènesi

83. Lleida, Arxiu Capitular, RC_0031 [*olim* Ms. 13] + Lleida, Museu Diocesà, s. n.: MILLARES CARLO, *Corpus* 1, 80 núm. 103 sq.; … 2, 98 núm. 103 (f. 2v).

84. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 259: Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «El fragment del "Liber psalmorum" hispànic, Vic, Mus. Epis., Ms. 259», *Revista catalana de teologia*, 2 (1977), 437-452 [amb 1 figura]; PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 109 amb n. 18 sq.; GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 14 sq. núm. 1 (amb figura dels f. 1v/2r).

85. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 2541/1: PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 109 amb n. 17; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 96.

86. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 395: PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 109 amb n. 17; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 96.

87. La Seu d'Urgell, Biblioteca Capitular, Ms. 1997: Pere PUJOL I TUBAU, «El manuscrit de la Vulgata de la Catedral d'Urgell», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6 (1920-1922), 98-145 i 2 plaques [també: Barcelona 1923]; PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 108, 110-113, 116 n. 44, 118, 128 amb n. 92 i 133; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 97; BISCHOFF, *Katalog* 3, 347 núm. 5981.

procedent d'una altra Bíblia gegant carolíngia (o Heptateuc) de la Narbonense de les acaballes del segle IX i, evidentment, importada a la catedral de Vic en el moment de la seva restauració.[88] A més a més, un producte d'alta qualitat del *scriptorium* de la catedral d'Urgell de la primera meitat del segle X fou la Bíblia gegant carolíngia, de la qual es conserva un fragment de Jeremies.[89]

Una faceta desconeguda de la història del llegat bíblic de la Catalunya altmedieval són els primers productes autòctons del segle X, tots ells dispersos en fragments. La primera Bíblia de la Catedral de Barcelona de *ca.* 900 és coneguda gràcies a uns fragments de Jutges i del Psalteri.[90] De la Bíblia més antiga procedent de l'important abadia benedictina de Sant Cugat del Vallès (prop de Barcelona), escrita pel diaca i jutge Bonsom a finals del segle X, tenim un fragment dels llibres dels Reis[91] que mostra encara el disseny en tres columnes d'una antiga Bíblia hispànica típica també per a les Bíblies de Ripoll, lleugerament posteriors. Finalment, Girona també va participar en la producció de les seves pròpies Bíblies, tal i com podem veure gràcies als fragments de finals del segle X de les epístoles de Sant Pau a Timoteu[92] i els llibres dels Reis,[93] així com d'una Bíblia de principis del segle XI, de la qual també es conserven peces de l'Antic i del Nou Testament.[94]

Tot aquest treball preparatiu de copiar i editar noves Bíblies carolíngies i altres importacions, com ara l'extraordinària, gran, ara fragmentada, Bíblia francesa de finals del segle X,[95] eren models per a les magnífiques Bíblies de Ripoll de principis del segle XI que van construir el pont cap a la producció bíblica catalana i europea i que han atret tant d'interès investigador en les últimes dècades.

Quan contrastem els paisatges bíblics del nord de la península Ibèrica i dels comtats catalans en època altmedieval, les diferències són evidents: a

88. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, I: Gros i Pujol, «Fragments de Bíblies», 153-171, 154 sq. i 158 núm. 1; Puig i Tàrrech, «La Bíblia llatina», 113 amb n. 32 i 34; Gros i Pujol, *La Biblioteca Episcopal*, 16 núm. 2 (amb figura del f. 1v, part superior); Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 98; Bischoff, *Katalog* 3, 470 núm. 7076.

89. La Seu d'Urgell, Biblioteca Capitular, Ms. 180. 1: Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 98 sq.

90. Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 32 i Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 33: *ibid*., 98.

91. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 250: Puig i Tàrrech, «La Bíblia llatina», 113; Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 98.

92. Girona, Arxiu Capitular, Ms. 151, Fragm. 7: Puig i Tàrrech, «La Bíblia llatina», 114; Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 99.

93. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 821/V: Olivar i Daydí, *Catàleg*, 205; Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 99.

94. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 821/II: Olivar i Daydí, *Catàleg*, 205; Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 102.

95. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, II: Gros i Pujol, «Fragments de Bíblies», 154 sq., 158 i 159 núm. 2; Puig i Tàrrech, «La Bíblia llatina», 113 amb n. 32-34; Gros i Pujol, *La Biblioteca Episcopal*, 26 núm. 11 (amb figura del f. 1r); Alturo i Perucho, «Corpus biblicum», 99.

Catalunya és destacable la introducció de la minúscula carolina com a guió nou i exclusiu de llibres i documents. Es va promoure, evidentment, per la importació de manuscrits carolingis, incloses les Bíblies carolíngies de Narbona, la seu metropolitana de Catalunya, i d'altres parts del regne franc occidental, que van servir de model per a reordenar la seqüència dels llibres i textos bíblics i parabíblics. No obstant això, aquestes importacions no van impedir solucions híbrides en el disseny exterior i interior de les noves Bíblies catalanes; les que van sorgir fins als segles XI i XII evoquen encara records de les Bíblies visigòtiques del nord peninsular, com ara llibres seleccionats de l'Antic Testament en la versió de la Vetus Latina o textos pertanyents a l'edició bíblica d'Isidor de Sevilla. Aquesta interacció entre manuscrits importats del primer període del domini carolingi i els productes autòctons de finals del segle IX és típic de la Catalunya altmedieval. Però encara queden preguntes obertes en aquest panorama: quin paper exactament va tenir l'Església de Narbona en la transmissió del text bíblic a Catalunya? L'edició de la Bíblia del visigot Teodulf d'Orleans va tenir rellevància, paral·lelament a la revisió bíblica realitzada per l'anglosaxó Alcuí? Només si es fa una classificació sistemàtica de les Bíblies catalanes esmentades aquí i de centenars d'altres fragments bíblics, ens serà permès de conèixer més a fons les vies de transmissió textual que parteixen dels territoris francs i italians de l'imperi carolingi i més enllà.

Exegesi i litúrgia carolíngia

L'últim punt que vull afegeir en la meva breu valoració de la cultura carolíngia a la Catalunya altmedieval és el debat sobre la introducció de l'exegesi i la litúrgia de l'Església de Narbona a la Marca Hispànica de principis del segle IX. Un tret característic de la litúrgia gal·lo-romana d'aquesta Església rau en el fet que va enriquir-se encara amb elements visigòtics hispans.[96] No obstant això, durant el segle IX, la influència carolíngia creixent és innegable i la importació i ús de nous llibres litúrgics i tradicions textuals fou un tema central en aquest procés de transformació litúrgica. Entre aquests, les diverses edicions d'homiliaris, tipus de llibre que combina funcions exegètiques i litúrgiques, va tenir un paper central en la pràctica quotidiana de la litúrgia

96. Miquel dels Sants GROS [I PUJOL], «La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide de rites liturgiques», dins *Liturgie de l'église particulaire et liturgie de l'église universelle. Conférences Saint-Serge. XXIIe semaine d'études liturgiques, Paris, 30 juin – 3 juillet 1975* (Bibliotheca Ephemerides liturgicae. Subsidia 7), Roma, Edizioni liturgiche 1976, 127-154; Alexandre OLIVAR [I DAYDÍ], «Survivances wisigothiques dans la liturgie catalano-languedocienne», dins *Liturgie et musique (IXe-XIVe s.)* (Cahiers de Fanjeaux 17), Tolosa, Privat 1982, 157-172; Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «De l'església hispana a l'església carolíngia i el canvi de litúrgia», dins Pere DE PALOL I SALELLAS – Antoni PLADEVALL I FONT (eds.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1999, 397-407 [amb 8 figures], 397 i 400-407.

i la meditació; en particular, l'anomenat homiliari de Luculentius va semblar la culminació de la introducció de l'exegesi carolíngia i de les tradicions litúrgiques. Tot seguit parlaré, en aquesta darrera secció, de com encarar aquest text homilètic.[97]

Luculentius, com a autor, és encara el gran desconegut de la cultura textual carolíngia. La seva obra va passar a formar part de la història de la literatura llatina medieval datada en una etapa posterior i amb una data i una localització errònies: les investigacions anteriors n'afavoriren l'autoria italiana, de finals del segle IX (*ca*. el 900).[98]

Angelo Mai, descobridor de les primeres 18 homilies d'aquesta col·lecció, ja va formular la hipòtesi geogràfica italiana a principis del segle XIX.[99] Va editar-ne les homilies a partir de dos manuscrits conservats a les biblioteques de Roma que esmentaven un tal Luculentius, sense afegir cap més informació

97. Encara no s'ha escrit la història dels homiliaris carolingis de la Catalunya altmedieval, de tal manera que prefereixo no oferir cap primera visió crítica. A més a més de les petges catalanes posteriors dels homiliaris de Pau el Diaca i Haimo d'Auxerre, tenim almenys cinc testimonis primerencs: *1*) una còpia de les *Collectiones in Epistolas et Evangelia* de Smaragdus de Sant-Mihiel, mencionada en el testament del bisbe Idalguer de Vic el 908, que de ben cert va pertànyer als clergues narbonesos que restabliren el bisbat de Vic a finals del segle IX: veg. n. 33; *2*) una còpia de la mateixa obra en el testament del bisbe Riculf d'Elna del 915: veg. n. 38; *3*) el fragment d'una col·lecció homilètica carolíngia, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/27, narbonès, darrer quart del segle IX: GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 23 núm. 8 (amb figura del f. 1r); Francesc Xavier ALTÉS [I] AGUILÓ, «Un Homiliari i una col·leció homilètica carolingis, copiats a l'entorn de l'any 900 (Vic, Arx. Cap., ms. 60, i Arx. Episc., frag. XXIII/27)», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 20 (2012), 15-45 [amb 1 figura], 15, 18 i 32-36; Ludwig VONES, «Bischofssitze als geistige Zentren eines katalanischen Kulturraumes im 10. Jahrhundert. Barcelona, Vic und Girona», dins Hanns Peter NEUHEUSER (ed.), *Bischofsbild und Bischofssitz. Geistige und geistliche Impulse aus regionalen Zentren des Hochmittelalters* (Archa Verbi. Subsidia 9), Münster de Westfàlia, Aschendorff 2013, 173-203, 176; *4*) una còpia de les *Homiliae in Evangelia et Epistolas* de Hrabanus Maurus esmentada en el testament del bisbe Riculf d'Elna del 915: «librum Rabanum unum», ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 132, 468 lín. 49: ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 37 n. 123; PALAZZO, «Arts somptuaires», 714 (sense identificació); *5*) un homiliari d'autor carolingi desconegut per a l'ofici matinal dels Diumenges i de les festes litúrgiques més importants de l'any litúrgic, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 60 (LXXXVI): GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 17 (amb figura del f. 14v); ALTÉS I AGUILÓ, «Un Homiliari», 15, 17-31 i 36-45. Aquest darrer manuscrit és el resultat d'un *scriptorium* narbonès no identificat de l'últim quart del segle IX i, per tant, aparentment pertanyeria a la primera onada de manuscrits importats per a la recentment restaurada catedral de Vic de finals del segle IX.

98. Zacarías GARCÍA VILLADA, *Historia eclesiástica de España* 3: La Iglesia desde la invasión sarracena, en 711, hasta la toma de Toledo, en 1085, Madrid, Compañia Ibero-Americana de Publicaciones 1936, 386 sugerí una datació en època carolingia, *ca*. el 850, pel fet de trobar-s'hi la referència explícita de l'emperador regent. Aquesta datació s'ha pres molt possiblement del colofó de Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17, f. 241va, el qual, això no obstant, no hi esmenta l'emperador Lotari I (817-855), ans el rei Lotari III de la França occidental (954-986): veg. n. 103.

99. Ed. Angelo MAI, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita* 9, Roma 1837, 189-256 (= MIGNE, *Patrologia Latina* 72, 803-860).

sobre la seva posició en el si de l'Església llatina.[100] Se suposà que tots dos manuscrits foren escrits a la Itàlia central a finals del segle XII o fins i tot de la primera meitat del segle XIII.[101] No obstant això, la història del text i la seva transmissió sembla ser bastant diferent: actualment sabem que les còpies més antigues de l'homiliari de Luculentius, molt més extenses, provenen de la península Ibèrica, especialment dos manuscrits més o menys complets que provenen del monestir benedictí català de Sant Cugat del Vallès. Aquestes dues còpies del segle X són actualment els dos manuscrits més antics coneguts d'aquesta abadia.[102] En aquestes còpies, el recull conté 156 homilies majorment sobre els Evangelis i Epístoles; el cicle anual s'inicia amb la vigília de Nadal. Ambdós exemplars, més o menys contemporanis, aparentment van tenir el mateix model. Malgrat l'estat de conservació mutilat d'aquestes còpies, el paleògraf català Anscari Manuel Mundó i Marcet va poder, com a mínim, desxifrar el colofó d'un d'ells (Ms. 17, f. 241va), de manera que sabem que el sacerdot Truitari copià aquest manuscrit el 956/957, essent Landeric abat de Sant Cugat.[103] Seguint el jesuïta castellà i historiador de l'Església Zacarías

100. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081 i Roma, Biblioteca Vallicelliana, Tomus XX. El manuscrit de la Biblioteca Vallicelliana era ja conegut per Jean MABILLON – Michel GERMAIN, *Museum Italicum seu Collectio Veterum Scriptorum ex Bibliothecis Italicis …* 1, París: Martin e. a. 1687, 69. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 6454, f. 192-216 és una còpia reorganitzada de l'homiliari de Luculentius en la Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081 fet per Giovanni Battista Bandini: Alfons MÜLLER, «Ein neues Fragment aus dem Schriftkommentar des Luculentius», *Theologische Quartalschrift*, 93 (1911), 206-222, 207. Un fragment de l'homilia sobre Eph 3,13 – 6,10 és transmès pel manuscrit Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6071, f. 15: Werner AFFELDT, «Verzeichnis der Römerbriefkommentare der lateinischen Kirche bis zu Nikolaus von Lyra», *Traditio*, 13 (1957), 369-406, 388.

101. Encara una altra homilia sobre Gal 5,25 – 6,10 de Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081, f. 10-12 fou publicat per MÜLLER, «Ein neues Fragment», 211-218 (= MIGNE, *Patrologia Latina*, Suppl. 4, París: Garnier 1967-1971, 1416-1420).

102. Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17 i Ms. 21: Joseph LEMARIÉ, «La collection carolingienne de Luculentius restituée par les deux codices Madrid, Real Academia de la Historia, Aemil. 17 et 21», *Sacris Erudiri*, 27 (1984), 221-371; Elisa RUIZ GARCÍA, *Catálogo de la sección de codices de la Real Academia de la Historia*, Madrid, Real Academia de la Historia 1997, 145-147 núm. 17 i 169-173 núm. 21. Ambdós manuscrits són consultables digitalment a l'enllaç: *http://bibliotecadigital.rah.es*. August Eduard Anspach descobrí aquestes còpies i n'identificà els textos ja l'any 1914: Ángel Custodio VEGA [Y RODRÍGUEZ], «El Prof. Doctor August Eduard Anspach. Semblanza literaria», dins José María FERNÁNDEZ CATÓN, *Catálogo de los materiales codicológicos y bibliográficos del legado científico del Prof. Dr. August Eduard Anspach*. Prólogo del P. Á. Custodio VEGA, O. S. A., Lleó: CSIC. Centro de Estudios e Investigación «San Isidoro» 1966, 9-28, 22 sq. i 28; *ibid*., 96 sq. L'atribució dels manuscrits al *scriptorium* productiu de Sant Cugat es deu a Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Entorn de dos còdexs del segle x^{è} de Sant Cugat del Vallès», *Faventia*, 4, 2 (1982), 7-23 [amb 3 figures]; ID., «Collectaneum seu Homiliae Luculentii in Epistolas et Evangelia (Madrid, R. Academia de la Historia, San Millán Ms. 17 i 21)», dins Antoni PLADEVALL I FONT (ed.), *Catalunya romànica* 18: El Vallès Occidental, Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1991, 190 sq. [amb 2 figures].

103. «Explicit liber Deo gratias. Orate pro Truitario presbitero qui scripsit hunc librum collectaneum in honore sanctissimi Cucufati martiris sub Landerico abba anno III regnante

García Villada, qui ja postulà que Luculentius fóra un autor que hauria desenvolupat la seva obra en terra de l'anomenada Marca Hispànica, a causa de l'escriptura carolina i el contingut d'aquests manuscrits, avui sabem que ambdós manuscrits representen la versió de text més antiga, testimoniada també en cinc altres fragments de la Catalunya del segle x que pertanyen a tres còpies més.[104] Una segona versió amb variants textuals i altres trets característics,[105] datable de mitjan del segle x, també es transmet en molts fragments manuscrits catalans altmedievals.[106] La transmissió completa del text de l'homiliari de Luculentius s'inicià, doncs, en la part nord-oriental de la península Ibèrica tenint com a zona nuclear la diòcesi de Vic, mentre que la transmissió perifèrica i tardana italiana mostra trets textuals comuns amb la segona versió[107] i ofereix només una petita selecció de text de tot l'homiliari.[108]

Aquest escenari ens suggereix que l'autor es mogué en algun indret de la Marca Hispànica. Endemés, hi ha un altre argument textual que no s'ha de menystenir: una de les principals fonts de l'obra de Luculentius és l'homiliari de l'abat benedictí visigòtic Smaragdus de Sant-Mihiel, procedent de la regió fronterera que fou la Septimània carolíngia.[109] Pel que fa a aquesta història

---

Leutario rege, et dedit illum ad Regiatus sacer propter remedium anime sue»: Mundó i Marcet, «Entorn», 20.

104. En concret, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/7; Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/3 i Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/9; Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99 i Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 249: Francesc Xavier Altés i Aguiló, «La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana. Inventari i homilies recuperades», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 18 (2010), 71-241 [amb 15 figures], 81 sq., 87, 92-94, 99, 104 sq. i 118 sq., a més a més també 195 núm. 87, 166 sq. núm. 51, 159 (figura), 167 sq. núm 53, 199 sq. núm. 95, 185 (figura), 130 sq. núm. 3 i 135 (figura). Aquí, com en la n. 106, les datacions d'Altés i Aguiló necessiten una revisió acurada basada en dades paleogràfiques contrastades.

105. Lemarié, «La collection», 238 n. 24 i 281. Altés i Aguiló, «La tradició codicològica», 83 hi emfasitza la posterioritat d'aquesta redacció.

106. Altés i Aguiló, «A propòsit», 35-42; Id., «La tradició codicològica», 81 sq., 87, 93, 104, 111 sq. i 118. Ambdós articles citats també aborden el tema de la rica transmissió subseqüent de les homilies de Luculentius en altres manuscrits litúrgics de Catalunya a partir del segle xi, una investigació ja iniciada per Raymond Étaix, «Quelques homéliaires de la région catalane», *Recherches augustiniennes*, 16 (1981), 333-398, 337, 353 sq., 369 sq., 371 n. 27, 375, 384 i 395 amb n. 52.

107. A diferència de la primera redacció, en què a partir de l'homilia 57 en endavant les citacions bíbliques hi són abreujades sistemàticament, moltes citacions bíbliques no hi són abreujades, ans desenvolupades: Altés i Aguiló, «La tradició codicològica», 82 sq.

108. Étaix, «Quelques homéliaires», 395 n. 51.

109. Quant al text i l'ordre en el leccionari emprat per Smaragdus, veg. Lemarié, «La collection», 229-235, 240 i 243-246. Gairebé totes les altres homilies i altres textos explotats són anteriors, procedents de Jeroni, Pelagi, Agustí, Gregori el Gran i Beda el Venerable: García Villada, *Historia eclesiástica*, 386; Joseph Lemarié, «Deux fragments d'homéliaires conservés aux archives capitulaires de Vich, témoins de sermons pseudo-augustiniens et du commentaire de Luculentius sur les Évangiles», *Revue des études augustiniennes*, 25 (1979), 85-105, 102; Id., «La collection», 243; Hildegund Müller, *Exemplarische Untersuchungen zu den Quellen des Lucu-*

dels textos, García Villada ja suposà que «Luculentius» no és altra cosa que la forma llatinitzada de «Smaragdus».[110] «Luculentius» hauria estat, doncs, més aviat una referència al famós autor visigòtico-carolingi que no pas un nom propi.[111] D'altra banda, aquest nom llatí, combinat amb l'ús de les homilies carolíngies dels monjos benedictins Haimo i Heiric d'Auxerre, així com també una font utilitzada per a la recensió franco-catalana de l'homiliari carolingi de Liverani,[112] suggereixen un autor més jove.[113] A Luculentius caldria situar-lo, doncs, en la Marca Hispànica (o a Septimània) i ubicar-lo encara al segle IX?[114] Un altre argument de pes a favor d'aquesta regió i datació seria la influència litúrgica i eclesiàstica que l'Església de Narbona va exercir en aquell moment a banda i banda dels Pirineus.[115] A més a més, també tenim petges de l'ús litúrgic de Luculentius des del segle IX fins al segle XIII a Narbona,[116] Carcassona[117]

lentius-Homiliars, Dipl. Viena 1988, 26-29; *ead.*, *Das «Luculentius»-Homiliar. Quellenkritische Untersuchungen mit Teiledition* (Wiener Studien. Beiheft 23. Arbeiten zur Mittel- und Neulateinischen Philologie 3), Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1999, 44-59.

110. García Villada, *Historia eclesiástica*, 385.

111. Altés i Aguiló, «La tradició codicològica», 76, recull una sèrie de testimonis catalans que demostren que «luculentius» i «luculenter» eren atributs afavorits dels textos litúrgics o exegètics. Ja Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis* 4, Hamburg: Felginer i Piscator 1735, 844 fou del parer que s'havia de tractar més aviat d'un epítet que no pas d'un nom propi.

112. Lemarié, «Deux fragments», 102-104; Altés i Aguiló, «A propòsit», 41; Lemarié, «La collection», 240 i 243 sq. Quant a aquest homiliari carolingi: veg. Henri Barré, *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre. Authenticité. Inventaire. Tableaux comparatifs. Initia* (Studi e testi 225), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 1962, 113-122; Francesc Xavier Altés i Aguiló, «La "pars aestiva" de l'Homiliari de l'ofici catalanonarbonès. Inventari i difusió. Reconstitució de la seva recensió de l'Homiliari carolingi de Liverani», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 8 (1997), 107-159, 118-159.

113. Hermann Josef Frede, *Kirchenschriftsteller. Verzeichnis und Sigel* (Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel 1, 1), Friburg de Brisgòvia, Herder 1995, 616 núm. 953; Eligius Dekkers, *Clavis patrum latinorum* (CChr.SL), Steenbrugge 1995, 308 núm. 953 hi reconeix un autor del segle IX i X, mentre que el darrer l'omet en la seva *Clavis patrum latinorum*. Roger Gryson, *Répertoire général des auteurs ecclésiastiques latins de l'Antiquité et du Haut Moyen Âge* 2: Répertoire des auteurs: I-Z. Auteurs sans sigle propre. Tables (Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel 1, 1[5]), Friburg de Brisgòvia, Herder 2007, 638 núm. 953 segueix igualment aquests repertoris.

114. Hi és absent en Alturo i Perucho, «La cultura llatina medieval a Catalunya»; Zimmermann, *Écrire et lire* 1-2; José Carlos Martín [y Iglesias], *Sources latines de l'Espagne tardo-antique et médiévale (V[e]-XIVe siècles). Répertoire bibliographique*. Avec la collaboration de Carmen Cardelle de Hartmann et Jacques Elfassi (Documents, études et repertoires publié par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 77), París, CNRS éditions 2010.

115. Altés i Aguiló, «La tradició codicològica», 73 sq.

116. Gros i Pujol, «Fragments de Bíblies», 155 n. 6 esmenta el primer ús extensiu de l'obra de Luculentius en una col·lecció de comentaris patrístics de Narbona en la lectura de l'Epístola i l'Evangeli durant la Santa Missa, encara que la data proposada de primera meitat del segle IX no sigui pas possible.

117. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 3829 és una còpia de la col·lecció de Luculentius (en una versió revisada que conté només 74 homilies de les lectures de l'Evangeli

i Sant Pons de Tomeres.[118] Luculentius hauria estat, doncs, un dels primers autors llatins d'aquesta regió i hauria escrit després de la seva integració a l'imperi carolingi; a més a més, també, pel que sembla, hauria estat un monjo benedictí.[119] Fins i tot podem fonamentar aquesta nostra hipòtesi geogràfica i cronològica gràcies a la versió de la Vulgata emprada per Luculentius, ja que les seves característiques semblen compatibles amb alguns fets específics d'algunes còpies de la tradició bíblica catalana de l'abadia benedictina de Ripoll, la propera seu episcopal de Vic i de l'abadia de Sant Miquel de Cuixà, al Conflent, que, al seu torn, tenien fortes connexions amb Ripoll i Vic.[120]

Un altre argument, encara no prou valorat, per a la localització a la Marca Hispànica podria ser el contingut interreligiós específic de l'homiliari de Luculentius. García Villada va ser el primer estudiós en presentar aquest coneixement, sense indicar-ne el lloc exacte d'aquesta col·lecció. L'estudiós comenta que, en una de les seves homilies, Luculentius se centra en el consum excessiu d'alcohol per part dels musulmans, malgrat la prohibició explícita de l'Alcorà.[121] A parer de García Villada, només un autor amb un coneixement

---

i algunes noves homilies més) del darrer quart del segle XII i fou d'ús vigent a la catedral de Carcassona: Étaix, «Quelques homéliaires», 394 sq.; Lemarié, «La collection», 230 amb n. 12, 238 sq., 245 n. 34, 246-250 i 253-277; Id., «Les homélies pour la dédicace de la collection de Luculentius et du Parisinus 3829», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 3 (1984), 27-45, 27-30 i 35-44; Francesc Xavier Altés i Aguiló, «Una recensió del segle XI de les homilies sobre les epístoles estivals de l'Homiliari dit de "Luculenti(us)", testimoniada en els homiliaris de l'ofici del monestir de Serrateix i de la canòncia de Solsona», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 15 (2007), 273-304 [amb 3 figures], 274 amb n. 6; Id., «La tradició codicològica», 83, 99 sq. i 107 sq.

118. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5259 és una còpia per a l'«officium capituli», significant ser un «liber capituli» d'aquesta abadia fet a mitjans del segle XIII: Francesc Xavier Altés i Aguiló, «Les "Homiliae capitulares" del monestir de Sant Ponç de Tomeres i l'homiliari de l'ofici catalanonarbonès», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 11 (2003), 131-157; Id., «La tradició codicològica», 90 i 95.

119. A més a més, de la seva preferència per a fonts benedictines, Bernard Capelle, «Le Maître antérieur à S. Benoît?», *Revue d'histoire ecclésiastique*, 41 (1946), 66-75, 73; Altés i Aguiló, «A propòsit», 39 sq. n. 132; Müller, *Das «Luculentius»-Homiliar*, 59; Altés i Aguiló, «La tradició codicològica», 75 han pogut detectar petges inqüestionables de monaquisme benedictí en l'obra de Luculentius.

120. Altés i Aguiló, «A propòsit», 40 n. 133; Lemarié, «Les homélies», 45; Müller, *Das «Luculentius»-Homiliar*, 30-34; Altés i Aguiló, «La tradició codicològica», 74.

121. Sures alcoràniques 2, 219, 4, 43 i 5, 90 sq.: «Et preguntaran, i et pregunten [sc. «propheta»], sobre el tema de l'ús del vi i sobre el joc d'atzar "maissir". Digues [sc. «propheta»]: "En ambdues coses hi ha un gran pecat i hi ha també coses útils, per a la gent. Però el pecat d'ambdues coses és molt més gran que la utilitat". ... No us acosteu per a fer amb els altres l'oració comuna, la salà obligatòria, estant embriacs. Espereu, doncs, fins a saber, ja ben conscients, el que dieu. ... Vosaltres, els bons creients, els musulmans! El vi, el joc "maissir", les pedres d'altars i les fletxes de sort són, totes, coses abominables, fetes pel dimoni, per Ax-Xaitan. Aparteu-vos d'això! Us convé fer això per a fruir de la vida! Vol el dimoni, Ax-Xaitan, que hi hagi sempre enemistat entre vosaltres, gràcies al vi i al joc "maissir", i posar-vos tots els obstacles per a recordar el nom de Déu i per a fer les oracions de la salà. Per tot això, us abstindreu d'aquestes coses?», trad. per Míkel de Epalza [i Ferrer], *L'Alcorà. Traducció de l'àrab al català i introducció a la lectura* (Labutxaca. Clàssica), Barcelona: Proa 2016, 31-981, 83, 152 i 203.

exacte de la nova llei religiosa podria haver escrit comentaris com aquest.[122] García Villada no coneixia en el seu moment el fet que aquesta homilia formés part de la versió de text més antiga.[123]

De moment, sense tenir una edició crítica de l'obra, no és possible respondre a la pregunta de si ens trobem davant un coneixement autèntic de l'Alcorà en aquest passatge o, més aviat, si es tracta de tradicions musulmanes orals, ni tan sols amb un comportament específicament musulmà, sinó amb una objecció general contra tota embriaguesa de les diferents comunitats religioses. Si García Villada té raó, Luculentius hauria estat un nou tipus d'agent cultural de coneixement alcorànic entre dos mons pel que fa a la seva suposada pertinença a la Marca Hispànica al voltant de l'any 900. Treballant en aquesta societat de frontera, hauria estat un representant de la cultura monàstica, exegètica i teològica madura de l'Església sota la reforma carolíngia del segle IX, però s'hauria enfrontat al problema central de restablir i consolidar les noves estructures de l'Església cristiana llatina en contacte immediat amb els reptes religiosos d'aquesta zona de marca amb al-Andalus. Aquest context religiós i social de la seva obra podria explicar per què Luculentius demarca sistemàticament la seva correcta posició catòlica contra les opinions errònies dels jueus, dels pagans i dels heretges en moltes de les seves homilies i per això hem d'interpretar el passatge citat anteriorment en el context de les polèmiques i l'apologètica de la seva societat mediterrània i de frontera.

Resum

Quines són les característiques específiques del nostre cas d'estudi sobre la Catalunya altmedieval? Aquesta i altres regions perifèriques de l'imperi carolingi, certament, van complir el programa de reformes carolíngies, de manera

122. García Villada, *Historia eclesiástica*, 386.

123. Homilia 128: «et nolite inebriari vino, in quo est luxuria. Sicut enim homo non potest duobus dominis servire, Deo scilicet et mammonae, ita nullus potest inebriari vinum pariter et Spiritu sancto repleri. Qui Spiritu sancto repletus fuerit habebit prudentiam, castitatem, munditiam, pudicitiam, mansuetudinem, verecundiam. E regione qui vinum inebriatur, habebit procacitatem, insipientiam, audaciam, furorem, libidinem. Et ideo praecipit Apostolus, non debere "inebriari vino, in quo est luxuria". Unde dicit Salomon: "Ne aspicias vinum cum flavescit in vitro; color enim blande [Cod., 'blandis'] ingreditur, sed mordet ut coluber." Potest et aliter intelligi quod dicit: "Nolite inebriari vino", id est vinum malitiae, de quo Moyses in cantico Deuteronomio: "De vinea Sodomorum, vinea eorum." Hoc vino inebriantur omnes amatores mundi. De quibus dicit Apostolus: "Quorum finis interitus, quorum Deus venter est, et gloria in confusione ipsorum qui terrena sapiunt"», ed. Migne, *Patrologia Latina* 72, 838 lín. 10-29. El text s'ha comprovat amb les dues còpies de Sant Cugat del Vallès, Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17, f. 202vb-203vb, aquí f. 203rb-203va, i Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 21, f. 222ra-223va, aquí f. 222vb-223ra. El seu text comú mostra algunes diferències menors que, això no obstant, no en canvien el sentit en general.

que podem dir que aquesta terra mitjancera era carolíngia des d'un punt de vista cultural i religiós. Dit d'altra manera, hem de trencar el punt de vista sociopolític prou difós encara sobre l'època carolíngia que explica una història determinada per les prioritats del segle XIX, centrada en dinasties mortes i en la preocupació antiga per la pèrdua i recuperació del títol imperial romà. En el cas de Catalunya, l'ús d'expressions culturals carolíngies, com ara l'escriptura, els models de manuscrits, els textos religiosos i la litúrgia no significava mirar enrere envers una cultura visigòtica minvant, sinó que volia albirar envers les idees i els models que havien de formar Europa en els segles posteriors. Per tant, utilitzar formes d'expressió pròpies de la cultura carolíngia fou un projecte de futur que mostra que el potencial mateix dels esforços de reforma carolíngia, la rellevància potencial d'aquest compromís, es va constituir principalment en resultats culturals i no pas polítics (llengua llatina, escriptura, exegesi, teologia i formes de vida religiosa). Des d'aquest punt de vista, els «usos del passat» han de ser diferenciats, en la mesura que s'han d'identificar elements culturals passats i aquells que tinguin el potencial de crear futur. Per a la nostra investigació en les properes dècades, a un nivell més global i comparatiu, això implica que hem de contrastar sistemàticament la contribució cultural de totes aquestes regions perifèriques de l'imperi carolingi —la Itàlia septentrional i la central, les perifèries mig-orientals i sud-orientals de l'imperi post-carolingi, com Bohèmia, Polònia, Hongria i els Balcans— amb el desenvolupament de la minúscula carolina, els models de llibres i els textos religiosos i litúrgics.

Arribats aquí, ens preguntem quina ha estat la contribució específica de la perifèria íbero-catalana a la cultura carolíngia pel que fa a l'establiment de les seves formes d'expressió, si se la compara amb els centres d'aquesta cultura. En primer lloc, aquesta i altres regions perifèriques de l'imperi van contribuir a l'homogeneïtzació de la cultura europea, malgrat donar-se un seguit de solucions híbrides de diversos graus. En segon lloc, la cultura carolíngia es va establir i es va confirmar gràcies als reptes de les societats frontereres transculturals del sud i sud-est d'Europa, per tant, en el món mediterrani multicultural i multireligiós.

Un gran repte científic de cara al futur és, certament, l'arribar a cisellar amb precisió aquesta perspectiva doble quant a la cultura carolíngia (política) dels anomenats centres *i* perifèries de l'imperi. Per a dur a terme aquesta feina nostra, que busca la deconstrucció dels estrats que, als ulls del mediadors culturals medievals, podrien haver estat «patrístics», «visigòtics» i «carolingis» etc., ens és de menester l'ús ple del ric material manuscrit proporcionat per Catalunya (i Septimània) com una terra mitjancera per excel·lència del món euromediterrani. La noble tasca d'anar desvelant, doncs, totes aquestes capes culturals, es mereix, certament, tot el nostre compromís, tant local, com internacional.

Mateu Rodrigo Lizondo
Universitat de València

RAMON MUNTANER I VALÈNCIA. RECULL DOCUMENTAL*

Ramon Muntaner and Valencia. Documentary Collection

Resum: Col·lecció de quaranta-tres peces referents a l'etapa valenciana de Ramon Muntaner, la de maduresa de la seua vida i de l'arrelament personal i familiar. A València es va casar i assentà un patrimoni estimable en possessions territorials i propietats urbanes. No deixà mai, però, de practicar el servei a la monarquia en missions de reclutament i d'organització militar i naval, com ara en les campanyes de Sardenya (1323-1324) o de Granada (1329), que va fer compatible amb activitats privades i l'exercici de càrrecs en el govern de la ciutat.

Mots clau: Corona d'Aragó, Expedició dels almogàvers, Regne de València, Crònica de Muntaner, Eivissa.

Abstract: This paper is about Ramon Muntaner's forty-three documents, concerning chronicler's Valencian period. Muntaner got married and lived in Valencia for a long time. He got an important heritage and he helped the Monarchy with different organisation tasks at the Royal Army and at the Royal Navy, especially in the Sardinia (1323-1324) and Granada (1329) campaigns.

Keywords: Crown of Aragon, the Almogaver's military expedition, Kingdom of Valencia, Chronicle of Muntaner, Ibiza Island.

Preliminar

Muntaner, el cronista i escriptor empordanés, nat a Peralada el 1265 i mort a Eivissa el 1336, en tornar de la seua vida atzarosa com a administrador o

* Aquest treball ha estat elaborat en el marc del Projecte d'Investigació FFI2017-83960-P, *La cultura literaria medieval y moderna en la tradición manuscrita e impresa (VI),* del Ministerio de Economía, Industria y Competitividad. Va ser presentat com a ponència al Congrés Internacional «*Ramon Muntaner: fets, dits i "veres veritats" (1265-2105)*», celebrat a Peralada i Girona el juny de 2015 sota el patrocini de l'Ajuntament de la vila i la Universitat gironina, precedit d'un estudi, «Ramon Muntaner i la ciutat de València», publicat a les actes de la reunió (J. A. Aguilar, S. Martí i X. Renedo [eds.], *Dits, fet i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019, pp. 25-52). Hi remetem el lector per a l'anàlisi de les fonts documentals i la bibliografia especialitzada.

mestre racional de la Companyia Catalana a l'Orient, va contraure matrimoni a la ciutat de València, l'any 1311, i allí establí definitivament la llar familiar. Els darrers anys de la seua vida, però, va passar a residir a Eivissa, nomenat batle de l'illa pel rei Jaume III de Mallorca a primers de 1333; a la mateixa vila li arribà la mort, segurament el mes de setembre de 1336. Va ser soterrat a la seua capella de Sant Macari —advocació significativa del cristianisme oriental— del monestir valencià de Predicadors. El segle XVII encara es documenta l'existència de descendents directes de Muntaner a València.

El període valencià representa l'època d'estabilització personal. Muntaner ha passat de la seua joventut guerrera i heroica a la vida civil, i ha esdevingut un ciutadà acabalat, gràcies als guanys dels seus temps de militar i corsari, pare de família i alhora home rellevant en l'esfera pública. És persona respectada i influent, conseller dels reis Jaume II —monarca que havia rebut un préstec el 1298 per valor de dotze mil sous del nostre futur cronista— i Alfons el Benigne, i actiu participant en la política municipal, on ocupà els càrrecs de jurat i de conseller en diferents mandats anuals. Havia adquirit algunes propietats immobiliàries, cases establertes a cens emfitèutic i modests dominis territorials, com ara Aitona, al terme de Corbera, la Torre d'En Romaní, al de Sollana, i una alqueria a Beniferri, pròxima a València, ensems amb la possessió més coneguda, Xilvella —hui Xirivella—, que probablement no correspon a la localitat de l'Horta Sud d'aquest nom, sinó a l'antic poblat homònim de l'Horta Nord, pròxim a Meliana, que en el segle XVII passà a dir-se Cases de Bàrcena.[1]

Durant els primers anys de la seua vida valenciana, exercí el càrrec de procurador de l'almirall Bernat de Sarrià, senyor jurisdiccional d'extensos dominis en terres de la Marina. També practicava transitòriament l'ofici de mercader de draps. En particular, va treballar en la preparació de campanyes militars i navals al servei de diferents monarques, matèria on sobresortia per la seua experiència d'antic intendent de la Companyia dels almogàvers a Grècia. Per a l'expedició reial a Sardenya de 1324, entengué en la recluta d'homes per a l'armada, al costat del bisbe de València Ramon Gastó, canceller de Jaume II; encara més tard, per a la campanya contra Granada d'Alfons el Benigne, li fou confiada el 1329 l'adquisició de vi calabrés i sicilià.

El seu prestigi personal hagué de ser gran, reconegut pels reis de la Casa d'Aragó com per les autoritats de la ciutat; en són bona mostra les comissions d'arbitratge o d'apel·lació que li varen confiar Jaume II i Alfons el Benigne, i així mateix els encàrrecs dels jurats de València en matèries rellevants o d'alta representació. En devem esmentar la participació en la junta creada per tal de promoure la unificació foral del regne, una aspiració permanent de la capital que es va veure satisfeta en les corts valencianes de 1329-1330, i la tramesa a la festa de la coronació del rei Alfons el Benigne el 1328 a Saragossa, un

1. Segons la proposta de V. BAYDAL i F. ESQUILACHE, *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, vol. 16, 2020, pp. 24-39.

dels sis missatgers de la ciutat destacats per a honorar la solemnitat règia; a la seua crónica en feia una semblança, testimoni brillant de la seua tan genuïna fe nacional en els sobirans de la dinastia de Barcelona, el mateix els de la línia major que els de les col·laterals de Sicília i de Mallorca.

De la vida valenciana del cronista empordanés i la seua família, n'oferim ací un recull de 43 documents, quasi exhaustiu, atés que és resultat de la revisió metòdica dels llibres notarials del període 1285-1350 conservats a l'Arxiu del Regne de València, un total de seixanta registres, pertanyents a prop de trenta notaris, que formen la partida més antiga de la secció de Protocols —sols n'han estat exclosos forçosament alguns pocs volums retirats de la consulta pel seu mal estat, i dels que no es disposa, com existeix en altres casos, de còpia microfilmada o digital—, així com els fons reials del mateix centre i els manuals de Consells de l'Arxiu Històric Municipal de la ciutat. Hi són inèdits 20 documents, i la resta transcrits íntegres de bell nou a la vista dels originals.

Pel que fa a les normes d'edició, fem ús de les habituals recomanades en la publicació de textos medievals catalans. Hem puntuat a la manera moderna, i accentuat segons la norma actual, en la modalitat del català occidental. Així mateix, hom ha normalitzat les majúscules i minúscules, i adoptat l'apòstrof per a les elisions, llevat de les que no són admeses en la llengua actual, on les substituïm pel punt volat. Les lletres *i/j* i *u/v* han estat regularitzades d'acord amb el seu valor vocàlic o consonàntic, així com la *ç* davant de vocal; igualment, les consonants dobles a l'inici d'una paraula es transcriuen com una sola. En documents llatins, el grup *ci/ti* davant de vocal (ex.: *negotium*, *Valentia*), es redueix sistemàticament a *ti*, en la manera clàssica.

Les abreviatures es desenvolupen generalment; n'exceptuem els noms personals, que van desplegats entre parèntesis; només quan no hi ha seguretat en la identificació, cosa infreqüent, es deixen tal com van al text. Les llacunes produïdes per danys del suport documental són restituïdes entre claudàtors; les lletres o mots que hi manquen, presumiblement per oblit de l'escrivà, van senyalats dins de parèntesis rodons.

Documents

1

1) 1238 octubre 12. València
2) 1239 setembre 13. València
3) 1239 desembre 10. València
4) 1239 desembre 4. València

Jaume I promou Ferrer Muntaner al rang de cavaller, pels seus serveis en la conquesta dels regnes de Mallorca i de València. Alhora, el rei li fa donació d'un total de quaranta-cinc jovades de terra al terme de la capital valenciana.

ARV, *Justícia Civil, Manaments i empares,* any 1613, llibre 9, mà 86, ff. 45r-48v. Còpies de registre, probablement falses o manipulades.

Cit. Mª D. Cabanes Pecourt, «Documentos mallorquines sobre la familia Montaner», *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics, 1990, p. 180.[2]

{1}

(*al marge:*) Die 25 octobris 1613, *instant Geroni Montaner, cavaller. Juan Tàpia y Juan Ramon Spinós,* notarii, Valentie *habitatores*.

Manifestum sit omnibus, tam presentibus quam futuris, quod nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comes Barchinone et Urgelli ac dominus Montispesulani, attendentes esse iustum et rationi consonum quod illi qui nobiscum fuerint ad expugnationem regni Maioricarum et Valentie, (et) omni studio et vigilantia in cunctis nostris negotiis previgilarunt peragendis, aliquibus favoribus prosequamur, quare supplicantes[3] nobis vos, dilectus noster Ferrarius[4] /*45v*/ de Monta(ne)rio, et inde intercedentibus aliquibus nostris familiaribus ut te militem crearemus, nos igitur, vestra servitia considerantes[5] vestrumque preclari sanguinis ortum, nos merito indu(c)erunt ut dictum donum militare vobis concedamus, que non minori gratia quam Raymundi Montanerii, fratris vestri, sed maiori requirunt,[6] thenore presentis nostre carte, perpetuo valiture et munimine sigilli nostri corroborate, te, dictum Ferrarium de Muntanerio, creamus militem et militari

2. L'autora indica la mà 94, en lloc de la 86, on es troben realment enregistrats els documents.
3. *supplecantes* a l'orig.
4. *Ferrarii* a l'orig.
5. *considerantis* al'orig.
6. Paraula esmenada, de lectura dubtosa.

singulo (*sic*) insignimur, ita quod tota progenies tua que nunch nata sunt et in posterum na(s)centur sitis milites et in cumulo ac consortio militum asociemini et in omnibus scripturis nuncupemini, vestraque arma, que sunt quidam mons viridis,[7] /*46r*/ in cuius[8] pinaculo permanet quedam flos lilii[9] asulei coloris, positi in campo deaurato, ceterisque armaturis militaribus[10] gaudeamini et afficiamini, omniaque alia ad predictum militare usum spectantia facere et exercere. Mandantes itaque firmiter vicariis, baiulis, consilio, probis[11] hominibus et universitati regni Maioricarum, ceterisque officialibus et subditis nostris, maioribus et minoribus, presentibus et futuris, quatenus presentem nostram militaris concessionem omniaque et singula in ea posita et contenta observent et faciant penitus observari, et te, dictum Ferrarium de Muntaner, pro milite teneant, reputent et tractent, et ab omnibus pro tali teneri et reputari faciant et in omnibus rebus militaribus inmisceant[12] et non contraveniant ullo modo. Data Valentie, quarto idus octobris anno Domini /*46v*/ millesimo ducentesimo trigesimo octavo.

Si-(*creu*)-gnum Iacobi, dei gratia regis Ar(a)gonum, Maioricarum et Valentie, comitis[13] Barchinone et Urgelli ac domini[14] Montispesulani.

Testes sunt frater Michael de Fabra,[15] ordinis Predicatorum, Guillermus de Cardona, Guillermus de Anglasola et Raymundus de Montecateno, et dominus Velogius de Berga.[16]

Si-(*creu*)-gnum Guillermi Rabasa, notarii prefati domini regis, qui ipsius speciali mandato hanc cartam scripsi, loco, die et anno prefixis.[17]

{2}

Nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comes Barchinone et Urgelli ac dominus Montispesulani. Per nos et nostros heredes et successores damus et concedimus vobis et vestris, fideli et dilecto nostro Ferrario de Muntanerio, militi, ac vestris heredibus et successoribus, quandam

7. *viridus* a l'orig.
8. *eius* a l'orig.
9. *sigilli* a l'orig., amb errada de còpia.
10. *militarisque* a l'orig.
11. *probris* a l'orig.
12. *inmiscuant* a l'orig.
13. *comes* a l'orig.
14. *dominus* a l'orig.
15. *Frabra* a l'orig.
16. *Sic*. Al·ludeix a Vallés de Bergua, noble aragonés.
17. Guillem Rabassa, canonge de Lleida, era notari major del rei d'ençà de 1223; en canvi, no hi ha constància del notari reial Pere de Sala, o Sasala, que autoritza les tres escriptures que segueixen (cf. José Trenchs Òdena, «La Cancillería de Jaime I: cancilleres y escribanos», *Palaeographica, Diplomatica et Archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli,* 2 vols., Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1979, II, 97-128, pp. 117-118).

partem terre tenoris viginti iovatarum */47r/* vobis iam designatam, sutam[18] in termino presentis civitatis Valentie, de portione nostra, que afrontatur et terminatur cum terris et terminis in cartis que et concessione habentur. Data in civitate Valentie, idus septembris anno .M.CC.XXXVIIII.

Testes inde sunt Iacobus Deorani et Dominicus Parisii, clausaque per Petrum de Sala, notarium domini regis.

{3}

Nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comes Barchinone et Urgelli ac dominus Montispesulani. Cum hac presenti carta, firmiter et perpetuo valitura, per nos et heredes et successores nostros damus et concedimus vobis, dilecto nostro Ferrario de Montanerio, militi, et vestris heredibus et successoribus quandam partem terre thenoris quindecim iovatarum, sutam in termino presentis civitatis Valentie, in partibus meridianis, confrontatam cum partibus et terris Raymundi */47v/* de Montecateno et terris Galcerandi de Luna, ut apparet large cum dictis instrumento acto et firmato per dominum regem. Data Valentie, quarto idus decembris anno a nativitate Domini .M.CC.XXXVIIII.

Testes sunt Ioannes Ferdinandi Durandi et Ferdinandus de Lasún, clausaque per Petrum de Sala, notarium.

{4}

Decimo kalendas dezembris anni infrascripti,[19] per dominum regem Iacobum:

Nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comes Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani. Cum hac presenti carta, cunctis tenporibus valitura, per nos et heredes et successores donamus et concedimus vobis, fideli et dilecto nostro Ferrario de Montanerio, militi, et vestris heredibus et successoribus quandam partem terre thenoris decem iovatarum */48r/* in presenti civitate Valentie sutam,[20] et confrontatam prout in (carta) nostri concessionis apparet. Actum Valentie, decimo idus desembris anno Domini .M.CC.XXXVIIII.

Testes sunt Dominicus Vergerii et Bernardus de Sancta Maria, clausaque per Petrum de Sala, notarium.

Ex quodam libro concessionum, in archivo regio procurationis Maioricarum custodito et reservato, sumpta fuit et fideliter abstracta huiusmodi copia in his duabus papiris presentis folei contenta et continuata, et cum ea, ut

18. *Sic.* Potser per *sitam.*
19. *infarti* a l'orig.
20. *sentam* a l'orig.

decet, comprobata per me, Sebastianum Lémena, regia auctoritate notarium publicum, dictum archivum regentem. Et ut eidem copie, manu aliene scripte, ubique ab omnibus tribuatur fides fuit munita et auctoritzata archivi sigillata sigillo, meoque artis notarialis signo depicto, instante nobili don Fr(ancis)co Montaner et Font.

Nosotros, infrascriptos firmados, hazemos fe y testimonio de /48v/ *que el susodicho Sebastián Lémena es notario público por auctoridad real, y a sus autos y scripturas auténticas, como la de suso dicha, se da entera fe y crédito, assí en juizio como fuera d'él. Y por ser assí verdad damos la presente, fecha en Mallorca a los quinze de setiembre .M.DC.XIII años.*

Pere Biondo. Michael Oliver.

2

1296 novembre 23. València

Pere i Bernat Muntaner, germans, residents a Cinyent, terme de la vila de Corbera, reconeixen solidàriament un deute de 109 sous a favor de Guillem Basset i Bernat Blanch, socis, drapers i ciutadans de València, per la compra de certa quantitat de teixits de França.

ARV, *Protocols*, notari no identificat, 11178, 1ª mà, f. 2v.[21]

Nono kalendas decembris, die veneris, anno Domini .M.ºCC.ºXC.ºVI.º
.....

[Pe]trus Muntanerii [et Bernard]us Muntanerii, fratres, comorantes in Ciynent, termino [Corb]arie, simul et uterque nostrum in solidum et sine omni [ul]terius excusatione, scient[er], per nos et [om]nes nostros confitemur, etc., nos [de]bere vobis, Guillelmo Basseti et Bernardo Blanch, [s]ociis, civibus et draperiis Valentie, presen[ti]bus et recipientibus, et vestris, centum et novem [solidos] regalium Valentie, qui nobis [...]ant ad d[and]um (?) de pretio [...] et solvendum [...] pannos Francie, a vobis emimus, habuimus et [recep]imus, et inde bene vestrum paccati sum[us ad] nostram voluntatem. Renuntiantes scienter [...]i, etc., solvere vobis vel vestris aut cui volueritis, vel alteri vestrum in soli[dum] statim, quandocumque et qua hora volueritis, ad vestram voluntatem, sine omni dilatione et excusatione, etc., damp[num] ex tunc, etc., super quibus credamini solo vestro plano [et] simplici verbo,

21. El 4 de febrer de 1297, els germans Muntaner reconeixen un nou deute de 242 sous pel mateix concepte (*ibid.*, 2ª mà, f. 18r).

sine testibus et iuramento, obligantes scienter ad hec vobis et vestris, simul et uterque nostrum in solidum, nos et omnia b[ona] nostra mobilia et inmobilia, ubique habita et habenda. Renuntiantes scienter super hiis benefficio dividende actionis et nove ac veteris constit[ution]is, etc., et omni alio cuilibet iuri, etc.

Testes, Petrus Alb[er]ti, pisc[ato]r, et Petrus [Qui]ntana (?).

3

1300 (any de l'Encarnació 1299) març 1. Barcelona

El rei Jaume II fa cessió temporal de dues galeres o tarides reials de la drassana de València a Ramon Muntaner, ciutadà de Mallorca, perquè puga navegar per aigües de les Balears, Catalunya, València i Múrcia. Mana a Bernat de Llibià, batle general del regne de València, lliurar-li les naus mencionades.

ACA, *Canc.*, reg. 266, f. 125r.

Ed. Martí de Barcelona, O. M. Cap., «Nous documents per a la biografia de Ramon Muntaner», *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft* VI (1937) 310-326, núm. 3.

Reg. Martí de Barcelona, O. M. Cap., «Regesta de documents relatius al gran cronista català», *Estudis Franciscans* XXX (1936), 218-233, núm. 4.

Fideli suo Bernardo de Libiano, baiulo regni Valentie generali, etc. Noveritis nos concessisse R(aymund)o Muntanerii, civi Maioricarum, quod teneat a nobis duas galeas seu taridas nostras ex illis galeis nostris que sunt in daraçanali nostro Valentie, ita quod cum ipsis naviget ad partes Maioricarum, Cathalonie, Valentie et Murcie, dum de nostra processerit voluntate, conditione etiam adiecta quod, si nos a festo sancti Iohannis mensis iunii proxime venturum (*sic*) citra voluerimus recuperare seu recuperaverimus ab eo dictas duas galeas seu taridas, teneamur ei restituere sumptus quos fecerit in aptando ipsas, set si transacto ipso festo eas recuperaremus, non teneamur ei restituere sumptus ipsos. Quare vobis dicimus et mandamus quatenus dicto R(aymund)o tradatis pro parte nostra duas galeas seu taridas ex pred[icti]s, cum omnibus earum exarciis et apparatibus, recipiendo ab eo publicum instrumentum in quo confiteatur recepisse et tenere a nobis galeas seu taridas predictas et eas restituere teneatur nobis vel cui voluerimus sub forma et conditionibus supradictis. Data Barchinone, kalendas martii anno predicto (anno Domini .M.ºCC.ºXC.ºIX.º).

P(etrus) Marci, mandato regio.

4

1317 maig 4. València

Joan Muntaner, ciutadà de València (cosí de Ramon Muntaner), nomena procurador Domingo de Bellprat, veí de Dénia, amb l'encàrrec de rebre i custodiar les quantitats d'oli que li corresponen en la vila i el seu terme, així com totes les seues rendes en qualsevol lloc que siguen.

ARV, *Protocols*, Domingo Claramunt, 2791, f. 50v.

Quarto n[on]as madii, die mercurii.

[Io]hannes Muntanerii, civis Valentie, consulte et ex certa scientia facio, etc., procuratorem meum, etc., vos, Dominicum de Bellprat, [v]icinum Denie, presentem et hanc procurationem recipientem, ad petendum, etc., totum oleum quod habeo et habere ac reciper[e] debeo in villa Denie et terminis suis, necnon omnia al[ia] bona et iura michi pertinentia et pertinere debentia in dicta villa Denie et ubique a quibuslibet personis, cum cartis [e]t sine cartis, aliqua ratione; et ad regendum, procurandum, gubernandum, manutenendum et defendendum dictum oleum et omnia alia bona et iura mea, etc. Concedendo, etc., agere, etc., et libellum, etc., et de calumpnia, etc., et sententiam, etc., et condempnationes [rec]ipere, etc., et apocham, etc. Et generalem administrationem v[o]bis in predictis [omnibus] et singulis concedo. Ratum, etc. Relev[ar]e, etc.

Testes, Petrus Solerii et Iacobus d'Orcha.

5

1317 novembre 28. València

Jaume II dóna comissió a Pere de Celma, jurista de València, per a instruir el litigi mogut per Ramon Muntaner, com a procurador del noble Bernat de Sarrià, contra el comanador major de Muntalbà (orde de Sant Jaume d'Uclés), per la possessió dels llocs d'Orxeta i de Vilajoiosa.

ACA, *Canc.*, reg. 164, f. 66v.

Ed. Martí de BARCELONA, «Nous documents», núm. 4.

Iacobus, etc., fideli suo P(etr)o de Celma, iurisperito Valentie, salutem, etc. Causam seu questionem quam nobilis Bernardus de Sarriano vel R(aimund)us Muntanerii, procurator g[e]neralis eiusdem, movere intendunt contra comendatorem maiorem Montisalbani vel contra alias quascumque personas detinentes seu possidentes loca de Orcheta et de Villajoyosa et terminos eorundem

locorum, que dictus nobilis vel procurator suus predictus eius nomine ad se asserunt pertinere, ex quibusdam causis, vobis comitimus per presentes. Mandantes vobis quatenus, vocatis evocandis, predictam causam seu questionem audiatis et colligatis usque ad sententiam, quam nobis presentibus reservamus. Et cum ipsius cause seu questionis negotium usque ad diffinitivam sententiam collegeritis, ut est dictum, processum ipsius cause, una cum informatione vestra, ad nos mitatis sub vestri sigilli munimine interclusum, comitentes vobis in hiis, auctoritate presentium, plenarie vices nostras. Data Valentie, .IIII.º kalendas decembris anno predicto (anno Domini .M.ºCCC.ºXVII.º).

P(etrus) Lupeti de Balanyano,

m(andato) r(egio) f(acto) per vic(ecancellarium).

6

1317 desembre 30. València

Jaume II al justícia de València, Jaume Escrivà. Com que Ramon Conesa, paborde de l'Almoina de la Seu de València, i Ramon Muntaner s'han fet càrrec de l'educació de Maria, donzella, apartada de sa mare pels seus mals antecedents, mana que no permeta que aquesta en recupere la tutela.

ACA, *Canc.,* reg. 164, f. 160r.

Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 6.

Iacobus, etc., fidelibus nostris Iacobo Scribe, iustitie Valentie, aliisque iustitiis civitatis qui per tempus fuerint vel eorum locatenentibus, etc. Cum R(aimund)us Conesa, prepositus Elemosine Valentie, et R(aimundus) Muntanerii, intuitu pietatis zeloque caritatis inducti, nutriant et procurent quandam puellam pauperem vocatam Mariam, et dubitent quin mater ipsius M(ari)e requirat ipsam filiam suam per predictos ei tradi, idcirco, informati de vita et conditionibus matris dicte M(ari)e, ob quas esset periculum ipsi filie sue si cum ea conversaretur et degeret, volumus et vobis mandamus quatenus, si dictam M(ari)am dicta eius mater requireret et sibi tradi postularet, super eo non audiatis eandem, nec ipsam sibi modo aliquo tradi permittatis, immo penes predictos, prout nunc est, educari permittatis eandem. Data Valentie, .III.º kalendas ianuarii anno Domini .M.ºCCC.ºXVII.º

Franciscus de Bastida, mandato regio.

7

1317 desembre 30. València

Ordre de Jaume II al tresorer reial Pere March de tornar a Ramon Muntaner un préstec de 12.000 sous fet al mateix monarca.

ACA, *Canc.*, reg. 259, f. 42r.
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 7.

Iacobus, etc., fideli thesaurario suo P(etr)o Marci, salutem, etc. Cum per curiam nostram debeantur R(aymund)o Muntanerii, civi Valentie, duodecim mille solidi regalium Valentie, quos nobis bono animo dudum in civitate Valentie mutuavit, de quibus pro nobis et nomine ac mandato nostro tradidit et deliberavit Bernardo de Sarriano, consiliario nostro, .X. mille solidos, et Garsie Gómez de Laça, militi, residuos duos mille solidos, quos quidem .XII. mille solidos predicto R(aymundo) Muntanerii assignavimus habendos de primis denariis quos nos tunc habituri eramus, tam ex compositione quam alio modo, ex inquisitionibus que fiebant per G(uillelmum) de Galifa, quondam, militem et supracochum nostrum, et G(uillelmum) de Ultzina, iurisperitum, in civitate et insula Maioricarum contra officiales nostros, quam quidem civitatem et insulam, una cum aliis locis eidem regno adiacentibus, tunc tempus ad manus nostra tenebamus, prout de predictis omnibus melius et plenius apparet per quandam cartam nostram pergameneam quam inde predicto R(aymund)o Muntanerii fieri fecimus, nostro sigillo appenditio sigillatam, que data fuit Valentie, idus aprilis anno Domini .M.º ducentesimo nonagesimo octavo, in qua etiam carta voluimus et concessimus dicto R(aymundo) Muntanerii quod si, antequam ei satisfieret in predictis .XII. mille solidis de denariis exeuntibus ex inquisitionibus antedictis, nos haberemus de civitate et regno Maioricarum aliquam peccunie quantitatem, tam pro servitio quam alio modo, quod, non obstante dicta assignatione sua predictorum .XII. mille solidorum, predictus R(aymundus) Muntanerii et sui haberent ex dicta peccunie quantitate predictos .XII. mille solidos vel id quod ei ad s[o]lvendum remaneret ex ipsis, aliqua assignatione in aliquo non obstante, et de predictis .XII. mille solidis dicto R(aymund)o non fuerit aliquid exsolutum, ut constat per resignationem carte nostre predicte, nunc in nostra cancellaria restitute et laniate[22] et per certificationem etiam inde habitam a dilecto magistro rationali curie nostre P(etr)o de Bohil. Ideo vobis dicimus et mandamus quatenus, de peccunia curie nostre que est vel erit penes vos, tribuatis et solvatis predicto R(aymundo) Muntanerii vel cui voluerit loco sui duodecim mille solidos regalium supradictos; et, facta solutione, presentem recuperetis litteram cum apocha de soluto. Data Valentie, .III.º kalendas ianuarii anno Domini .M.ºCCC.ºXVII.º

22. *Sc.*, trencada, inutilitzada.

Petrus Lupi de Balanyano, ex alia
et certificatione rationalis.

8

1320 (Enc. 1319) gener 30. València

Ramon Muntaner, ciutadà de València, i Pelegrí Romeu, veí de Callosa {d'En Sarrià}, aquest en nom propi i alhora com a procurador de Bernat Colom, ciutadà de València, són condemnats pel lloctinent del justícia de la ciutat a pagar un deute de 17.000 sous a Berenguer de Ripoll, fill de Pere de Ripoll, difunt, el dia de sant Vicent Màrtir (22 de gener) més pròxim, el qual consta acreditat en dues actes autoritzades per Nadal Bonshoms, notari de València,[23] *de data 27 i 30 de gener, respectivament, pels conceptes manifestats en aquelles* (causis in ipsis contentis), *i que no es declaren.*

ARV, *Justícia de València,* llib. 29, f. 32r-v. En data *3º kal. februarii.* Volum en mal estat.

9

1320 juny 30 (?). València

Berenguer de Guarnau, veí de València, procurador de Ramon Muntaner, dóna testimoni que Joan Anrich, de la casa del rei, havia pagat el mes de febrer anterior al mateix Muntaner 60 barchinonenses *d'argent (60 sous), en nom de Guillem Fabra, fuster, veí de la ciutat, com a part d'un deute de 7 lliures en què aquest havia estat condemnat pel justícia a satisfer al seu creditor susdit. La suma va ser lliurada per Fabra a un servent de Muntaner, segons declara aquell:* «Sènyer, reeba'ls aquest macip d'en R(amon) Muntaner, que a ell los he a donar».

ARV, *Justícia de València,* llib. 32, s. f., s. d. (el doc. precedent és datat *pridie kal. iulii* de 1320).

10

1320 octubre 25. València

Manament de Ramon Guillem Català, lloctinent de Ramon Guillem Català, justícia de València, a Nicolau Despuig, notari, jutge assignat per l'onrat en Ramon

23. No s'ha conservat el protocol d'aquest notari.

Muntaner, ciutadà de València, senyor de la directa senyoria d'unes possessions *donades a cens, que Guillem Quintana, hereu testamentari d'Ermessén Mira, difunta, contràriament reclama com a seues, que no procedesca legalment fins que el dit magistrat resolga si el testament és vàlid, puix que la part de Muntaner al·lega que és fet contra fur, atés que la testadora era* mente capta.

ARV, *Justícia de València,* llib. 33, s. f., en data *8º kal. novembris.*

11

1321 (Enc. 1320) març 10. València
1321, abril 10. València

*Bartomeu Matoses, justícia de València, després de subhastar els béns de Sança, vídua de Jaume Algarrobo (*Alguarobo*), adjudica la terça part de dues cases contigües situades al raval de la Moreria de València, amb un obrador annex, subjectes al directe domini de Ramon Muntaner a cens anual de 60 sous, a Tomàs Marqués, per preu de 245 sous. Muntaner, havent cobrat 24 sous 6 diners, atorga la fadiga de la susdita venda. En la data posterior, el justícia mana que es paguen a Ramon Muntaner 30 sous, pel deute pendent de la propietat amb ell fins al dia.*

ARV, *Justícia de València*, llib. 34, f. 80r-v, en data *6º idus martii* i *4º idus aprilis*.

12

1321 octubre 17. València

Ramon Muntaner requereix el justícia criminal de València, en nom del rei Frederic de Sicília, que prenga els desertors de l'armada segons el manament de Jaume II.

ARV, *Denunciacions davant lo Justícia Civil*, 1321, mà 11.[24]
Ed. Francesc Almarche, «Ramón Muntaner, cronista dels reys de Aragó, ciutadà de Valencia», *I CHCA*, I, Barcelona 1908, 482-505, pp. 493-494.

Die sabati .XVI. kalendas novembris.

24. Atés que ha estat impossible localitzar a l'Arxiu del Regne de València el document, per la imprecisió o possible error de la referència d'Almarche, publiquem el text a partir de l'edició d'aquest autor, corregit de les incorreccions evidents i adaptat a les normes usuals. Les llacunes que porta el document publicat, indicades en punts suspensius, van ara entre claudàtors.

A vós, sènyer en Berthomeu Mathoses, justícia de la ciutat de València en los feyts criminals, demostra en Ramon Muntaner […], fahedor per lo molt alt senyor rey Frederich, per la gràcia de Déu rey de Sicília en les parts de la senyoria del senyor rey de Aragó, dient que com lo dit en Ramon Muntaner hagués acordat balesters e hòmens de mar en la ciutat de València per trametre en Sicília, e a·quels lo dit en Ramon Muntaner per part del dit senyor rey de Sicília féu per paga de .IIII. messes […] provehir al dit seyor rey de Sicília, e encara ultra los dits .IIII. messes anassen aytant com lo dit senyor rey de Sicília los hagués obs, sots la forma e la condició e les convinences qui fossen entre los caps de companyes de aquells balesters e los balesters e els hòmens de mar, de una part, e de part del dit Ramon Muntaner per lo dit senyor rey de Sicília de l'altra, les quals convinences féu escriure per orde en lo libre de l'acordament de la taula per mà d'en P(ere) de Vida, ciutadà de València e escrivà jurat en la dita taula, en les quals convinences, capítols e títols són aquests que seguexen:

«En nom de Déu sia e de madona sancta Maria e de tots los seus beneyts sants e santes. Començam acordar balesters, còmits, nauxer e prohers en la ciutat de València, divendres a .VI. jorns de febrer de l'any de la Incarnació de nostre senyor Déu Jesuchrist .M.CCC.XX., ab les convinences que ací aprés són escrites.

La avinença dels balesters […] altres persones damunt dites són aquestes: que yo, en Ramon Muntaner, per part del molt alt senyor en Frederich, per la gràcia de Déu rey de Sicília, pren sagrament e homenatge de cascun per si, axí que caps de ballesters que fan homenatge, per ells e per lurs companyons, que serviran bé e lealment lo dit senyor rey. E açò juraren en mà del dit en Ramon Muntaner ho de sos fahedors, e puix cascun per si fa lo dit sagrament al cap de companya. E deuen començar a contar lo primer jorn que faran vela del loch hon seran recollits per anar en Sicília e són tenguts de servir al senyor rey. E que […] compte e rahó en lo sou de què seran pagats dels .IIII. messes sia […] tenguts a servir lo dit senyor rey aytant que al dit senyor rey plaurà.

E lo dit senyor rey [...] e que tantost com sien recullits per anar en lo dit viatge que els […] hom de nau o leny vench (?) en què vagen.

Ítem, los és tengut lo dit senyor rey que, pus seran recullits, que·ls faça donar cascun dia vint-e-quatre unces de pa cuyt asta (?) hajen presa terra en Sicília.

E els damunt dits balesters són tenguts al dit senyor rey de haver espasses, gorgera, capell de ferre, dues ballestes de dos peus, una de strep, dos-centes creus de cayrells, ço és a saber, cent d'estrep e cent de dos peus».

E com sia cert al dit en Ramon Muntaner que alcuns caps de companyes dels dits balesters, e balesters e hòmens de mar, sien fugits de Sicília e partits del servir del dit senyor rey de Sicília, sens licència e paraula (a) .IIII. messes fos passat, e sense absolució del sagrament e de l'homenatge que al dit senyor rey de Sicília eren tenguts, e encara no observant les convinences damunt

dites en què eren tenguts, ans menyspreant e [...] lo dit senyor rey de Sicília e el damunt dit sagrament e homenatge en què li eren tenguts, són fuyts de Sicília e tornats en aquestes parts. Per què requer lo dit en R(amon) Muntaner per part del dit senyor rey de Sicília a vós, senyor justícia, que aquells façats cercar e pendre, en tal manera que al dit senyor rey de Sicília, e a mi per ell, sia salvo tot son dret, axí de la paga que de mi han reebuda per lo dit senyor rey de Sicília sien tenguts. E a major cautela a vós presenta lo dit en Ramon Muntaner, per part del dit senyor rey de Sicília, una carta del molt alt senyor rey d'Aragó, la tenor de la qual és aytal:

«Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Valentie, Sardinie (et) Corsice, comes Barchinone ac sancte Romane Ecclesie capitaneus (et) amiratus, dilectis et fidelibus suis universis et singulis officialibus nostris vel eorum locumtenentibus ad quos presentes pervenerint, salutem et dilectionem. Cum (ad) audientiam nostram pervenerit quod nonnulli, tam balestarii quam marinerii et alii ad servitium illustrissimi regis Frederici, charissimi fratris nostri, conductu non complerto, ipsi qui servire debebant recesserunt a servitiis dicti regis, stipendium eis solutum retinendo, idcirco, intendentes predictos omnes in iis graviter excessisse, vobis dicimus et mandamus quatenus, visis presentibus, capiatis omnes et singulos supradictos ubicumque infra districtum nostrum poteritis inveniri, et captos detineantur donec aliam a nobis receperitis iussionem. Data Barchinone, pridie nonas octobris anno Domini .M.CCC.XXI».

La qual carta presentada e legida, vos requir de part del dit senyor rey d'Aragó lo dit Ramon Muntaner en nom del damunt dit que leixats seguir e complir lo manament que en la dita charta fa a vós e als altres officials del seu districte, e que en res no us hi degats [...] aquells studiosament façats encercar e pendre, en tal manera que·l manament del dit senyor rey sia complit; en altra manera, si no ho fèyats, protest per part del dit senyor rey de Sicília que·l dit senyor rey d'Aragó se'n pogués tornar sobre vós e vostres béns. E açò requer lo dit en Ramon Muntaner, per part del dit senyor rey de Sicília, que a perdurable memòria e a conservació del seu dret sia escrit e mes ab canalar e any en libre de la vostra cort.

E lo dit justícia dix que ell era apparellat de enseguir e complir ab deguda reverència lo manament del dit senyor rey e de liurar al dit en Ramon Muntaner sags qui prenguen tots aquells qui són fuyts a la dita armada encontinent que per lo dit en Ramon Muntaner ho hom per ell li sien mostrats, com per ell no sien coneguts ni sàpia en qual loch són, ni qui són; e que per ell no estarà de fer-hi tot ço que fer-hi puixa. E requerí que la dita resposta (fos escrita) e registrada aprés les coses dessús següents. E lo dit Ramon Muntaner dix que, salva honor e reverència del dit justícia, no era al dit en Ramon Muntaner sag, mas que lo dit justícia feés aquells pendre segons lo manament del dit senyor rey, com ell, Ramon Muntaner, sia apparellat satisfer als dits saigs del lur salari.

E lo dit justícia dix que ell era apparellat a pendre aquells encontinent que·ls trob e que li sien mostrats. E encontinent manà a tots los saigs de la cort e a

tots aquells qui·ls troben qui a la dita armada sien fuyts prenguen encontinent que·ls troben; e lo manament féu a tots los caps de la guayta.

Testimonis, Pere Palau, Pere d'Alfocea e Bernat Arseti, notari.

13

1322 maig 30. València

Ramon Muntaner és elegit jurat de la ciutat de València, ensems amb altres cinc ciutadans.

AMV, *Manuals de Consells*, A-1, f. 191r.

Ed. V. Anyó Garcia, *El primer Manual de Consells de la ciutat de València (1306-1326)*, 2 vols. (ed. i facs.), València, Ajuntament de València, 2001, I, p. 301.

Cit. Almarche, «Ramón Muntaner», p. 486.

En lo dia de dicmenge, en lo qual comptava hom *tertio kalendas iunii anno Domini millesimo .CCC.º vicesimo secundo*, foren elets en jurats de la ciutat de València en R(amon) de Poblet, en Bernat Colom, en R(amon) Montaner, en Bernat Planell, en P(ere) de Ripoll e en Berenguer de Ripoll, ciutadans de València, als quals foren acompanyats e elets los prohòmens infrascrits en consellers de les paròquies e officis infrascrits:

Primerament, de la paròquia de Senta Maria…

14

1323 (Enc. 1322) gener 3. Tarragona

El rei Jaume II eximeix Ramon Muntaner de l'obligació d'assumir càrrecs municipals, de justícia, jurat o qualsevol altre a la ciutat de València, si no és la seua voluntat regir-los, en atenció als serveis prestats a la monarquia en responsabilitats anteriors.

ACA, *Canc.*, reg. 222, f. 147r-v.

Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 8.

Reg. Martí de Barcelona, «Regesta», núm. 22.

Nos, Iacobus, etc. Attendentes vos, Raimundum Muntanerii, civem Valentie, tam in regendis officiis quam alias plures sustinuisse labores, volentesque vobis, in remunerationem preteritorum laborum, futurorum honerum seu munerum vaccationem concedere ac personam vestram a

dictorum officiorum laboribus relevare, idcirco, tenore presentium, concedimus vobis quod de cetero non possitis per universitatem dicte civitatis, vel aliquem seu aliquos ex ea, ad tenendum et exercendum seu etiam */147v/* aministrandum officium iustitiatus vel iuratorum vel aliquod aliud officium in dicta civitate elegi vel conpelli seu etiam deputari, nisi quatenus de vestra processerit voluntate. Mandantes per presentes vices gerenti procuratoris in regno Valentie pro inclito infante Alfonso, karissimo primogenito et generali procuratore nostro ac comite Urgelli, iustitiis, iuratis et probis hominibus civitatis predicte, quod hanc concessionem nostram teneant et observent. In cuius rei testimonium presentes vobis fieri iussimus, sigillo nostro munitas. Data Terrachone, tertio nonas ianuarii anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º secundo.

Vic(ecancellarius), m(andato) r(egio).

15

1324 (Enc. 1323) febrer 25. Barcelona.

Jaume II dóna comissió a Galceran de Riusech, Ramon Muntaner i Ramon Comte per a taxar el valor d'unes cases, que volen comprar les monges dominiques de Santa Maria Magdalena de València per tal d'eixamplar l'església de llur monestir.

ACA, *Canc.*, reg. 181, f. 180r.
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 9.

Iacobus, etc., fidelibus suis Galcerando de Rivosico, Raimundo Muntanerii et R(aimundo) Comitis, salutem, etc. Cum intellexerimus ecclesiam Pedricatricum monasterii Sancte Marie Magdalene civitatis Valentie valde augmentatione indigere, ut in ea divinum nomen honorabilius attollatur, et in circuitu eiusdem aliqua sint hospitia necesaria augmentationi ecclesie antedicte, idcirco vos, dictos Galcerandum de Rivosico, R(aimundum) Muntanerii et R(aimundum) Comitis, de quorum probitate et legalitate plene confidimus, ad iamdicta extimanda hospitia tenore presentium providimus assignandos. Mandantes vobis quatenus illa hospitia que neccessaria fuerint augmentationi predicte iuste et rationabiliter extimetis et, extimatione per vos facta, volumus ac tenore presentis littere nostre mandamus baiulo regni Valentie generali qui nunc est et qui pro tempore fuerit quod possidentes ipsa hospitia compellat ad tradendum ea dictis priorisse seu conventui, pro iamdicto opere, pretio extimationis que, ut premititur, per vos fiet. Data Barchinone, .VI.º kalendas martii anno Domini .M.ºCCC.º vicesimo tertio.

Bertrandus de Vallo, mandato regio facto
per fratrem P(etru)m de Portello, confessorem.

16

1324 (Enc. 1323) febrer 29. Barcelona

Ordre de Jaume II al bisbe Ramon {Gastó} de València, canceller, de lliurar la partida de diners assignada per la Corona a la taula de reclutar homes d'armes per a l'armada de Sardenya, establerta en aquella ciutat, a Jaume Escrivà, reboster reial, i Ramon Muntaner, diputats a l'efecte.

ACA, *Canc.*, reg. 342, f. 202r.
Ed. Martí de BARCELONA, «Nous documents», núm. 10.

Iacobus, etc., venerabili in Christo patri R(aymund)o, divina providentia episcopo Valentie, cancellario et consiliario nostro dilecto, salutem, etc. Cum nos ordinaverimus quod Iohannes Scribe, de domo nostra, intersit pro parte curie nostre in tabula armate quam, ut scitis, teneri ordinavimus in civitate Valentie, ratione galearum quas missuri sumus in proximo ad partes Sardinie, ita videlicet quod dictus Iohannes recipiat peccuniam in dicta tabula necessariam pro acordandis et solidandis hominibus armate predicte ipsamque distribuat in ipso acordamento et aliis necessariis, prout cognoverint fideles nostri Iacobus Scribe, repositarius noster, et R(aymund)us Muntanerii, civis Valentie, deputati per nos in tabula supradicta, idcirco volumus et vobis mandamus quatenus ipsas peccunie quantitates per nos deputatas pro dicta tabula, et que convertende fuerint in eadem, tribuatis et tradatis seu tribui et tradi faciatis, pro parte dicte nostre curie, prenominato Iohanni Scribe vel cui voluerit loco sui, recipiendo seu faciendo recipi de quantitatibus ipsis presentem litteram et apochas de soluto. Data Barchinone, pridie kalendas martii anno Domini millesimo .CCC.ºXX.º tertio.
G(uillelmus) Augustini, mandato regio
facto per Othonem de Montecatheno, consiliarium.

17

1324 (Enc. 1323) març 1. Barcelona

Jaume II ordena a Jaume Escrivà, reboster reial, i Ramon Muntaner, diputats del reclutament dels homes de l'armada al regne de València, que nomenen un algutzir per a la taula d'acordar.

ACA, *Canc.,* reg. 342, f. 201v.
Ed. Martí de BARCELONA, «Nous documents», núm. 13.

Iacobus, etc., fidelibus nostris Iacobo Scribe, repositario nostro, et R(aimund)o Muntanerii, civi Valentie, acordatoribus presentis armate in civitate

et regno Valentie deputatis, salutem, etc. Dicimus et mandamus vobis quatenus eligatis aliquam bonam et ydoneam personam in alguatzirium tabule quam tenere debetis ratione armate predicte. Nos, enim, illum quem elegeritis pro alguatzirio haberi volumus sibique responderi debere precipimus de iuribus assuetis. Data Barchinone, kalendis martii anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º tertio.

Idem (Bernardus de Aversone, mandato regio).

18

1324 setembre 22. Barcelona.

Ordre de Jaume II al justícia civil de València i al quartoner de la ciutat de no exigir a Ramon Muntaner el pagament de 500 sous alacantins, reclamats per Arnau Rossell d'un deute major, de què el rei ha fet gràcia a aquell.

ACA, *Canc.*, reg. 226, f. 25v.
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 20.

Iacobus, etc., fidelibus nostris iustitie Valentie in civili ac quartonerio civitatis ipsius, etc. Cum nos gratiose remiserimus R(aimund)o Muntanerii, civi Valentie, illos .D. solidos alaquantinorum quos ab eo exigitis ratione retroclami facti per A(rnaldum) Rossell, de quodam debito duorum millium solidorum alaquantinorum in quibus sibi tenebatur, idcirco vobis dicimus et mandamus quatenus dictos .D. solidos a dicto R(aimund)o minime exigatis seu exigi permitatis. Data Barchinone, .X.º kalendas octobris anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º quarto.

Franciscus de Bastida, mandato regio.

19

1325 (Enc. 1324) març 17. València.

Ordre de Jaume II al veguer de Girona i Besalú i al batle de Figueres de permetre l'extracció del país d'un cavall a Ramon Muntaner, malgrat la prohibició vigent.

ACA, *Canc.*, reg. 226, f. 121v.[25]
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 21.

25. El rei tornà a expedir el permís el 22 d'abril següent (ACA, *id. id.*, f. 110v) i el 5 de juliol del 1326 (*Id.,* reg. 229, f. 117v). *Vid*. Martí de Barcelona, «Nous documents…», cit., p. 324.

Iacobus, etc., dilecto et fidelibus suis vicario Gerunde et Bisulduni ac baiulo de Figueriis, necnon custodibus passuum et rerum prohibitarum in confinibus terre nostre, vel eorum loca tenentibus, salutem, etc. Cum nos gratiose concesserimus R(aymund)o Muntanerii, civi Valentie, quod, non obstante inhibitione super hoc facta, possit de terra nostra extrahere seu extrahi facere per quemcumque voluerit presentium portitorem unum equum bagium cum signo albo in fronte et balçanum de pede sinistro, idcirco vobis dicimus et mandamus (quatenus)[26] super extrahendo ipso equo nullum impedimentum vel obstaculum apponatis, quinimo ipsum extrahi absque contradictione aliqua permittatis. Presentes vero, quas post tres menses a data presentium subsequentes valere minime volumus, in extractione eiusdem per vos retineri iubemus. Data Valentie, .XVI.º kalendas aprilis anno Domini millesimo .CCC.ºXX.º quarto.

Dominicus de Biscarra, mandato regio
facto per Petrum de Letone, scriptorem portionis.

20

1325 març 26. València

Jaume II fa gràcia a Ramon Muntaner, ciutadà de València, de l'enfranquiment de la seua alqueria d'Aitona, al terme del castell de Corbera (Ribera Baixa), de quèsties, peites, cenes, subsidis i tot gènere de càrregues reials, per tota la vida del senyor.

ACA, *Canc.,* reg. 226, f. 126r-v.
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 21.
Reg. Martí de Barcelona, «Regesta», núm. 39.

[Nos],[27] Iacobus, etc. Volentes vos, fidelem nostrum Raimundum Muntanerii, civem Valentie, gratia prosequi et favore, enfranquimus et franchum facimus, liberum et inmunem vos, dictum R(aimundum) Muntanerii, cum alcharea vestra vocata de Aytona, sita in termino castri nostri de Corbaria, in tota vita vestra, ab omni questia, peyta, cena, servitio, prestito, subsidio, et ab omnibus demandis et exactionibus regalibus que dici, nominari vel excogitari possint quacumque ratione vel causa, sic quod vos in tota vita vestra pro predicta alcarea vel pertinentiis eiusdem non teneamini contribuere cum hominibus Corbarie vel alias seu aliquid solvere pro premissis aut aliquo premissorum, ymmo sitis a predictis omnibus et singulis ratione alcaree predicte francus, liber, quitius et inmunis ac etiam penitus absolutus. Nos, enim,

26. *quatenus*, falta a l'orig.
27. Al marge esquerre, una restauració moderna de paper cobreix les primeres lletres de les línies.

cum presenti carta nostra recipimus et recipi volumus [in c]ompoto nostro partem vos contingentem seu quicquid vos, ratione alcharee predicte, solvere vel contribuere haberetis. Mandantes per presentes iustitiis, baiulis, portariis, collectoribus et universis aliis et singulis officialibus nostris, presentibus et futuris, qui predicta vel aliquid predictorum exigant, colligant vel recipiant, quod vos, pro alcharea predicta vel [eius] pertinentiis, non compellant aut compelli faciant aut permittant ad solvendum aliquid in predictis vel aliquo predictorum, ymmo partem vos in predictis solvere contingentem vel quicquid pro dicta alcarea vel eius pertinentiis vos solvere deberetis in compoto nostro recipiant et admittant, non expectato a nobis mandamento alio super eo. */126v/* Mandamus insuper iustitie dicti loci Corbarie et universis aliis et singulis officialibus nostris, presentibus et futuris, quod predictam gratiam et franquitatem nostram firmam habeant et observent, et faciant eam inviolabiliter observari, et non contraveniant nec aliquem contravenire faciant, consentiant aut permittant aliqua ratione. In cuius rei testimonium presentem cartam nostram vobis fieri iussimus, sigillo nostro pendenti munitam. Data Valentie, .VII.º kalendas aprilis anno Domini .M.ºCCC.º vicesimo quinto.

Do(minicus) de Bis(carra),
m(andato) r(egio) facto per vic(ecancellarium).

21

1325 maig 26. València.

Ramon Muntaner és elegit conseller de la ciutat de València per la parròquia de Sant Nicolau, ensems amb el seu cosí Guillem Sesfàbregues.

AMV, *MC* A-1, f. 230r-v.
Ed. Anyó, *El primer Manual de Consells*, p. 348.
Cit. Almarche, *o. c.,* p. 487.

En lo dia de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *.VII.º kalendas iunii anno Domini millesimo .CCC.º vicesimo quinto,* foren elets en jurats de la ciutat de València, ço és a saber, en Berenguer de Ripoll, en Matheu de Bonescombes, en R(amon) de Canterelles e n'Arnau Porcell, ciutadans de la ciutat, als quals foren acompanyats los prohòmens consellers, axí de paròquies com de officis, arts e mesters, segons que *infra*·s seguex.

Primerament, de la paròquia de Senta Maria… */230v/* …
De Sent Nicholau,
En R(amon) Montaner,
en Jacme Tholsà,
en G(uillem) Cesfàbregues,

en Rubert de Bellputg,
en Johan de Miralles,
en Bernat R(amon)…

22

1326 febrer 3. Barcelona

Jaume II concedeix de gràcia especial una moratòria a Ramon Muntaner, per dos anys, del pagament de 220 cafissos de forment que deu a Jaume Amigó, ciutadà de València.

ACA, *Canc.,* reg. 188, f. 216r.
Reg. Martí de BARCELONA, «Regesta», núm. 44.

Iacobus, etc., fidelibus suis iustitie Valentie in civilibus ceterisque officialibus nostris vel eorum loca tenentibus ad quos presentes pervenerint, salutem, etc. Noveritis nos de speciali gratia elongasse, penis cessantibus quibuscumque, Raimundum Montanerii, civem Valentie, et debitores ac fideiussores pro eo obligatos et bona eorum, a solutione debiti ducentorum viginti kafficiorum frumenti ad mensuram dicte civitatis, in quibus tenetur Iacobo Amigoni, civi Valentie, vel alii pro eo, hinc ad duos annos a data presentium in antea continue subsequentes, dum tamen iam alias exinde per nos non fuerit elongatus, et assecurato primitus ydonee in posse nostro, nisi iam asecuratum sit, per medietatem dicti frumenti in fine primi anni, et alteram medietatem in fine secundi anni exsolvere teneatur. Per hanc tamen gratiam non intendimus elongare predictum debitum, si debeatur cum iuramento, nec pro dotibus seu sponsalitiis mulierum, vel pro venditione bonorum immobilium seu reddituum, nec pro pignoribus traditis creditoribus et ab ipsis possessis, nec legata testamentorum seu comandas. Quare vobis dicimus et mandamus quatenus elongamentum predictum observetis et observari faciatis per dictum tempus, ut superius continetur. Data Barchinone, .III.º nonas februarii anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º sexto.
Dominus rex mandavit Bernardo de Aver(sone).

23

1326 abril 8. València

Ramon Muntaner és elegit pel Consell de València en la comissió de trenta ciutadans encarregats de del·liberar sobre la unió foral que la ciutat vol establir en tot el regne.

AMV, *MC* A-1, f. 279r-v.
Ed. Anyó, *El primer Manual de Consells*, pp. 395-396.
Cit. Almarche, *o. c.*, p. 487.

En lo dia de dimarts, en lo qual comptava hom *.VI.º idus aprilis anno Domini millesimo .CCC.º vicesimo sexto,* fo appellat e congregat consell en les cases de la Confadria del benaventurat Sent Jacme, e en aquell n'Arnau G(uillem) Català, e en D(oming)o de Clarmunt e en Berenguer de Codinats, misatgers de la ciutat, exposaren lur misatgeria, e foren lestes les cartes d'aquèn per ells impetrades del senyor rey. Finalment, lo dit Consell ordenà que certs prohòmens fosen elets qui fosen als tractamens necessaris sobre la unió dels furs, axí que Fur de València fos en lo regne, per bon estament de justícia de la ciutat e regne. /*279v*/

Los quals prohòmens són segons que·s seguexen, als quals lo dit Consell atorgà e donà plen poder de tractar segons lur bona discreció:

En Berenguer Dalmau,	en G(uillem) Costantí,
en Berthomeu Mathoses,	en Francesch de Vallobrega,
en R(amon) Montaner,	en D(oming)o de Claramunt,
A(rnau) G(uillem) Català,	en Jacme Tholsà,
en R(amon) de Soler,	en Jacme de Ripoll,
en R(amon) G(uillem) Català,	en Johan de Miralles,
en Jacme de Castellet,	en G(uillem) de Cervià,
en P(ere) G(uillem),	en P(ere) Solà,
en Salvador Rich,	en P(ere) Rotg,
en Bernat de Valldaura,	en D(oming)o Cedrelles,
en Bertomeu Çaranyó,	en P(ere) A(rnau), sartre,
en P(ere) de Regüés,	en Valentí Calaff,
en Nicholau Duran,	en R(amon) Monta(n)ya,
en Jacme d'Artés,	en P(ere) de Sentafé,
en G(uillem) Berenguer,	en R(amon) Polgar.

24

1326 octubre 27. València

Joan Muntaner emet sentència arbitral entre Jaume Verdú, canviador de València, d'una part, i Nadal Bonshoms, procurador de les aljames de moros de la Vall d'Aiora, de l'altra. El primer reclama un deute de 200 lliures, de què els sarraïns manifesten haver-ne pagat ja 113: Muntaner decreta que li donen sols 87 lliures, per considerar-ne provada l'al·legació.

ARV, *Protocols*, Aparici de Lapart, 10408, ff. 224r-225r. Text molt deteriorat.

On yo, en Johan Montaner, àrbitre e arbitrador e amigable componedor comunament elet d'en Jacme Verdú, ciutadà e cambiad[o]r de València, de la una part, e d'en Nadal Bonshom[s], procurador dels al[a]mins e aljames dels lochs dels sarrahins que s[ón en la] vall de Ayora, [ço] és, de Palaciolos, e de Teresa, e de Açarra, e de Xaraful e de X[a]lanç e de Conffrontes, sobre totes qüestions que entre ells sien o ésser esperen per qualque r[ahó], segon[s que en] */224v/* lo [com]promés d'aquèn feyt per lo notari dejús escrit és largament [co]ntengut, vist primeramen[t] lo dit compromés e lo po[d]er a mi donat [… … … a]prés l[o] procés actitat denant lo honrra[t] n'Andreu Guillem [Scriv]à, jutge per l[o] senyor rey [assig]nat, [e] la qüestió en aquell contenguda, per lo qual procés appar que·l dit en Jacme Verdú [de]manava .CC. lliures als dits alamins e aljames, ab du[es] cartes públiques, [ca]scuna de .C. lliures, et los dits alamins e aljames e lur part se defenia al·legan paga de .C.XIII. lliures de les dites .CC. lliures, e mos[tran] dues àpoques, la una de .XL. lliures [e] .X. sous e l'altra de .LXXII. lliures e .X. sous, e moltes altres coses en lo dit procés contengudes.

Les quals diligentment examinades, quant [a]l dit procés, dich e pronunciu que, jasia ço al dit en Jacme Verdú sien degudes .CC. lliures e més per los dits alamins e aljames, ab altres cartes e per altres rahons, emperò lo dit en Jacme no·s devia clamar de totes les dites .CC. lliures de les dites dues cartes, com de aquelles apparega ésser paga[d]es les dites .C.XIII. lliures de les dites dues àpoques. E per ço revoch la dita condempnació en les dites .C.XIII. lliures e pronunciu que solament romanen a pagar de les dites .CC. lliures de les dites dues cartes tan solament .LXXXVII. lliures, e aquestes .LXXXVII. lliures de les dites .CC. lliures ajutge al dit en Jacme Verdú. De la demanda, emperò, de la dobla pos[ada] per part dels dits alamins e aljames contra lo dit en Jacme de les dites .C.XIII. lliures pagades, lo dit en Jacme Verdú absolvu, per ço ca[r], jasia ço que erràs en demanar ab les dites dues cartes totes les dites .CC. lliures, emperò veritat demanava que .CC. lliures li eren degudes, e axí aquella error és ací per lo dit en Jacme corr[e]gida.

Enaprés, vista una condempnació de pena de quart, scrita e·l libre de la cort de València sots calanari de (*blanc*) *octobris anno Domini .M.ºCCC.ºXXII.º*, en la qual appar los dits alamins e aljames ésser obligats [a]l dit [en] Jacme Verdú en .LXXV. lliures, de les quals, segons que appar per lo r[e]ecla[… … …] d'aquelles, roman a pagar al dit en J[a]cme Verdú .XXV. lliures, emperò, aquestes .XXV. lliures ajutge al dit en Jacme Verdú.

Vista encara [una] carta de deute feyta *.XII. kalendas februarii anno Domini .M.ºC{CC}.ºXX.º {s}ec{undo}*, en la qu[al app]ar que·ls dits alamins e aljames deuen, d'altra part, al dit en Jac[me] Ver[dú] .XC. lliures per rahon de préstech que d'aquelles los féu, emperò, ajutge les [dites .X]C. lliures al dit en Jacme.

Vist encara les demandes de les penes deman[ades] per lo dit en Jacme Verdú, ço és, .XX. *solidos* per cascun j[o]rn del dia que·s comptava […]

kalendas martii anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º s{ecund}o, aprés tres meses que la pag[a·s] (?) devia fer de .C. lliures [… … …] del deute de la carta de les .C. lliures que fo feyta lo dit dia, la q[u]al pena munta en s[um]ma de .XX. *tria mille* sous e pus; ítem, la pena de la segona carta de les altres .C. lliures, que fo feyta *tertio idus madii anno {Domi}ni .M.ºCCC.ºXX.º tertio*, que és de .XX. sous per cascun jorn [d]e dos meses a avant [a]prés l[a con]fecció de la [di]a carta, que munta tro en aquest dia .XX. *duo mille* sous r[… … … que] les dites penes sien ajustades a quantitats, e seria semblant */225r/* que per maneres de usures se [don]asen, j[a]sia que·ls dits [a]lamins e aljames no si[en] sens colpa, com no pagaren al dia…

……

…los [di]ts alamins e aljames absolvu e impòs al dit en Jacme Verdú sobre aquell[es] fa[hed]ores c[a]lla[m]ent perdurable. Pronunciu encara que·ls dits alamins e al[j]ames paguen la dita quantitat de .CCC.XVII. lliures per mi ajutgada al dit en Jacme Verd[ú], en [aq]uesta manera, ço és, per tot giner p[ri]mer que ve, .C. lliures; ítem, per tot lo abril subsegüent, .C. lliures, e per tot juliol .LXVII. lliures, e per tot lo setembre següent, .L. lliures, sots la pena en lo compromés posada.

D[o]nada sentència arbitral, presents les sobredites parts, en València, en l'obrador del dit en J[ohan], d[i]lluns que era comptat *.VI.º kalendas novembris anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º sexto. S(ignum)* (*creu*).

Testes, en Berthomeu Çaranyó, n'A(rnau) de [L]émena e n'An[dreu Ca]ner, mercaders.

25

1327 maig 16. Barcelona

Jaume II concedeix a Ramon Muntaner mantenir l'enfranquiment de tota classe d'exaccions reials de l'alqueria d'Aitona, al terme del castell de Corbera, per tota la seua vida, no obstant que l'haja permutada amb Arnau de Romaní per una torre situada entre els llocs de Silla i d'Almussafes.

ACA, *Canc.,* reg. 230, f. 17r.

Ed. Estanislau K. AGUILÓ, «Documentos relativos al cronista Ramón Muntaner», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 18 (1920-1921), 16-17.

Ed. Martí de BARCELONA, «Nous documents», núm. 23.

Reg. Martí de BARCELONA, «Regesta», núm. 45.

Nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Valentie, Sardinie et Corsice, ac comes Barchinone. Considerantes nos dudum concessisse fideli nostro Raimundo Muntanerii, civi Valentie, quod in tota vita sua francham haberet alchaream suam vocatam de Aytona, sitam in termino castri nostri de

Corbaria, ita quod pro ea seu pertinentiis eiusdem cum hominibus dicti castri de Corbaria seu alias in questiis, subsidiis, cenis, servitiis seu aliis exactionibus quibusvis regalibus nichil contribuere teneretur, ut hec in carta dicte concessionis nostre, que data fuit Valentie .VII.º kalendas aprilis anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º quinto, latius continetur, et nunc idem R(aimund)us alcharеam ipsam excambivit seu permutaverit cum Arnaldo de Romaní pro quadam turri dicti A(rnald)i posita seu sita inter locum de Sylla et locum de les Almuçaffes,[28] fueritque nobis pro parte eiusdem Raimundi humiliter supplicatum ut in vita eiusdem R(aimund)i, iuxta dictam concessionem nostram, predictus Arnaldus de Romaní quoad dictam alcharеam predictam habeat franquitatem, idcirco, eiusdem R(aimund)i contemplatione, tenore presentium concedimus dicto Arnaldo de Romaní quod, in tota vita ipsius R(aimund)i tamen, dictam alcharеam cum suis pertinentiis habeat francham et liberam, sub forma et conditione qua ipsi R(aimund)o dictam franquitatem concedendam cum dicta carta nostra ut predicitur duxeramus. Mandantes iustitie et baiulo Corbarie ac portariis, collectoribus et aliis officialibus nostris, presentibus et futuris, quod predictam franquitatem sub dicta forma firmam habeant et observent et faciant inviolabiliter observari, et non contraveniant nec aliquem contravenire permittant aliqua ratione. In cuius rei testimonium presentem cartam nostram inde fieri iussimus, sigillo nostro appenditio communitam. Data Barchinone, .XVII.º kalendas iunii anno Domini .M.ºCCC.ºXXº. septimo.

Fran(ciscus) de Bas(tida), ma(ndato) r(egio).

26

1327 maig 31. València

Ramon Muntaner és elegit conseller de la ciutat de València en representació de la parròquia de Sant Nicolau, per segona vegada.

AMV, *MC* A-2, ff. 1r-3v.
Cit. Almarche, *o. c.*, p. 487.

En lo dia de dicmenge, festa de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *pridie kalendas iunii anno Domini millesimo .CCC.º vicesimo septimo*, appellat e congregat consell en les cases de la Confadria del bena[ven]turat Sent Jacme Apòstol, per rahó de elecció faedora de jurats… */2v/* …

28. Segurament una torre d'origen àrab, com les veïnes de Benifaió o Espioca. Al segle XIV, el llogaret referit es deia *la Torre d'En Romaní*; actualment el poblat, anomenat *el Romaní*, pertany al terme de Sollana (Ribera Baixa), pròxim als de Silla i d'Almussafes.

Aprés les dites coses, foren donats en consellers, axí de paròquies com de officis, arts e de mesters, e reebuts per los dits jurats segons que *infra*·s seguex: */3r/*

Et primerament, de la paròquia de Senta Maria... */3v/* …

De Sent Nicolau,
en R(amon) Montaner,
A(rnau) G(uillem) Català,
en Berenguer de Ripoll,
en Jacme Tholsà,
en Berenguer de Codinats,
en R(amon) Oliver…

27

1327 novembre 21. Monestir de Santes Creus

El rei Alfons el Benigne comana a Ramon Muntaner i Arnau Guillem Català determinar una causa d'apel·lació de Pere d'Esplugues, ardiaca d'Alzira, contra els jurats de València, per les contribucions imposades als béns del seu nebot del mateix nom, menor d'edat.

ACA, *Canc.*, reg. 128, f. 2r.
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 24.

Alfonsus, Dei gratia rex Aragonum, Valentie, Sardinie et Corsice, ac comes Barchinone, fidelibus suis Raimundo Muntanerii et A(rnald)o Guillelmi Cathalani, civibus Valentie, salutem, etc. Causam appellationis ad nos emisse per d[ilectum] nostrum P(etru)m de Speluncciis, archidiaconum Algezire in ecclesia Valentina, tutorio nomine P(etr)i de Speluncciis, nepotis sui, filii quondam Francisci de Speluncciis, a quadam taxatione indebite et iniuste, ut asseritur, facta per iuratos civitatis Valentie anni presentis de bonis que dictus pupillus habet in civitate et orta Valentie, de quibus etiam bonis dictus tutor asserit dictum pupillum non debere contribuere in questiis et aliis exactionibus civitatis iamdicte, vobis comittimus per presentes. Mandantes vobis quatenus, vocatis qui fuerint evocandi, de causa appellationis predicte cognoscatis et eam fine debito terminetis, prout de foro et ratione inveneritis faciendum, malitiis et diffugiis quibuslibet pretermissis. Nos, enim, super predictis vobis comittimus plenarie vices nostras. Et quia nondum sigilla nostra regalia fieri feceramus, pres[e]ntem sigillo nostro antiquo et consueto iussimus comuniri. Data in monasterio Sanctarum Crucum, .XI.º kalendas decembris anno Domini .M.ºCCC.ºXX.ºVII.º

G(uillelmus) Ou(lomar) misit expediendam.

28

1328 març 7 i 19. València

Ramon Muntaner, ensems amb els jurats Bartomeu Matoses i Domingo de Claramunt, i els ciutadans Bernat Dalmau, Arnau Guillem Català i Berenguer de Ripoll, designats missatgers de la ciutat de València per a les festes de la coronació del rei Alfons el Benigne.

AMV, *MC* A-2, ff. 33v-34r i 43r (ant. 41r).
Ed. Almarche, *o. c.*, p. 487 (incomplet).

Die lune nonas martii.

.....

Encara lo dit Consell ordenà que en Jacme Tholsà fos lochtinent d'en Berthomeu Mathoses, jurat, e en Berthomeu Çaranyó fos lochtinent d'en D(oming)o de Claramunt, jurat e clavari, per tal que los dits en Berthomeu Mathoses e en D(oming)o de Claramunt /*34r*/ són elets en misatgers per anar a la solempnitat de la coronació del senyor rey n'Amfós, ensemps ab en Bernat Dalmau, en R(amon) Montaner e n'Arnau G(uillem) Català, e ab en Berenguer de Ripoll.

.....

/*43r*/ En lo dia de dissapte, en lo qual comptava hom *.XIIII.º kalendas aprilis anno Domini millesimo .CCC.º vicesimo octavo*, en Berthomeu Mathoses, en Bernat Dalmau, n'Arnau G(uillem) Català, en Domingo de Clarmunt e·n Berenguer de Ripoll, missatgers elets per part de la ciutat ensemps ab en R(amon) Muntaner, anadors a la sol·lempnitat de la coronació del molt alt senyor rey n'Amfós, juraren en poder e mà de mi, en Berthomeu Benajam, notari, reebén d'aquells, axí com a pública persona, en nom d'aquells de qui·s pertany ho pertànyer pot ho deu, sobre los sants .IIII. Evangelis de Déu, davant ells posats e mostrats e ab lurs pròpries mans toquats, que servaran lo capítol feyt sots kalendari de *pridie kalendas decembris anno Domini .M.ºCCC.ºXX.ºVII.º*, ordonat e feyt com missatgers seran trameses al senyor rey ho a son primer engenrrat, ço és, que per si ne per altre no empetren o empetrar facen del senyor rey o de son primer engenrrat sinó tan solament aquelles coses per les quals seran trameses per la dita ciutat.

Lo dit en R(amon) Montaner, en lo dit dia de *.XIIII.º kalendas aprilis*, no volch fer lo dit sagrament, ans dix que·s retendria son acort si·l faria ho no, ho si romandria del viatge ho si iria en aquell.

Enaprés, en lo dia de dimarts, en lo qual comptava hom *.XI.º kalendas aprilis anno predicto*, lo dit en R(amon) Montaner féu semblant sagrament que·ls altres companyons seus feyt avien e segons que desús és declarat.

29

1328 maig 22. València

Elecció de Ramon Muntaner, per segona vegada, com a jurat de la ciutat de València.

AMV, *MC* A-2, f. 44r.

En lo dia de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *.XI.º kalendas iunii anno Domini .M.ºCCC.ºXX.º octavo*, foren elets en jurats de la ciutat de València, ço és saber, en R(amon) Montaner, Berenguer de Ripoll, en Bernat Çanou e en Salvador Rich, ciutadans de la dita ciutat. E en aquell meteix ayn foren elets per consellers, ço és a saber, axí de parròquies com de officis e de mesters, los prohòmens infrascrits segons que·s segueix:

De Senta Maria…

30

1329 juny 12. València

Clàusules de l'últim testament de Ramon Muntaner, atorgat davant d'Andreu d'Espígol, notari de València. Institueix hereu universal el seu fill Macari Muntaner.

ARV, *Justícia Civil, Manaments i empares*, 1606, llib. 10, mà 100, ff. 27r-31r. Còpia de registre d'un trasllat autèntic de 1357.

Ed. Almarche, *o. c.*, doc. IV.

Reg. Martí de Barcelona, «Regesta», núm. 48.

Hoc[29] est translatum bene et fideliter factum decimoquarto calendas decembris anno Domini millesimo tercentesimo quinquagesimo septimo, sumptum a quibusdam clausulis notule ultimi testamenti venerabilis Raymundi Muntanerii, civis Valentie, quondam, deffuncti, quodquidem testamentum iam in formam publicam fuit abstractum confectumque fuit per Andream d'Espígol, notarium Valentie, quondam, deffunctum, pridie idus iunii anno Domini millesimo tercentesimo vigesimo nono, tenor quarumquidem clausularum sequitur per hec /*27v*/ verba:

«Et accipio michi de bonis meis, pro anima mea et sepultura facienda, decem mille solidos regalium Valentie, de quibus dimitto pro construenda

29. Hi precedeix la nota, de lletra coetània de dues mans diferents: *E que li'n sia donada al dit Montaner còpia autèntica y fefahent tantes quantes vegades seran menester. / E per execució de dita provisió fonch registrat lo acte del tenor següent.*

quadam capella[30] in ecclesia Predicatorum predicti (*sic*), sub invocatione beati Macarii, quam volo ibi fieri, duos mille solidos. In pariete cuius capelle versus ciminterium volo quod fiat monimentum ubi corpus meum sepelliatur, etiam ubi domina Valençona, uxor mea, Guillermus de Fabriciis[31] et Iuannes Muntanerii et eorum descendentes possint post eorum finem, si voluerint, sepelliri.

Item, dimitto pro quadam pitantia que fiat die novene fratribus dicti ordinis Predicatorum Valentie, decem libras.

Item dimitto pro facienda quadam /*28r*/ pitantia dictis fratribus die qua fiet aniversarium, decem libras.

Item, dimitto operi ecclesie dictorum fratrum Predicatorum, decem libras.

Item, dimitto conventui eiusdem ordinis, pro libris, decem libras, ut orent ad Deum pro anima mea.

Item, dimitto fratri Michaeli Egual, scudis[32] ordinis Predicatorum, consanguineo meo, pro libris, decem libras.

Completis predictis, cetera bona mea mobilia et immobilia,[33] et iura quecunque michi pertinentia et pertinere debentia ubique, dono et dimitto iure institutionis Macario, filio meo, et ipsum michi heredem universalem instituo. Et si dictus Macarius obierit infra etatem viginti annorum sine /*28v*/ filiis legitimis, substituo et in bonis que sibi dimitto dictum Martinum, filium meum, si tunc vixerit; et si dictus Martinus non vixerit, substituo dicto Macario heredes ceteros filios meos, cuiusque sexus, et dicte domine uxoris mee superviventes, si qui fuerint. Et si nullus eorum tunc vixerit, substituo dicto Macario herede Ioannem Monta(ne)ri(i), si tunc vixerit, et, in eius deffectum, filios masculos dicti Ioannis. Et si dictus Ioannes vel filii sui masculi non vixerint, nunc substituo dicto Macario heredes pauperes Iesuchristi, ita quod ipsa bona vendantur et in dicto casu per dictos manumissores meos, et pretium eorum largiatur et distribuatur pro anima mea ad notitiam eorundem».

Die lune pridie calendas octobris /*29r*/ anno Domini millesimo tercentesimo trigesimo sexto, Macarius Muntanerii, constitutus in presentia mei, Andree d'Espígol, notarii Valentie, et presentibus testibus infrascriptis, dixit ad sui audientiam pervenisse quod Raymundus Muntanerii, pater suus, qui, ut asseruit, finierat[34] dies suos in loco de Eviça, confecerat suum testamentum in posse mei, dicti notarii, et ideo petiit publicari ipsum testamentum, quod, ut superius est, fuit estatim per me, dictum notarium, in presentia dicti Macarii et in presentia etiam Ioannis Muntanerii, manumissoris nominati in

30. *capelania* (*sic*) a l'orig.
31. Corregit sobre *Frabriciis*.
32. *Sic*, potser errada de còpia per *studio* o *studenti.*
33. *et immobilia*, repetit a l'orig.
34. *fineerat* a l'orig.

testamento predicto, et testium subscriptorum, ad requisitionem dicti Macarii publicatum.

Dicto testamento /*29v*/ lecto et publicato, dictus Macarius dixit quod protestatur de omni iure sibi pertinenti in bonis dicti quondam patris sui, tam ratione quinquaginta mille solidorum quod asseruit dictum quondam patrem suum dedisse eidem Macario tempore matrimonii sui, habendos post obitum dicti Raymundi, quam ratione viginti unius mille solidorum quos asseruit dictum Raymundum recepisse de dote promissa eidem Macario cum domina Spanyola, uxore sua, quam alia ratione, quod ius remane(a)t in omnibus sibi salvum, ita quod ratione dicte publicationis facte in sui presentia nec per receptionem dicte herentie, /*30r*/ quam recipere intendebat solum honore dicti patris sui, cum benefficio tamen inventarii et non alias, nullum eidem Macario in iure suo fiat preiudicium vel paretur. Presentibus ad hec testibus Iacobo Borrelli, Luppo de Apparicio, notariis, et Aznar de Sinaos. Quequidem publicat(i)o et alia predicta[35] facta fuit in civitate Valentie, presentibus testibus supradictis.

Sen-(*signe cruciforme*)-nal de Honorat Joan de Solanes, justícia de la ciutat de València en lo civil, qui, v[i]sta la damunt dita nota original, en lo present trellat sa auctoritat e decret donà e posà.

Sig-(*signe*)-ne d'en Berenguer Guitart, /*30v*/ notari públich per auctoritat real per tota la terra y sennoria del molt alt sennor rey de Aragó, qui en lo lloch del discret Narcís de Colent, notarii públich per aquella mateixa auctoritat e scrivà de la cort del civil de València per lo honrrat en Jaume Scrivà, la auctoritat del dit honrrat justícia, de manament seu, en lo present translat aposà e·scrigué, dijous segon dia de agost, ani (*sic*) de la nativitat de nostre sennor Déu mil tres-cents cinquanta-huit.

Sig-(*signe*)-num Berengarii de Cardona, auctoritate regia notarii publici Valentie, qui hoc scribi fecit de notulis librorum Andree /*31r*/ d'Espígol, notarii publici eiusdem, quondam, deffuncti, translatarique fecit et clausit die et anno in prima linea contentis.

31

1329 novembre 24. València

El rei Alfons el Benigne dóna comissió a Ramon Muntaner per a l'adquisició de vi a Calàbria i Sicília, i el seu transport i subministrament a l'exèrcit del monarca, destinat a la campanya contra el regne de Granada.

ACA, *Canc.,* reg. 541, f. 3r-v (2ª numeració).

35. *predictis* a l'orig.

ARV, *Justícia Civil*, *Manaments i empares*, 1612, llib. 7, mà 68, ff. 1r-3v.
Ed. Almarche, *o. c.,* núm. 6.[36]
Reg. Martí de Barcelona, «Regesta», núm. 52.

Nos, Alfonsus, etc. De industria et fide et legalitate vestri, dilecti consiliarii [nostr]i Raymundi Muntanerii, fidem indubiam obtinentes, tenore presentium committimus vobis ac plenam et liberam potestatem et auctoritatem conferimus quod, nomine et pro parte nostra, ematis seu emi faciatis vinum necessarium pro felici viagio seu intrata quam facere intendimus contra perfidos sarracenos regni Granate, ita quod de partibus Calabrie et Sicilie aut aliis partibus ultramarinis aut sismarinis (*sic*) vinum ipsum prout melius poteritis ad utilitatem curie nostre ematis sive a /*3v*/ mercatoribus inde emptionem faciatis, ad certum quid pro libra vel ad certum pretium pro salma, carrico sive quarterio, vel eo modo quo discretioni vestre melius videbitur expedire, pro quoquidem vino emendo possitis bona nostra obligare et securitates ydoneas cum fideiussoribus et tabulis campsorum prestare, et alia omnia facere que ad cautelam et securitatem vendentium dictum vinum fuerint opportuna. Nos enim omnes securitates et obligationes ac promissiones de solvendo pretio dicti vini et lucro etiam inter vos et ipsos venditores condicto et condicendo firmiter observare promittimus et iuramus per Deum et eius sancta quatuor Evvangelia, manibus nostris corporaliter tacta, promitentes vobis bona fide regia et sub virtute dicti prestiti iuramenti quod vos et fideiussores seu campsores per vos dandos indempnes penitus servabimus a predictis, et de presenti vobis tantam quantitatem peccunie in loco certo assignabimus que sufficiat ad predicta. Committimus insuper vobis quod vinum ipsum custodiatis et conservetis ac portari ubi nos erimus in dicto viagio regni Granate faciatis, et inibi ipsius dividatis et partiamini, prout nos seu scriptor portionis domus nostre de /*3r*/ mandato nostro duxerimus ordinandum; et tam de emptionibus supradictis quam [de] aministratione et partitione dicti vini magistro rationali curie nostre pro parte nostra teneamini reddere rationem. In cuius rei testimonium presentes fieri et sigillo nostro appenditio iussimus comuniri. Data Valentie, octavo kalendas decembris anno Domini millesimo .CCC.ºXX. nono.

Franciscus de Bastida, mandato regio.[37]

36. Publica la versió de l'ARV, que presenta petites errades de còpia.

37. La còpia de l'ARV fineix amb la subscripció: «Si-(*signe*)-gnum meum, Michaelis Ioannis Amat, Sacre Catholice et Regie Magestatis scribe mandati, archivarii regentis protonotarii in principatu Cathalonie, per totam terram et ditionem suam /3v/ notarii publici, Barcinone populati, qui huiusmodi exemptum a suo originali quaterni super negotiis Granate, a foleo eiusdem primo pretitulato, in regio archivo recondito et custodito, per alium scribi feci et clausi, ach ut regens protonotariatus regio sigillo muniri Barcinone, die decimatertia mensis decembris millesimo sexcentesimo septimo. Locus sigilli».

32

1330 juny 26. València

Joan Muntaner i Guillem Sesfàbregues, cosins de Ramon, són elegits consellers de València pel districte parroquial de Sant Nicolau.

AMV, *MC* A-3, ff. 111v (ant. 106v) a 115r (ant. 110r).

En lo dia de disabte, vigília de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *.VII.º kalendas iunii anno Domini millesimo .CCC.º triscesimo*, fo appellat e justat consell en lo palau de les cases de la Confadria del benaventurat apòstol Sent Jacme, ço és, per fer elecció de jurats, segons ordenació novellament feta, ab privilegi del senyor rey n'Amfós per aquell atorgat en cort general celebrada en la ciutat de València. E, ans de la dita elecció, los jurats de l'ayn primer passat, ab consell e assentiment del dit Consell, ordenaren e posaren en estament les coses infrasegüents… */114r/*

Los prohòmens infrascrits són estats elets en consellers, axí de cavallers com de paròquies com de officis e mesters, en la forma infrasegüent:

Primerament, de cavallers e de persones generoses… */115r/* …

De Sent Nicholau.

En R(amon) de Molló,
en G(uillem) Cesfàbregues,
en Johan Montaner,
en Michel Gastó,
en Bernat Conill,
en Gil de Civera…

33

1330 juliol 3. València

Ramon Muntaner i la seua muller Valença venen a Ramon de Moyó, mercader, una alqueria en terme de Beniferri, a l'horta de València, que comprén casa i 12 cafissades de terra, per preu de 9.000 sous.

ARV, *Protocols,* Aparici de Lapart, 2758, f. 153r-v.

.V.º nonas iulii, die martis.

……

Raymundus Montanerii, civis Valentie, et uxor eius domina Valença, in solidum, per nos et nostros, vendimus et concedimus, tradimus et[38] quasi tradimus vobis, Raymundo de Moyó, civi et mercatori Valentie, presenti, etc., imperpetuum, per merum, proprium, franchum et liberum alodium, ab omni honere debitorum et aliarum obligationum expeditam, totam illam alqueream nostram quam habemus et possidemus in termino de Raphal Beniferri,[39] orta Valentie, et terre[40] que circa sunt, et sunt usque ad duodecim kafficiatas terre, parum plus, prout domus dicte alqueree conffrontatur cum via de duabus partibus, et cum domibus G(uillelmi) Cases, cequia in medio, et carraria que est supra viam usque B[ur]jaç[ot], confrontatur cum terra Bernardi Cases et cum cequia de Tormos, et cum vinea de na Maymona, et cum vinea d'en Femades, et cum torco Bernardi Cases, et cum semita et terra que est subtus domos usque Campanarium, confrontatur de tribus partibus cum vi[a] et cum terra et vinea Bernardi Cases.

Iamdictam itaque alqueream, domos et terram superius confrontatam, videlicet, domos cum sals (*sic*), etc., et terr[am] cum arboribus, etc., et cum aliis iuribus, etc., vendimus et concedimus pretio, videlicet, novem millium solidorum regalium Valentie, quos omnes a vobis, etc., habemus, etc. Renuntio, etc., et benefficio et[iam] me[lior]is pretii, etc. Dantes, etc. Et sic ha[beati]s, etc. [ad] dandum, etc., excep[ti]s militibus atque sanctis, sicut melius, etc., promitentes, etc., s[a]lvare [… … …] etc., et evictione, etc., ita quod si forte deinde ullo tempore, in to[to] vel in par[te], huius venditionis vobis aut vestris questio aliqua seu demanda fieri […] movere, etc., per [allegatio]nem libelli quam alio quocumque modo, incontinenti […] nostrum aut de[nun]tiatione nobis non facta, seu ex preta(c)ta denuntiatione, cum […] pact[u] speciali et expresso in hoc [con]tractu aposito vobis et vestr[is …]rmar[e] sumptibus […]as promitimus in solidum ante vos et [vestr]os penitus et […] terris respondere, etc., vos et vestros et omnia bona vestra ab omni dampno, etc. Et ipsam litem, questionem, controversiam, libellum et totam causam in nobis suscipere et ipsius rey deffenssi[onem] nos afferre et in causa seu causis, tam principalibus quam appellationis […] eas de nostris propriis sumptibus ducere […] dum usque per diffinitivam sententiam […] terminare vel vos […] si [... … …] tamen sitque hac electione servata */153v/* atque remissa super a(n)num neccessitate denuntiandi nobis seu nostris lites vel questiones predictas, et si vos aut vestri dictas causas tractare elegeritis et super evictione et vos aut vestros vel bona vestra pronuntiari contigerit aut missiones, etc., vel dampna, etc., seu aliquid a vobis vel vestris evictum fuerit sive diminutum de venditione predicta, tamen illud, etc., cum dampnis, etc., restituere, etc., volentes et firmiter statuentes ac vobis et vestris concedentes quod non possimus dicere vel modo

38. Errada de l'escrivà, per *seu*.
39. Corregit damunt *Beniferre*.
40. Precedeix, ratllat*: videlicet, domos et terras.*

aliquo allegare quod facta fuerit nobis iniuria si tota dicta venditio aut aliqua eius pars a nobis vel nostris e[x]interetur, quod nostri vel vestri culpa, etc., immo totum illud, etc., cum dampnis, etc., restituere, etc., postquam nobis vel alteri nostri seu nostris fuerint denuntiati vel vestro (*il·legible*) ex preta(c)ta denuntiatione, etc.

Et hoc ex pacto, etc., de [qui]bus credamini sol[o] vestro sacramenti (?), etc., pro quibus attendendis et pro evictione et legali gui[…] huius [venditionis…] in solidum et omnia bona n[ostra] etc. Renuntio sig[…] benefficio dividende actionis, etc., et legi, etc., f[…] ad forum Valentie Macarium Montanerii, filium nostrum, qui de predictis, etc., omnia (?) fideliter obligo omnia bona [nostra] etc. Et ad maiorem firmitatem, ego, dicta Valensa, iuro, etc. R[enuntio] etc.

Testes, Petrus Benencasa, senior, R(aymund)us de Oro et Bernardus Francisci et Bernardus Costa […] dicti Valença et Macarius Montanerii firmaverunt .II.ª nonas iulii et anno predicto, presentibus [testibu]s Francisco de Fonte et Iacobo Rosselli.

34

1330 juliol 3. València

Ramon de Moyó, ciutadà i mercader de València, reconeix a Ramon Muntaner, ciutadà, present, i a Joan Muntaner, també ciutadà i draper, absent, que, dels 10.000 sous que aquests tenien d'ell en comanda a l'obrador de draperia, li han restituït 3.000 sous. El susdit Moyó es reté aquesta quantitat dels 9.000 sous del preu de la venda que li han fet Ramon Muntaner i la seua muller d'una alqueria en terme de Beniferri, a l'horta de València.

ARV, *Protocols,* Aparici de Lapart, 2758, ff. 153v-154r.

35

1333 maig 22. València

Joan Muntaner, elegit per segona vegada conseller de València per la parròquia de Sant Nicolau.

AMV, *MC* A-3, ff. 34r-36r.

En lo dia de disabte, vigília de la festa de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *undecimo kalendas iunii anno Domini .M.ºCCC.ºXXX.º tertio*, foren elets en jurats de la ciutat de València los honrats en R(amon) de Lebià, cavaller,

en Francesch de Vinatea, en R(amon) Castellà, fill d'en Jacme Castellà, en G(enego) Rabaça, en D(oming)o de Claramunt e en Berenguer Suau.

Et enaprés, per la absència del dit en R(amon) Castellà, fo elet en Johan Escorna en jurat, e, per la mort del dit en Vinatea, en Bernat de Valldau[ra].[41] */35r/*

En lo present ayn foren elets en consellers de paròquies, de officis e de mesters, los prohòmens infrasegüents... */36r/* …

De Sent Nicolau.
En P(ere) Mercer,
en Bernat Suau,
en Johan Montaner,
en Bernat Conill,
en Bernat Dezcastell,
en R(amon) Polgar.

36

1333 maig 23. Monestir de Poblet.

Alfons el Benigne mana al bisbe de Barcelona pagar a Lope de Sos, porter reial, certa quantitat de diners que havia estat prestada al seu pare, el rei Jaume II, per Ramon Muntaner, el qual n'havia feta cessió a aquell oficial.

ACA, *Canc.,* reg. 501, f. 2r-v.
Ed. Martí de Barcelona, «Nous documents», núm. 25.

Alfonsus, etc., venerabili in Christo patri Pontio, divina providentia Barchinonensi episcopo,[42] necnon dilectis nostris deputatis ad solvendum debita et iniurias serenissimi domini Iacobi, recolende memorie, patris nostri, salutem, etc. Cum per curiam dicti domini regis deberetur R(aymund)o Muntanerii, civi Valentie, certa peccunie quantitas, quam idem dominus rex recognovit et confessus fuit debere eidem ratione mutui sibi facti per eum, cum littera sua data Valentie, tertio kalendas ianuarii anno Domini .M.ºCCC.ºXVII.º, de quaquidem quantitate peccunie fidelis porterius noster Luppus de Sos habere se asserit cessionem cum publico instrumento, et nonnulle solutiones facte fuerant et scripte in d[or]so littere supradicte, nosque de voluntate aliorum

41. Paràgraf afegit posteriorment. Al·ludeix a la mort, durant l'exercici del càrrec de jurat, del cèlebre Francesc de Vinatea, protagonista d'un conegut enfrontament en l'audiència del rei Alfons el Benigne per les irreflexives donacions territorials als fills del seu segon matrimoni.

42. Ponç de Gualba (1303-1334). Cf. P. B. Gams, OSB, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae,* Ratisbona 1873, p. 14.

comanumissorum dicti domini regis Iacobi velimus quod peccunia restans ad solvendum ex supradicta littera recognitionis per vos exsolvatur porterio memorato, non obs[tante] quod per alias nostras litteras vobis dederimus in mandatis ut solutionem aliquam de ipsis debitis minime faceretis procuratoribus aut de ipsis cessionem habentibus, nisi dumtaxat */2v/* principalibus heredibus eorundem, cum quantitas ipsa ex causis certis rationab[ilibus] atque iustis in mandato nostro huiusmodi nullatenus debeat comprehendi, idcirco vobis dicimus et mandamus quatenus, de peccunia ad persolvendum dicta debita et iniur[ia]s deputata, satisfaciatis dicto Luppo de Sos, vel cui loco suo vol[ueri]t, in eo quod ex quantitate in supradicta recognitionis littera regia [co]ntenta restare inveneritis ad solvendum, solutis tamen prius illis centum m[i]lle solidis quos pro marcha mercatorum quorundam Narbone de peccunia ipsa ordinatum est solvi, et, facta solutione, presentem ab eo recuperetis litteram, necnon litteram recognitionis dicti domini regis Iacobi, de qua supra fit mentio, et instrumentum cessionis facte dicto Luppo, cum aliis cautelis necessariis et apocha de soluto. Data in monasterio Populeti, .X.º kalendas iunii anno Domini millesimo .CCC.ºXXX.º tertio.

Petrus Petri Saynes, mandato regio
facto per Gondisalbum Garsie, consiliarium.

37

1336 maig 18. València

Macari Muntaner, fill de Ramon, elegit jurat de la ciutat de València.

AMV, *MC* A-3, f. 149r (ant. 152r).

En lo dia de dissapte, vigília de la festa de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *.XV.º kalendas iunii anno Domini .M.ºCCC.ºXXX.º sexto*, foren elets en jurats de la ciutat de València los honrats en Johan Exemèniz Romeu, cavaller, en Berthomeu Mathoses, em Macari Montaner, en Bertholomeu Çaranyó, en D(oming)o de Clarmunt e en G(uillem) d'Espígol.

En aquell matex dia e ayn, en presència del Consell de la ciutat, juraren los dits en Berthomeu Matoses…

38

1337 juny 7. València

Joan Muntaner és elegit per tercera vegada conseller de València per la parròquia de Sant Nicolau.

AMV, *MC* A-3, ff. 199r (ant. 201r) a 200v (ant. 202v).

En lo dia de dissabte, vigília de la festa de Cinquagesma, en lo qual comptava hom *septimo idus iunii anno Domini .M.ºCCC.º tricesimo septimo*, foren elets en jurats de la ciutat de València los honrats n'Alfonso de Lòritz, en Ramon de Soler… */200r/*

Et enaprés foren elets los prohòmens dejús escrits en consellers, axí de cavallers o generoses com de parròquies, com encara de officis de la ciutat, en la forma següent:

E primerament, de la parròquia de Senta Maria… */200v/* …

De Sent Nicholau.

En Berenguer Suau,
en Bernat Conill,
en Bernat Dezcastell,
en Gil de Civera,
n'Arnau G(uillem) Català,
en Johan Montaner…

39

1337 desembre 23. València

Pere el Cerimoniós ordena a Benavé de Benviure, administrador dels violaris del difunt almirall Bernat de Sarrià, pagar sense dilació 2250 sous a l'hereu de Ramon de Sales, veí de Besalú. El deute és part de la renda d'un censal carregat sobre el castell de Tàrbena, senyoriu d'aquell, de què ja havien estat satisfets abans 900 sous per Ramon Muntaner, procurador de Sarrià, i 2000 més per Macià d'Esplugues, administrador de l'herència.

ACA, *Canc.,* reg. 1297, ff. 12v-13r.

P(etrus), etc., fideli nostro Benaveno de Benviure, administratori deputato ad solvendum d[e]bi[ta] et recipiendum violaria nobilis Bernardi de Serriano, quondam, salutem, etc. Ex parte Francisci de [Bia]nya, tutoris R(aymund)i, pupilli, quondam, filii et heredis P(etr)i de Bianya, quondam, heredis R(aymund)i de Salis, de villa Bisulduni, quondam, fuit expositum coram nobis quod dictus R(aymundus) de Salis, priusquam donatio esset facta per dictum nobilem de bonis suis stabilibus inclito infanti P(etr)o, Rippacurcie et Impuriarum comiti, recipiebat et recipere debebat super castro seu loco de Tàrbena, annuatim et perpetuo, quingentos solidos regalium Valentie annuales et perpetuales, et heredes seu successores dicti R(aymundi) de Salis recipiunt de presenti, et quod post dictam donationem fuit computatum et recognitum inter dictum nobilem, ex parte una, et Iohannem Dezlor, procu-

ratorem P(etr)i de Salis, filii ac procuratoris dicti R(aymund)i de Salis, etc., ex altera, et fuit receptum per dicta computa quod debebant et restabant ad solvendum per dictum nobilem eidem R(aymund)o de Salis, de predictis quingentis solidis perpetualibus, quatuor mille ducenti quinquaginta solidos ultra illos nongentos solidos qui fuerunt persoluti dicto R(aymund)o de Salis seu eius */13r/* procuratori per R(aymundum) Muntanerii, procuratorem dicti nobilis, quosque quatuor mille ducentos quinquaginta solidos dictus nobilis precepit persolvi per Matianum de Speluncis, tunc administratorem in administratione predicta, ut in duabus litteris per dictum nobilem dicto Matiano directis melius vidimus contineri, de quaquidem peccunie quantitate fuerunt persoluti per dictum Matianum P(etr)o de Bianya, militi, legitimo administratori dicti R(aymund)i de Salis, seu eius procuratori, inter duas solutiones, duo mille solidos, qui fuerunt scripti et notati in dorso alterius dictarum litterarum, et nunc restant ad solvendum de predicta peccunie quantitate duo mille ducenti quinquaginta solidos, vosque, dictus Benavenus, quamvis inde frequenter, ut dicitur, per dictum tutorem fueritis requisitus, renniteris et recusatis solvere quantitatem peccunie ad solvendum restantem, in maximum dampnum dicti pupilli, propter quod fuit nobis humiliter supplicatum per nos super hiis de iustitia provideri.

Nos igitur, ipsa supplicatione admissa benigne, vobis dicimus et mandamus quatenus de denariis administrationis iamdicte tradatis et solvatis dicto tutori aut cui voluerit loco sui duos mille ducentos quinquaginta solidos prelibatos, cum secundum ordinationem serenissimi domini regis Iacobi, recolende memorie, avi nostri, per nos pridem confirmata, perpetualia violaria et consilia[43] que debent solvi de administratione predicta pre aliis debitis sint solvenda. Et, facta solutione, recipiatis a dicto tutore seu alio loco sui predictas duas litteras per ipsum nobilem dicto Matiano directas, cum apocha de soluto. Volumus enim per dictum tutorem dari cautionem competentem in posse vestro quod, si de cetero apparuerit de predictis duobus mille ducentis quinquaguinta solidis solutionem aliquam factam fuisse, quod quidquid solutum fuerit predicte administrationi aut illi vel illis quibus ius ex causis dederit per dictum pupillum seu dictum tutorem restituetur. Mandantes per presentes cuicumque aut quibuscumque a vobis de predicta administratione compotum audituris quatenus solutionem vel solutiones de predicta peccunia per vos factas in compoto admittant, et non contraveniant ullo modo. Data Valentie, .X. kalendas ianuarii anno Domini .M.CCC.XXXVII°.

Franciscus Fuxi, m(andato) r(egio) f(acto) per Ro(dericum) Di(daci), vic(e-cancellarium).

43. *Sic*. Error per *censualia*.

40

1343 octubre 19. València

Espanyola, vídua de Macari Muntaner, atorga àpoca a Pere Estrany, seder, del cobrament de 13 lliures 7 sous 8 diners, meitat de les 26 lliures, 13 sous 4 diners que aquest pagava anualment a Joan Espanyol de Cervató, germà de la dita Espanyola, sobre una casa situada a la Corretgeria de València, el qual li ha estat cedit pel mateix.

ARV, *Protocols*, Domingo Molner, 4313, f. 49v.[44]

Eadem die (Die martis, .XIIII.º kalendas novembris, anni Domini. M.ºCCC.XL.º tertii).

Dompna Spanyola, uxor quondam venerabilis Macarii Muntaner, habitatoris Valentie, deffuncti, habens cessionem de infrascriptis a venerabili Iohanne Espanyol de Cervetó, habitatore eiusdem civitatis, fratre meo, cum publico instrumento confecto .VI.º kalendas iunii anni presentis .M.ºCCC.ºXL.º tertii infrascripti per Anthonium Ca[r]tallà, notarium publicum Valentie, ut in eo continetur, confiteor, etc., vobis, P(etr)o Estrany, se[d]erio et civi Valentie, absenti, et vestris, et notario, etc., me habuisse, etc., a vobis terdecim libras sex solidos et octo denarios monete regalium, etc., ex illis .XXVI. libris .XIII. solidis et quatuor denariis dicte monete quas dicto fratri meo annis singulis faciebatis, medietatem in festo Omnium Sanctorum et aliam medietatem in festo Sancte Crucis madii, super quodam hospitio vestro sito in Corretgeria Valentie, et de quibus, ut predicitur, cessionem ab ipso fratre meo habeo. Et quequidem .X[II]I. libre sex solidi et octo denarii sunt de solutione festi Omnium Sanctorum proxime preteriti.[45]

Et quia, etc. Renuntio, etc. In cuius, etc.

Testes, G(uillelm)us Ferrarii et Geraldus Çafont, vicini Valentie.

41

1350 setembre 26. Perpinyà

Pere el Cerimoniós, havent atorgat —4 d'agost de 1346— a precs de Valença, vídua de Ramon Muntaner, que pogués cobrar la renda heretada del seu fill Martí a Mallorca sobre l'impost reial del delme de la verema, i també percebre les quantitats que hom li devia fins al present, reprén els oficials que es resisteixen pagar-li les pensions.

---

44. L'any següent consten dues noves pagues a Espanyola de Cervató en els mateixos termes que la present (ARV, *Protocols*, Domingo Molner, 2879, s. f., *idus madii* i *idus novembris* 1344).

45. *preterito* a l'orig.

ACA, *Canc.*, reg. 1414, f. 243r-v.

Ed. Estanislau AGUILÓ, «Alguna notícia més sobre en Ramon Muntaner i sa família», *Revista de Bibliografía Catalana*, I (1903), 26-38, doc. IV (amb variants, tret de l'Arxiu del Regne de Mallorca, *Registre de lletres reals de 1351 a 1353*).

Petrus, etc., fidelibus nostris procuratoribus reddituum et iurium nostrorum regni Maioricarum qui nunc sunt et pro tempore fuerint, salutem et g[ratiam]. Dudum a nostra cur[i]a emanasse recolimus quandam [litte]ram continentie subsequentis:

«Nos, Petrus, Dei gratia rex Aragonum, etc. Attendentes pro parte Valense, uxoris dilecti nostri R(aymund)i Muntanerii, militis, quondam, fuit coram nobis propositum hum[ilit]er supplicando quod ipsa, ut heres Martini Muntanerii, filii sui, consuevit recipere et habere annuatim in et super cofr[i]s Iacobi de Montepesulano mille solidos barchinonenses, quodque illos sibi confirmavimus cum nostra littera specialiter, et, ut satisfactionem possit annis singulis citio consequi de /*243v*/ eisdem, fuit a nobis pro parte dicte Valence supplicand[o] petitum [quod dic]tam quantitatem dignaremur [su]per aliquibus certis redditibus assignare, et mandare eidem facere etiam satis[facere] in quantitate que sibi inde debetur pro tempore iam elapso.

Nos igitur, contemplatione dicti Raymundi Muntanerii, quondam, et aliquorum nostrorum familiarium, eidem Valence, quamdiu in humanis egerit, de speciali gr[atia] concedimus cum presenti quod, in quantitate dictorum mille solidorum quam ipsa Valensa consuevit pro predictis recipere et habere, satisfiat eidem annuatim de peccunia proventura ex vendit[ione] decimi vindemie civitatis Maioricarum, quamdiu dicta Valensa vitam duxerit in humanis, et quod fiat [s]ibi etiam satisfacere in eo quod sibi pro tempore preterito debeatur. Volumus igitur, et cum presenti expresse dici[mus] ac de certa scientia percipiendo mandamus fidelibus procuratoribus iu[r]ium et reddituum nostrorum in regno Maioricarum, nunc presentibus et f[u]turis, quatenus, de prima peccunia que singulis annis procedet ex venditione decimi supradicti, primo et precipue dicte Valence vel cui voluerit loco sui satisfaciant anno quolibet dum vixerit, ut p[re]fert[ur], simile et semel in quantitate predictorum mille solidorum, plenarie et complete, et, nichilominus, de eadem peccunia faciant eidem satisfieri in eo quod sibi deberi invenerint pro tempore preterito et futuro; ipsis procuratoribus inhibentes ne dictam peccuniam que proc[edet] ex decimo antedicto in aliquos alios usus convertant, donec ipsi Valence vel alii loco [su]i fuerit in predict[is] plenarie satisfactum, nam predicta sic fieri volumus et iubemus, non spectato super hoc [a]lio iussu nostro et non obstante ordinatione seu mandato quocumque per nos iam facto in contrarium vel de cetero faciendo, nisi tamen de revocatione huiusmodi fieret de verbo ad verbum mentio specialis. Recipiantque procuratores predicti a dicta Valensa vel eius procuratore de solutione qualibet apocham vel apocas de soluto, in quibus de presenti mentio habeatur.

Nos enim mandamus magistro rationali curie nostre, aut alii cuicumque ab ipsis procuratoribus compotum audituro, quatenus, quascumque quantitates peccunie quas pro predictis solv[e]rint dicte Valense vel alii loco sui, in eorum recipiant compoto et admitant, ipsis procuratoribus sibi exhibentibus apocham vel apochas supradictas. In cuius rei testimonium presentem fieri et nostro sigillo appenditio ius(s)imus comuniri. Data in monasterio Populeti, pridie nonas augusti anno Domini millesimo .CCC.ºXL.º sexto».

Nunc autem, pro parte dicte Valense fuit nobis humiliter supplicatum ut, cum vos consignationem suam pre[dicta]m sibi minime observare velitis, quinimo eidem de tempore preterito diverse peccunie quantitates restant ad solvendum, dignaremur ei super eis de condecenti remedio providere. Nos igitur huic supplicationi, ut rationi non dissone, misericorditer inclinati, vobis dicimus et ex certa scientia ac expresse mandamus quatenus assignationem predictam, iuxta preinserte littere seriem et tenorem, dicte Valence protinus inviolabiliter observetis, pensionem suam predictam, tam de tempore preterito quan futuro, totaliter exsolvendo, taliter quod dicta Valença, que vidua et in[d]ig[e]ns est, ad nos pro premissis ob culpam vestri non habeat recurrere iterato.

Recuperetis tamen a predicta Valença in qualibet solutione apocham, in qua de preinserta littera specialis mentio habeatur, quoniam nos per hanc eandem mandamus magistro rationali curie nostre, seu cuicumque alii a vobis inde conpotum audituro, quod quitquid ratione predicta eidem exsolveretis in vestr[i] compoto recipiat et admitat, vobis sibi, tempore vestri ratiocinii, apochas exhibentibus memoratas. Data Perpiniani, sexto kalen[da]s octobris anno Domini millesimo .CCC.º quinquagesimo. H(ugo), can(cellarius). Rex P(etrus).[46]

Bartholomeus de Lauro, m(andato) r(egio)
f(acto) per Berengarium de Codinachs,
magistrum rationalem, consiliarium, apud Valentiam.

42

1394[47] gener 2. València

Últim testament de Macari Muntaner, cavaller. Institueix hereua universal la seua esposa, Lluïsa Espanyola, i, després de la mort d'aquesta, Ramon i Ferrando Muntaner, fills del matrimoni, per iguals parts.

ARV, *Justícia Civil*, *Manaments i empares*, 1607, llib. 9, ff. 32r (ant. 30) a 37r (ant. 35). Còpia de registre de l'original.

46. La signatura reial, afegida d'una altra mà, és potser autògrafa.
47. La data és errada, car Macari ja era mort l'octubre de 1343 (*vid. supra* doc. 40).

Ed. ALMARCHE, *o. c.*, doc. XII.
Reg. Martí de BARCELONA, «Regesta…», núm. 96.

Lo justícia en lo civil de la present ciutat de València, aconsellat del doctor don Cristòfol Rotglà, altre de sos assessors, instant y requirent Geroni Montaner, cavaller, attés que per inspecció y visura de l'últim testament de Macari Montaner, rebut per Jaume Magistri, *et etiam* per lo signe de aquell consta que aquell és lo verdader últim testament del dit Macari Montaner, lo qual fonch rebut a dos dies del mes de giner de l'any mil tres-cents noranta-y-quatre, y per la antiguetat del dit acte se veu manifestament ser aquell, per ço *et aliis* proveheix que dit testament sia registrat en los llibres y registres de la present cort, y de aquell li'n sien[48] donades al dit Geroni Montaner les còpies auctèntiques y fefahents.

Recepit Borràs, notarius, pro scriba.

E per execució de la dita provisió fonch registrat lo acte del tenor següent:

«En[49] nom de nostre señor Déu Jesuchrist y de la gloriosíssima verge sancta Maria, mare sua. Amén.

Com totes les coses mundanals sien transitòries e lo hom en carn posat de la mort corporal escapar no puixa, e per ço no és res a l'om tan cert com la mort ne tan incert com la hora de aquella, per ço se pertany a l'hom savi sovín pensar en aquella e, mentres ha temps, esmenar sos deffalliments e provehir sàviament de la sua ànima, e ordenar e dispondre de si e de lles sues coses, per ço que mort sobta(da) no·l[50] /*32v*/ deceba ne faça morir intestat.

Per tal yo, Macari Montaner, cavaller, habitador de València, e encara detengut de present de greu malaltia corporal, de la qual tem morir, emperò en mon bon seny e memòria e recort e sà enteniment, loqüela ferma e sancera, en lo santíssim nom de Jesús e de tots los sants ciutadans de Paradís, en mans dels quals coman la mia ànima, revocant primerament, cassant e anul·lant tots e qualssevol testaments, codicils e altres darreres voluntats mies, per mi fins ara fetes en mà y poder de qualsevol notari o notaris, de qualsevol paraules, encara que aquelles sien derrogatòries, les[51] quals ab lo present meu testament revoque e de aquelles /*33r*/ me'n penide, de nou convocats e apellats los notari e testimonis dejús escrits, en presència de aquells, en poder del dit notari disponent e ordenant de la mia ànima, de mi e de mos béns, fas e ordene aquest meu testament e última voluntat mia, en e ab lo qual elegeisch en marmessor meu a dona Loïsa Spanyola, cara e amada muller mia, la qual puixa fer y cumplir les coses que yo dejús ordenaré; a la qual don facultat, ple y bastant poder que puixa tant de mos béns penrre, aquells vendre e alienar, e los preus rebre

48. A l'orig: *siniren* (?).
49. Precedeix la nota: *E per execució de la dita provisió fonch registrat lo acte del tenor següent.*
50. *no·l*, repetit a l'orig.
51. *los* a l'orig.

e aquells distribuir, e açò sens manament ne auctoritat de jutje(s) alguns,[52] bé aquelles no esperades que basten a fer e complir lo que dejús trobaran /*33v*/ ésser dispost y ordenat per ànima mia, e açò sens dany algú que vinga a llurs persona e béns.

E primerament, ans de totes coses, vull, disponch e mane que tots mos deutes sien pagats, torts e injúries restituhides y satisfeytes, aquelles, emperò, deutes, torts e injúries que verdaderament aparran yo ésser tengut e obligat, ab cartes e altres llegítimes proves e testimonis dignes de fe, for de ànima en açò benignament observat.

Enaprés, elegeixch la ecclesiàstica sepultura al meu cos fahedora, si e quant morir me obvindrà, en la sepultura que yo he e posseheixc construÿda en la capella de Sant Macari, en lo monestir de Predicadors de la present /*34r*/ ciutat, hon mon pare en Ramon Montaner e Martí Montaner mon germà són soterrats, lexant lo orde de la mia sepultura a disposició e voluntat de la dona Loïsa Espanyola, muller mia molt amada. E prench de mos béns per ànima mia e per ànimes de mon pare, Ramon Montaner, e mon avi, Johan Montaner, e de mos parents meus (*sic*) a qui yo tinc obligació, cinch mília sous, moneda reals de València, dels quals vull e man sia feta al meu cos la ecclesiàstica sepultura, aniversari e capdany bé e complidament, a coneguda de la dita muller mia. E, feyta e complida la dita mia sepultura, del que sobrarà dels dits cinch mília sous sien donades al prior y frares[53] del dit convent y monestir de Predicadors vint lliures per a llibres, e més deu lliures per a pitança a dits frares lo dia que yo moriré.

Ítem, vull e man /*34v*/ que sien donades als frares de San(t) Francés quinse lliures per a llibres.

Ítem, vull e man que sien repartides trenta lliures entre los pobres vergonyants que a la dita muller mia apparrà, ab vot y parer del rector de la iglésia parrochial del gloriós señor Sent Andreu de la present ciutat.

E tot lo restant dels dits cinch mília sous, vull e man se destribueixca en fer dir e celebrar per ànima mia e dels meus tantes misses quantes dir y celebrar se poran.[54]

E dels altres béns meus vull e man que primerament, ans de totes coses, sien pagats a la dita dona Loïsa Espanyola, molt amada muller mia, tots aquells vint-y-u mília sous que·m portà en contemplació de matrimoni, que li sia feit e pagat lo creix a dita dot corresponent, del qual creix la dita muller mia ne puixa fer a ses voluntats, /*35r*/ com de llur cosa sua. E més, li dexe y llegue a la dita muller mia deu mília sous, per a que·n puixa fer a ses voluntats.

En tots los altres béns meus mobles e immobles, sehents e semovents, deutes, drets e accions que yo ara he e a mi pertanyen o per avant hauré e a mi pertanyeran per qualsevol causa, títol, manera e rahó, lluny o prop, en

52. *alguans* a l'orig.
53. *pares* a l'orig., errada de l'escrivà del s. XVII que registra l'acta.
54. Segueix, repetit, *per ànima mia e dels meus.*

qualsevol nom que sien, (fas) hereua mia pròpria universal e encara general, per dret de institució, en primer lloch a la dita dona Lloïsa Spaniola, molt amada muller mia, de vida de aquella tant solament, e, aprés òbit de aquella, fas e instituesch hereus meus propris e universals y encara generals, per dret de substitució, a Ramon Muntaner y Fernando[55] Montaner, fills meus e de la dita dona Lloïsa Espanyola llegítims e naturals, /*35v*/ per eguals parts entre aquells fahedores, e fer de dits béns a les sues voluntats.

Aquest és lo meu últim e darrer testament, última e darrera voluntat mia,[56] lo qual vull que valga per dret de darrer testament; e, si per dret de darrer testament valer no porà, vull e man que valga per dret de darrers codicils, o per aquella millor via, forma y manera que millor de justícia valer puxa e deja. Lo qual fonch fet en la dita ciutat de València, a dos dies del mes de giner, any de la nativitat de nostre señor Déu Jesuchrist mil tres-cents noranta-quatre.

Sen-(*signe*)-(y)al y ferma de mi, Macari Montaner, testador qui desús, qui lo present meu últim y darrer testament llohe, /*36r*/ aprove, ratifique y conferme, e lo qual, aprés òbit meu, vull e man sia portat a deguda e real execució.

Presents testimonis foren, appellats e convocats a la confecció del desús dit testament e per lo dit testador pregats, los honorables e discrets Pere Ribes, notari, Arnau Valls, mercader, e Pere Miró, escrivent, habitadors de València, los quals, interrogats per mi, dejús (escrit) notari, si conexien al dit testador, e tots dixeren que hoc. A qui lo semblant, interrogat lo dit testador si conexia als dits testimonis, e dix que hoc. E yo, notari dejús escrit, los coneguí molt bé a tots».

Postea vero, die Dominica intitulata octava mensis octobris dicti anni millesimi tercentesimi nonagesimi quarti, que erat vigesima sexta dies post obitum dicti Macarii, /36v/ *testatoris, ad instantiam et requisitionem dicte domine Spanyole, manumissoris et heredis primo loco, fuit publicatum dictum testamentum per me, Iacobum Magistrum, notarium Valentinum, illius receptorem, in quadam rure sita et posita in horta Valentie, vulgo nuncupata Chilvella, que acceptavit manumissoriam ob amorem dicti deffuncti et herentiam, cum benefficio inventarii; et protestata est quod in conficiendo inventarium nullum tempus ei precurrat, nec vult teneri ultra vices hereditarias. Ac etiam acceptavit legatum de dictis decem mille solidis, et protestata est de omnibus sibi licitis et permissis protestari.*

Testes, Petrus Miró, scriptor, Valentie habitator, et Ioannes Romeu, famulus dicte domine Spaniolle, Valentie habitator, /37r/ *in dicta rure reperti.*

Sig-(signe)-*num Iacobi Magistri, auctoritate regia publici notarii Valentie, qui predictis manu alterius scriptoris interfui, clausi et subsignavi loco, die, mense et anno prefixis, cum supraposito inter trigesimam et trigesimam primam lineas, ubi legitur:* 'e de la dita Spanyola, muller mia, llegítims e naturals.'

55. Per *Ferrando*, com devia constar a l'orig. del testament.
56. *voluntat mia*, repetit a l'orig.

43

1613 setembre 11. València

Els germans Jeroni i Mateu Muntaner, cavallers de València, residents a la partida de Campanar de l'horta de la ciutat, venen un censal de 150 sous de renda anual, per preu de cent lliures, a Gaspar Salvador, llaurador, veí igualment de València, sobre una cafissada de terra propietat del citat Jeroni al mateix terme de Campanar, davant de Jaume Joan Pons, notari. En cas de mort d'un dels germans, presenten com a responsable solidari Antoni Muntaner, també germà dels contractants. El censal va ser redimit el 26 de febrer de 1616.

Col. de l'autor. Original en un quadern de 10 fulls de paper en quart.

Die XI mensis septembris anno a nativitate Domini MDCXIII.

Nos, Hieronimus Muntaner et Matheus Muntaner, fratres, milites, Valentiae habitatores, in partita dicta de Campanar residentes, ambo simul et uterque nostrum in solidum, scienter et pro thenore presentis, etc., vendimus, concedimus ac tradimus et originaliter carricamus vobis, Gaspari Salvador, agricultori, dicte civitatis Valentiae habitatori, licet absenti, etc., notario, etc., stipulante, etc., et vestris centum et quinquaginta solidos regalium Valentie censuales, rendales et annuales, franquos et quitios, etc., quos vobis et vestris imponimus, asignamus et asecuramus specialiter et expresse in et super quadam caficiata terre mei, dicti Hieronimi Muntaner, franqua et /*1v*/ quitia, etc., sita et posita in partita loci de Campanar, confrontata ab una videlicet parte cum semita per quam[57] tenditur ad locum de Paterna, et a duabus partibus cum terris mei, dicti Hieronimi Muntaner, et ab alia parte cum semita apellada *dels Bandejats*, et generaliter in et super omnibus et singulis bonis et iuribus nostris et utrumque nostrum in solidum, mobilibus, etc., habitis, etc., et ipsos vobis et vestris ambo simul et uterque nostrum in solidum anno quolibet solvere promitimus et teneamur die duodecimo mensis septembris unica solutione, incipiendo primam vobis facere solutionem die duodecimo mensis septembris anni primo venturi millessimi sexcentessimi decimiquarti, et his de-/*2r*/-inde anno quolibet, etc., positos, etc., non obstantibus, etc., sub pena decem solidorum, et grato, etc. Ad quorum omnium, etc., fiat exe(cutionis) cause cum fori submissione et renuntiatione, etc., et cum pacto variationis iudicis, etc., et renuntiatione appellationis, etc., ex pacto, etc., et cum clausulis iuratis non litigandi, etc., nesi[58] impetrandi, etc., cum iuramento, etc., sub pena, ultra periuri(i) penam, viginti solidorum, etc., ratto, etc., iam dictis. Itaque centum et quinquaginta solidos dicte monete regalium Valentie censuales, etc., vobis et vestris vendimus, etc., cum premissis iuribus, etc.,

57. *quem* a l'orig.
58. Per *nisi*.

de quibus, etc., et quibus, etc., instituentes, etc., ad abendum, etc., exceptis, etc., nisi, etc. prout melius, etc., promittentes, etc., pretio videlicet centum librarum dicte monete regalium Valentie, quas omnes, etc. Unde renuntiamus, etc., et benefficio etc., dantes, etc., et ex causa /*2v*/ huiusmodi venditionis damus, cedimus, etc., quibus iuribus, etc., et thenemur inde ac teneri volumus vobis et vestris de franca et legali evictione huiusmodi venditionis et carricamenti et de omnibus dampnis, etc. Itaque, etc., fiat evictio cause, etc., pro quibus, etc., obligamus ambo et uterque nostrum in solidum, etc., mobilia, etc., habita, etc. Renuntiantes scienter super his benefficiis dividendarum actionum, etc., legi[59] ac foro Valentie, etc., et omnia alii, etc. Rettinemus tamen penes nos et nostros facultatem et potestatem luendi et quitandi quandocumque dictum censuale, etc. Fiat instrumentum gratie quitandi cause, etc. Actum Valentie, etc.

Testes, Gaspar Matheu, notarius, et Vincentius Pujaçó, escriptor, Valentie habitatores.

/*3r*/ Dicto die.

Fiat apoca de dictis centum libris regalium Valentie, pretio dicte venditionis et carricamenti censualis, habitis et receptis sive videlicet modo quo ex voluntate mea, dicti Matthei Muntaner, fuerunt tradite dicto Heronimo Muntaner, fratri meo, ad cuius opus dictum censuale fuit oneratum et carricatum, qui cum fuisset presens illas confessus fuit habuisse et recepisse realiter numerando. Et quia, etc., renuntiarunt, etc. Actum Valentie, etc.

Testes predicti.[60]

.....

/*6v*/ ... Iesus. In quorum fidem ego, Iacobus Ioannes Pons, notarius Valentie, meum pono sig-(*signe notarial*)-num.

(*afegit d'una altra mà*:)

Està quitat ab acte rebut per Pere Pau Viziedo, notari, a 26 de febrer 1616.

59. *legigi* a l'orig.

60. Segueixen altres documents complementaris, l'últim de data 18 de setembre.

Joan M. Perujo Melgar
Universitat d'Alacant – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

LES TRADUCCIONS ROMÀNIQUES DE LA *HISTORIA DESTRUCTIONIS TROIAE* DE GUIDO DELLE COLONNE COM A EINA PER A L'ESTABLIMENT DEL TEXT LLATÍ ORIGINAL*

The Romance translations of Guido delle Colonne's Historia destructionis Troiae *as a tool to establish the original text in Latin*

A la Dra. Lola Badia, per la gentilesa

Resum: El jutge de Messina Guido delle Colonne divulgà per tot Europa la matèria troiana amb la seua *Historia destructionis Troiae*, que assolí una ràpida difusió en forma de còpies manuscrites (més de 200), traduccions a les diverses llengües europees i edicions en els primers anys de la impremta. L'única edició moderna d'aquesta obra és la que publicà Griffin el 1936, limitada per la selecció dels manuscrits que hi va tenir en compte. L'acarament de la traducció catalana d'aquesta obra amb el text editat per Griffin, amb altres traduccions (en italià, francès, aragonès o castellà), amb altres manuscrits llatins no considerats pel nord-americà i amb algunes de les edicions incunables demostra que cal revisar determinats passatges del text llatí, bé perquè van ser omesos en l'edició de 1936, bé perquè caldria editar-los segons la variant escaient. Tot plegat posa en relleu que, metodològicament, les traduccions d'una obra medieval són una eina fonamental per a la *collatio textus* a l'hora de fixar el text del qual parteixen, sobretot quan es tracta d'una obra conservada en centenars de manuscrits i amb una difusió ben complexa arreu d'Europa.

Mots clau: Historia destructionis Troiae, Guido delle Colonne, matèria de Troia, traducció medieval, *Històries troianes*.

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte d'investigació «BITECA y su contexto literario (occitano y latín). De los manuscritos al mundo digital» (FFI2014-55537-C3-1-P), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat (Secretaria d'Estat d'Investigació, Desenvolupament i Innovació) del Govern d'Espanya i dirigit per la Dra. Gemma Avenoza (UB – IRCVM) i el Dr. Xavier Espluga (UB). En vam presentar una versió prèvia en el *Colloque International Troie en Europe au Moyen Âge. D'un imaginaire l'autre, d'un langue l'autre*, organitzat per la Université de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines, la Université de Paris Nanterre i la Université Sorbonne Nouvelle Paris 3 (París, 5-7 d'abril de 2017).

Abstract: Messina's judge Guido delle Colonne spread all over Europe the Matter of Troy in his own *Historia destructionis Troiae*, which achieved a rapid dissemination in the form of handwritten copies (over 200), translations into the different European languages and printed editions published in the early years of the printing press. The only modern edition of this work is the one published by Griffin in 1936, limited because of the selection of manuscripts considered by him. Comparing the Catalan translation of this work with the text edited by Griffin, with other translations (Italian, French, Aragonese or Spanish) and with other Latin manuscripts not taken into account by the American scholar and with some of the incunabula, shows that certain passages of the Latin text should be reviewed, whether because they were omitted in the 1936 edition or because they should be edited according to the right variant. All this shows that, methodologically, translations of a medieval work are a fundamental instrument for the *collatio textus* when ascertaining the original text, especially being a work that can be found in hundreds of manuscripts and with such a complex dissemination across Europe.

Keywords: Troy Matter, *Historia destructionis Troiae*, Guido delle Colonne, medieval translation, *Històries troianes*.

1. *La* Historia destructionis Troiae*, un* best-seller *medieval àmpliament divulgat*

És inqüestionable el paper capdavanter que exercí el *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure en la difusió de la matèria troiana al llarg de la baixa edat mitjana.[1] En aquesta extensa composició de 30.316 versos octosíl·labs, escrita cap a la segona meitat del segle XII seguint, essencialment, l'esquema argumental de la *De excidio Troiae historia* de Dares i, en menor mesura, de l'*Ephemeris belli Troiani* de Dictis, el lector d'època medieval, sense accés als textos homèrics, podia trobar tots els esdeveniments relacionats amb la història de Troia en un relat ordenat cronològicament que inclou les causes primeres de la guerra i algunes circumstàncies posteriors.[2] També és cert, però, que la *Historia destructionis Troiae* (HT), la reformulació en prosa de Guido delle

1. Sobre la divulgació de la matèria troiana i l'èxit d'aquesta obra, són fonamentals les monografies de Marc-René JUNG, *La légende de Troie en France au moyen âge: analyse des versions françaises et bibliographie raisonnée des manuscrits*, Basilea – Tübingen, Francke Verlag, 1996; i Juan CASAS RIGALL, *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*, Santiago de Compostel·la, Universidade de Santiago de Compostela, 1999. Vegeu també Arianna PUNZI, «La circolazione della materia troiana nell'Europa del '200: da Darete Frigio al *Roman de Troie en prose*», *Messana. Rassegna di Studi Filologici, Linguistici e Storici*, 6 (1991), p. 69-108.

2. Tot i que necessita una posada al dia, encara és fonamental, i és la que seguim en aquest treball, l'edició de Léopold CONSTANS, *Le Roman de Troie par Benoit de Sainte-Maure publié d'après tous les manuscrits connus*, 6 v., París, Société des Anciens Textes Français – Librairie de Firmin-Didot, 1904-1912. N'hi ha també una edició parcial, amb traducció en francès modern, d'Emmanuèle BAUMGARTNER – Françoise VIELLIARD, ed. Benôit de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie. Extraits du manuscrit Milan, Bibliothèque ambrosienne, D55*, París, Librairie Générale Française, 1998.

Colonne, contribuí igualment a donar a conèixer les històries de grecs i troians per tot Europa en una narració escrita en llatí que es presenta com la història veritable, allunyada de les ficcions amb què l'havien adornada poetes com Homer, Ovidi o Virgili. Que el relat del jutge de Messina va ser àmpliament divulgat és del tot evident tenint en compte el nombre de manuscrits conservats (més de 200), les diverses edicions que se'n van fer en els primers anys de la impremta i les nombroses traduccions de què va ser objecte en diferents llengües d'Europa, a més de la influència que exercí en molts autors, de forma directa o indirectament, gràcies al vehicle de la traducció i pràcticament fins al segle XVII.[3]

El fet paradoxal és que actualment tenim a l'abast edicions d'algunes de les traduccions romàniques de la HT, però no disposem encara d'una edició crítica de l'obra escrita en llatí. Com és sabut, l'única edició moderna de la prosificació de Guido delle Colonne existent a hores d'ara és la que publicà Nathaniel Edward Griffin el 1936,[4] fonamentada —segons explica en les pàgines preliminars— en l'anàlisi de noranta-quatre còdexs, procedents sobretot d'Anglaterra, Itàlia i França, però establida a partir d'una selecció dels cinc manuscrits datats més antics, a més de tres còdexs de suport que tingué en compte puntualment en determinats passatges. No es tracta, doncs, d'una edició crítica, sinó que ell mateix reconeixia que la seua edició s'havia d'entendre, necessàriament, com una aproximació al text llatí del jutge de Messina, escrit més de quaranta anys abans del manuscrit més antic emprat per l'editor. Tampoc s'ha publicat mai la llista completa dels manuscrits llatins en què ens ha arribat aquesta obra: 136 seguint el còmput que fa Griffin a l'inici de la introducció, tot i que, segons les notícies que hem pogut recollir, la quantitat s'acosta més als 240 que indicà Jung,[5] a pesar que cap dels dos va arribar a oferir la relació de signatures o referències concretes dels còdexs.

Entre les primeres traduccions romàniques d'aquesta obra destaca la versió catalana que Jaume Conesa, protonotari del rei Pere el Cerimoniós, començà el 1367. Les *Històries troianes* —títol amb el qual és coneguda— són una traducció bastant fidel a l'original —entesa adequadament dins els paràmetres de la traducció medieval— i escrita en una bella prosa catalana digna d'imitació, fins al punt que van ser un text àmpliament divulgat entre el públic català, a més d'una obra fonamental que influí directament en el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell i en algunes de les proses mitològiques del valencià Joan

3. Ofereix una bona actualització sobre els diversos aspectes relatius a aquesta obra la introducció de Manuel-Antonio MARCOS CASQUERO a Guido delle Colonne, *Historia de la destrucción de Troya*, Madrid, Akal, 1996.

4. *Guido de Columnis. Historia destructionis Troiae*, Cambridge (Massachusetts), The Mediaeval Academy of America, 1936 (2a ed. 1970).

5. JUNG, *La légende de Troie*, p. 565-566.

Roís de Corella, dues obres emblemàtiques de l'època daurada de la literatura catalana.[6]

Els treballs de preparació de l'edició crítica de les *Històries troianes* de Jaume Conesa ens han obligat a acarar nombrosos manuscrits que contenen l'obra del jutge de Messina, a més d'algunes de les edicions incunables i, sobretot, diferents traduccions romàniques d'aquesta obra essencial en el panorama literari europeu. Aquesta recerca —com farem veure a continuació— ens ha permès localitzar nombrosos passatges en què els manuscrits usats per Griffin presenten errors o llacunes, tot i que altres manuscrits llatins no considerats pel nord-americà transmeten les lliçons correctes que caldria recuperar en una edició crítica.

Tenint en compte el nombre de manuscrits existents, per a enllestir aquesta nova edició —tasca per a la qual seria recomanable la participació d'un bon equip de treball de caràcter interdisciplinari— seria fonamental una acurada selecció dels manuscrits que haurien de servir per a l'establiment del text llatí. En la selecció, el criteri del *codex antiquior* no pot ser exclusiu —Griffin, com hem dit, seleccionà els cinc manuscrits més antics dels quals hi havia una datació fiable—, sinó que cal subordinar-lo a una classificació dels diversos testimonis segons la proximitat a l'arquetip. Considerem que, en aquest procés de selecció, a més de les edicions incunables de què va ser objecte l'obra, serien de gran ajuda les traduccions que se'n van fer, si més no les més primerenques, per tal com les traduccions constitueixen una baula més en la transmissó de l'obra que sovint ens informa de les característiques del model llatí de partida, de manera que poden ser una eina de gran ajuda per a la *constitutio textus* o, si més no, per a detectar passatges significatius que ajuden a ordenar, en la *collatio*, els testimonis llatins segons el grau de proximitat a l'arquetip.

Som conscients que cada traducció té darrere una transmissió manuscrita pròpia. Algunes poden haver partit d'un text llatí pròxim a l'arquetip; d'altres han seguit un manuscrit llatí més o menys allunyat del model original. Tanmateix, quan diverses traduccions, a pesar de derivar de transmissions

6. Sobre la transmissió de les *Històries troianes*, vegeu Stefano Maria Cingolani, «*"Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation"*. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles xiv i xv», *Llengua & Literatura*, 4 (1990-1991), p. 99-105; i Lola Badia, «Traduccions al català dels segles xiv-xv i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11 (= *Llengua i literatura: de l'edat mitjana al Renaixement*, ed. d'Albert Rossich i Mariàngela Vilallonga), 1991, p. 38. Sobre la difusió de la matèria troiana en l'àmbit català, vegeu l'estudi de Joan M. Perujo, *Les Històries troianes de Jaume Conesa, traducció catalana de la Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne: estudi i edició*, tesi doctoral dirigida pel Dr. Rafael Alemany, Universitat d'Alacant, 2015, p. 19-61, a més de la síntesi de L. Badia, «La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals», *Mot So Razo*, 6 (2007), p. 32-46; i Fabio Zinelli, «Les històries franceses de Troia i d'Alexandre a Catalunya i a ultramar», *Mot So Razo*, 12 (2013), p. 7-18. Sobre la influència de les *Històries troianes* en altres obres, vegeu les p. 99-123 de la nostra tesi, amb un repàs de les diverses aportacions bibliogràfiques sobre aquesta qüestió.

separades, transmeten una determinada lliçó compartida que difereix de l'establida per Griffin en la seua edició, som davant d'un bon indici que, si més no, ens obliga a posar en quarantena el passatge segons l'edició de 1936. Quan aquesta determinada lliçó compartida en diverses traduccions té també un reflex en algun dels manuscrits llatins conservats, o potser en les edicions incunables, i a més a més té un fonament en el *Roman de Troie*, tenim una prova bastant evident de la validesa amb què podem considerar-la. Podríem pensar que el *Roman de Troie* —en la mesura que és la font de la qual deriva la HT de Guido delle Colonne— ja constitueix per si sol una prova evident respecte de la transmissió de l'arquetip llatí de la HT, però hem de tenir present que l'obra llatina és una reformulació del *roman* francès, no pas una traducció, amb nombrosos elements de collita pròpia que ni tan sols tenen un reflex en la font de partida. Les traduccions, per contra, seguint la tendència habitual en l'edat mitjana, solen ser reformulacions en una altra llengua però que segueixen de prop la literalitat del text llatí, de manera que, com a testimonis, són textualment més pròximes al model de partida. No es tracta, però, de descartar cap recurs, sinó de combinar-los en la detecció de passatges significatius que ajuden a seleccionar els manuscrits més idonis per a la *collatio*.

Les traduccions, de fet, es converteixen en una eina ben útil per a conèixer com degué ser el text original de partida. Recordem, en aquest sentit, que igual que les còpies manuscrites d'una obra són una manera de conservar-la però també una forma de destruir-la, almenys parcialment —pels canvis i els errors que comporten les còpies fetes a mà—, una traducció és també una manera de conservar una obra —a voltes l'única manera—, a pesar que hi va lligada una destrucció parcial de l'original, connatural al canvi de llengua i al procés de trasllat. En el cas que ens ocupa, pretenem fer veure en aquest treball que les traduccions romàniques de la HT sovint deixen entreveure com degué ser l'obra original concebuda pel jutge de Messina, un text escrit en llatí que ens ha arribat més o menys deturpat, segons el manuscrit que prenguem en consideració, i del qual és difícil fer-se una idea justa si tan sols tenim en compte l'edició del 1936, ben meritòria en molts aspectes considerant el moment en què va nàixer, però necessitada d'una revisió a l'altura dels temps moderns. Podem verificar-ho, en primer lloc, en passatges del text llatí recollits per Griffin però que degueren tenir una altra formulació en l'arquetip original, segons podem comprovar analitzant les versions en vulgar, i, en segon lloc, en passatges completament absents en l'edició de Griffin però que degueren formar part de l'obra original escrita per Guido delle Colonne, tal com deixen entreveure també algunes traduccions. Per a fonamentar la nostra argumentació, farem servir algunes de les traduccions romàniques de la HT ja editades —no totes en edicions crítiques, però. Utilitzarem també un parell d'edicions incunables que hem pogut consultar, que ens serviran de mostra de contrast en la transmissió llatina del text de partida:

1. *Historia di Troia*, traducció italiana del notari florentí Filippo Ceffi, la primera traducció de la HT de què tenim notícia, datada el 1324 i portada a la impremta en més d'una ocasió, la primera a Venècia el 1481.[7]

2. *Libro de la destructione de Troya*, versió napolitana anònima, del segle XIV, conservada en dos manuscrits, un dels quals, en la traducció dels llibres XXXII-XXXV, no és sinó una adaptació a la varietat napolitana de la traducció toscana de Ceffi.[8]

3. *Històries troianes* de Jaume Conesa, traducció catalana enllestida entre el 1367 i el 1374,[9] conservada en huit manuscrits més o menys complets i algun fragment solt.[10]

---

7. Per a les diverses versions de la HT en l'àmbit italià, vegeu l'estudi clàssic d'Egidio GORRA, *Testi inediti di storia trojana, preceduti da uno studio sulla leggenda trojana in Italia*, Torí, Ermanno Loescher, 1887 (vegeu p. 169-173 sobre la traducció de Ceffi). I també Nicola de BLASI, «Il rifacimento napoletano trecentesco della *Historia destructionis Troiae*. I. Rapporti con la tradizione latina e con i volgarizzamenti conosciuti», *Medioevo Romanzo*, VI/1 (1979), p. 120; Cristiano LORENZI, «Primi sondaggi sulla tradizione antica del volgarizzamento dell'*Historia destructionis Troiae* di Filippo Ceffi», en S. Lubello (ed.), *Volgarizzare, tradurre, interpretare nei secc. XIII-XVI. Atti del Convegno Internazionale di Studio. Studio, Archivio e Lessico dei volgarizzamenti italiani (Salerno, 24-25 novembre 2010)*, Estrasburg, Éditions de Linguistique et de Philologie, 2011, p. 69-85. Tot i els errors que presenta —no és pas una edició crítica—, citem aquesta traducció per l'edició més moderna disponible: Michele dello RUSSO, *Storia della guerra di Troia*, Nàpols, Stamperia di F. Ferrante, 1868. Hem tingut en compte també l'edició veneciana de 1481. Ceffi traduí també les *Heroides* d'Ovidi, traducció editada per Massimo ZAGGIA, ed. Ovidio, *Heroides*. *Volgarizzamento fiorentino trecentesco di Filippo Ceffi I. Introduzione, testo secondo l'autografo e glossario*, Florència, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 2009.

8. Citem aquesta traducció per l'edició crítica de Nicola de BLASI, *Libro de la destructione de Troya. Volgarizzamento napoletano trecentesco da Guido delle Colonne*, Roma, Bonacci Editore, 1986. Vegeu també els seus treballs previs: «Il rifacimento... I» i «Il rifacimento napoletano trecentesco della *Historia destructionis Troiae*. II. La traduzione», *Medioevo Romanzo*, VII/1 (1980), p. 48-99. I els treballs de Giuliana CARLESSO, «La fortuna della *Historia destructionis Troiae* di Guido delle Colonne e un volgarizzamento finora ignoto», *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, CLVII (1980), p. 230-251; i «Note su alcune versioni della *Historia destructionis Troiae* di Guido delle Colonne in Italia nei secoli XIV e XV», *Studi sul Boccaccio*, 37 (2009), p. 283-347.

9. Totes les citacions de la traducció catalana corresponen a la nostra edició, ja esmentada, *Les Històries troianes...*, accessible en el repositori de la Universitat d'Alacant: *http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/65127*). L'obra va ser editada fa cent anys per Ramon Miquel i Planas —en la col·lecció «Biblioteca Catalana» que ell mateix dirigia—, tot i que sense tenir en compte el text llatí de partida, aspecte metodològicament important que hem mirat de resoldre en la nostra edició. Vegeu Ramon MIQUEL I PLANAS, *Les Histories troyanes de Guiu de Columpnes traduides al catalá en el XIV^zn segle per en Jacme Conesa y ara per primera volta publicades*, Barcelona, Casa Miquel-Rius, 1916.

10. Vegeu la descripció dels diversos testimonis en PERUJO, *Les Històries troianes…*, p. 124-148; i també Francisco CROSAS LÓPEZ – Joan M. PERUJO, «Dos nous testimonis de les *Històries troianes* traducció de Jaume Conesa», en Carmen PARRILLA – Mercedes PAMPÍN (eds.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, v. 2, la Corunya, Universidade da Coruña – Editorial Toxosoutos, 2005, p. 171-188; BITECA = Charles B. Faulhaber, *Bibliografia de textos catalans, valencians i balears antics*, Berkeley, The Bancroft Library – University of California, 1997, en *http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/philobiblon/biteca_es.html* (manid 1044, 1420, 1421, 1422, 1423, 1424 i 2084) [22/09/2017]. A l'Arxiu de la Corona

4. Primera traducció francesa, iniciada el 1380.[11]

5. *Crónica troyana,* versió en aragonès de Juan Fernández de Heredia.[12] En aquesta versió, datada entre el 1384 i el 1396, el gran mestre de l'orde de Sant Joan de Jerusalem es limità a reproduir tan sols els discursos i els parlaments més importants de l'obra.

6. *Coronica troyana*, traducció en castellà conservada parcialment (els tretze primers llibres i part del catorzè) en el ms. L.II.16 d'El Escorial, probablement de finals del segle XIV.[13]

7. *Libro de la historia troyana*, primera traducció completa en castellà, obra de Pedro de Chinchilla, de 1443.[14]

8. *Crónica troyana*, primera versió castellana que conegué la impremta, fins en catorze edicions (la primera a Burgos el 1490),[15] la qual combina materials de l'obra de Guido delle Colonne amb les *Sumas de historia troyana*,[16] obra del

---

d'Aragó (Barcelona) es conserva un bifoli de pergamí (fragment núm. 236), de finals del segle XIV, amb uns quants passatges d'una versió catalana de la HT (BITECA, manid 2325) que, per la diferència que presenta en les opcions de traducció, no sembla pertànyer a la mateixa traducció de les *Històries troianes* de Conesa, sinó a un altre autor.

11. Edició de Morgane MILHAT, *L'Histoire de Troie au XVe siècle. Édition critique de la première traduction fraçaise de l'Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne*, tesi doctoral dirigida per Françoise Vielliard, École Nationale des Chartes (París), 2012; vegeu-ne una síntesi en *https://www.academia.edu/7946741/Position_de_th%C3%A8se* [22/03/2019]. Agraïm a Morgane Milhat la possibilitat de poder consultar l'edició d'aquesta traducció, encara inèdita. Sobre aquesta primera traducció francesa, vegeu Catherine CROIZY-NAQUET, «Traduire ou renouveler l'histoire troyenne: la premiere tradution française de l'*Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne», en Eugenio AMATO – Élisabeth GAUCHER-RÉMOND – Giampiero SCAFOGLIO (dir.), *La légende de Troie de l'Antiquité Tardive au Moyen Âge. Variations, innovations, modifications et réécritures*, *Atlantide*, 2, 2014. No fou l'única versió en francès de la HT; Marc-René JUNG, *La légende de Troie...*, p. 570-613 assenyala, almenys, cinc traduccions franceses de l'obra, a més d'algunes adaptacions. Vegeu també Claudio GALDERISI (dir.), *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe-XVe siècles). Étude et Répertoire*, v. 2/1, Tournhout, Brepols, 2011, p. 509-514.

12. Edició de María SANZ JULIÁN (ed.), Juan Fernández de Heredia, *Crónica troyana,* Saragossa – Osca – Terol, Prensas de la Universidad de Zaragoza – Instituto de Estudios Altoaragoneses – Instituto de Estudios Turolenses – Departamento de Educación, Universidad, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, 2012.

13. Edició de Frank Pelletier NORRIS, *La Coronica Troyana. A Medieval Spanish Translation of Guido de Colonna's Historia destructionis Troiae*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1970.

14. Edició de María Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, ed. Pedro de Chinchilla, *Libro de la Historia Troyana*, Madrid, Editorial Complutense, 1999. Vegeu també BETA = Charles B. Faulhaber, *Bibliografía española de textos antiguos*, Berkeley, The Bancroft Library – University of California, 1997, en *http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/philobiblon/beta_es.html* (manid 1703) [22/09/2017].

15. Edició de María SANZ JULIÁN, *Crónica troyana* (*Juan de Burgos, 1490). Estudio introductorio y edición crítica anotada,* Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2015. Vegeu BETA (manid 1300) [22/09/2017].

16. Edició d'Agapito REY, *Leomarte: Sumas de historia troyana*, Madrid, Revista de Filología Española, annex XV, 1932.

segle XIV atribuïda a un misteriós Leomarte en què els materials de la HT es fonen amb altres fonts provinents de la historiografia alfonsina, sobretot la *General estoria* i la *Primera crónica general*.[17]

9. *Liber de casu Troiae*, edició incunable de la HT publicada, segons sembla, a Ginebra cap al 1480.[18]

10. *Historia troiana Guidonis*, edició incunable de la HT publicada a Estrasburg el 1494.[19]

2. *Fragments deturpats en l'edició de Griffin*

L'anàlisi de totes aquestes traduccions de la HT —d'altres esperen encara una edició que les rescate de l'oblit— fa possible constatar que hi ha una sèrie de fragments que permeten establir coincidències entre diverses versions romàniques però que divergeixen del text llatí editat per Griffin. Tot indica que hi ha hagut una transmissió variada de l'obra i que l'ús d'un manuscrit llatí o d'un altre ha provocat diferències o semblances remarcables entre les diverses versions en vulgar. Sovint els passatges compartits per més d'una traducció, divergents respecte del text editat el 1936, recullen un text pròxim al del *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure, fet que constitueix una prova bastant clara que són més a prop de l'arquetip llatí. N'oferim, tot seguit, uns quants exemples significatius distribuïts al llarg dels trenta-cinc llibres que integren l'obra.

1. La HT comença, com és sabut, quan el rei Peleu —Pèlias en la tradició clàssica— intenta convèncer el seu nebot Jàson perquè arrisque la vida en la conquista del velló d'or. Abans de partir li dirigeix aquestes paraules, segons l'edició de Griffin: «Acquiesce ergo uerbis meis et horum mandatorum meorum operarium te exhibeas gloriosum» (HT, I, 8). És la lliçó que degué traduir l'autor de la primera versió francesa: «Croy donc mon conseil et ce que je te commande veuillez tantost mettre a effect si glorieusement que desormais tous temps je te ayme plus seurement que devant et que tu desserves l'onneur perpetuel de renommee transsendent» (ed. Milhat 2012, 101). El text català, per contra, recull una lliçó parcialment distinta: «On te prech, car nabot, que tu vuyles obeyr a les mies paraules e que·t mostres graciós per complir ab

17. Vegeu referències a altres traduccions de la HT en GRIFFIN, *Historia destructionis Troiae*, p. XV; i MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, p. 63.

18. En realitat, no hi consta ni el lloc d'edició, ni l'any, ni el nom de l'impressor, però els caràcters són els de Jean Croquet i l'incunable que hem consultat —Université de Liège, XV.B150, accessible en *http://hdl.handle.net/2268.1/1684* [28/03/2019]— coincideix amb la descripció que ofereix Antal LÖKKÖS d'altres exemplars en el *Catalogue des incunables imprimés à Genève: 1478-1500*, Ginebra, Bibliothèque Publique et Universitaire, 1978, p. 43.

19. Hem consultat l'exemplar conservat a la Université de Liège, XV.B27, accessible en *http://hdl.handle.net/2268.1/1032* [28/03/2019]. Sobre altres edicions, vegeu GRIFFIN, *Historia destructionis Troie*, p. XIV-XV i MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, p. 62.

acabament aquests meus menaments» (ed. Perujo 2015, 25). Jaume Conesa degué seguir una variant «te exibeas graciosum» com la que recull el ms. 46-3 de la catedral de Toledo (T), representant del model subjacent a la traducció catalana, tal com hem demostrat en un altre treball.[20] És la mateixa variant que degueren tenir davant Filipo Ceffi,[21] l'autor de la versió napolitana,[22] Fernández de Heredia, en la versió aragonesa,[23] i Pedro de Chinchilla.[24] Malauradament, el passatge corresponent del *Roman de Troie* (vv. 817-854) que recull el parlament de Peleu no conté aquesta frase, invenció de Guido delle Colonne, de manera que no disposem d'un argument concloent per a determinar amb seguretat quina és la variant primigènia, tot i que són majoria, i per tant un indici important que convé tenir present, les traduccions que deriven d'una lliçó *graciosum* com la que recull el còdex T. En qualsevol cas, aquest parlament de Peleu, just abans d'aquesta frase, inclou quatre paraules amb la mateixa arrel (*glorior, gloriosum* i *gloria,* repetida dues voltes), la qual cosa podria haver induït en alguns copistes la variant *gloriosum* en lloc de *graciosum*, que se'ns presenta com la més adequada segons el sentit del passatge. De fet, les dues edicions incunables de la HT que hem pogut consultar presenten la variant que, segons tots els indicis, degueren seguir la majoria de traductors: «Acquiesce ergo verbis meis et horum mandatorum meorum operarium te exhibeas graciosum», f. 4r (Ginebra) i f. 3v (Estrasburg). Com veiem, doncs, el *Roman de Troie* per si sol és del tot insuficient per a poder detectar passatges deturpats en el text llatí, el qual —com hem explicat— s'aparta de la font en nombroses ocasions, mentre que si combinem el testimoni de les traduccions amb la consulta d'altres manuscrits llatins o edicions incunables és molt més fàcil identificar-hi lliçons errònies.

2. En el llibre v, el troià Antènor és enviat per Príam davant el rei Nèstor per demanar-li la restitució de sa germana Exíona. Segons el text de Griffin, Nèstor, després d'escoltar l'ambaixada d'Antènor, «in iram totus exardens, factus ob furoris rabiem discolor» (HT, v, 55). Mentre que en el text llatí la ira fa que Nèstor perda el color facial, segons el text català Nèstor és «fet de dues colors per ràbia de furor» (ed. Perujo 2015, 97), traducció que segueix fidelment el model subjacent representat per T: «ob furoris rabiem bicoloris»

20. «El model subjacent a la traducció catalana de la *Historia destructionis Troiae*: el ms. 46-3 de la catedral de Toledo», en Gemma Avenoza – Lourdes Soriano – Meritxell Simó (ed.), *Estudis sobre pragmàtica de la literatura medieval*, València, Universitat de València, 2017, p. 265-285.

21. «Adunque ubbidisci alle mie parole, e mostrati grazioso operatore de'miei comandamenti» (ed. Russo 1868, 16).

22. «A cheste mey parole te mostra placebele e volonteroso» (ed. Blasi 1986, 51).

23. «Ofrécete graciosamente obrero de estos mis mandamientos» (ed. Sanz 2012, 5).

24. «Sey gracioso actor de mis mandamientos» (ed. Peláez 1999, 122). No té reflex directe ni en la *Coronica troyana* d'El Escorial ni en la *Crónica troyana* editada per Juan de Burgos.

(f. 26r).[25] El mateix fenomen colorista s'ha produït en la traducció de Ceffi[26] i en la de Chinchilla,[27] però no pas en la versió napolitana,[28] ni en la traducció francesa,[29] ni tampoc en la versió d'Heredia.[30] Benoît, en el *Roman de Troie*, es limita a dir: «Iriee chiere fait e morne» (v. 3490), però sembla lògic pensar que en aquest cas la variant *discolor* seleccionada per Griffin és la que fa més sentit; de fet, és la que recull l'incunable d'Estrasburg de 1494 (f. 18v), tot i que el de Ginebra presenta també la variant *biscolor* (f. 23v).

3. Després del rapte d'Helena, en el llibre VII, Paris mira de fer-li honor amb nombrosos presents. Per a fer el camí entre Tènedos i Troia, li regala unes riques vestidures i un bon cavall, entenem que presos del botí que ha obtingut en el saqueig. Segons el text editat per Griffin, els vestits són un present del rei Príam: «regiis uestibus a rege Priamo sibi traditis» (HT, VII, 78),[31] tot i que no s'explica en cap moment com l'ha fet arribar a Tènedos. Així és també en la versió napolitana,[32] en la primera traducció francesa[33] i en la de Chinchilla,[34] però no pas en la versió catalana, en la qual és el mateix Paris qui fa els regals,[35] i tampoc en la de Ceffi,[36] ni en el manuscrit d'El Escorial,[37] ni en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos.[38] Sens dubte, alguns manuscrits llatins devien contenir la mateixa variant *a rege Priamo* —o *a Priamo* com en els incunables— editada per Griffin i seguida en algunes traduccions. Seria fàcil d'explicar en un copista la confusió d'aquests dos noms tan pròxims gràficament, especialment si són escrits amb alguna abreviatura. En qualsevol cas, el detall sembla una invenció de Guido delle Colonne, perquè Benoît, en

25. El ms. P^2, recollit per Griffin (1936, 55) en nota a peu de pàgina, recull una variant semblant: *biscolor*.

26. «Diventando per la rabbia del furore di due colori» (ed. Russo 1868, 128).

27. «Fecho por la ravia de la saña de dos colores» (ed. Peláez 1999, 166).

28. «Montao in grandissima ira e tramotao li coluri de la face soa» (ed. Blasi 1986, 85).

29. «Nestor de courroux changa coulour» (ed. Milhat 2012, 156).

30. «Et Néstor la hora, entendidas las paraulas de Anthenor et ardiendo todo en ira, se tornó descolorido por la ravia del furor» (ed. Sanz 2012, 30). El detall no consta ni en la traducció parcial d'El Escorial, ni en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos.

31. Els dos incunables (Estrasburg i Ginebra) presenten la variant *a Priamo*.

32. «Paris fece parare Helena di quilli vestimienti riali li quali lo re Priamo suo patre le avea mandate» (ed. Blasi 1986, 105).

33. «Landemain au matin, Paris vint saluer Helainne et la fist vestir et aourner de precieuses robes et joyaulx que Priamus lui envoya» (ed. Milhat 2012, 187).

34. «Conpuesta Elena con preciosas vestiduras e otros apostamientos por Príamo enviados» (ed. Peláez 1999, 188).

35. «Paris féu pujar Helena, hornada de vestadures reyals per Paris a ella lliurades, en un cavall de gran ballesa» (ed. Perujo 2015, 128).

36. «E così passando la notte e vegnendo il die, Paris la fece salire a cavallo nel nome degli Dei, il quale cavallo era di mirabile bellezza colla sella e col freno d'oro; ed ornandola le diede vestimenti reali» (ed. Russo 1868, 178).

37. «Elena, vestida de muy rricas vestiduras reales que Paris le dio» (ed. Norris 1970, 120).

38. «Helena, vestida de muchas & muy ricas & reales vestiduras que Paris le dio» (ed. Sanz 2015, 176).

el passatge corresponent del *Roman de Troie*, es limita a dir de forma genèrica: «Mout l'a Paris reconfortee / E merveilles l'a honoree. / Mout la fist la nuit gent servir, / Ços puis bien dire senz mentir» (vv. 4769-4772). Això sí, podem entendre, segons el *roman*, que és Paris qui fa honor a Helena, perquè no hi ha cap esment al rei Príam. Ens inclinem a pensar, per tant, que la variant de l'arquetip llatí devia ser semblant a la que recull el manuscrit T (*a Paride*), tal com van traduir Conesa, Ceffi i els altres.

4. En una de les nombroses descripcions de batalles que conté l'obra, concretament en el llibre XV, se'ns explica que Ulisses entra en combat amb els seus guerrers: «Vlixes cum suis, qui de Turcia bella gerere didicerunt» (HT, XV, 142).[39] El topònim *Turcia* sembla remetre a Turquia,[40] i deu ser el que seguí l'autor de la primera traducció francesa,[41] però fa més sentit la lliçó recollida pel ms. T: «Vlixes cum suis qui de Tracia bella gerere didisceret» (f. 74v). És la que tradueix el text català: «Ulixes ab los seus de Tràcia, qui eren esprovats en fet de batayles» (ed. Perujo 2015, 204), la mateixa que trobem en la traducció de Ceffi,[42] en la de Chinchilla[43] i en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos.[44] Tot i que Constans, en el passatge corresponent del *Roman de Troie* (v. 9497), edità la variant *Achaie* reportada per dos manuscrits, Baumgartner i Vielliard expliquen que la variant *Trace*, testimoniada en nombrosos manuscrits i amb el suport de la rima *menace*, deu ser la forma primigènia. Com que Dares sempre parla d'Ítaca com a pàtria d'Ulisses, Baumgartner i Vielliard suggereixen la seqüència *Itace* > *Tace* > *Trace* en la transmissió manuscrita com a possible explicació de l'aparició d'aquest topònim en el *Roman de Troie.*[45] La forma *Trace*, doncs, és la que degué donar origen a la referència a Tràcia en l'arquetip de la HT, convertida en *Turcia* en alguns manuscrits llatins i, per tant, transmesa en algunes traduccions, segurament a causa d'una abreviatura mal interpretada. Prenent com a suport la variant del *Roman de Troie* editada per Baumgartner i Vielliard, caldria corregir l'edició de Griffin segons el testimoni de T i altres traduccions. Al seu torn, l'anàlisi de la tradició manuscrita llatina de la HT i les traduccions romàniques forneixen un fonament per a confirmar la tria de la variant editada per Baumgartner i Vielliard en el text francès, com a esmena a l'edició de Constans.

39. L'incunable d'Estrasburg recull també la variant *Turcia* (f. 45v), mentre que el de Ginebra reporta una variant *cursia* (f. 58v), fàcil d'explicar per la confusió *t*/*c*.

40. De fet, Marcos Casquero, *Historia de la destrucción*, en la traducció castellana moderna, interpreta el passatge de la manera següent: «En ese momento por la parte de los griegos se presenta Huners con su hueste [...] y Ulises con la suya —que había aprendido a combatir al estilo turco», p. 224.

41. «Ulixés, qui avoit le fait des guerres en Tucquie» (ed. Milhat 2012, 257).

42. «Ulixe colli suoi, i quali imparato avevano a combattere da quelli di Tracia» (ed. Russo 1868, 308). El detall no consta en la versió napolitana.

43. «Ulixes con los suyos de Tracia usados en batallas» (ed. Peláez 1999, 249).

44. «Vino Ulixes con su gente de Tracia» (ed. Sanz 2015, 232).

45. Baumgartner – Vielliard, *Le Roman de Troie*, p. 669.

5. De tots és conegut també el passatge del llibre XXI de la HT en què Andròmaca conta a Hèctor que ha tingut en somnis una visió premonitòria segons la qual el defensor dels troians morirà si l'endemà ix al camp de batalla. El narrador emfatitza la tensió del moment fent referència als dos fills del troià, Laomedont i Astíanax, del segon dels quals, per accentuar el dramatisme de l'escena, explica: «qui minor primo adhuc a matris ubere dependebat» (HT, XXI, 171).[46] Curiosament, el text català —seguint el model subjacent de T, que recull la variant «minor triennio» (f. 93v)— especifica que aquest fill dependent encara del pit de sa mare tenia tres anys,[47] justament la mateixa precisió que inclou la versió napolitana.[48] No consta així ni en la traducció de Ceffi,[49] ni en la primera traducció francesa,[50] ni en la de Chinchilla,[51] ni en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos,[52] tot i que el detall sí que prové del *Roman de Troie*: «Asternates; mais mout petiz / Ert li enfes e alaitanz: / N'aveit encor mie treis ans» (vv. 15276-15278).[53] Per tant, la precisió recollida per les traduccions catalana i napolitana devia formar part de l'arquetip de la HT de Guido delle Colonne i hauria de ser restituïda en una nova edició.

6. Durant la batalla del llibre XXVIII en què la reina Pentesilea entra en combat amb les seues amazones, hi ha un passatge en el qual, segons el text editat per Griffin, «Polidamas uero cum Troyanis occurrit, recuperare Philimenem potenter intendens» (HT, XXVIII, 214). En el text català —seguint el model subjacent representat pel còdex T, variant que també recullen altres testimonis reportats pel mateix Griffin en nota, com els manuscrits P^1, P^2 i

46. Aquesta variant *minor primo* és la que recullen també l'incunable de Ginebra (f. 70v) i el d'Estrasburg (f. 54v).

47. «Assínatan, manor de tres anys qui encara memava» (ed. Perujo 2015, 240).

48. «Astionaco, chi era minore de tre anni et ancora bevea la ciza» (ed. Blasi 1986, 193).

49. «Astianatto, il quale ancara usava il latte della sua madre» (ed. Russo 1868, 364).

50. «Astinancie, qui encore alettoit la mammele» (ed. Milhat 2012, 284).

51. «Astrumata, que aún de las tetas de la madre colgava» (ed. Peláez 1999, 275).

52. «Enastianes, el qual era menor & aún en los días que se mantenía en el seno de su madre» (ed. Sanz 2015, 255).

53. En la prosificació del *Roman de Troie* anomenada Prosa 1 només s'explica que Andròmaca «avoit de son saignor dous enfans mout petis» (edició de Léopold CONSTANS – Edmond FARAL, *Le Roman de Troie en prose*, París, Librairie Ancienne Honoré Champion, 1922, p. 125). Tanmateix, en Prosa 4 sí que s'especifica del segon fill d'Hèctor que «li mainz nez n'avoit mie plus de .III. anz et avoit non Aternautés»; edició de Françoise VIELLIARD, *Le Roman de Troie en prose (version du cod. Bodmer 147)*, Cologny (Ginebra), Fondation Martin Bodmer, 1979, p. 92. Recordem que Jung, *Le légende de Troie*..., p. 440-562, ha establit fins a cinc prosificacions del *Roman de Troie*, inèdites en bona mesura. Citem ací, com a complement de la transmissió del *Roman de Troie*, dues de les prosificacions ja editades, almenys parcialment. Kathleen CHESNEY, «A neglected prose version of the *Roman de Troie*», *Medium Aevum*, XI (1942), p. 46-67, arribà a postular que la HT de Guido delle Colonne hauria partit, no de la versió en vers del *roman*, sinó d'una de les prosificacions, l'anomenada versió meridional (Prosa 2), aspecte desmentit per Jung, *La légende de Troie*..., p. 485.

S[1]— és Telamon qui fa aquesta acció,[54] igual que en la traducció de Ceffi[55] i en la versió napolitana,[56] però no pas en la de Chinchilla,[57] ni en la primera traducció francesa, que ofereix un altre nom,[58] ni tampoc en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos.[59] Novament, el text català —que tradueix el model subjacent de T— i dues de les traduccions més antigues (toscana de Ceffi i napolitana) contenen la lliçó correcta que caldria restituir en el text llatí, tal com podem verificar en el passatge corresponent del *Roman de Troie*: «Quant Telamon i est venuz», v. 23967.[60]

7. En el text llatí editat per Griffin, en el llibre XXXII, se'ns explica que els reis Demofont i Acamant, desterrats dels seus regnes, arriben a «Carthacium» (HT, XXXII, 251).[61] Curiosament, el traductor català parla de la ciutat de Corint,[62] igual que Filippo Ceffi,[63] la traducció del qual és represa en un dels dos manuscrits en què ens ha pervingut la versió napolitana.[64] Per contra, Pedro de Chinchilla tradueix *Cartago* (p. 347), com l'autor de la primera traducció francesa, que tradueix *Cartage* (p. 361). La variant *Corintum* la trobem en el ms. 46-3 de Toledo; Conesa, doncs, no modificà el topònim quan traduïa, sinó que es limità a traslladar fidelment l'original llatí que tenia davant. Novament, és el *Roman de Troie* el que ens ajuda a establir la referència correcta que caldria corregir en l'edició de Griffin, segons podem llegir en el vers 28157: «S'erent a Corinte assemblé».[65]

8. Finalment, en l'últim llibre de l'obra, Ulisses té una estranya visió —serà interpretada com un anunci de la mort de l'heroi a mans del seu fill— en

54. «Telamon ve als troyans a l'encontra, volent poderosament pendre Filòmenis» (ed. Perujo 2015, 289).

55. «E Telamone s'incontra co li Troiani» (ed. Russo 1868, 442-443).

56. «Sopervenne lo re Thelamonio» (ed. Blasi 1986, 236).

57. «Polidamas con los troyanos les socorrió trabajando poderosamente por cobrar a Philiminis» (ed. Peláez 1999, 313).

58. «Adonc Anthenor de la partie des Troyens vint et cuida Philomenés de la partie des Grecs delivrer» (ed. Milhat 2012, 325).

59. «Polidamas en este comedio socorre a los troyanos, trabajándose poderosamente por librar a Silómeno» (ed. Sanz 2015, 298).

60. És també la lliçó que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 68r), però no pas en el de Ginebra (f. 88r). En Prosa 4 llegim: «Et tout l'eussent rescoux se ne feust li roys Thelamon et sa gent qui molt les domagierent et lor firent vuidier place» (ed. Vielliard 1979, 149).

61. *Carthacium* és també la variant de l'incunable d'Estrasburg (f. 79r); *Carpagium* en el de Ginebra (f. 103r).

62. «E puys vengueren a Corinto» (ed. Perujo 2015, 331).

63. «Si fuggirono a Corinto» (ed. Russo 1868, 509).

64. «Si fugerono a Corintho» (ed. Blasi 1986, 278). La *Crónica troyana* ofereix una sospitosa variant «Taranto» (ed. Sanz 2015, 333), fàcil d'explicar com a error de còpia d'una variant *Corinto*, però difícilment explicable com a error de còpia a partir d'una variant *Cartago*.

65. Consta també en Prosa 4: «s'asemblerent tuit un jour a Chorinte» (ed. Vielliard 1979, 171). El detall, a més a més, ja era present en el llibre VI/2 de Dictis; vegeu edició bilingüe de Manuel-Antonio MARCOS CASQUERO, *Dictys Cretense. Ephemeris belli Troiani. Diario de la guerra de Troya*, Lleó, Universidad de León, 2003, p. 260.

què se li apareix una imatge que li diu: «Hoc est signum impie disiunccionis que inter nos duos est postremo futura» (HT, xxxv, 270). El ms. T recull la variant «signum imperii et disiunctonis» (f. 149v), coherent amb la traducció catalana de Conesa[66] i amb la de Chinchilla.[67] La variant *impie* de Griffin bé podria entendre's com una *lectio facilior* per *imperi*,[68] provocada per una mala interpretació de l'abreviatura o per manca del signe corresponent, com podem corroborar tenint en compte el passatge paral·lel de Benoît: «O duel, o lermes, o sospir, / Que c'ert d'empire conoissance / E si aperte demostrance / Que par ço serions devis» (vv. 29886-29889).[69] La lliçó deturpada, però, és la que trobem en Ceffi,[70] en els dos manuscrits de la versió napolitana,[71] en la primera traducció francesa[72] i també en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos.[73] En el text llatí, per tant, caldria editar una variant com la de T, que és la que degué contenir l'arquetip.

3. *Fragments omesos en l'edició de Griffin*

Si en l'apartat anterior hem vist que cal esmenar determinats passatges del text editat per Griffin el 1936, a continuació comentarem alguns fragments que han desaparegut del tot en la seua edició però que cal restituir segons les proves que ens aporten els diversos testimonis documentals. És possible resseguir el rastre que han deixat aquests segments en diverses traduccions; analitzar-les, doncs, tenint en compte un text com l'edició de Griffin en què no són presents pot fer que les valorem de manera injusta, ja que podríem pensar que els traductors respectius es permetien la llicència d'ampliar l'original amb afegiments de nova creació, mentre que, si partim d'un text llatí que continga

66. «Açò és senyal de senyoria e del departiment qui a la fi entre nós dos ha a ésser» (ed. Perujo 2015, 352).

67. «Éste es señal de mandamiento e apartamiento que entre nós se ha de fazer» (ed. Peláez 1999, 363).

68. En l'incunable de Ginebra trobem la variant *impii* (f. 111r); *impie* (f. 85r) en el d'Estrasburg.

69. Semblantment, en Prosa 4: «Et lors li dist cil au departir tout en plorant a granz lermes que ce estoit demostrance vraie et aperte d'empire, et que li uns par l'autre feniroit, et plus ne li en dit» (ed. Vielliard 1979, 188).

70. «Questo è il segno empio della disgiunzione che in fine sarae tra noi» (ed. Russo 1868, 541).

71. «Questo èy lo signo de la crudele desiuncione che intra te e me deve venire» i «Questo èy lo signo impio della desiunctione che a la fine sarrà intre noy» (ed. Blasi 1986, 309).

72. «Apréz il lui sembloit que celle ymage departir de lui se vouloit et lui disoit que celle lance certain signe estoit de la departie qui entre eulz deux estre devoit» (ed. Milhat 2012, 378).

73. «Señal del cruel apartamiento que finalmente entre nosotros se a de siguir» (ed. Sanz 2015, 348).

aquests fragments que devien fer part de l'arquetip original, podem jutjar la tasca dels traductors de forma més equitativa.

1. En el llibre v, la versió napolitana ens avisa d'un curiós detall que no trobem en altres traduccions. Segons aquesta versió, a la ciutat de Troia reconstruïda pel rei Príam després de la primera destrucció, s'ofereix un servei per a ciutadans estrangers o fadrins completament absent en el text editat per Griffin (HT, v, 47): «Erance ancora in questa citate, ordenato a deputatione de li strangieri e de quilli che non aveano muglyere, in una parte remota, quillo luoco desoniesto che se clama bordiello, ove erano multe meretrice et altre femene yà deputate a quella cosa» (ed. Blasi 1986, 79). Blasi, que va ser el primer a adonar-se d'aquest detall, va localitzar en set manuscrits llatins la variant que degué originar la glossa de la versió napolitana, absent en la traducció toscana de Ceffi i també en la primera traducció francesa i en la del manuscrit d'El Escorial, però traduïda correctament en la versió catalana i amb un reflex en la traducció castellana de Pedro de Chinchilla, tot i que aquesta última conté una lliçó errònia (*viejas*) producte segurament d'una mala lectura o d'un còdex llatí que ja contenia l'error:

> «In hedificiis ipsis discretione non habita fuisse locus ille lupanar an hospitium civium honestorum»[74]

> «E en aquells hedificis no havia diferència, si·s vol fos lupanar, és a seber loch deshonest, o si·s vol fossen alberchs de ciutadans honests» (Conesa, ed. Perujo 2015, 85)[75]

> «E toda cosa en aquellos edeficios parescía non fecha sin discrición, non enbargante que fuese logar público de mugeres o posada de viejas onestas» (Chinchilla, ed. Peláez 1999, 159)

És sabut que, per a la descripció de la nova Troia, Guido delle Colonne segueix l'extens passatge del *Roman de Troie* (vv. 2977-3186) en què Benoît dibuixa amb tots els detalls la riquesa de la renovada Ílion reconstruïda pel rei Príam. De fet, aquesta idea que tots els racons de la ciutat, i fins i tot els bordells, participaven de la magnificència decorativa i del luxe de materials de la ciutat troiana no és original del messinès, sinó que consta explícitament en els versos del *roman*: «En tote Troie n'ot bordel / Ou eüst pierre ne quartel / Se de marbre non entaillié» (vv. 3033-3035).[76] La referència al lupanar, doncs, amb un reflex directe en la versió napolitana, en la traducció de Conesa i en

74. Vegeu Blasi, «Il rifacimento... I», p. 111-112.

75. Evidentment, el traductor català segueix el model de T, que també recull el detall: «In hedificiis ipsis discrepacione prohibita fuiset locus ille lupanar an hoscium civium honestorum» (f. 22r).

76. En Prosa 1 no hi ha cap referència al bordell, però sí que hi ha quedat el rastre d'aquesta idea d'equitat en la riquesa compartida per tots els edificis: «Maisons i avoit si beles que en

la de Chinchilla, deu pertànyer a l'arquetip del text llatí,[77] i hauria de ser-hi restituïda, tot i que haja desaparegut, per error o potser per censura, en molts manuscrits i, per tant, en algunes altres traduccions.

2. En el llibre IX de la HT, Guido delle Colonne, seguint el model del *Roman de Troie* de Benoît, reprèn el tòpic del catàleg de les naus de la tradició homèrica amb l'enumeració dels efectius militars que integren les tropes gregues apostades davant les costes de Troia, tal com farà en el llibre XIII amb les del bàndol troià. Aquest llibre està constituït, bàsicament, per una llista de noms de cabdills grecs, amb la indicació del nombre de navilis que aporten al conflicte. En el text editat per Griffin l'enumeració acaba amb aquesta referència: «Treorius[78] vero rex de regno suo quod Beisa dicebatur xxii naues secum adduxit» (HT, IX, 90).[79] En el text català, però, va seguida d'una altra: «Treorius, rey de Mèrsia, amenà ·XXII· naus. Menesteu, duch de Athenes, ·L· naus» (ed. Perujo 2015, 140-141). El detall és recollit igualment pel ms. 46-3 de Toledo: «rex autem Athenarum Monesteus quinquaginta naves secum adduxit» (f. 44r). I és compartit per altres traductors, com Ceffi[80] i l'autor de la versió napolitana.[81] No consta en la primera traducció francesa (ed. Milhat 2012, 209), ni en la versió de Chinchilla (ed. Peláez 1999, 200), ni en la traducció castellana conservada parcialment en el manuscrit d'El Escorial (ed. Norris 1970, 133), ni en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos (ed. Sanz 2015, 193). Això no obstant, podem suposar que formava part de l'arquetip llatí, com deixen sospitar la traducció catalana, la italiana de Ceffi i la napolitana, sospita que podem confirmar pel fet que en el catàleg d'efectius militars reportat per Benoît en el *Roman de Troie* ja hi havia la referència a Menesteu, amb els mateixos efectius navals: «Menesteüs, li dus d'Athenes / En i aveit cinquante teles, / Forz e guarnies des meillors» (vv. 5695-5697).[82]

3. En el llibre XII, Ulisses adreça un parlament al rei Príam per intentar convèncer-lo que restituïsca Helena als grecs abans que intensifiquen els atacs. Segons el text llatí editat per Griffin, Príam farà ús d'un bon consell si segueix la recomanació d'Ulisses: «Quod si feceris, salute sani consilii pocieris» (HT,

---

la plus povre maison pooit un rei demourer por sa beauté et por delit» (ed. Constans – Faral 1922, 28).

77. No consta en l'incunable d'Estrasburg (f. 16r), però sí en el de Ginebra: «In edificiis ipsis discretio non habita fuisset locus ille lupanar ante hospicia ciuium honestorum» (f. 19v).

78. En el *Roman de Troie* (vv. 5693-5694) llegim: «E de Pise en i ot Crenos / Trestot par conte vint et dous». Segons MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, p. 170, n. 25, el nom *Treorius* de Guido deu ser una mala lectura de *Trestot*, mot interpretat com un nom propi.

79. També és així en l'incunable de Ginebra (f. 38r) i en el d'Estrasburg (f. 29v).

80. «Ma il Duca d'Atene Menesteo vi menoe per numero sessantanove navi» (ed. Russo 1868, 204).

81. «E lo duca de Athena chi se clamao Menesseo menao con sico nave L» (ed. Blasi 1986, 115).

82. Consta igualment en l'anomenada Prosa 1: «Menesteüs, li dus d'Athenes, en i ot quarante» (ed. Constans – Faral 1922, 52). I també en Prosa 4: «Menethés et Dathemenus *** en ramenerent de lor païs .L.» (ed. Vielliard 1979, 54).

XII, 107). És la mateixa expressió que trobem en el manuscrit d'El Escorial[83] i en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos[84] i, fins i tot, és pràcticament la que reporta la primera traducció francesa[85] i la versió aragonesa de Fernández de Heredia.[86] El text català, però, hi afig una explicació més: «E si tu açò fas, husaràs de savi consseyl, car lo dit rey Agamènon encontinent ab tots los seus se'n tornarà en Grècia e cessarà d'aquí avant tota occasió de discòrdia entre tu e nós» (ed. Perujo 2015, 160), provinent, sens dubte, del model subjacent seguit per Conesa.[87] La puntualització no manca tampoc, novament, en les traduccions més primerenques: la de Ceffi[88] i la versió napolitana,[89] i la trobem també en la de Chinchilla.[90] Tot fa pensar, doncs, que formava part de l'arquetip concebut pel messinès; d'una altra manera, difícilment podria tenir un reflex en traduccions que parteixen de tradicions diferents. De fet, en el *Roman de Troie* no hi ha cap referència explícita al consell, però sí que s'explica que, si Príam restitueix Helena, els grecs tornaran al seu territori: «E faces dreit a lor voleir, / Ço te mandent, qu'il le prendront / E en lor terre s'en riront. / N'avreiz ja puis de nos dotance: / Seüre pais, ferme creance / Vos tendrons mais d'ore en avant» (vv. 6305-6311).[91]

4. En un passatge del llibre XV el rei troià Fíon entra en combat amb un carro que, segons el text català, és tirat per dos dromedaris: «Aquest carro era menat leugerament per dos dromedaris e era environat e guardat de cavellers forts e combatents» (ed. Perujo 2015, 189). Si tan sols tinguérem en compte

83. «Lo qual si fizieres, sey çierto que husaras de mas sano conseio» (ed. Norris 1970, 148).

84. «Lo qual si tú fizieres, sey cierto que usarás de más sano consejo» (ed. Sanz 2015, 203).

85. «Laquele chose se tu veulz faire, bien conseilléz tu seras» (ed. Milhat 2012, 225).

86. «La qual cosa si así la fizieres, serás bien aconsellado» (ed. Sanz 2012, 83).

87. El passatge, segons el ms. 46-3 de Toledo, és el següent: «Nam ipse cum universis statim revertetur in Greciam et omnis eroriis cam deinceps inter te et nos sedata cessabit» (f. 55v). També consta un segment semblant en l'incunable de Ginebra: «Nam ipse rex statim cum vniversis suis redidit in Greciam et omnis erroris causa deinceps inter te et nos sedata cessabit» (f. 45r), però no pas en el d'Estrasburg (f. 35r).

88. «Incontanente il detto Re con tutti li suoi tornerae in Grecia, ed ogni cagione d'errore da quinci innanzi cesserae» (ed. Russo 1868, 240).

89. «Che lo re Agamenone con tutto lo exiercito suo se nde retornerà in Grecia et onnen rangore, lo quale fosse stato conciputo intre te e nuy per lo tiempo passato, serrà cessato e non averrimo materia de plu bregare» (ed. Blasi 1986, 128).

90. «E luego el nonbrado rey con toda su hueste griega se tornará en Grecia, e todo error de causa de aquí adelante entre tú e nós amansada cesará» (ed. Peláez 1999, 217).

91. Així és també en Prosa 1: «Et saches que se tu lor faiz droit a lor volenté, que il sont si sage et amesurés que il le prendront et s'en iront en lor païs arieres et ferme pais vos tendront des ores en avant» (ed. Constans – Faral 1922, 58). En Prosa 4 trobem una explicació semblant, però en boca d'Agamèmnon: «Et se il ce nos veult faire, que volons nos plus? L'en ne doit mie toz jorz faire dou pis que l'en porroit. Se nos avions Helene, ge voldroie que nos feussions arriers retornez en noz païs a nostre honor» (ed. Vielliard 1979, 57).

l'edició de Griffin,[92] podríem arribar a pensar que el traductor català decidí afegir al seu text el detall dels dromedaris, potser com una nota d'exotisme sense correspondència en l'obra llatina que traduïa, com solia ser habitual en l'àmbit de la traducció medieval. Significativament, però, l'exòtica referència als dromedaris ja constava en el *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure que serví de punt de partida a la prosificació llatina del messinès; així, en els versos en què Benoît descriu el carro del rei Fíon (vv. 7885-7912), fa constar: «Dui dromadaire le traeient» (v. 7905),[93] fet que corrobora que devia ser un detall present en el text llatí tal com fou concebut per Guido delle Colonne, tot i que haja desaparegut de molts dels còdexs en què ens ha arribat (parcialment destruïda) aquesta obra.

En realitat, hem pogut comprovar que no es tracta d'una invenció del traductor català, ni de bon tros, ja que és un element que no manca en el text de Guido delle Colonne, o almenys no pas en tots els manuscrits. Per exemple, el manuscrit 354 de la Biblioteca de Catalunya, que conté l'obra llatina, inclou una variant bastant pròxima al text català en aquest passatge: «Hic currus a duobus dromedarijs leuiter ducebatur fortibus et pugnantibus militibus instipatus» (f. 51v). Així mateix, trobem la referència als dromedaris en la traducció de Ceffi[94] i en l'anònima versió napolitana del segle XIV.[95] De fet, l'editor del text napolità ha localitzat en diverses biblioteques italianes sis manuscrits llatins en què ens ha pervingut,[96] i segurament n'hi ha d'altres amb la variant correcta, a més del còdex 354 de la BC. Que devia ser un element primigeni en el relat de Guido es fa encara més evident pel fet que també és inclòs en la traducció castellana de Pedro de Chinchilla[97] i en l'edició de la *Crónica troyana* de Juan de Burgos,[98] tot i que és absent, per contra, en la primera traducció francesa.[99]

92. «Hic currus a duobus fortibus et pugnacibus militibus constipatus erat» (HT, XV, 129). És just la mateixa lliçó que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 41v). Tampoc hi ha referència als dromedaris en l'aparat de variants que Griffin recull en nota.

93. El detall també és inclòs en Prosa 1: «Cist Phion avoit un char de merveillouse beauté et richece, et il estoit armés par desus. Et li chars estoit covert tous d'on cuir d'olifant boilli, si le traioient dous dromadaires, et si estoit li chars si bien armés de haches et de dars que merveilles estoit de l'esgarder» (ed. Constans – Faral 1922, 68). I també en Prosa 4: «un molt riche char de grant maniere dont les roes estoient d'ebenus et estoient bendees et ferrees de fin or [...], et dui dromadaire le treoient et menoient» (ed. Vielliard 1979, 62-63).

94. «Questo carro era menato da due dromedarii forti, ed era fornito di cavalieri combattenti» (ed. Russo 1868, 285).

95. «E quisto carro cossì tacto sì lo menavano duy gamilli multo legeremente, et era plino e fornuto de fuorti cavalieri cambattienti» (ed. Blasi 1986, 150).

96. Vegeu Blasi, «Il rifacimento... I», p. 112-113.

97. «Este carro por dos domedarios mansamente era traído e de fuertes e guerreros cavalleros aconpañado» (ed. Peláez 1999, 238).

98. «E este carro tiravan dos domedarios muy fuertes & en él yvan grand número de cavalleros muy bien armados & muy guarnidos a la batalla» (ed. Sanz 2015, 222).

99. «Et ce chariot estoit tous gardé et advironné de deux tres fors et tres bataillereux chevaliers» (ed. Milhat 2012, 247).

El misteri de l'aparició i la desaparició dels dromedaris en manuscrits i traduccions pot ser resolt tenint en consideració la variant que recull l'edició incunable publicada a Ginebra: «Hic currus a duobus dromedariis leuiter ducebatur et duobus fortibus et pugnacibus militibus constipatus erat» (f. 54r). Un salt per homeotelèuton entre el primer *duobus* i el segon podria explicar fàcilment que el detall dels dromedaris, que Guido delle Colonne degué limitar-se a reproduir seguint el model del *Roman de Troie*, desapareguera d'alguns manuscrits. Evidentment, les traduccions o les edicions que l'han conservat seguien un manuscrit en què el copista no havia fet el salt, mentre que les traduccions i les edicions en què no el trobem van nàixer segurament a partir d'un manuscrit en què ja s'havia produït aquesta omissió, que caldria restituir en una nova edició de la HT.

5. En el mateix llibre xv, Polidamant cau abatut en terra en el fragor de la batalla i, tot seguit, el rei Menelau decideix venjar-lo. El text llatí editat per Griffin es limita a dir en referència a l'actuació de Menelau: «Et contra Troyanos eius mortem cupiens uindicare, regem Remum percuciens ense suo» (HT, xv, 138).[100] Tanmateix, el fragment corresponent conservat en el manuscrit de Toledo deixa veure que en el manuscrit seguit per Griffin s'ha produït de nou un salt d'igual a igual que caldria restituir en una nova edició: «Et contra trojanos eius mortem cupiens vindicare, regem Remum contra quem pugnabat sic acriter est agressus quod in virtute sui brachij regem Remum percuciens ense suo» (f. 72v).[101] Retrobem el fragment complet en la traducció de Ceffi,[102] en la versió napolitana,[103] en la traducció catalana de Conesa[104] i en la castellana de Chinchilla.[105] En aquesta ocasió, però, el text del *Roman de Troie* no ofereix un argument definitiu: «Son escu pris, son bon brant trait, / Requiert Remus, dont mal estait. / Un si grant coup li done e rent / A mont

100. És la mateixa lliçó que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 44r).

101. És pràcticament la mateixa lliçó que trobem en l'incunable de Ginebra: «Et contra troianos eius mortem cupiens vindicare regem Remum contra quem pugnabat sic acriter est aggressus quod in virtute sui brachii ipsum percuciens ense nudo» (f. 57r). S'ha produït el salt, igualment, en la primera traducció francesa: «Pour quoy lors plus fermement commença a grever les Troyens, especiaument Remus contre lequel il s'opposa et vint a lui tout droit pour son ami vengier et de son espee nue tel coup lui donna sur le chief que son heaume il froissa et le cuir et char entama et si au chief le navra que demy mort a terre de son cheval le getta» (Milhat 2012, 254). També en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos: «ansí que él va al rey Romo & feriolo de su espada tan duramente que le rompió el yelmo» (ed. Sanz 2015, 229).

102. «Desiderando di vendicare la detta morte contra li Troiani, sì fortemente assalio lo Re Remo, che nella virtude del suo braccio percotendo lo detto Remo» (ed. Russo 1868, 300).

103. «Desiderando perzò de vendecare la morte soa contra li Troyani, ferio in tale maynera lo re Remo, contra lo quale illo combattea [...] che per la gran forza de lo brazo suo» (ed. Blasi 1986, 157).

104. «E cobajant venjar contra los troyans la sua mort, axí agrament esvehí lo rey Rem, contra lo qual ja combatia» (ed. Perujo 2015, 199). Com veiem, en el text de Conesa manca el detall corresponent al segment *in virtute sui brachii*.

105. «E así Menelau, cobdiciante vengar su muerte en los troyanos, al rey Remo, contra el cual peleava, así bravamente con la virtud de su braço lo ferió» (ed. Peláez 1999, 245).

en l'eaume qui resplent / Que jusqu'al test li aciers cole» (vv. 8795-8799),[106] tret que suposem, de forma bastant plausible, una mala lectura de *brant* ('espasa') per *bras* ('braç') de part de Guido delle Colonne.

6. Un altre exemple fa referència al que, a primera vista, podria ser un error compartit pel traductor català i l'autor de la traducció castellana de 1443. Es tracta de la misteriosa aparició del déu Plutó que trobem en el llibre XIX, en un parlament que la donzella Briseida adreça al seu pare, el sacerdot troià Calcant, quan s'assabenta que el seu progenitor, seguint l'oracle d'Apol·lo, ha decidit abandonar els troians i oferir la seua ajuda al bàndol dels grecs:

> «Verament, enganat te han los falces resposts de Apol·lo [...]. Certes, aquell déu no fo Apol·lo, ans fo Plutó, déu infernal, en companyia de les deesses infernals, de les quals aytals resposts haguist» (Conesa, ed. Perujo 2015, 233)

> «Ciertamente las sinples respuestas de Apollo te engañaron [...]. Ciertamente creo non ser aquel el dios Apollo, mas creo ser Pluto con la conpañía de las infernales furias, de las cuales tales respuestas tomaste» (Chinchilla, ed. Peláez 1999, 269)

Parlem d'un prodigi sobrenatural o una misteriosa aparició de Plutó, perquè en el text llatí editat per Griffin no és esmentat aquest déu infernal: «Sane non fuit ille deus Appollo sed pocius puto fuit comitiua infernalium furiarum a quibus responsa talia suscepisti» (HT, XIX, 165-166).[107] La coincidència, sens dubte, s'explicaria perquè tant Conesa com Chinchilla haurien seguit una mateixa branca de la tradició llatina —distinta de la que feien servir altres traductors, com Ceffi,[108] l'autor de la versió napolitana[109] i el de la primera traducció francesa[110] o de la que degué seguir Juan Fernández de Heredia en

106. En Prosa 1 llegim: «Menelaus fist grant duel et a merveilles fu courouciés; si fiert Remus desus le heaume, si que pasmé le fist cheoir a terre, dont sa gent quiderent que il fust mort» (ed. Constans – Faral 1922, 75). Prosa 4, per contra, sembla que deriva d'un text en què s'havia produït també el salt: «li roys Menelaus fu molt corrociez; aprés rocist le roy Celidus» (ed. Vielliard 1979, 65).

107. És el mateix que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 53r).

108. «Fermamente le false risposte d'Apollo t'ingannarono; dal quale tu di' che ricevesti comandamento, che tu abbandonassi le paterne tue contrade e li tuoi Troiani con tanta crudeltade, in compagnia dell'infernali furie, dalle quali tu ricevesti cotali risposte» (ed. Russo 1868, 353).

109. «Certamente me pare cha te aveno gabato le false resposte de quillo Appollonio [...]. Ma non penso che fosse quillo lo dio Apollonio, ma plu toste fo de la compagna de li diemoni infernali da lo quale recipisti tale resposte» (ed. Blasi 1986, 187).

110. «Pour certain les frivoles responces du dieu Appolo te ont bien deceu, duquel tu as ce traistre et desloyal commandement receu que tu ton propre païs faulcement laissasses et aux gens estranges folement sans conseil te acompaignasses. Certainement ce n'a pas fais le dieu Appolo ainsi que tu crois, mais je cuide que ce a esté le dieu d'enfer la faulce subgection, de laquelle tu as ouy tout leur decepvante voix» (ed. Milhat 2012, 278).

la versió aragonesa[111] i l'autor de la *Crónica troyana* de Juan de Burgos[112]—, la qual ja devia incloure aquesta variant, ocasionada, potser, per una *lectio facilior* entre la forma verbal *puto* i el nom *Pluto*. De fet, en el manuscrit 6357 de la BnF (París) podem llegir la lliçó *Pluto* que els dos traductors hispànics, fidels a l'original de partida, es limitaren a reproduir. Hem trobat també la variant *Pluto* en el ms. 46-3 conservat a la catedral de Toledo, còpia del model subjacent a la traducció catalana. Novament, doncs, el que en un principi semblava error de traducció no és sinó traducció fidel a partir d'un original erroni.

D'altra banda, és possible que la referència a Plutó no siga pas un error, sinó justament el contrari, un detall ja inclòs en l'arquetip llatí, per tal com el *Roman de Troie* inclou una al·lusió directa a Plutó i als altres déus infernals (no consta ni en Prosa 1 ni en Prosa 4) en el passatge en què Briseida retrau a son pare que haja traït els troians (vv. 13721-13775): «Sire, mout est mis cuers destreiz / De ço qu'ensi faite haïne / Vos a Pluto e Proserpine / E li autre deu enfernal, / Par cui vos avez icest mal, / Iceste honte, icest damage» (vv. 13752-13757). Confirmaria la mateixa hipòtesi el fet que també conste en l'incunable de Ginebra,[113] la qual cosa faria pensar que fou la falta d'identificació del nom del déu infernal el que provocà, per *lectio facilior*, la forma *puto* en molts copistes, i no pas a l'inrevés, com podríem suposar en un principi.

7. En el llibre XXI, Hèctor entra en batalla tot furiós i mata uns quants cavallers grecs, que fugen davant els colps de la seua espasa. Segons el text de Griffin: «A facie eius aufugiunt et Troyani Grecos inuadunt et potenter ipsos expugnant» (HT, XXI, 174). El ms. T, però, inclou un altre segment que té un reflex directe en la traducció catalana: «A facie eius enfugiunt et troiani qui jam ciuitate portam intraverant fugientes ad bellum redeunt grecos inuadunt et potenter ipsos expugnant» (f. 95r). Aquest segment té correspondència en la majoria de les traduccions analitzades; consta, evidentment, en la traducció de Conesa,[114] en la versió de Ceffi,[115] en la versió napolitana[116] i també en la de Chinchilla[117]

111. «Certas, verdaderamente non fue aquel el dios Appollo, mas ante pienso que fue la companya de las furias enfernales de las quales huviste tales respuestas» (ed. Sanz 2012, 117).

112. «Por cierto, no fue aquel el dios Apolo, mas verdaderamente creo aver sido la compañía de las infernales furias do rescebiste la tal respuesta» (ed. Sanz 2015, 250).

113. «Sane non fuit ille deus appollo sed potius pluto fuit cum comitiua infernalium furiarum a quibus responsa talia suscepisti» (f. 68v).

114. «E tots fugen davant ell. E los troyans, qui ja fugents eren entrats en la ciutat, tornen a la batayla, e los grechs esveexen e poderosament los combaten» (ed. Perujo 2015, 243).

115. «Dalla sua faccia si fuggono e li Troiani, i quali già erano intrati dentro alle porte della cittade fuggendo, si tornarono alla battaglia, ed assalirono li Greci, e potentemente li combattevano» (ed. Russo 1868, 369).

116. «Perzò tutti le fugevano denante per non volereno morire. E cossì li Troyani chi yà erano trasuti a la citate fugendo, se retornaro a la vattaglya et arditamente invadevano li Grieci e con gran potentia le scombattevano» (ed. Blasi 1986, 196).

117. «De la presencia d'él los griegos foían, e los troyanos que por la puerta entravan fuyendo, a la batalla tornaron, cometiendo los griegos con poderosa virtud» (ed. Peláez 1999, 277).

i en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos,[118] però no en la primera traducció francesa.[119] Tot fa pensar, doncs, que el detall devia ser present en l'arquetip llatí, a pesar que en aquesta ocasió no consta en el passatge corresponent del *Roman de Troie* (vv. 16070-16075). El text francès, però, com hem dit, no és imprescindible; n'hi ha prou amb el testimoni de les traduccions, d'èpoques i tradicions distintes. Seria de mal explicar una coincidència tal sense postular un arquetip llatí que ja contiguera el segment. De fet, l'incunable de Ginebra recull el passatge de forma molt semblant a T: «A facie eius affugiunt et troiani qui iam ciuitatis portam intrauerant fugientes ad bellum redeunt grecos inuadunt et ipsos potenter expugnant» (f. 72r).[120] Hi ha prou fonament, doncs, per a restituir-lo en una nova edició.

8. L'últim exemple que aportem ací correspon al llibre XXV, en el qual Deífebus, ferit de mort en batalla per obra de Palamedes, adreça aquestes paraules al seu germà Paris, abans de morir: «Nunquid, frater mi, descendere ad infernos me permittis?» (HT, XXV, 190).[121] En el text català, a més, hi ha també una referència explícita a la venjança: «E donchs, frare meu, als inferns me lexes anar que no sia venjat?» (ed. Perujo 2015, 261). Aquesta referència, sens dubte, respon a la lliçó *inultum* que recull el manuscrit T.[122] De fet, una mala lectura de *inultum* per *multum*, que és el mot amb què comença la frase següent en el text llatí editat per Griffin, pot explicar fàcilment l'error. No falta el motiu de la venjança en el text de Ceffi,[123] ni en la primera traducció francesa,[124] ni en la de Chinchilla.[125] Sí que és absent, per contra, en la versió napolitana,[126] en la versió aragonesa d'Heredia[127] i en la *Crónica troyana* de

118. «Todos le fuýan delante con temor que avían de su tajante espada, la qual fazía en ellos innumerable daño & estrago & mortandad. & los troyanos, que ya eran encerrados, fuyendo en la cibdad, recobraron ánimo & tornaron al campo muy esforçadamente, & con grand denuedo van cometer a los griegos & faziendo en ellos el grand dapño» (ed. Sanz 2015, 258).

119. «Donc ilz reculerent et adonc les Troyens fort les Grecs greverent» (ed. Milhat 2012, 286).

120. Manca en el d'Estrasburg, en el qual té una formulació semblant a la que edita Griffin: «A facie eius aufugiunt et troiani autem grecos inuadunt et potenter ipsos expugnant» (f. 55v).

121. És la mateixa lliçó que trobem en els dos incunables consultats: Ginebra (f. 78r) i Estrasburg (f. 60v).

122. «Nunquid, frater mi, ad imfernos descendere me permittes inultum?» (f. 104v).

123. «Deh!, fratello mio, lasceraimi tu scendere all'inferno, ch'io non sia vendicato?» (ed. Russo 1868, 398)

124. «Mon frere et mon amy, me laisseras tu ainsi en enfer aller sans ma mort venger?» (ed. Milhat 2012, 301).

125. «¿Cómo, hermano mío, consientes que yo a los infiernos descienda antes que de mi muerte se tome vengança?» (ed. Peláez 1999, 291).

126. «Commo, frate mio, lasserreyme cossì scoytatamente morire?» (ed. Blasi 1986, 212).

127. «¡Cómo, hermano mío! ¿Et consiéntesme tú desçender a los infiernos?» (ed. Sanz 2012, 138).

Juan de Burgos.[128] Com en molts dels casos anteriors, també en aquesta ocasió Guido delle Colonne seguia de prop el model del *Roman de Troie*, en el qual Deífebus demana explícitament al seu germà Paris que prenga venjança de la seua mort abans que li siga tret del cos el tros de llança que l'envia als inferns: «"Amis", fait il, "jo vos comant / Que retorgeiz a la bataille, / E si gardez qu'il n'i ait faille: / De Palamedès me vengiez, / Ainz que li tros me seit sachiez"» (vv. 18698-18702).[129] Si llegim complet aquest parlament de Deífebus en el text llatí editat per Griffin, també se'n desprèn que el que demana el troià al seu germà Paris és un acte de venjança:

> «Nunquid, frater mi, descendere ad infernos me permittis? Multum rogo te ut antequam iste truncus a uulnere mei pectoris eruatur, contra interfectorem meum festinanter acceleres et sic laboriose procures quod, antequam moriar, tuis manibus deficiat interfector» (HT, XXV, 190)

Si tan sols tenim en compte el text del *Roman de Troie*, no tenim prou arguments per a esmenar aquesta edició. Podríem pensar que Guido delle Colonne, simplement, es limità a reformular en prosa llatina els versos de la font que seguia. Tanmateix, amb els indicis que ens proporcionen diverses traduccions, podem sospitar que hi hagué manuscrits llatins en què el motiu de la venjança es feia explícit en la primera frase, com demostra l'existència del còdex 46-3 de Toledo:

> «Nunquid, frater mi, ad infernos descendere me permittes inultum? Rogo ut antequam iste trunccus a vulnere mei pectoris eruatur, contra interfectorem meum festinanter acceleres et sic laboriose procures ut, antequam moriar, tuis manibus deficiat interfectur» (f. 104v)

4. *Conclusions*

Podríem oferir-ne més exemples, però considerem que els que hem presentat parlen per si sols d'un principi metodològic ben establit per la pràctica de l'edició de traduccions medievals, és a saber, que per a editar qualsevol traducció d'una obra a una llengua romànica cal localitzar, tant com siga possible, el model subjacent que té darrere, requisit imprescindible si volem valorar amb

128. «¡O, hermano! ¿Por ventura quiéresme por tal manera dexar morir & decendir al infierno?» (ed. Sanz 2015, 276).

129. En el parlament de Deífebus en Prosa 1 també hi ha la referència a la venjança: «Biauz freres, je vos pri sans plus que vos retornés a la bataille et me vengiés de Palamedès, quar se je savrai sa mort, m'ame en sera plus aise; et je retendrai mon esprit tant qu'en sache la verité. Hastés vos, que par poi le cuer ne m'esdement» (ed. Constans – Faral 1922, 165). I igualment en Prosa 4: «A! Biaux freres, retornez por Dieu vistement a la bataille et me vengiez de Palamidés qui ce m'a fet» (ed. Vielliard 1979, 114).

justícia la tasca del traductor corresponent i si volem editar el text resultant amb un mínim de rigor filològic.[130] Sense saber ben bé quin manuscrit llatí —o almenys quin model de manuscrit llatí— tenia davant cada traductor, correm el risc de considerar com a errors de traducció (omissions, ampliacions, modificacions, canvis de sentit, etc.) el que potser no és sinó traducció fidel respecte d'un original en què ja s'havien produït els canvis, tal com hem pogut comprovar en els exemples anteriors.

A més a més, com hem vist, comparar diverses traduccions romàniques de la HT pot ajudar en la tasca d'editar de forma solvent l'obra del jutge de Messina. De fet, durant la nostra investigació hem comprovat que hi ha nombrosos passatges del text català que no tenen una correlació ni en el text de l'edició de Griffin ni en els aparats de notes que l'acompanyen. En un primer moment podrien induir-nos a pensar que el traductor català es va prendre la llibertat d'ampliar l'obra amb elements de collita pròpia, però hem verificat que molts d'aquests passatges suposadament afegits tenen una correlació en altres traduccions. Això ens va fer veure clarament que l'edició del 1936 no era una eina del tot segura per a editar el text català i que, per tant, havíem de cercar un manuscrit llatí més pròxim a la traducció de Jaume Conesa, que finalment ha resultat ser un còdex més acostat també a l'arquetip llatí de l'obra original (ms. 46-3 de la catedral de Toledo). Com hem vist, les traduccions més primerenques (la de Ceffi, la de Conesa, la d'Heredia i la versió napolitana) són, lògicament, les que solen oferir solucions més acostades a l'arquetip llatí, tot i que en algunes ocasions altres traduccions posteriors (la primera traducció francesa o la *Crónica troyana*) o les edicions incunables en altres casos també contenen la solució escaient.

Els exemples que hem oferit proporcionen pistes per a rastrejar, entre els nombrosos manuscrits en què ens ha arribat el text llatí de la HT, els còdexs menys deturpats o els que queden més a prop de l'arquetip, els que caldria seleccionar en el projecte d'una nova edició de la HT. La selecció, d'altra banda, esdevé fonamental si es tracta de treballar amb uns 240 manuscrits d'una obra de la magnitud de la HT. Fer-ne una selecció a partir del criteri del *codex antiquior*, com va fer Griffin, no és gaire segur, especialment quan hi ha moltíssims manuscrits sense datació fiable. Per això, amb l'ajuda de les traduccions romàniques, cal delimitar una sèrie de passatges que facen possible

130. Vegeu Pedro Sánchez-Prieto Borja, «Importancia del estudio del modelo subyacente en la edición de traducciones medievales de textos latinos, ilustrada en un romanceamiento castellano del Eclesiástico realizado en el siglo xv», *Revista de Filología Románica*, 6 (1989), p. 251-256; María Morrás, «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales», *La Corónica. A Journal of Medieval Spanish Language and Literature*, 30/2 (2002), p. 203-247; Montserrat Lluch Juncosa, «Editar el *Jugurta* català del segle xiv: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, 64 (2004), p. 559-593; i la introducció de Josep Pujol a la seua edició de les *Heroides. Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, Barcelona, Barcino, 2018, esp. p. 79-156.

establir una prelació entre els diversos testimonis manuscrits per tal d'elegir-ne els més adequats per a fer-ne la *collatio*.

Confiem, doncs, que les consideracions apuntades puguen ajudar en un futur no gaire llunyà el/la valent/a responsable —o responsables, perquè convindria que assumira aquesta aventura un bon equip interdisciplinari— que accepte el repte de superar l'antiga edició de Nathaniel Edward Griffin amb una edició crítica que aprofite en benefici propi el treball dels editors de les diverses traduccions romàniques d'aquesta obra tan emblemàtica del període medieval. Esperem també que les traduccions encara inèdites, expressió de l'extensa influència que exercí per tot Europa la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, puguen veure la llum aviat en edicions crítiques que ens ajuden a fer-nos una idea real de la rica xarxa de ramificacions d'aquesta obra que tan profundament arrelà en les diverses literatures europees.

Ulisse Cecini
Universitat Autònoma de Barcelona

IL TRATTATO *DE MUNDI AETATIBUS ET TEMPTATIONIBUS ET DE ANTICHRISTO* DI PONÇ CARBONELL, OFM

The tractate De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo *by Pontius Carbonell, OFM*

Riassunto: Questo contributo presenta l'edizione critica del trattato *De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo* del francescano Ponç Carbonell. Se ne commentano i testimoni manoscritti, disegnando lo *stemma codicum* e individuando due fasi di stesura nel trattato. All'edizione si aggiungono un indice delle fonti e delle citazioni bibliche.

Parole chiave: Ponç Carbonell, Anticristo, Fine del mondo, Apocalisse, Catena, Arnaldo da Villanova.

Abstract: This article contains a critical edition of the treatise *De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo*, written by the Franciscan Pontius Carbonell. After examining the extant manuscripts and drawing the *stemma codicum*, I distinguish between two phases in which the text in question was drafted and finally finished. Also included are an index of the sources and an index of relevant biblical quotations.[1]

Keywords: Pontius Carbonell, Antichrist, End of Times, Apocalypse, Catena, Arnaldus de Villanova.

Il trattato *De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo* fu completato dal francescano Ponç Carbonell (Barcelona, *ca*. 1260 – *ca*. 1336)[2] nel 1335, dopo aver terminato la stesura del monumentale commentario all'intera Bibbia, cominciato nel 1318. Come quest'ultimo, il trattato, se escludiamo il prologo, è strutturato in forma di *catena*, vale a dire che riporta una dopo l'altra autorità relative alla materia che al momento interessa in una prosa continua, invece che come glosse isolate. In questo trattato, però, Carbonell non si limita a utilizzare commenti a versetti biblici che hanno a che fare con

1. Ringrazio Rebekah Clements per la revisione del testo inglese.

2. Per la biografia di Ponç Carbonell, con ulteriore bibliografia a riguardo, si veda Jaume Mensa i Valls, «Noticia del tratado inédito *De mundi aetatibus et tentationibus et de Antichristo* de Ponç Carbonell», in Jorge M. Ayala Martínez (coord.), *Averroes y los averroísmos. Actas del III Congreso Nacional de Filosofía Medieval*, Zaragoza, Sociedad de Filosofía Medieval, 1999, 467-474, in part. 467-470.

l'Anticristo, ma attinge anche da altre opere che parlano di tale argomento. Il fine dell'opera sembra quello di raccogliere dati il più possibile autoritatevoli e incontestabili, non inficiati dalla soggettività dell'autore, probabilmente, come ha suggerito Jaume Mensa,[3] per dare un contributo definitivo alla discussione sull'Anticristo, infiammata intorno agli anni tra la fine del XIII e l'inizio del XIV secolo dalle opere di Arnaldo da Villanova.[4] Questi, sulla base della sua interpretazione di un passo di Daniele,[5] ed anche sotto l'influenza del pensiero apocalittico ebraico in Catalogna,[6] fissava intorno alla metà del secolo XIV (nell'anno 1368, o poco dopo) il tempo della piena manifestazione

3. Si vedano gli articoli MENSA, «Noticia del tratado» (v. nota 2); *Id.*, «"En aquest centenar que ara corre fenirà lo món". Els darrers temps en autors catalans del segle XIV: Arnau de Vilanova i Ponç Carbonell», *Afers* 37 (2000), 569-584.

4. Su questo si veda il già citato MENSA, «"En aquest centenar..."» (v. nota 3), in particolare, per una visione d'insieme sul millenarismo in Catalogna, 570-573, ed anche Josep PERARNAU, «Profetismo gioachimita catalano da Arnau de Vilanova a Vicent Ferrer» in Gian Luca POTESTÀ (a cura di), *Il profetismo gioachimita tra Quattrocento e Cinquecento*, Genova, Marietti, 1991, 401-414. Si veda inoltre Gian Luca POTESTÀ, «Arnaldo di Villanova. Trattato sul tempo della venuta dell'Anticristo» in Gian Luca POTESTÀ – Marco RIZZI (a cura di), *L'Anticristo. Volume III. La scienza della fine*, Milano – Roma, Fondazione Lorenzo Valla – Mondadori, 2019, 165-187.

5. Dn. 12:11: «Ora, dal tempo in cui sarà abolito il sacrificio quotidiano e sarà eretto l'abominio devastante, passeranno milleduecentonovanta giorni.»

6. Incarnato da autori come Nahmanide (1194-1269) e Abraham Bar Hiyya (1070-1136): cfr. MENSA, «"En aquest centenar..."» (v. nota 3), p. 571, nota 6. Sulla relazione tra apocalittica ebraica e Arnaldo da Villanova, soprattutto per quanto concerne i due autori citati, vedi anche Josep PERARNAU, «El text primitiu del «De mysterio cymbalorum Ecclesiae» d'Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu «Tractatus de rempore adventus Antichristi»», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 7/8 (1988-1989), 7-169, in part. 37-38 e Jaume MENSA I VALLS, *Les raons d'un anunci apocalíptic*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 1998, 274-278. Per quanto riguarda il contesto storico culturale in cui si muove Carbonell, e le interpretazioni portate avanti sul tema apocalittico dal pensiero giudaico e da autori cristiani tra la fine del XIII e l'inizio del XIV secolo si vedano anche Robert CHAZAN, «Daniel 9:24-27. Exegesis and Polemics», in Ora LIMOR – Guy G. STROUMSA (eds.), *Contra Iudaeos. Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1996, 143-159; Gian Luca POTESTÀ, «L'anno dell'Anticristo. Il calcolo di Arnaldo di Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo », *Rivista di storia del Cristianesimo* 4 (2007), 431-463; Maurice KRIEGEL, «The reckonings of Nahmanides and Arnold of Villanova: on the early contacts between Christian millenarianism and Jewish messianism», *Jewish History* 26 (2012), 17-40. A questo proposito non ci si deve dimenticare che Carbonell, in quanto francescano, doveva sicuramente aver avuto ben presente anche il pensiero di Pietro di Giovanni Olivi e di Barthélemy Sicard. Inoltre, conosceva, e usò largamente nel suo commentario, Ramon Martí e Niccolò di Lira, come avremo modo di illustrare in uno studio di prossima pubblicazione dedicato a questo tema. Per quanto riguarda Olivi, si veda p.e. la sua Quodlibet II, 8 «An tempus adventus Messie possit per vetus testamentum probari?» in Petri Iohannis OLIVI, *Quodlibeta quinque*, Stephanus DEFRAIA curavit, Grottaferrata, Editiones collegii S. Bonaventurae ad claras aquas, 2002, 116-135, e Petrus Iohannis OLIVI, *Lectura super Apocalipsim*, edited by Warren LEWIS, Saint Bonaventure, The Franciscan Institute, 2014. Su Barthélemy Sicard vedasi Sylvain PIRON, «The Dissemination of Barthélemy Sicard's Postilla super Danielem», in Michael BAILEY – Sean L. FIELD (eds.), *Late Medieval Heresy. New Perspectives. Studies in Honor of Robert E. Lerner*, London, Boydell & Brewer,

dell'Anticristo. Il primo capitolo dell'opera di cui qui di seguito forniamo l'edizione è proprio dedicato a dimostrare che non si può stabilire il momento esatto della venuta dell'Anticristo, annullando di fatto la tesi del Villanova.

L'opera si struttura infatti in sette capitoli:[7] 1) Sull'incertezza dei tempi della sua venuta (*scil.* dell'Anticristo); 2) Sui segni che precedono la sua venuta 3) Sul suo concepimento e la sua nascita;

4) Sulle sue caratteristiche; 5) Sui suoi consiglieri e predicatori; 6) Sulle persecuzioni che egli attuerà; 7) Sulla sua morte e perdizione.[8] Il prologo introduttorio è dedicato alla descrizione – secondo il *De Civitate Dei* di Sant'Agostino – delle sette età del mondo (a cui senza soluzione di continuità si sommerà l'ottava ultramondana di resurrezione). Già nel prologo si sottolinea che la sesta età, iniziata con l'incarnazione di Cristo e giunta fino al momento presente «non si può misurare in nessun numero di generazioni, per ciò che è stato detto: *Non spetta a voi sapere i tempi o i momenti che il Padre pose in proprio potere* [Act 1:7, in Aug., *De Civ. Dei*, XXII, 30]. La settima età, sovrapposta alla sesta a partire dall'Ascensione di Cristo, non avrà fine, ma fluirà nell'ottava.

La tradizione manoscritta e le differenti redazioni

Il *De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo* è trasmesso in tre manoscritti:

T_6: Toledo, Biblioteca Provincial, 219 (*olim* 450). Pergamena, XIV s., 146 foll., foll. 138va-141va;

T_8: Toledo, Biblioteca Provincial, 221 (*olim* 448). Pergamena, XIV s., 197 foll., foll. 196rb-197vb;

C: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 545. Carta, XIV s., fol. LXXXIIII (86)ra – LXXXVI (88)va.

I manoscritti di Toledo sono il sesto e l'ottavo volume degli otto tomi che contengono il commentario biblico del Carbonell e che Castaño qualifica come autografi del francescano catalano.[9] Il manoscritto di Barcellona è un esemplare

2018, 35-55 (consultato il 12/01/2020 nella versione on-line su HAL-archives-overtes, ref. halshs-01878183).

7. Per una descrizione più dettagliata vedasi, Mensa, «Noticia del tratado» (v. nota 2), 470-473 e *Id.*, «"En aquest centenar..."» (v. nota 3), 580-582.

8. In latino: «De incertitudine temporis adventus eius; De signis eius adventum praecedentibus; De eius conceptione et nativitate; De ipsius conditionibus; De eius consiliariis et praedicatoribus; De eius persecutionibus; De eius interitu et perditione».

9. Cfr. Vicente M. Castaño, *Notizia y defensa de los ecritos del venerable y sabio minorita catalán Fray Poncio Carbonel*, Alcalá, Imprenta de Don Joseph Antonio Ibarrola, 1790, 3: «Es sin duda original toda esta Obra, como lo demuestran las muchas emiendas, y llamadas á las márgenes, donde se ponen varias adiciones, como tambien en pedazos de pergamino, que se hallan

a parte, che contiene una piccola selezione delle opere contenute nei manoscritti di Toledo: commento al Cantico dei Cantici (fol. I [3] – XVI [18]vb),[10] a Daniele (fol. XVII [19] – XXXII [34]va),[11] all'Apocalisse (fol. XXXIII [35] – LXXVII [79]va),[12] *Super Apochalipsi* [= divisione di Pietro Aureolo sull'Apocalisse] (fol. LXXVIII [80] – LXXX [82]rb),[13] Cronologie di personaggi biblici, imperatori romani e papi (fol. LXXX [82]v – LXXXIIII [86]ra).[14-15]

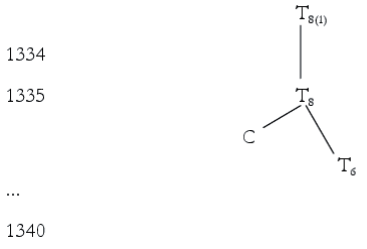
Dei tre testimoni il T_8 è sicuramente il più antico, come si ricava da svariati elementi. Salta subito all'occhio come sia una versione «di lavoro», con rimaneggiamenti e correzioni, nonché con numerose aggiunte marginali. Le altre due versioni sono invece più «pulite» e le varianti testuali comuni fra C e T_8 ci lasciano pensare che il testo di T_6 sia la versione piú tarda, mentre il manoscritto C copi dalla tradizione di T_8 in una fase intermedia fra il testo primigenio e l'ultima versione che troviamo in T_6. Tanto per cominciare, sia T_8 che C mancano del titolo, che invece si trova ben scritto in una rubrica precedente l'*incipit* in T_6. Ugualmente mancano in T_8 e C le rubriche precedenti i singoli capitoli (*Primum capitulum*, *secundum capitulum* etc.). Inoltre si notano nel prologo di T_8 alcune parti erase e corrette. Curiosamente esse riguardano, nella parte in cui si data l'opera, l'intero nome del papa nella formula «pontificatus autem domini *benedicti papae XII*», con l'aggiunta a margine «annus primus» ed anche la «v» di «quintus» nella formulazione dell'anno del Signore «annus millesimus trecentesimus trigesimus *quintus*». Questo ci suggerisce che la prima stesura di quest'opera sia avvenuta prima dell'elezione di papa Benedetto XII (reg. 1334-1342). Di fatto questo ci viene ulteriormente confermato dall'opera che in questo manoscritto (e nel manoscritto C, ma non in T_6) immediatamente precede il trattato *De mundi aetatibus*. Si tratta di una serie di liste cronologiche attestanti la durata di vita o di regno di patriarchi biblici e re d'Israele, imperatori romani e papi, rispettivamente. Nel manoscritto T_8 si può chiaramente vedere che la lista originariamente arrivava fino a Giovanni XXII (reg. 1316-1334) e solo successivamente è stata aggiunta la linea «Benedictus [*s.l.* XII] natione», testo riprodotto esattamente in C.[16] La

entrometidos, donde el Autor puso las nuevas especies que le ocurriéron despues.» I manoscritti sono descritti, con trascrizione di *incipit* ed *explicit* delle varie loro parti, alle pp. 4-187. Vedasi la descrizione dei manoscritti anche in Atanasio LÓPEZ, «Descripción de los manuscritos franciscanos existentes en la Biblioteca provincial de Toledo», *Archivo Ibero-Americano* 13 (1926), pp. 49-105, 173-244, 334-382 (sui manoscritti in questione, 96-100 e 102-105).

10. Cfr. T_4, fol. 132vb-151vb.
11. Cfr. T_5, fol. 175ra-190va.
12. Cfr. T_6, fol. 91ra-13rb.
13. Cfr. T_6, fol. 136va-138va.
14. Cfr. T_6, fol. 141va-145vb, T_8, fol. 194rb-196ra e T_4, fol. 107vb-111ra.
15. Descrizione in LÓPEZ, «Descripción de los manuscritos» (v. nota 9), 192-193.
16. Nel manoscitto C si aggiunge dopo Benedetto XII anche «Clemens natione», vale a dire il successore di Benedetto XII Clemente VI (reg. 1342-1352), ma è chiaramente un'aggiunta posteriore di altra mano. Al momento della copia di C la lista arrivava fino a Benedetto, datando dunque il manoscritto prima del 1342.

posizione delle liste cronologiche è un altro elemento che dimostra l'anteriorità della redazione testuale di T_8/C a quella di T_6. Come abbiamo già accennato, nei manoscritti T_8/C le liste *precedono* il *De mundi aetatibus*, mentre lo *seguono* in T_6. Ora, l'*incipit* del trattato chiaramente si riferisce alle liste cronologiche quando dice «Ecce summatim perstringendo descripsi tempora primae aetatis [...]; et secundae [...]; et tertiae [...]; et quartae [...]; et quintae [...]; et sextae usque ad praesentem annum».[17] Le liste cronologiche (che come sappiamo, nel metodo del calcolo delle generazioni hanno una parte rilevante nei testi millenaristici), sono dunque *propedeutiche* al trattato e lo devono precedere. Il fatto che in T_6 lo seguano è indizio di una copia posteriore di ordine invertito. Inoltre, se diamo un'occhiata all'ultima linea della lista in T_6 leggiamo «Benedictus [s.l. XII] natione vasco annis .vi.». Se è vero che il testo «vasco annis .vi.» sembra essere un'aggiunta posteriore (evidentemente databile all'anno 1340), ciononostante la sua assenza in C dimostra che la copia di C è avvenuta dalla redazione presente in T_8.[18]

Possiamo dunque riassumere la tradizione testuale come segue: se consideriamo il manoscritto T_8 autografo dell'autore, distingueremo in esso due fasi di redazione. Una la chiameremo $T_8(1)$, la quale è la redazione originaria e data prima del 1334, la seconda la chiameremo semplicemente T_8, con le rasure e le note marginali, e viene completata nel 1335. Da questa seconda redazione procede C, il quale fa anche aggiunte proprie, come gli *scilicet* che, all'inizio dei capitoli, seguono il numero ordinale per riprodurre il titolo del capitolo. Abbiamo poi una copia pulita della redazione di T_8, la quale a sua volta fa alcune modifiche sul testo (p.e. «quae nunc est» lin. 47-48) ed aggiunge titolo e rubriche all'opera. Questa redazione, contenuta in T_6, ha un *terminus ante quem* nel 1340. La copia di C si colloca fra T_8 e T_6. Tutto ciò si riassume nel seguente *stemma codicum*:

17. «Ecco riassumendo per sommi capi ho descritto i tempi della prima età [...], della seconda [...], della terza [...], della quarta [...], della quinta [...], e della sesta fino all'anno presente».

18. Per quanto riguarda la versione della cronologia contenuta in T_4 (vedasi n. 12), essa sembra copia della lista di T_8 in quanto il testo steso dalla mano primigenia finisce con «Benedictus natione» a cui una mano posteriore aggiunge «vasco annis .viii.» e nella linea successiva «Clemens [*s.l.* .vi.] natione limosinensis». Questa aggiunta è dunque posteriore a quella di C e posteriore al 1342, anno di elezione di Clemente VI (reg. 1342-1352).

Considerando che quella di T_6 è la versione «definitiva», riproposta in bella copia probabilmente sotto la supervisione dell'autore (la cui data di morte è indicativa e donata solo dall'assenza di ulteriori notizie sul suo conto dopo il 1336) e che vi si trovano anche alcune imprecisioni emendate (p.e. l. 87), tale versione è stata considerata di riferimento. Questo però non ha impedito di scegliere altre lezioni, fornite dai restanti testimoni, nel caso ci si sia trovati di fronte a evidenti errori del copista o aggiunte ed omissioni ingiustificate, anche in seguito alla comparazione con le fonti che vengono citate.

Prima di passare all'edizione, si offrono qui alcune spiegazioni riguardo ad abbreviazioni, simboli, edizioni usate per l'identificazione delle fonti ed apparati. Il simbolo * indica che l'editore non è riuscito a decifrare il testo contenuto nel manoscritto. Si precisa inoltre che quando si cita la *Glossa Ordinaria* riferendosi all'edizione di Strasburgo 1481, i rimandi a numero di volume e pagina sono all'esemplare Erfurt/Gotha, Universitäts- und Forschungsbibliothek, Inc 83 (1-3), per i volumi 1-3, e Mon. Typ. s. l. et a. 2° 11, per il volume 4. Tale esemplare è quello utilizzato nella pagina web *Glossae Scripturae Sacrae-electronicae (Gloss-e)*.[19] Si utilizzano inoltre nell' apparato critico, oltre alle abbreviazioni comuni, le sigle Vg, per indicare il testo della vulgata latina secondo l'edizione di Stoccarda (Vg = vulgatae versionis textus secundum stuttgartensem editionem), e Q (Quelle) per indicare un'importante variante testuale nella fonte citata dal Carbonell, secondo le edizioni moderne (Q= textus fontis secundum modernam editionem). L'edizione è dotata di due apparati, l'apparato delle fonti e l'apparato critico, ed è seguita da due indici, l'indice delle fonti citate e l'indice delle citazioni bibliche. Entrambi gli indici sono organizzati in due parti: la prima ordina le voci per autore o secondo la disposizione di libri nella Bibbia, rispettivamente, e la seconda ordina le voci mostrando come le citazioni si distribuiscono nei capitoli del *tractatus*. In questa parte le voci non sono distribuite per ordine di apparizione nel capitolo, ma in ordine alfabetico, per il nome degli autori, e in ordine biblico, per le citazioni scritturali. Per quanto riguarda le citazioni bibliche presenti nel testo, esse sono sottolineate nei manoscritti, ma non sempre. Abbiamo dunque deciso di segnalare tutte le citazioni bibliche ponendole in corsiva, aggiungendo la sottolineatura ogniqualvolta vengono sottolineate nei manoscritti.

19. *https://gloss-e.irht.cnrs.fr* (Consultat: 12/01/2020).

[T_6 138va] [T_8 196rb] [C 86ra]

DE MUNDI AETATIBUS ET TEMPTATIONIBUS ET DE ANTICHRISTO

Ecce summatim perstringendo descripsi tempora primae aetatis quae, secundum Augustinum —libro De Civitate Dei, in fine— est ab Adam usque Noe; et secundae quae est a Noe usque ad Abraham; et tertiae quae est ab Abraham usque ad David; et quartae quae est a David usque ad transmigrationem Babilonis; et quintae quae est a transmigratione Babilonis usque ad Christi carnalem nativitatem; et sextae usque ad praesentem annum, quae sexta aetas a Christi quidem carnali nativitate incepta nullo est generationum numero metienda, propter illud quod dictum est: *Non est vestrum scire tempora vel momenta quae Pater posuit in sua potestate*, cuius [T_6 138vb] nunc est annus millesimus trecentesimus trigesimus quintus, pontificatus autem domini Benedicti papae duodecimi anno primo, a creatione vero mundi iuxta minorem numerum quinque millesimus ducentesimus, secundum vero maiorem numerum ex antiqua translatione sumptum annus praesens existit ab initio saeculi sextus millesimus quadringentesimus. Porro septima aetas, quae animarum quiescentium est, ab ascensione domini, aperta ianua quietis, initium habuit et usque in praesens una cum sexta decurrit, sed et deinceps usque in finem mundi similiter cum illa protendetur et tunc etiam ipsa quidem secundum se non habebit finem, quia requies animarum inter[C86rb]minabilis est, sed ab octava resurgentium aetate suscipietur. Ideoque in Genesi septima dies non habere vesperam invenitur in qua quidem octava aetate aeterna erit bonis non solum spiritus sed etiam corporis requies.

In hac autem sexta aetate currit ecclesia, ut ait Bernardus super cantica sermone .xxxiii., per quattuor tempora et per quattuor

5-12 est[1] … potestate] Aug., *De civ. Dei*, XXII, 30 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 865-866) *11-12* Non … potestate] cfr. Act. 1:7 *18-26* Porro … requies] Aug., *De civ. Dei*, XXII, 30 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 866)

28-31 per[1] … sequacium] Bern. Clar., *Serm. in. Cant.*, XXXIII, 14-16 (Ed. Leclercq / Rochais / Talbot, Sources Chrétiennes 452, 2000, p. 66-70)

1-2 De … Antichristo] *om.* T_8C *7* a] ad T_6 *9* usque … aetas] *in marg.* T_8 | quae] qui T_6 | quae … aetas] *om.* C *10* numero] *s.l.* C *11* scire] nosse Vg *14* anno primo] annus primus *in marg.* T_8 *21* protendetur] procedentur *sic* T_6

temptationes: prima fuit tirannorum ecclesiam persequentium; secunda haereticorum; Tertia ambitiosorum, quae nunc est. Quarta et ultima Antichristi et suorum sequacium de quo aliquid est dicendum.

Primo de incertitudine temporis adventus eius.
Secundo de signis eius adventum praecedentibus.
Tertio de eius conceptione et nativitate.
Quarto de ipsius conditionibus.
Quinto de eius consiliariis et praedicatoribus.
Sexto de eius persecutionibus.
Septimo de eius interitu et perditione.

Primum Capitulum

De primo, scilicet de incertitudine temporis adventus eius, dicit Augustinus —.xviii. De Civitate Dei, .liii. capitulo—: Persecutionem novissimam, quae ab Antichristo futura est, praesentia sua extinguet Christus Iesus: sic enim scriptum est, quod *eum interficiet spiritu oris sui et evacuabit illuminatione praesentiae suae*. Hic quaeri solet: Quando istud erit? Importune omnino. Si enim hoc nobis nosse prodesset a quo melius quam ab ipso Deo magistro interrogantibus discipulis diceretur? Non enim siluerunt apostoli <apud> eum, sed aperte quaesierunt dicentes: «Domine, si [T_6 139ra] in tempore hoc praesentabis regnum Israel? At ille: Non est, inquit, vestrum nosse tempora, quae Pater posuit in sua potestate». Non utique illi de hora vel die vel anno, sed de tempore interrogaverunt, quando istud accepere responsum. Frustra igitur annos qui remanent huic saeculo computare ac definire conamur, cum hoc scire non esse nostrum ex ore

42-61 Persecutionem … potestate] Aug., *De civ. Dei*, XVIII, 53 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 652) *44-45* eum … suae] cfr. 2Thess. 2:8 *49-61* Domine … potestate] cfr. Act. 1:6-7

30 quae … est] *om.* T_8C *31* suorum] Nota de Antichristo *in marg.* C
40 Primum Capitulum] *om.* T_8C *41* scilicet … eius] *om.* T_6T_8 *43* praesentia] *praem.* in C *44-45* sic … Hic] *om.* T_6 *44-45* eum … suae] quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui et destruet inlustratione adventus sui Q *45* quaeri] autem *add.* T_6 *48-51* Non … potestate] *om.* T_8C *48* apud] *om.* T_6 *51* Non … illi] quibus tamen nihil utique T_8, quibus tamen non utique C *52-53* interrogaverunt … responsum] interrogantibus respondit non est vestrum nosse tempora (vel momenta *add.* T_8) quae pater posuit in sua potestate T_8C *54* conamur]

veritatis audiamus; quos tamen alii quadringentos, alii quingentos, alii etiam mille ab ascensione Domini usque ad ultimum eius adventum compleri posse dixerunt. Coniecturis {C 86va} autem utuntur humanis, non ab eis aliquid certum de scripturae canonicae auctoritate profertur. Omnium vero de hac re calculantium digitos resolvit et quiescere iubet ille, qui dicit: *Non est vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate*. {$T_8$196va}

Et in prima epistola ad Esichium Augustinus: De salvatoris adventu qui in fine expectandus est tempora dinumerare non audeo nec aliquem prophetam de hac re numerum annorum existimo praefinisse, sed illud potius praevalere quod ipse Dominus ait: *Nemo potest cognoscere tempora vel momenta quae Pater posuit in sua potestate*. Tempora ergo computare ut sciamus quando sit finis huius saeculi vel adventus Domini nihil mihi aliud videtur quam scire velle quod ipse ait scire neminem posse. Expressa quidem est sententia Salvatoris numquam futurum hoc antequam sit Christi evangelium praedicatum in universo orbe. Quando autem post veniet incertum nobis est. Si quis autem peragrare posset universum orbem terrarum inveniret multas gentes esse sine Christi evangelio.

Item Augustinus secunda epistola ad Esichium, tractans illud verbum apostoli —.i. Thes .v.—: *De temporibus autem et momentis fratres non indigetis ut scribamus vobis etc.* , dicit sic: Non dixit hic Apostolus post quantum temporis hoc futurum sit, sed quo modo futurum sit. Id est non dixit quanta erit temporis aetatis brevitas vel prolixitas, sed quia sicut fur in nocte ita veniet. Non enim praesumebat, licet esset apostolus, docere quod apostolis Dominum dixisse cognoverat *non est vestrum nosse etc.* {T_6 139rb}

60-61 Non … potestate} cfr. Act. 1:7 *62-73* De … evangelio} Aug., *Epist.*, CXCVII, 2-4 (Ed. Goldbacher, CSEL 57, 1911, p. 231-234) *65-66* Nemo … potestate} cfr. Act. 1:7
75-76 De … vobis} 1Thess. 5:1 *76-81* Non … etc} Aug., *Epist.*, CXCIX, 8-9 (Ed. Goldbacher, CSEL 57, 1911, p. 251-252)

---

conantur T_6 *55* quingentos} ducentos T_8C *56* etiam} *om.* T_8C *56-57* ad … adventum} adventum ultimum C | ultimum … adventum} eius adventum ultimum T_8 *57* compleri posse} (posse *s.l.*) compleri C | Coniecturis} qui quidem ad hoc *praem.* T_8C | autem} *transp. post* non T_8C *58* canonicae} *om.* T_8C
62-81 Et … etc} *om.* T_8C
81 etc} Item in secunda epistola ad Esichium *add.* T_6

Secundum capitulum

De secundo, scilicet signis eius adventu praecedentibus, dicit Gregorius —Moralium .xxxiiii.—, exponens illud Iob .xli.: *Faciem eius praecedet egestas*: Priusquam Antichristus appareat, virtutum signa a sancta ecclesia subtrahuntur. Nam prophetia absconditur, curationum gratia aufertur, prolixioris abstinentiae virtus imminuitur, doctrinae verba conticescunt, miraculorum prodigia tolluntur, non quidem funditus Deus hoc subtrahat, sed non ea, sicut prioribus temporibus, aperte ac multipliciter ostendat.

De hoc etiam secunda ad Thessalonicenses .i., super illud: *Nisi venerit discessio primum etc.* Glossa Haymonis dicit: Discessio de qua hic loquitur Apostolus est discessio Gentium a Romano imperio, ecclesiarum ab oboedientia Romanae ecclesiae et hominum a fide.

Item super illud Daniel .vii., ubi agitur *de quarta bestia habente decem cornua* dicit Hieronymus: Quarta bestia est Romanum imperium in quo decem reges futuri sunt in consummatione mundi, quando regnum Romanorum destruendum est, qui inter se dividant regnum Romanorum. Et undecimum surrecturum ese dicit parvulum regem —scilicet Antichristum— in *cornu parvulo* designatum.

84-85 Faciem … egestas] Iob 41:13 *85-90* Priusquam … ostendat] Greg., *Mor.*, XXXIV, 7 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 538, 2010, p. 190)

91-92 Nisi … etc] 2Thess. 2:3 *92-94* Discessio … fide] Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 316-317

95-96 de … cornua] cfr. Dn. 7:7 *96-101* Quarta … designatum] Hier., *In Dan.*, II, vii, 7-8 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 842-844) *100* cornu parvulo] cfr. Dn. 7:8

82 Secundum capitulum] *om.* T_8C

83 scilicet … praecedentibus] *om.* T_8C *84* exponens] supra *in marg.* C *86* Nam prophetia] Si autem prophetiae T_6 Nam prophetiae T_8 *88-90* non … ostendat] Quae quidem nequaquam superna dispensatio funditus subtrahit, sed non haec sicut prioribus temporibus aperte ac multipliciter ostendit Q

91 Thessalonicenses i] *sic codd.* *97* consummatione] consummationem T_6

Tertium capitulum

De tertio scilicet de eius conceptione et nativitate Danielis .vii. Glossa: Antichristus ignobilis erit et obscuro loco natus.

Et Damascenus libro .iiii. capitulo paenultimo: Proprie et praecipue Antichristus dicitur qui *in consummatione saeculi* veniet et Quia contra Christum et suos veniet. Ideo dicitur Antichristus non autem ut ipse diabolus fit homo, secundum Domini humanitatem. Absit. Sed homo ex fornicatione generatur et suscipit omnem actum Sathanae. Praesciens enim Deus iniquitatem eius futurae voluptatis, concedit in eo habitare diabolum.

Item glossa Isidori super illud Genesis paenultimo: *Fiat Dan coluber in via etc.*, dicit: Quidam ad Antichristum hoc referunt, quem de tribu Dan venturum esse asserunt.

Et .ii. ad Thessalonicenses secundo. Glossa: [C 86vb] Antichristus nascetur in Babilone de tribu Dan.

Idem dicit glossa Danielis .xi. super illud: *Deum patrum suorum non* [T_6 139va] *reputabit*. Et glossa Apocalipsis .vii.: Ex generatione Dan

---

104 Antichristus … natus] *Gloss. Ord.*, Interlin. Dn. 7:8 (ad v. *parvulum*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 3, fol. 240vb *105-111* Proprie … diabolum] Ioh. Dam., *De fide Orthodoxa (Burgundionis Versio)*, Ed. Buytaert, 1955, cap. 99, p. 374-376. *106* in … saeculi] cfr. Mt. 13:40; 13:49

112-113 Fiat … etc] Gn. 49:17 *113-114* Quidam … asserunt] Isid., *Quest. in Vet. Test., In Genesin*, cap. 31, par. 35, PL 83, col. 282

115-116 Antichristus … Dan] *Gloss. Ord.*, 2Thess. 2:4 (ad v. *in templo*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1121va; Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 317.

117-118 Idem … reputabit] *Gloss. Ord.*, Interlin. Dn. 11:37 (ad v. *patrum*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 3, fol. 246ra | Deum … reputabit] Dn. 11:37 *118-120* Ex … eiciendus] *Gloss. Ord.*, Apc. 7:5 (ad v. *ex tribu*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1199vb

---

102 Tertium capitulum] *om.* T_8C

103 nativitate] -va- loco natus qui quidem Antichristus ut ait Hieronymus [In Dan. II, vii. 7- 8] primo tres reges humiliabit scilicet regem Africae, Aegypti, Aethiopiae, quibus interfectis septem victori colla subicient. Augustinus de civitate dei [XX, 19, per Petr. Lomb. in ep. Paul., 2Thess, PL 192 col. 319] hoc superest agendum ut *qui tenet nunc* fidem *teneat* id est firmiter in ea perseveret *donec* ipsa *de medio fiat* id est donec qui modo in ecclesia ficti sunt ab eadem manifeste recedant. Tunc enim aperte exibunt de medio ecclesiae omnes qui ad antichristum pertinebunt pervenietque ad tantum numerum quod antichristo magnum facient populum. -cat- *in marg.* T_8 *104* erit] exit C

108-109 secundum … homo] *in marg.* T_6 *108* humanitatem] humanationem Q *110* voluptatis] voluntatis Q

112 paenultimo] ultimo T_6T_8

nascetur Antichristus. Ideoque haec tribus hic praetermittitur ut ex omni numero sanctorum ostendatur Antichristus eiciendus.

Item Gregorius Moraliorum .xxvii.: Antichristus erit antrum et vas diaboli ut insidians hominibus viam huius vitae carpentibus in illo et per signa lateat et per malitiam occidat.

Et ut ait Haymo .ii. Thessalonicenses .ii. super illud: *Ostendet se tamquam sit Deus*: Sicut in Christo omnis plenitudo deitatis habitavit, ita in Antichristo plenitudo malitiae et omnis iniquitas habitabit quia in ipso erit caput omnium malorum, scilicet diabolus.

Et Hieronymus super illud Danielis .vii.: *Quasi oculi hominis erant in cornu isto*. Hoc dicit ne putemus Antichristum ese daemonem secundum quorundam opinionem, sed unum de hominibus in quo totus Sathanas corporaliter habitaturus est.

Et Gregorius moralium .xxxi.: De tribu [T_8 196vb] Dan venturum Antichristum plurimi ferunt secundum illud: *Fiat Dan coluber in via*.

Et .xxxii.: licet Antichristus purus homo generetur, tamen immanitate crescens ad coniunctam sibi vim angelicae fortitudinis proficit.

121-123 Antichristus … occidat] Greg., *Mor.*, XXVII, 49 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, 1985, p. 1369)

124-125 Ostendet … Deus] 2Thess. 2:4 | Sicut … *127* diabolus] Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 317

128-129 Quasi … isto] Dn. 7:8 Hoc … *131* est] Hier., *In Dan.*, II, vii, 8 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 844)

132-134 De … via] Greg., *Mor.*, XXXI, 43 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 525, 2009, p. 258)

133-134 Fiat … via] Gn. 49:17

135-137 licet … proficit] Greg., *Mor.*, XXXII, 27 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 525, 2009, p. 442)

---

119 praetermittitur] praetermittatur T_6

122 huius vitae] vitae huius C

124-125 Ostendet … Deus] ostendens se quia sit Deus Q *125* deitatis] divinitatis T_8

128-131 Et … est] *in marg.* T_8

135-136 immanitate] immaniter T_8Q

Quartum capitulum

De quarto, scilicet de ipsius condicionibus, Damascenus libro quarto capitulo paenultimo: Antichristus ex fornicatione quidem generatus educabitur occulte et repente insurget et elevabit se et imperabit. Et in primordiis quidem regni sui seu tirannidis simulabit iustitiam. Cum autem fuerit dominator factus, persequitur ecclesiam Dei et manifestabit iniquitatem suam.

In secunda quoque epistola ad Thessalonicenses .ii. super illud: *Homo peccati filius perditionis*, glossa Haymonis: Antichristus dicitur *homo*, non deus, *peccati* servus et fons. *Filius perditionis*, id est diaboli, non per naturam sed per imitationem.

Et super illud Deuteronomii ultimo: *Dan fluet largiter de Basan*, glossa: id est Antichristus: satiabitur pinguedine luxuriae et omnium vitiorum.

Et super illud Danielis .xi.: *Erit in concupiscentiis feminarum*, scilicet An[$T_6$139vb]tichristus, castitatem tantum simulabit ut facilius decipere possit, ut ibidem ait Hieronymus.

Erit etiam po[C 87ra]tentissimus et ditissimus, unde glossa super illud Danieli .vii.: *Surget alius post eos*, id est post decem reges, *et ipse potentior erit prioribus et tres reges humiliabit*, scilicet regem Africae, Aegypti et Aethiopiae, quibus interfectis septem victori colla subi-

---

140-144 Antichristus … suam] Ioh. Dam., *De fide Orthodoxa (Burgundionis Versio)*, Ed. Buytaert, 1955, cap. 99, p. 376

146 Homo … perditionis] 2Thess. 2:3 *146-148* Antichristus … imitationem] Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 317

149 Dan … Basan] Dt. 33:22 *150-151* id … vitiorum] *Gloss. Ord.*, Dt. 33:22 (ad v. *Dan catulus leonis*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 1, fol. 213va

152 Erit … feminarum] Dn. 11:37 *152-154* scilicet … possit] *Gloss. Ord.*, Interlin. (ad v. *Et erit... feminarum*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 3, fol. 246rb *154* Hieronymus] Hier., *In Dan.*, IV, xi, 37-39 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 927)

156-157 Surget … humiliabit] Dn. 7:24 *156* id … reges] *Gloss. Ord.*, Dn. 7:24 (ad v. *Et alius consurget*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 3, fol. 241rb *157-158* scilicet … Aethiopiae] *Gloss. Ord.*, Interlin. Dn. 7:24 (ad v. *Et tres reges*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 3, fol. 241rb *158-159* quibus … subicient] *Gloss. Ord.*, Dn. 7:8 (ad v. *Et ecce cornu*), Ed. Strasbourg,

---

138 Quartum capitulum] *om.* T_8C

139 scilicet … condicionibus] *om.* T_6T_8 *142-143* simulabit] sublimavit C, dissimulat Q *143* persequitur] persequetur C

155 Erit] exit C *156* Surget alius] alius consurget Vg *157* humiliabit] et sermones contra excelsum loquetur et sanctos altissimi conteret et putabit quod mutare possit tempora et leges *add. et del.* T_8 *157-160* scilicet … manus] *in marg.* T_8 *158-159* subicient] subicienti C

cient et post in Iudaeam veniet et multae urbes et provinciae daturae sunt ei manus.

Augustinus .xx. De Civitate Dei capitulo .xxiii.: Vereri me sane fateor, ne in decem regibus, quos tamquam decem homines videtur inventurus Antichristus, fallamur forte, atque ille inopinatus adveniat, non existentibus tot regibus in orbe Romano. Quid enim si numero isto denario universitas regum significata est, post quos ille venturus est; sicut aliis numeris aliquibus significatur plerumque universitas.

Item Hieronymus Danielis .xi.: *Et stabit*, scilicet Antichristus, in fine mundi, de gente modica, id est de populo Iudaeorum, tam humilis atque *despectus* ut ei *non detur honor regius*, sed fraudulenter obtineat principatum *et brachia pugnantis populi*, id est Roma *expugnentur ab eo et conterantur* et hoc faciet quia simulabit se ducem foederis, id est legis et testamenti Dei. *Et ingredietur ditissimas urbes et faciet quod non fecerunt patres eius*. Nullus enim Iudaeorum praeter eum regnavit umquam in toto orbe.

Item ibidem post: *et dominabitur thesaurorum auri et argenti et in omnibus pretiosis Aegypti*.

Item .ii. ad Thessalonicenses .ii. dicitur *cuius est adventus secundum operationem Sathanae*. Glossa: Quia Antichristus, diabolo instigante et cooperante qui illum possidebit, totum faciet non tamen sine sensu ut frenetici qui culpam non habent de malis quae faciunt. *Et in omni virtute* humanae potestatis et divitiarum *et signis* minoribus *et prodigis* maioribus.

1481, Vol. 3, fol. 240vb *159-160* et[1] … manus] *Gloss. Ord.*, Interlin. Dn. 11:40 (ad v. *Et in tempore praefinito proeliabitur*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 3, fol. 246va

161-167 Vereri … universitas] Aug., *De civ. Dei*, XX, 23 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 743)

168-170 Et … regius] Dn. 11:21 *168-175* scilicet … orbe] Hier., *In Dan.*, IV, xi, 21-24 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 917) *171-172* et … conterantur] Dn. 11:22 *173-174* Et … eius] cfr. Dn. 11:24

176-177 et … Aegypti] Dn. 11:43

178-179 cuius … Sathanae] 2Thess. 2:9 *179-183* Quia … maioribus] *Gloss. Ord.*, Interlin. 2Thess. 2:9, Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1121vb. Cfr. Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 320

181-184 Et … mendacibus] 2Thess. 2:9

---

159 et[2]] *om.* C *159-160* et[3] … daturae] *in marg.* T_6

161-167 Augustinus … universitas] *in marg.* T_8 *161* Dei] *om.* C

168 stabit] glossa *add.* C *170* detur] tribuetur Vg *171* populi] *om.* Vg | Roma] romani T_8 *171-172* expugnentur … conterantur] expugnabuntur a facie eius et conterentur Vg *173* Et … urbes] abundantes et uberes urbes ingredietur Vg | *quod*] quae Vg

176-177 Item … Aegypti] *in marg.* T_8

179 Glossa] *om.* T_6T_8 *180* faciet] *in marg.* C *181* quae] *in marg.* T_6 | in] *om.* T_6

Sed *mendacibus*, Augustinus De civitate Dei .xx. libro: Dicuntur autem mendacia quia non erunt vera, sed fantastica vel quia etsi vera sint Dei [T_6 140 ra] permissione ad mendacium trahent.

Et in omni seductione iniquitatis hiis qui pereunt, glossa: Quia minis et blanditiis et omnibus aliis modis seducet eos qui perditioni dediti sunt.

Item Augustinus super Psalmum .ix.: Traditur quod Antichristus omnes reges superaturus sit [C 87rb] et solus [T_8 197ra] regnum obtenturus et in templo Dei sessurus ut deus et adeo beatus videbitur ut etiam Deus putetur, ad quod quidem per malas et nepharias artes venturus est. Impleturus nempe est omnem impietatem et nequitiam a pseudoprophetis omnibus inchoatam et signa mirabilia est facturus.

Et Gregorius Moralium .xxv.: Simulabit sanctitatem ut tradat iniquitatem.

Et .xxxiii.: Ut eos qui aperte mali sunt pertrahat, saeculare potentiam ostentat. Ut vero etiam iustos fallat, signis sanctitatem simulat.

Item Isidorus libro de numero: Antichristus de tribu Dan carnem sumet et pater in filia propria peccans maledictum infantem faciet. Et regnabit sex mensibus et tribus annis, quem Michael in monte Oliveti ubi Christus in caelum ascendit gladio ignito interficiet.

184-186 Dicuntur … trahent] Cfr. Aug., *De civ. Dei*, XX, 19 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 733), per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 320 *187* Et … pereunt] 2Thess. 2:10

187-189 Quia … sunt] *Gloss. Ord.*, Interlin. 2Thess. 2:9, Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1121vb, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 321

190-193 Traditur … putetur] Aug., *Enarr. in Ps.*, IX, 23, [Ad Ps. 9:26] (Ed. Dekkers / Fraipont, CCSL 38, 1956, p. 69) *193-194* ad … est] Aug., *Enarr. in Ps.*, IX, 24, [Ad Ps. 9:27] (Ed. Dekkers / Fraipont, CCSL 38, 1956, p. 69) *194-196* Impleturus … facturus] Aug., *Enarr. in Ps.*, IX, 24, [Ad Ps. 9:27] (Ed. Dekkers / Fraipont, CCSL 38, 1956, p. 69-70)

197-198 Simulabit … iniquitatem] Greg., *Mor.*, XXV, 34 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, 1985, p. 1259)

199-201 Ut … simulat] Greg., *Mor.*, XXXII, 25 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 525, 2009, p. 436)

202-205 Antichristus … interficiet] Ps. Isid., *Liber de numeris* (v. McNamara «The Irish Legend of the Antichrist», in: García Martínez / Luttikhuizen, *Jerusalem, Alexandria, Rome*, Leiden, 2003, p. 201-219, *specialiter* nota 6, p. 204-205)

197 tradat] *sic codd.*, trahat ad Q

199 xxxiii] *sic codd., lege* .xxxii.

Item Origenis super Matthaeum: Veritas Christus est et simulata veritas Antichristus est. Sed et omnes virtutes invenimus Christum esse et omnes virtutes simulatas Antichristum, quoniam omnes species boni quas habet Christus in se in veritate ad aedificationem hominum, habet diabolus in specie mala ad seductionem sanctorum.

Item Cassiodorus super psalmum .li.: Antichristus non tantum in auro locuples est, sed numerositate Gentium et dominatione terrarum, miraculorum quoque ostensione gaudebit honoris et potentia et simulationes iactabitur et ceteris vitiis plenus erit. Destruetur autem per Enoch et Heliam.

Item Haymon super Apocalipsim: Antichristus dicet dominum non fuisse Christum, sed Antichristum se autem Christum fatebitur et eius apostolos et omnes ministros eius fallaces. Et imitatione Christi occisum se dicet et resurrexisse post mortem.

Quintum capitulum

De quinto scilicet de eius consiliariis et praedicatoribus.

Gregorius Moralium .xiii.: Sicut incarnata veritas in praedicatione sua pauperes ydiotas et simplices elegit, sic, e contrario, ille damnatus homo, quem in fine mundi aposta[T_6 140rb]ta angelus assumit ad praedicandam falsitatem suam, astutos ac duplices atque huius mundi scientiam habentes electurus {C 87va} est.

Et .xxxiii.: Et isti eius consiliarii recte in Iob palpebris diluculi comparantur, quia prudentes saeculi eius malitiae inhaerentes, fidem quam in Christo inveniunt quasi errores noctem asserunt et vene-

---

206-211 Veritas … sanctorum] Orig. *in Matth.* 24:4-5 (Ed. Klostermann / Benz, Leipzig, 1933, p. 62); cfr. Thomas de Aquino, *Catena aurea* (Mt.), ed. Morard et coll., CNRS, 2019, CMT24,3-5 § 2 (Origenes. In Mattheum. tract. 27) [http://Gloss-e.irht.cnrs.fr] (27/09/2019). [https://gloss-e.irht.cnrs.fr, version du 25.3.1.2019]

212-215 Antichristus … erit] Cassiod., *Exp. in Psal.*, LI, 9 (Ed. Adriaen, CCSL 97, 1958, p. 476) *215-216* Destruetur … Heliam] Cassiod., *Exp. in Psal.*, LI, *conclusio psalmi* (Ed. Adriaen, CCSL 97, 1958, p. 477)

217-219 Antichristus … fallaces] Haym, *In apoc.*, IV, 13, PL117, col. 1096 *219-220* Et … mortem] Haym, *In apoc.*, IV, 13, PL117, col. 1094

223-227 Sicut … est] Greg., *Mor.*, XIII, 13 (Ed. Adriaen, CCSL 143A, 1979, p. 676)

228-233 Et[2] … nuntiare] Greg., *Mor.*, XXXIII, 57 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 538, 2010, p. 156)

---

215 iactabitur] iactabit C

221 Quintum capitulum] *om.* T_8C

225 fine] finem T_6

230 noctem] nocte T_6

rationem Antichristi verum esse mane pollicentur. Spondent enim se tenebras repellere et veritatis lucem signis clarescentibus nuntiare. Ipsi et eius praedicatores sicut oculi dicuntur quia provident, ita os vocantur quia praedicant. Et de hoc ore lampades exeunt, quia mentes audientium ad amorem perfidiae accendunt; et unde quasi per sapientiam lucent, inde per nequitiam concremant. Et sic tedae accensae [T_8 197rb] odorem quidem suavem habent, sed lumen obscurum, ita isti sanctitatis speciem sibi arrogant, sed tamen opera iniquitatis exercent et redolent per simulationem iustitiae, sed obscure ardent per perpetrationem nequitiae. Ista enim bestia, id est praedicantium multitudo, quae de terra ascendet, id est de terrena gloria superbiens, exurgens post priorem bestiam, id est Antichristum, habet duo cornua similia agni quia per hypocrisim sanctitatis eam quam in se Christus veraciter habuit singularem sibi inesse et sapientiam mentitur et vitam. Sed ut dracho loquitur, quia sub agni specie auditoribus reprobis ab eis serpentinum virus infunditur.

Et Moralium .xix.: Illos tempore Antichristi habebit ecclesia acriores persecutores quos ante reputabat suos cives et adiutores.

Et .xx. Moralium: Tempore Antichristi vituperabitur quicquid in ecclesia nunc laudatur.

Item Haymo super apocalipsim .xiii.: Ministri Antichristi simulabunt se habere innocentiam et vitam puram et doctrinam et miracula, quoniam quod Christus habuit in veritate isti habebunt in simulatione. Et per impositionem manus dare se suis Spiritum Sanctum fingent et quibusdam prestigiis agent ut illi, quibus manus imposuerint, loquantur linguis multarum gentium. Glossa [T_6 140va] Apocalipsim .xiii. super illud: *Ignem faceret de caelo descendere*: ut apostolis datus est spiritus ignis specie sic et isti dabunt spiritum malig-

233-234 Ipsi … praedicant] Greg., *Mor.*, XXXIII, 58 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 538, 2010, p. 157) *234-246* Et … infunditur] Greg., *Mor.*, XXXIII, 59 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 538, 2010, p. 157)

247-248 Illos … adiutores] cfr. Greg., *Mor.*, XIX, 56 (Ed. Adriaen, CCSL 143A, 1979, p. 1001-1002)

249-250 Tempore … laudatur] cfr. Greg., *Mor.*, XX, 43-44 (Ed. Adriaen, CCSL 143A, 1979, p. 1035-1036)

251-254 Ministri … simulatione] Haym, *In apoc.*, IV, 13, PL117, col. 1098 *254-256* Et … gentium] Haym, *In apoc.*, IV, 13, PL117, col. 1100 *257* Ignem … descendere] Apc. 13:13 *257-259* ut … ignis] *Gloss. Ord.*, Apc. 13:13 (ad v. *ignem faceret de caelo... hominum*),

235 mentes] merces T_6 *236* concremant] concremantur T_6
248 adiutores] adductores T_6
257 descendere] et tribus *add.* T_6

num specie ignis. Simulata autem resurrectionem Antichristi, iaciunt fundamentum suae praedicationis sicut et Christi apostoli fecerunt.

Sextum capitulum

De sexto scilicet de eius persecutionibus habetur Matthaeus .xxiiii.: *Erit tribulatio magna qualis numquam fuit ab* {C 87vb} *initio mundi usque modo neque fiet*, ubi dicit glossa: Quae ergo spes electis nisi gratia quae dat patientiam piis cuius potestatem demat impiis? Quanto enim erit tribulatio gravior, tanto erit brevitate moderatior.

Et ibidem Beda: Erunt autem hic mala tribus annis et dimidio tantum, ut ex dictis Danielis et Apocalipsis Iohannis conicitur. Ipse quidem Antichristus erit abhominatio desolationis de qua dicitur in eodem capitulo, qui quidem, secundum Hylarium, dicitur abhominatio quia, adversus Deum veniens, honorem Dei sibi vendicat. Desolationis autem quia bellis et seditionibus terram desolaturus est et a Iudaeis susceptus in loco sanctificationis instituetur.

Augustinus .xx. De Civitate, xxiii capitulo: Dubium non est Antichristi adversus ecclesiam saevissimum regnum futurum licet exiguo spatio temporis sustinendum —scilicet tribus annis et dimidio—, donec Dei ultimo iudicio regnum sancti accipiant sempiternum.

Et Gregorius Moralium .viii.: Modo quippe boni angeli tenent ligatum principem daemonum ne aperte in nos saeviat, sed tempore Antichristi saevire permittent.

Persecutio autem ipsius et deceptio erit multiplex scilicet per minas, per tormenta, per rationes et persuasiones, per signorum operationes, per dona et promissa et per sanctitatis et virtutis simulationes, {T_8 197va} unde Gregorius Moralium .xv.: In tribus annis

---

Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1203rb *259-260* Simulata … fecerunt] *Gloss. Ord.*, Apc. 13:12 (ad v. *adorare bestiam... plaga*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1203rb

263-264 Erit … fiet] Mt. 24:21 *264-266* Quae … moderatior] *Gloss. Ord.*, Mt. 24:22 (ad v. *et nisi breviati fuissent dies illi*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 957va *267-268* Erunt … conicitur] Beda, *In ev. S. Matth.*, 4, 24 (ad Mt. 24:22), PL92, col. 103 *268-273* Ipse … instituetur] Hil. Pict., *Comm. in Matth.*, 25, 3, PL9, col. 1053-1054

274-277 Antichristi … sempiternum] Aug., *De civ. Dei*, XX, 23 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 742) *278-280* Modo … permittent] Cfr. (?) Greg., *Mor.*, IV, 16 (Ed. Adriaen, CCSL 143, 1979, p. 174)

281-284 Persecutio … simulationes] cfr. *infra* Greg., *Mor.*, XXXIV, 25 *284-286* In … astringet] Greg., *Mor.*, XV, 72 (Ed. Adriaen, CCSL 143A, 1979, p. 797)

---

261 Sextum capitulum] *om.* T_8C
265 cuius … impiis] *om.* C
274 xx] .xx. libro *in marg.* T_6
282 per[1]] *om.* C

et dimidio omnes quos in studio vitae carnalis invenerit iugo suae dominationis astringet. Dum enim dona perversis tribuit, dum eos in hoc mundo honoribus extollit dum eorum oculis prodigia ostendit, fluxae mentes hunc in suis prodigiis admirantur et sequuntur et quem elec[T_6 140vb]ti despiciunt perversi sequentes diligunt, quia amarus est electis, sed dulcis reprobis, quia enim bonis praesentibus delectantur, potestati illius se absque retractatione subiciunt. Et Hieronymus super Danielem .xi.: Antichristus quoque deceptis multa donabit et terram suo exercitui dividet. Quos enim suo terrore subiugare non poterit, avaritia subiugabit.

Et Gregorius Moralium .xxxi.: Pensemus quae erit Antichristi tempore humanae mentis temptatio, quando pius martyr et corpus tormentis subicit et tamen ante eius oculos mirabilia tortor facit.

Et .xxxiiii.: Multi quoque [C 88ra] sapientes et acuti et etiam iusti tunc vel persuasionibus capti vel minis territi vel cruciatibus fracti Antichristi se potestati ac ditioni iniqua Operatione subicient et blandimento adulationis substernent. Multi etiam qui sibi videntur fortes Antichristi persecutione corruent et multi qui se reputant debiles Dei auxilio permanebunt.

Ut autem dicit Isidorus .viii. libro Ethimologiarum: Antichristus templum Domini Ierosolimis reparare et omnes legis caerimonias restaurare temptabit.

Et secunda ad Thessalonicenses .ii., glossa Haymonis dicit: Antichristus nascetur quidem in Babilone de tribu Dan iuxta prophetiam Iacob et cum venerit Ierosolimam circumcidet se dicens Iudaeis: Ego sum Christus vobis in lege promissus. Tunc confluent ad eum omnes Iudaei et reaedificabunt templum a Romanis destructum. Sedebitque ibi dicens se esse deum.

286-290 Dum … reprobis] Greg., *Mor.*, XV, 71 (Ed. Adriaen, CCSL 143A, 1979, p. 796) *290-291* quia … subiciunt] Greg., *Mor.*, XV, 72 (Ed. Adriaen, CCSL 143A, 1979, p. 797) *292-294* Antichristus … subiugabit] Hier., *In Dan.*, IV, xi, 37-39 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 928)

295-297 Pensemus … facit] Greg., *Mor.*, XXXII, 24 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 525, 2009, p. 434)

298-301 Multi … substernent] Greg., *Mor.*, XXXIV, 25 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, in Sources Chrétiennes 538, 2010, p. 223-224)

304-306 Antichristus … temptabit] Isid., *Etym.*, VIII, xi, 22 (Ed. Lindsay, Oxford, 1911) *307-312* Antichristus … deum] Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 317

291-294 Et … subiugabit] *in marg.* T_8

295 xxxi] *sic codd.*

299 vel … territi] *om.* T_6

307-309 Antichristus … et] *in marg.* T_8 *310* confluent] fluent T_6

Ut enim ait Gregorius .xxix. moralium: *Vesperum super filios terrae consurgere* Dominus facit, quia infidelibus Iudeorum cordibus terrena et non caelestia requirentibus ideoque a perspicienda luciferi nostri claritate Excaecatis dominari Antichristum eorum merito exigente permittit. Et dum praeesse sibi vesperum expetunt, subsequentis damnationis aeterna nocte merguntur, unde Dominus in Evangelio: *Ego veni in nomine Patris mei et non accepistis me; alius veniet in nomine suo et illum accipietis*. Et apostolus, secunda Thessalonicenses, .ii.: *Ideo mittet illis Deus operationem erroris ut credant mendacio*.

Methodius martyr, de quo loquitur [$T_6$141ra] Hieronymus super finem .xii. Danielis: Antichristus nascetur in Corrozaym et nutrietur in Bethsayda et regnabit in Capharnaum. Ideoque Christus hiis civitatibus in Matthaeo est specialiter comminatus facietque signa multa et prodigia: caeci namque videbunt, surdi audient, claudi ambulabunt, daemoniaci curabuntur, convertet solem in tenebras et lunam in sanguinem. Post haec mittentur Helias et Enoch qui ostendent eum mendacem esse coram omnibus hominibus. Unde gentes videntes eum confusum et eius seductionem increpatam a famulis Dei fugient ab eo et adhaerebunt iustis illis. Videns igitur seductor ille [C 88rb] se durissime increpatum et ab omnibus contemptum, interficiet viros illos. Tunc apparebit adventus filii hominis et veniet in nubibus cum gloria caelesti et interficiet eum Dominus spiritu oris sui. [T_8 197vb]

Septimum capitulum

De septimo scilicet de eius interitu et perditione habetur secunda ad Thessalonicenses .ii.: *Revelabitur ille iniquus* —id est Antichristus— *quem Dominus interficiet spiritu oris sui*. Glossa: Praecepto et vir-

---

313-314 Vesperum … consurgere] cfr. Iob. 38:32 *313-321* Vesperum … mendacio] Greg., *Mor.*, XXIX, 75 (Ed. Adriaen, CCSL 143B, 1985, p. 1487-1488) *319-320* Ego … accipietis] Ioh. 5:43 *320-321* Ideo … mendacio] 2Thess. 2:11

322-323 de … Danielis] Hier., *In Danielem*, IV, xii, 13 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 944) *323-335* Antichristus … sui] Ps. Methodius, 14 (Ed. Sackur, 1898, p. 93-95)

338-339 Revelabitur … sui] 2Thess. 2:8 *339-342* Praecepto … procedit] *Gloss. Ord.*, 2Thess. 2:8 (ad v. *spiritu oris*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1121vb; cfr. Petr. Lomb., *in ep.*

---

317 praeesse] post esse T_6 *320* apostolus] apocalipsis C | Ideo] *om.* T_6

322-323 martyr … Danielis] *in marg.* T_8 *323* Corrozaym] corrozaym C *324* regnabit] migrabit T_6 *335* sui] iustus (?) ***** filius Dei se necare fatetur *and*(?) *p* scilicet iudei(?) *in marg.* T_6

336 Septimum capitulum] *om.* T_8C

tute, id est potentia iussionis suae sive per se sive per Michaelem occidet eum, vel spiritu oris sui, id est virtute Spiritus Sancti, qui ab eo procedit. Sequitur: *et destruet illustratione adventus sui*. Glossa: Quo modo tenebrae fugantur solis praesentia, ita Dominus destruet Antichristum cum membris suis et hoc illustratione adventus sui, id est in claro adventu suo.

Item Haymo ibidem: Occidetur Antichristus, ut doctores tradunt, in monte Oliveti in papilione et solio suo in illo loco contra quem Dominus ascendit ad caelos.

Et Danielis .xi. super illud *Figet tabernaculum suum in Aphedno etc.* dicit Hieronymus: Ibi incipiunt Iudaeae provinciae montana consurgere, qui quidem locus est intra duo maria scilicet mare Mortuum ab oriente et mare Magnum, in cuius litore sunt Caesarea et Gaza sitae. Denique inde se erigens usque ad montis Oliveti verticem veniet qui quidem «inclitus» vocatur quia inde Dominus ad caelos ascendit. *Et nullus ei*, scilicet Antichristo, *auxiliabitur* [T_6 141rb] contra ei se Domino saeviente. Periturus ibidem asseritur iuxta vaticinium Isaiae. Historicus: Audietur enim vox in aere dicens: Morere. Et statim fulminabitur.

Glossa Haymonis .ii. Thessalonicenses .ii.: Illo autem interfecto non statim veniet Christus, sed ut ex libro Danielis intelligitur electis qui titubaverunt in persecutione illa, ut idem dicit, .i. Th .v., concedentur ad paenitentiam dies .xlv.. Quantum autem Dominus post venturus sit penitus ignoratur. Augustinus in secunda epistola ad Esichium: Non enim post quantum temporis hoc futurum sit, sed quomodo futurum sit opus est scire, sicut apostolus hic dicit: ne *sicut fur in nocte* veniens imparatos eos qui non vigilant comprehen-

---

Paul, 2Thess 2, PL 192, col. 320 *342* et … sui] 2Thess. 2:8 *342-345* Quo … suo] Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 320; cfr. *Gloss. Ord.*, 2Thess. 2:8 (ad v. *spiritu oris*), Ed. Strasbourg, 1481, Vol. 4, fol. 1121vb

346-348 Occidetur … caelos] Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 320

349 Figet … etc] Dn. 11:45 *350-357* Ibi … Isaiae] Hier., *In Danielem*, IV, xi, 45 (Ed. Glorie, CCSL 75A, 1964, p. 933-935) *355* Et … auxiliabitur] *ibidem* *357-358* Audietur … fulminabitur] Petr. Com., *Hist. schol.*, Dn., XII, PL198, col. 1465

359-363 Illo … ignoratur] Haym, *in ep. Paul.*, 2Thess. 2, per Petr. Lomb., *in ep. Paul*, 2Thess 2, PL 192, col. 320 *364-369* Non … iudicabitur] Aug., *Epist.*, CXCIX, 8-9 (Ed. Goldbacher, CSEL 57, 1911, p. 251-252) *366* sicut … nocte] 1Thess. 5:2

---

341 occidet] occiderit T_8

347 illo loco] loco illo C

349 xi] .xii. T_8 | Aphedno] Aphemo C *355* nullus] nemo Vg

359 Haymonis … ii²] *in marg.* T_8 *360* intelligitur] concedentur *add. et del.* T_8 *361-362* qui … concedentur] *in marg.* T_8 *363-369* Augustinus … iudicabitur] *in marg.* T_8

dat; in quo enim quemque inveniet suus novissimus dies [C 88va] in hoc eum comprehendet mundi novissimus dies, quia qualis in die isto quisque moritur, talis in dies illo iudicabitur.

Augustinus .xx. De civitate, capitulo .xxx.: In extremo iudicio vel circa illud has res didicimus esse venturas, Helian Tesbiten, fidem Iudaeorum, Antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque direptionem, mundi conflagrationem eiusdemque renovationem. Quae omnia quidem ventura esse credendum est; sed quibus modis et quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum valet hominum consequi intelligentia. Existimo tamen eo quo a me commemorata sunt ordine esse ventura.

Et ibidem capitulo secundo: In die autem ultimo divini iudicii non solum quaecumque tunc iudicabuntur, verum autem quaeque ab initio iudicata et quaecumque usque ad illud tempus ad hoc iudicanda sunt apparebunt esse iustissima.

Et in capitulo .xiiii.: Quaedam vis erit divina, qua fiet ut cuique opera sua, vel bona vel mala, cuncta in memoriam revocentur et mentis intuitu mira celeritate cernantur, ut accuset vel excuset scientia conscientiam atque ita simul et omnes et singuli iudicentur. Quae vis divina libri nomen accepit.

Et capitulo .xxvii.: In iudicio igitur illo non indiget testibus, sed convincet Dominus sine ulla sermonis prolixitate ipsas conscientias dabitque malis perpetuum supplicium. Electis vero aeternae be[T_6 141va]atitudinis praemium. Quod nobis concedat Iesus Christus, iudex omnium qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat per infinita saecula saeculorum. Amen. Explicit.

367-369 in … iudicabitur] Aug., *Epist.*, CXCIX, 2 (Ed. Goldbacher, CSEL 57, 1911, p. 246)

370-378 In … ventura] Aug., *De civ. Dei*, XX, 30 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 757-758)

379-382 In … iustissima] Aug., *De civ. Dei*, XX, 2 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 701)

383-387 Quaedam … accepit] Aug., *De civ. Dei*, XX, 14 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 724)

388 capitulo xxvii] cap. 26 *388-389* In … conscientias] Aug., *De civ. Dei*, XX, 26 (Ed. Dombart / Kalb, CCSL 48, 1955, p. 750)

---

383 qua] quaeque C

393 Amen Explicit] *om.* T_8 | Explicit] *om.* C

INDEX AUCTORITATUM

Secundum auctoritates

AUGUSTINUS HIPPONENSIS
De Civitate Dei
XVIII, 53: cap. 1
XX, 19: cap. 3 app
s.v. "nativitate" (v. Petrus Lombardus); cap. 4 (v. Petrus Lombardus)
XX, 2: cap. 7
XX, 14: cap. 7
XX, 23: cap. 4; cap. 6
XX, 26: cap. 7
XX, 30: cap. 7
XXII, 30: *prologus* (2x)
Enarrationes in Psalmos
IX, 23: cap. 4
IX, 24: cap. 4 (x2)
Epistolae
CXCVII, 2-4: cap. 1
CXCIX, 2: cap. 7
CXCIX, 8-9: cap. 1; cap. 7

BEDA VENERABILIS
In evangelium S. Matthaei
4, 24 (ad Mt. 24:22): cap. 6

BERNARDUS CLAREVALLENSIS
Sermones in Canticum Canticorum
XXXIII, 14-16: prologus

CASSIODORUS
Expositio in psalmos
LI, 9: cap. 4
LI, *conclusio psalmi*: cap. 4

GLOSSA ORDINARIA

Ad Dt. 33:22: cap. 4
Ad Dn. 7:8: cap. 3; cap. 4
Ad Dn. 7:24: cap 4
Ad Dn. 11:37: cap. 3; cap. 4
Ad Dn. 11:40: cap. 4
Ad Mt. 24:22: cap. 6
Ad 2Thess. 2:4: cap. 3 (v. Petrus Lombardus)
Ad 2Thess. 2:8: cap. 7 (v. Petrus Lombardus)
Ad 2Thess. 2:9: cap. 4 (v. Petrus Lombardus)
Ad 2Thess. 2:10: cap.4 (v. Petrus Lombardus) Ad Apc. 7:5: cap. 3 Ad Apc. 13:12: cap. 5 Ad Apc. 13:13: cap. 5

GREGORIUS MAGNUS
Moralia in Iob
IV, 16?: cap. 6
XIII, 13: cap. 5
XIX, 56: cap. 5
XV, 71: cap. 6
XV, 72 (x2): cap. 6
XX, 43-44: cap. 5
XXV, 34: cap. 4
XXVII, 49: cap. 3
XXIX, 75: cap. 6
XXXI, 43: cap. 3
XXXII, 24: cap. 6
XXXII, 25: cap. 4
XXXII, 27: cap. 3
XXXIII, 57-59: cap. 5
XXXIV, 7: cap. 2
XXXIV, 25: cap. 6

HAYMO
Ad 2Thess 2:3: cap. 2; cap. 4 (v. Petrus Lombardus)
Ad 2Thess 2:4 (x2): cap. 3; cap. 6 (v. Petrus Lombardus)

Ad 2Thess 2:8 (x2): cap. 7 (v. Petrus Lombardus)
In apc., IV, 13 (x2): cap. 4
In apc., IV, 13 (x2): cap. 5

Hieronymus Stridonensis
In Danielem
II, VII, 7-8: cap. 2; cap. 3 app *s.v.* «nativitate»
II, VII, 8: cap. 3
IV, XI, 37-39: cap. 4
IV, XI, 21-24: cap. 4
IV, XI, 37-39: cap. 6
IV, XII, 13: cap. 6

Hilarius Pictaviensis
Commentarius in Matthaeum 25, 3: cap. 6

Iohannes Damascenus
De Fide Orthodoxa (Burgundionis Versio), 99: cap. 3; cap. 4

Isidorus Hispalensis
Quaestiones in vetus testamentum
In Genesin, 31, 35: cap. 3
Etymologiarum Libri XX
VIII, xi, 22: cap. 6

Ps. Isidorus
Liber de numeris: cap. 4

Ps. Methodius
14: cap. 6

Origenes
In Matthaeum, 24:4-5: cap. 4 (v. Thomas de Aquino)

Petrus Comestor
Historia Scholastica
Historia libri Danielis, XII: cap. 7

Petrus Lombardus
In epistolas Pauli
2Thess. 2:3: cap. 2 [Haymo]; cap. 4 [Haymo]
2Thess. 2:4: cap. 3 (x2) [Glossa; Haymo]; cap. 6 [Haymo]
2Thess. 2:7: cap. 3 app. *s.v.* «nativitate» [Augustinus]
2Thess. 2:8 (x4) cap. 7 [Glossa x2; Haymo x2]
2Thess. 2:9: cap. 4 (x2) [Glossa; Augustinus]
2Thess. 2:10: cap. 4 [Glossa]

Thomas de Aquino
Catena Aurea
In Matt. 24:3-5: cap. 4 (v. Origenes)

Secundum capitula

Prologus:

Augustinus Hipponensis
De civ. Dei, XXII, 30 (x2)

Bernardus Clarevallensis
Serm. in Cant., XXXIII, 14-16

Capitulum I (de incertitudine temporis adventus Antichristi)

Augustinus Hipponensis
De civ. Dei, XVIII, 53
Epist., CXCVII, 2-4
Epist., CXCIX, 8-9

Capitulum II (de signis Antichristi adventum praecedentibus)

Gregorius Magnus
Mor., XXXIV, 7

HAYMO
Ad 2Thess 2:3 [Petr. Lomb.]

HIERONYMUS STRIDONENSIS
In Dan., II, VII, 7-8

Capitulum III (de Antichristi conceptione et nativitate)

GLOSSA ORDINARIA
Ad Dn. 7:8
Ad Dn. 11:37
Ad 2Thess. 2:4 [Petr. Lomb.]
Ad Apc. 7:5

GREGORIUS MAGNUS
Mor., XXVII, 49
Mor., XXXI, 43
Mor., XXXII, 27

HAYMO
Ad 2Thess 2:4 (x2) [Petr. Lomb.]

HIERONYMUS STRIDONENSIS
In Dan., II, vii, 8

IOHANNES DAMASCENUS
De Fide Orthodoxa (Burgundionis Versio), 99

ISIDORUS HISPALENSIS
Quaest. in vet. test.,
In Gen., 31, 35

Cap. III. App. *s.v.* «nativitate»:

AUGUSTINUS HIPPONENSIS
De civ. Dei, XX, 19 [Petr. Lomb. In ep. Paul. 2Thess. 2:7]

HIERONYMUS STRIDONENSIS
In Dan. II, VII, 7-8

Capitulum IV (de Antichristi conditionibus)

AUGUSTINUS HIPPONENSIS
De civ. Dei, XX, 19 [Petr. Lomb. In ep. Paul. 2Thess. 2:9]
De civ. Dei, XX, 23
Enarr. in Psalm., IX, 23
Enarr. in Psalm., IX, 24 (x2)

CASSIODORUS
Exp. in psalm., LI, 9
Exp. in psalm., LI, *conclusio psalmi*

GLOSSA ORDINARIA
Ad Dt. 33:22
Ad Dn. 7:8
Ad Dn. 7:24
Ad Dn. 11:37
Ad Dn. 11:40
Ad 2Thess. 2:9 [Petr. Lomb.]
Ad 2Thess. 2:10 [Petr. Lomb.]

GREGORIUS MAGNUS
Mor., XXV, 34
Mor., XXXII, 25

HAYMO
2Thess. 2:3 [Petr. Lomb.]
In apc., IV, 13 (x2)

HIERONYMUS STRIDONENSIS
In Dan., IV, XI, 37-39
In Dan., IV, XI, 21-24

IOHANNES DAMASCENUS
De Fide Orthodoxa (Burgundionis Versio), 99

PS. ISIDORUS
Liber de numeris

Origenes
In Matth. 24:4-5 [Thomas de Aquino, Cat. Aur., In Matt. 24:3-5]

Capitulum V (de Antichristi consiliariis et praedicatoribus)

Glossa Ordinaria
Ad Apc. 13:12
Ad Apc. 13:13

Gregorius Magnus
Mor., XIII, 13
Mor., XIX, 56
Mor., XX, 43-44
Mor., XXXIII, 57-59

Haymo
In apc., IV, 13 (x2)

Capitulum VI (de Antichristi persecutionibus)

Augustinus Hipponensis
De civ. Dei, XX, 23

Beda Venerabilis
In ev. S. Matth., 4, 24 (ad Mt. 24:22)

Glossa Ordinaria
Ad Mt. 24:22

Gregorius Magnus
Mor., IV, 16?
Mor., XV, 71
Mor., XV, 72 (x2)
Mor., XXIX, 75
Mor., XXXII, 24
Mor., XXXIV, 25

Haymo
Ad 2Thess 2:4 [Petr. Lomb.]

Hieronymus Stridonensis
In Dan., IV, XI, 37-39
In Dan., IV, XII, 13

Hilarius Pictaviensis
Comm. in Matth., 25, 3

Isidorus Hispalensis
Etym., VIII, XI, 22

Ps. Methodius 14

Capitulum VII (de Antichristi interitu et perditione)

Augustinus Hipponensis
De civ. Dei, XX, 2
De civ. Dei, XX, 14
De civ. Dei, XX, 26
De civ. Dei, XX, 30
Epist., CXCIX, 2
Epist., CXCIX, 8-9

Glossa Ordinaria
Ad 2Thess. 2:8 (x2) [Petr. Lomb.]

Haymo
Ad 2Thess 2:8 (x2) [Petr. Lomb.]

Petrus Comestor
Hist. Schol., Hist. lib. Dan., XII

INDEX BIBLICUS

Secundum libros biblicos

Gn. 49:17: cap. 3 (x2)
Dt. 33:22: cap. 4
Dn. 7:7-8 (cfr.): cap. 2
Dn. 7:8: cap. 3
Dn. 7:24: cap. 4
Dn. 11:21-22: cap. 4
Dn. 11:24 (cfr.): cap. 4
Dn. 11:37: cap. 3; cap. 4
Dn. 11:43: cap. 4
Dn. 11:45: cap. 7
Iob 38:32 (cfr.): cap. 6
Iob 41:13: cap. 2
Mt. 13:40;49 (cfr.): cap. 3
Mt. 24:21: cap. 6
Ioh. 5:43: cap. 6
Act. 1:7 (cfr.): *prologus*; cap. 1 (x2)
Act. 1:6-7 (cfr.): cap. 1
1Thess. 5:1: cap. 1
1Thess. 5:2: cap. 7
2Thess. 2:3: cap. 2; cap. 4
2Thess. 2:4: cap. 3
2Thess. 2:8 (cfr.): cap. 1
2Thess. 2:8 (x2): cap. 7
2Thess. 2:9: cap. 4
2Thess. 2:10: cap. 4
2Thess. 2:11: cap. 6
Apc. 13:13: cap. 5

Secundum capitula

Prologus:

Act. 1:7 (cfr.)

Capitulum I (de incertitudine temporis adventus Antichristi)

Act. 1:7 (cfr.) (x2)
Act. 1:6-7 (cfr.)
1Thess. 5:1
2Thess. 2:8 (cfr.)

Capitulum II (de signis Antichristi adventum praecedentibus)

Dn. 7:7-8
Iob 41:13
2Thess. 2:3

Capitulum III (de Antichristi conceptione et nativitate)

Gn. 49:17 (x2)
Dn. 7:8
Dn. 11:37
Mt. 13:40;49 (cfr.)
2Thess. 2:4

Capitulum IV (de Antichristi conditionibus)

Dt. 33:22
Dn. 7:24
Dn 11:21-22
Dn. 11:24 (cfr.)
Dn 11:37
Dn 11:33
2Thess 2:3
2Thess 2:9
2Thess 2:10

Capitulum V (de Antichristi consiliariis et praedicatoribus)

Apc. 13:13

Capitulum VI (de Antichristi persecutionibus)

Iob 38:32 (cfr.)
Mt. 24:21
Ioh. 5:43
2Thess. 2:11

Capitulum VII (de Antichristi interitu et perditione)

Dn. 11:45
1Thess. 5:2
2Thess. 2:8

Núria Jornet-Benito – Irene Brugués Massot
Universitat de Barcelona *Servei d'Arxius de la Federació Catalana*
IRCVM *de Monges Benedictines*

SIS CARTES DE REINES I INFANTES AL MONESTIR DE SANT ANTONI I SANTA CLARA DE BARCELONA: UNA TIPOLOGIA DOCUMENTAL A L'ARXIU MONÀSTIC I ELS VINCLES AMB LES DONES DE LA CORONA CATALANOARAGONESA*

Six letters from the queens and "infantes" to the monastery of Sant Antoni and Santa Clara of Barcelona: a documentary typology in a monastic archive and a link with the women of the Catalan-Aragonese crown

Resum: L'article edita i analitza les cartes de les reines d'Aragó que es conserven al fons del monestir de Santa Clara de Barcelona (Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat) des de dues perspectives connectades: d'una banda, per situar-les en el context d'un fons monàstic, el seu tractament i visibilitat; de l'altra, com a vehicle de la relació que va establir-se entre diverses sobiranes i també infantes amb aquest monestir de clarisses de la ciutat de Barcelona. En el primer aspecte, es dona valor a l'edició de les cartes, sovint oblidades en l'edició dels corpus diplomàtics, i en l'anàlisi del seu tractament arxivístic al llarg del temps per part de la mateixa institució. En el segon, s'integra la correspondència emesa per la sobirana en el context de la seva acció reginal, o reginalitat, que inclou molt sovint un element de promoció monàstica.

Mots clau: Monestirs, reginalitat, cartes, arxiu monàstic, reines.

Abstract: This article presents a transcription and analysis of the contents of the correspondence of the queens of Aragon, which is preserved in the archival collection from the monastery of Santa Clara of Barcelona (Archive of the Monastery of Sant Benet de Montserrat). The analysis is carried out from two connected perspectives: firstly, by situating the letters in the context of a monastic archival collection, their treatment and visibility; secondly, by showing how they served as a vehicle for the relationship between the different sovereigns – and also "infantes" – and this monastery of the Poor Clares in the city of Barcelona. In the first case, importance is given to the transcription of the letters, which have often been lost among the diplomatic corpus, and to the analysis of their archival treatment over time by the institution itself. In

* Aquests text i la investigació que es deriva s'inclou en el projecte d'I+D *Paisajes monásticos. Representaciones y virtualizaciones de las realidades espirituales y materiales medievales en el Mediterráneo Occidental (siglos VI-XVI)* del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades, PGC2018-095350-B-100.

the second case, the correspondence issued by each sovereign is viewed in the context of her reginal action, or queenship, which frequently includes the promotion of the monastic communities.

Keywords: Monasteries, queenship, letters, monastic archive, queens.

Introducció

Reines de la Corona d'Aragó, monestirs de clarisses, cartes i arxius monàstics i conventuals són termes que situen aquest article en un context historiogràfic que apropa dos àmbits: el de la història medieval, que ha vist en les últimes dècades desenvolupar una potent línia d'investigació centrada en el poder, autoritat i acció de les reines medievals; i una recerca centrada en la potencialitat de les cartes, en el seu sentit de comunicació interpersonal però també en la seva significació política, i en la història dels arxius, en el que implica de coneixement del tractament documental i de les pràctiques arxivístiques per a la recerca històrica.

L'objectiu principal d'aquest text és per tant mostrar la confluència en el valor donat a la carta, com a tipologia documental ben present als arxius —i en aquest cas als arxius monàstics— i entenent-la també com a vehicle per exemplificar la relació entre les reines i els monestirs. Els objectius més específics se situen a dos nivells: per una banda, presentar les cartes de les reines conservades a l'arxiu monàstic, el seu nombre, el seu tractament i lloc en el fons; per l'altra, les figures, reines i infantes, que són al darrere de les cartes i la seva relació amb la comunitat monàstica. Finalment, la transcripció i edició de les cartes permetrà donar a conèixer el contingut dels documents i visualitzar una de les tipologies documentals de l'arxiu. Juntament amb aquestes sis cartes, l'altra font majoritàriament utilitzada seran els inventaris, registres i manuals que va confeccionar l'arxiver Sebastià Roger quan, a la dècada del 1590, reorganitzà l'arxiu de la comunitat i li donà carta de naturalesa amb un espai, unes instal·lacions, un procediment de descripció i accés i unes germanes arxiveres responsables.

L'espai on se situa aquesta confluència és el monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, primer de l'orde de santa Clara en terres catalanes, fundat el 1236 a partir d'una demanda al papa per part d'un grup de «*sorores penitentium*» per constituir-se en comunitat de «*pauperem monialum inclusarum ordini Sancti Damiani*».[1] El context fundacional ens acosta per tant a un moment en

1. El papa Gregori IX exhorta els ciutadans de Barcelona a fer almoina a Berenguera d'Antic, Guilleuma de Polinyà i deu germanes penitents més que desitgen edificar un monestir en un feu propi, per viure-hi sota la regla i l'orde de les monges pobres tancades de Sant Damià, 18 febrer 1236 (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 179). Irene Brugués – Núria Jornet-Benito – Coloma Boada (dirs.), *Diplomatari de la col·lecció del monestir de Santa Clara de Barcelona (1039-1241)*, Barcelona, Fundació Noguera 2019, núm. 213, 401-402.

què un grup de dones religioses, amb un perfil proper a les beguines-beates o al de la religiositat informal, s'apropen a l'espiritualitat mendicant i a la proposta de Clara d'Assís i de les primeres damianites; un espai i una pràctica religiosa que es regularitza amb l'acostament a una proposta més reglada. La comunitat s'enclavarà de manera significativa en l'entramat urbà, patrimonial i devocional de la Barcelona de la segona meitat del segle XIII, constituint un dels agents que contribuïren al creixement econòmic i urbà cap a les viles noves que creixien des dels vells murs de la Barcelona romana (en concret a la zona de llevant de Barcelona, pròxima al rec comtal i al mar). La llegenda fundacional de l'arribada de dues dones, Agnès i Clara, deixebles i familiars de la mateixa santa Clara, i el culte desenvolupat des de la fi del segle XV al seus cossos tinguts per sants i amb capacitats taumatúrgiques, acabarien de situar aquest centre en la topografia espiritual de la Barcelona de l'època. Dos episodis de la seva història destaquen als segles moderns i contemporanis; el pas de la comunitat a la regla de sant Benet (c. 1513) i els dos grans trasllats en el seu emplaçament: el primer, de l'enclavament fundacional al Barri de la Ribera a les dependències del Palau Reial de Barcelona a causa de la destrucció de l'edifici monàstic amb motiu de la Guerra de Successió i la construcció de la Ciutadella (1718); i el segon, a la postguerra, amb la instal·lació a la muntanya de Montserrat (1952).[2]

Les cartes en el fons monàstic

Els sis documents que editem corresponen al primer plec (número 783) de la sèrie correspondència del grup de sèries de comunitat del fons del monestir de Santa Clara de Barcelona (MSCB), conservat avui dia a l'Arxiu del monestir de Sant Benet de Montserrat (AMSBM) de resultes de la unió el 1952 de les comunitats de Sant Benet de Mataró (1881-1952) i Santa Clara de Barcelona (*c*. 1236-1952) en la fundació del cenobi femení benedictí de Sant Benet.

Si bé la classificació, ordenació i instal·lació del fons de l'AMSBM i el plec 783 de cartes reials en la sèrie de correspondència respon a l'actuació arxivística que a l'inici del segle XXI van dur a terme la professora Núria Jornet-Benito i

2. Per a la història d'aquesta comunitat vegeu: Núria Jornet-Benito, *El monestir de Sant Antoni de Barcelona: l'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses catalanes* (Scripta et Documenta, 76), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007; Núria Jornet-Benito, «Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, 1513: de clarisas a benedictinas, un paso a esclarecer», *Itinerantes: revista de Historia y Religión,* 2 (2012), 171-189; Museu d'Història de Barcelona, *Monestirs urbans en temps de guerra: Sant Pere de les Puel·les i Santa Clara de Barcelona, 1691-1718* (Llibrets de sala 17), Barcelona, Ajuntament de Barcelona 2014; Irene Brugués Massot, «Els monestirs de benedictines de Barcelona al tombant dels segles XVII-XVIII a través dels seus arxius», dins *L'Església a Catalunya durant la guerra de Successió*, Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat 2015, 177-195; Brugués – Jornet-Benito – Boada, *Diplomatari.*

la germana-arxivera Coloma Boada en aquest arxiu,[3] el fons presenta elements de dues actuacions arxivístiques anteriors, fetes quan l'arxiu encara era l'arxiu del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona. Precisament, la unió de les sis cartes reials en aquest plec 783 és resultat d'una d'aquestes actuacions. I és que, tan important és el contingut del document, la informació que conté i per la qual va ser escrit, com tota aquella informació que emana del seu suport i del seu context de producció i gestió.

Per això, no només és necessari estudiar les dades que ens transmet el contingut d'aquestes cartes, en aquest cas la informació relativa a les relacions entre les abadesses i monges d'aquesta comunitat monàstica i les dones de la casa reial d'Aragó (reines i infantes), sinó que també cal aturar-se en el document en si i el seu tractament, ús i conservació en la institució receptora.

Pel que fa als documents editats i a la seva tipologia documental, cartes reials, res de nou podem dir respecte a tot el que ja han analitzat detalladament els diversos estudis existents sobre la producció documental de la cancelleria reial de la corona catalanoaragonesa.[4] De les sis cartes reials, quatre de les cinc primeres són cartes closes amb el segell secret de la reina —en alguns casos l'anular, les traces del qual encara es conserven en part—, mentre que la darrera és una carta oberta en forma de circular dirigida a tots els oficials de la corona.[5] Les seves característiques formals no difereixen de les pròpies d'aquests documents en la seva cronologia.

Ara bé, per entendre la importància d'aquesta documentació per la comunitat de monges de Santa Clara de Barcelona, cal observar quina gestió i conservació se'n va fer a posteriori des de l'entitat receptora.

Les sis cartes es troben avui dia reunides en un plec juntament amb trenta documents més, la majoria cartes reials emeses per la cancelleria reial de la corona catalanoragonesa —pels seus reis, infants o batlles generals— entre 1279 i 1663, però també algunes còpies de cartes d'època moderna enviades pel monestir de Santa Clara al rei en relació amb diversos assumptes. Aquests documents disposats en ordre cronològic en un mateix plec pel fet de ser correspondència emesa per la corona o enviada al rei, responen a una actuació arxivística de tipus historicista duta a terme per la germana-arxivera Plàcida Genescà entre la fi del segle XIX i l'inici del segle XX. Així s'identifica per la

3. Vegeu l'actuació a Núria Jornet-Benito, *Guia de l'Arxiu del monestir de Sant Benet de Montserrat*, Montserrat, Monestir de Sant Benet de Montserrat 2008. En línia *https://www.acub.cat/wp-content/uploads/2021/05/2010_GuiaAMSBM.pdf* [01/10/2021].

4. Entre molts d'altres, els consultats per aquest article: M. Josepa Arnall i Juan – Anna Gironella i Delgà, *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515, 1517-1713)*, Barcelona, Fundació Noguera 2000 i María Luz Mandingorra Llavata, «Al servicio del rey. Sobre la carta real diplomática de la corona de Aragón (1336-1458)», *Anuario de Estudios Medievales*, 47/2 (2017), 647-677.

5. La carta d'Elionor de Castella al monestir de Santa Clara (núm. 2 de la present edició) es conserva en tan mal estat que no permet identificar quina tipologia de carta és i quin segell es va utilitzar.

constatació de l'escriptura manuscrita d'aquesta monja-arxivera en el títol de la portada del plec «Cartas reals en papel del archivo del monasterio de Santa Clara de Barcelona», i en el seu mateix número o signatura arxivística «793»; també en les signatures arxivístiques escrites en tinta negra i entre dos punts al vers de cada carta o en la indicació al dors de cada document de la data de redacció i, en algunes ocasions, el regest del seu contingut o de la seva classificació i instal·lació a l'arxiu, com «coses comunes del nº CXVIIII». De fet, les signatures arxivístiques actuals de tots els documents del fons, algunes agrupacions documentals (com el mateix plec de les cartes reials, però també el plec 769 d'«Autènticas y privilegis»,[6] els volums 505 i 506 de «Dotalicios»,[7] el volum 790 de canvi d'estabilitat de monges,[8] el 831 d'assumptes relatius a la Congregació Claustral Benedictina Tarraconense i Cesaraugustana,[9] el 471 de pèrdues patrimonials[10] o el 640 de desapropis,[11] entre d'altres) i l'elaboració i disposició de la col·lecció de pergamins, responen a l'actuació que la germana Plàcida Genescà dugué a terme ara fa més de cent anys.[12] Una actuació caracteritzada per la classificació i agrupació temàtica, per tipologies documentals i per suports de la documentació del fons.

Amb posterioritat a aquesta intervenció i abans de la d'inici del segle XXI, els anys setanta del segle XX, alguna de les monges arxiveres del monestir de Sant Benet de Montserrat va segellar el vers de totes les cartes reials (també pergamins, cartes de professió de les monges, cartes de confirmació d'abadesses… i la majoria de la documentació del fons) amb un segell de tinta blava amb la inscripció «Monestir de Sant Benet de Montserrat –arxiu–». Una actuació que volia garantir la no dispersió o pèrdua de la documentació d'arxiu

6. *Rescritos pontificios. Autèntiques, privilegis i cartes germandat*, 1587-1906 (CAT AMSBM MSCB Culte públic núm. 769).

7. *Documentos referentes a la pensión vitalicia que de las reales limosnas disfrutaban algunas religiosas*, 1592-1830 (CAT AMSBM MSCB Dots monges núm. 505) i *Cartas de pago otorgadas por religosas por el recibo de su dote*, 1856-1903 (CAT AMSBM MSCB Dots monges núm. 506).

8. Plec de documents relatius al canvi d'estabilitat de monges entrants o sortints del monestir de Santa Clara de Barcelona, 1681-1858 (CAT AMSBM MSCB Congregació Claustral Tarraconense núm. 790).

9. *Asuntos del monasterio con los presidentes de nuestra Congregación Claustral Tarraconense y Cesaraugustana*, [1673-1909] (CAT AMSBM MSCB Congregació Claustral Tarraconense núm. 831).

10. *Perdidas y perjuicios que el real monasterio de Santa Clara de Barcelona han sufrido con motivo del último sitio de 1714, de las cuales dimana su miseria*, 1615-1890 (CAT AMSBM MSCB Ciutadella núm. 471).

11. Memorial de desapropis i càrrecs, s. XIV – 1834 (CAT AMSBM MSCB Inventaris núm. 640).

12. Per més informació sobre l'actuació de Plàcida Genescà com arxivera en el fons del monestir de Santa Clara de Barcelona vegeu l'estudi introductori de Brugués – Jornet-Benito – Boada, *Diplomatari*, 43-53 o l'article de Irene Brugués Massot – Núria Jornet-Benito – Coloma Boada Catasús, «Plàcida Genescà i Caballer, una monja arxivera dels segles XIX-XX», dins *Dones silenciades. El llegat de sor Eulària Anzizu (1868-1916) al Monestir de Pedralbes*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona 2018, 200-205.

i al mateix temps la seva propietat o adscripció a l'arxiu de la comunitat; i que per altra banda és pròpia de l'arxivística de casa nostra, tant eclesiàstica com d'institucions públiques, de la segona meitat del segle passat.

Moltes de les cartes del plec 783 contenen referències arxivístiques anteriors a les de la germana Genescà. Si observem el dors de les cartes reials, a més dels elements propis d'aquesta tipologia documental (l'anotació «Registrata», l'adreça del destinatari de la carta, el segell reial de cera —ja sigui el secret, el comú o l'anular— i la *iussio* o *mandatum* de sota), trobem anotacions i indicacions fetes per l'arxiver de la casa o les monges-arxiveres de Santa Clara de Barcelona en el desenvolupament de les seves funcions com a gestores i garants de la conservació de la documentació del monestir.

Així, a part d'algunes anotacions identificatives del contingut del document (com «Lletra de la reyna a la abadessa» o « Carta de la reyna a la abadessa y convent») fetes molt probablement durant la gestió d'aquests documents a l'arxiu monàstic els segles XV-XVI; trobem també al dors les referències sistemàtiques a la seva identificació arxivística a l'estança o plica de «les cartes reals» de l'arxiu del monestir. Aquesta darrera referència sabem, per l'escriptura manuscrita, que pertany a la mà de Sebastià Roger i s'inscriu en la seva actuació a l'arxiu monàstic entre el 1597 i 1600 com arxiver contractat per la comunitat de Santa Clara.

Sebastià Roger (v. 1573-1623) era un escrivent natural de la vila de Ripoll que documentem el 1591 treballant com arxiver auxiliar en el capítol de la Seu de Barcelona[13] durant quatre anys,[14] des d'on possiblement va passar a treballar l'any 1596 al monestir de Santa Clara i, paral·lelament, a l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu. En aquesta darrera institució serví com arxiver més de vint-i-cinc anys, fins a la seva mort el 1623.[15]

Sebastià Roger va ser contractar el 1597 per l'abadessa Francesca de Montmany per fer «la composició y ordenança de l'archiu del present monestir y de totes les scriptures de aquell».[16] Entre la documentació que va identificar, classificar, ordenar, registrar i instal·lar a les noves dependències de l'arxiu monàstic —estances que ell mateix va fer destinar per aquest ús—, hi havia les cartes reials. Aquest fet no només es mostra a través de les seves signatures arxivístiques manuscrites del dors de les cartes, sinó també amb l'elaboració d'un inventari propi per als privilegis i documents reials, titulat *Inventari o*

13. Miquel PÉREZ LATRE, «Sercar, ordenar y fer inventari i índex. Sobre arxius i institucions a Catalunya (segles XVI-XVII)», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, 22 (2004), 88.

14. «De l'archiu del present monestir e de l'offici de les senyores archiveres»: *Llibre de càrrechs i officis del present monestir de Santa Clara de Barcelona y de les obligacions de aquells*, 1598 (CAT AMSBM MSCB Oficis núm.743 f. 82).

15. Maria TOLDRÀ, «Sebastià Roger, arxiver de l'hospital de la Santa Creu», *El Blog de la BC*. En línia *http://www.bnc.cat/El-Blog-de-la-BC/Sebastia-Roger-arxiver-de-l-Hospital-de-la-Santa-Creu* [24/11/2015].

16. *Llibre de les coses dignes de memòria del monestir de Santa Clara de Barcelona* de Sebastià Roger, 1599-1895 (CAT AMSBM MSCB Cròniques núm. 742 f. 52).

registre dels privilegis concedits per los Reys de Aragó al monestir de Santa Clara de Barcelona,[17] segons el qual aquesta documentació ocupava tres «armaris»[18] de l'arxiu identificats amb el títol de «cartes reals».

Són gairebé un centenar els documents que Sebastià identificà i classificà com a cartes reials: privilegis reials de protecció, concessions reials de rendes o béns, institucions de beneficis i aniversaris, correspondència amb reis i reines, decrets reials sobre els assumptes que afecten la comunitat i els seus drets sobre els molins, l'aigua del rec comtal, l'arenal on van construir el monestir, etc. Documents en suport paper i pergamí de diferent tipologia documental i cronologia (fins el 1600 és clar), amb i sense segell, que són classificats en una mateixa sèrie documental, no per la seva tipologia documental, temàtica, cronologia o pel seu tipus de suport, sinó per l'origen del seu emissor o receptor: la monarquia.

És cert que també es poden trobar referències documentals entre els inventaris que Sebastià Roger va elaborar de la sèries de censos, aniversaris, beneficis, cartes apostòliques o coses comunes. Sèries documentals creades per agrupar tota la producció de documentació relativa a una activitat o funció pròpia del monestir —a excepció de la de cartes apostòliques agrupades sota el criteri del mateix emissor. Però, en el cas d'aquestes sèries, la documentació reial que s'hi registra és la relacionada directament amb l'activitat o la funció pròpia; per exemple: la sentència de la reina Maria sobre el cobrament d'un censal en la sèrie de censals.

De fet la sèrie de privilegis reials així com la de cartes apostòliques, creades amb el criteri de l'emissor i no de l'activitat o funció que genera la documentació, són sèries que hom pot trobar identificades en qualsevol inventari, guia o catàleg antic d'un fons monàstic. Perquè els gestors documentals de monestirs i convents de l'època, tenien ben clar que pel sosteniment de la casa i del seu bon govern era imprescindible tenir ben identificats, classificats, instal·lats i conservats els documents i la normativa que emanava de les principals autoritats del moment: papes i reis. Per això, la sèrie de privilegis reials i el seu inventari elaborats per Sebastià Roger —no ens ha d'estranyar—, responen a una pràctica de gestió i administració patrimonial pròpia d'aquestes institucions a la baixa edat mitjana i època moderna.

L'anomalia és la disgregació de la sèrie de privilegis reials entre la col·lecció de pergamins del fons i el plec 783 de cartes reials que va dur a terme Plàcida Genescà a la fi del segle XIX. Perquè en aquest cas els documents reials van ser separats seguint un criteri de classificació diferent: pel seu suport (pergamí o

17. *Inventari o registre dels privilegis concedits per los Reys de Aragó al monestir de Santa Clara de Barcelona* de Sebastià Roger, 1598 (CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 733(II)).

18. En aquest context cal entendre armaris no com un moble sencer, sinó com l'espai equivalent a un calaix o prestatgeria quadrada d'un moble —armari o prestatgeria— major. És a dir, que l'espai d'instal·lació destinat a conservar les cartes reials de l'arxiu del monestir de Sant Clara de Barcelona ocupava tres calaixos o prestatges d'un dels mobles destinats a arxiu.

paper) i ordenats cronològicament sense tenir en compte ni el seu contingut, ni l'emissor o receptor, ni la seva tipologia documental o la funció-activitat fruit de la qual van ser creats. Aquests nous criteris de classificació de Genescà responien a una visió i gestió ben diferent de la documentació, que ja no era requerida pel seu contingut informatiu en l'administració diària dels béns i drets del monestir —com era el cas en temps de Sebastià Roger—, sinó pel valor històric de les dades que aquesta conté. Plàcida pertanyia a un altre tipus d'arxiveres, les arxiveres imbuïdes per l'arxivística historicista, pel model d'arxivística que es va dur a terme des de l'inici del segle XIX i fins a mitjan segle XX i que els estudiosos d'aquesta ciència han convingut a anomenar l'època dels arxius com a laboratoris de la història.[19]

L'impacte de la gestió que va fer l'arxivera Genescà del fons de Santa Clara és tant gran i efecte a tanta documentació, que Núria Jornet-Benito i la germana Coloma Boada en la seva intervenció al fons a l'inici del segle XXI es veieren obligades a mantenir-la en gran part. És per això que encara avui dia, el fons tancat de Santa Clara de Barcelona conserva algunes sèries documentals senceres, agrupacions de documents en plecs i volums i les signatures arxivístiques de tots els documents tal i com va ser establert ara fa un segle. El plec 783 de «cartas reals» n'és un cas.

No obstant, tant en la primera actuació de Sebastià Roger com en la de la germana arxivera Plàcida Genescà i les seves successores fins avui dia, hom pot observar la significació que la comunitat femenina de Santa Clara al llarg dels segles va donar a la seva relació amb la monarquia, especialment en la que li fou més propera: la dels reis i reines de la corona catalanoaragonesa.

Les reines i les infantes al darrere de les cartes

Elionor de Castella, Elionor de Sicília, Joana d'Aragó, Maria de Castella són —a falta de poder identificar el nom de la reina de la carta núm. 1—[20] les autores d'algunes de les lletres que rep la comunitat de Sant Antoni i Santa Clara, i que han arribat fins a dia d'avui. Quatre noms per a il·lustrar un moment i una relació amb el monestir de damianites barcelonines; quatre noms que tanmateix no defineixen del tot el que seria el vincle general de la branca femenina del casal d'Aragó amb aquesta comunitat monàstica, tant en el seu moment fundacional com en la seva consolidació en la topografia espiritual de la Barcelona medieval.

19. José Ramón Cruz Mundet, *Manual de Archivística*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez 2008, 24, seguint a Robert-Henri Bautier, «La phase cruciale de l'histoire des archives: la constitution des dépôts d'archives et la naissance de l'archivistique (XVIe – début XIXe siècle)», *Actes du VIème Congrés International des Archives*, *Archivum*, XVIII (1968), 140.

20. Esperem que anàlisis comparatives posteriors de l'escriptura i les escasses restes del segell ens permetin avançar en la identificació de l'autora d'aquesta carta.

Com han destacat recentment Nikolas Jaspert i Imke Just a l'obra *Queens, Princesses and Mendicants: Close Relations in a European Perspective*, el tema de la connexió i vinculació entre reines i monacat ha interessat en general el camp dels estudis medievals; tot i que sovint, per al cas dels ordes mendicants, s'havia posat en primera línia l'acció de la burgesia. Són recerques més recents que han significat de manera especial l'acció i patronatge de la reialesa i de manera particular també la de les reines, les seves filles i per extensió el seu cercle cortesà i de poder.[21]

D'altra banda, els estudis de *queenship,* amb el seu equivalent català, reginalitat, que va ser proposat per Núria Silleras l'any 2003,[22] han resignificat i situat en una mateixa perspectiva els diversos aspectes d'allò que fa referència a l'estat o condició de ser una reina: els models de poder femení que es tingueren presents en aquesta acció; l'*agency*, entesa com el marge d'actuació política i la capacitat de les reines per administrar una cort; la capacitat i pràctica mediadora i diplomàtica de les sobiranes i la promoció espiritual.[23] I s'ha pogut concretar i exemplificar el que aquest darrer aspecte comporta, en el seu vincle amb el monacat i l'espiritualitat: la fundació o refundació de nous espais monàstics o d'espiritualitat; el paper de les reines com a benefactores d'aquests centres; el seu mecenatge artístic; la relació amb un o altre monestir com a espai de retir o d'allotjament puntual, d'enterrament o també com a escenari per desplegar el poder, cultivar la pietat personal i garantir la memòria familiar i dinàstica. Un ampli ventall d'accions d'altra banda que, com precisa M. del Carmen García Herrero, s'adiuen al model de protecció i afavoriment que els reis cristians havien de dispensar a l'església, associades a l'exercici del poder i ofici reginal.[24]

L'àmplia i ràpida expansió dels ordes mendicants a partir del segle XIII no s'entendrà per tant sense el suport i promoció de les monarquies europees. I en aquest context, els reis d'Aragó no en foren l'excepció, especialment a partir del regnat de Pere el Gran i de manera particular les dones d'aquesta dinastia, esdevenint la Casa de Barcelona, com conclou Nikolas Jaspert, en principal promotor reial del franciscanisme peninsular.[25] Entenent a més aquest francis-

21. Nikolas Jaspert – Imke Just (eds.), *Queens, Princesses and Mendicants Close Relations in a European Perspective,* Reihe, *Vita regularis – Ordnungen und Deutungen religiosen Lebens im Mittelalter* 2019.

22. Núria Silleras-Fernández, «Queenship en la Corona de Aragón en la Baja Edad Media: estudio y propuesta terminológica», *La Corónica, A Journal of Medieval Spanhish Language and Literature*, 32, I (2003), 119-133.

23. Ana Echevarría – Nikolas Jaspert, «Introducción. El ejercicio del poder de las reines ibéricas en la Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales,* 46, 1 (2916), 3-33 (8-10).

24. María del Carmen García Herrero, «Reginalidad y fundaciones monásticas en la Baja Edad Media Peninsula», *Edad Media. Revista de Historia,* 18 (2017), 16-48 (39).

25. Nikolas Jaspert, «El perfil trascendental de los reyes aragoneses, siglos XIII al XV: santidad, franciscanismo y profecías», dins José Ángel Sesma Muñoz (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su Historia, 1208-1458. La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*, Zaragoza, Grupo CEMA 2010, 185-220 (197).

canisme del casal de Barcelona no solament com un acte personal o familiar de devoció, sinó també com un acte en tota la seva significació política.[26]

Si bé, com dèiem, són quatre els noms que hi ha al darrere de les cartes editades, en el cas del nostre monestir cal iniciar aquesta cadena de vincles i de suport reial amb la figura de Violant d'Hongria (1219-1251), esposa de Jaume I, tal com es desprèn de la butlla amb què el papa Gregori IX, ja al 1240, tot just quatre anys després del primer document que inaugura la nova comunitat, autoritza aquesta sobirana a entrar al clos monàstic «causa devotionis», tres cops l'any, amb les seves filles i acompanyada de dues donzelles.[27] Un signe per tant de com ràpidament el nou enclavament damianita ocupà un lloc destacat en la topografia devocional de la ciutat, i com s'inaugurà ben aviat el gest de les reines a entrar de manera més o menys puntual al monestir. Paral·lelament la comunitat rep també del pontificat diverses indulgències encaminades a fer créixer la devoció popular vers el nou centre, com els 20 dies d'indulgència que l'any 1239 Gregori IX concedeix als fidels de la província eclesiàstica de Tarragona si s'apropen i visiten el monestir de Sant Antoni durant la festa de sant Antoni de Pàdua, titular de l'església monàstica.[28]

Tot i que no és l'objectiu d'aquest estudi analitzar de manera detallada aquesta promoció espiritual per part de les reines, una bona panoràmica ens la proporciona l'arxiver Sebastià Roger en els instruments arxivístics i manuals que va generar a la dècada del 1590, com a resultat de la profunda i destacada tasca d'organització de l'arxiu monàstic que va emprendre, contractat per la comunitat. Tal com ell mateix anota, per exemple, al seu «Llibre de càrrecs i oficis del monestir de Santa Clara»: el monestir fou «molt afavorit pels reis i reines d'Aragó».[29] I al llarg del seu «Llibre de coses dignes de memòria del monestir de Santa Clara», consten les freqüents visites de la mateixa reina Elionor, però també de la reina Elisenda de Montcada, que visità el monestir

26. Nikolas Jaspert, «Testaments, Burials and Bequets. Tracing "Franciscanism" of Aragonese Queens and Princesses», dins Jaspert – Just, *Queens, Princesses*, 85-134 (86).

27. El papa Gregori IX concedeix a Violant d'Hongria, reina d'Aragó, i a les seves filles la potestat d'entrar al monestir de Sant Antoni de Barcelona tres vegades l'any per causa de devoció i acompanyades de dues donzelles honestes, Laterà 5 juliol 1240 (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 254); Brugués – Jornet-Benito – Boada, *Diplomatari, núm. 300, 501-502*. Coneixem per a les clarisses de Salamanca una butlla similar adreçada per Alexandre IV a la reina de Castella i Lleó, en què l'autoritza a entrar a la clausura i visitar el monestir de Santa María «*causa devotionis*», dos o tres vegades l'any, acompanyada de cinc i sis dones honestes (Viterbo 2 desembre 1257): Ángel Riesco, *Datos para la historia del real convento de clarisas de Salamanca. Catálogo documental de suarchivo*, León, Centro de Estudios e Investigación «San Isidoro», Archivo Histórico Diocesano 1977, 40.

28. El papa Gregori IX concedeix als fidels de la província eclesiàstica de la Tarraconense vint dies d'indulgència si acudeixen devotament al monestir de Sant Antoni de Barcelona per la festa de Sant Antoni [de Pàdua], Anagni 28 setembre 1239 (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 247); Brugués – Jornet-Benito – Boada, *Diplomatari, núm. 284, 483-484*.

29. CAT AMSBM MSCB Oficis núm. 743 f.3.

el 1358, anotant-se les despeses per endreçar el monestir i del menjar que se li oferí (vi blanc i préssecs) i dels dos ciris blancs per a la taula.[30] Visites continuades de «la reyna de Sicília» (1360, 1376, 1379);[31] de «la reyna de Xipre» (1362);[32] i «la reyna dona Forciana»;[33] en alguns casos, en festivitats destacades com el dia de Santa Clara[34] o el de Sant Antoni.[35]

Què aporten les cartes en aquest context? Les sis cartes que conserva el fons del monestir de Santa Clara de Barcelona mostren el vincle i relació particular de la comunitat barcelonina amb algunes d'aquestes sobiranes o d'altres membres femenins de la casa reial; i donen compte dels diversos aspectes d'aquesta relació, i, en part, del model de reginalitat que esmentàvem: des de la promoció en la fundació o consolidació del monestir, la protecció en els seus interessos econòmics, la institució d'aniversaris i beneficis a l'església monàstica i les visites o presències continuades en la comunitat.[36]

30. CAT AMSBM MSCB Cròniques núm. 742 f. 25. En un altre registre de l'arxiver s'anota que el mateix any la reina Elisenda va instituir un aniversari per l'ànima del seu marit, el rei Jaume: *Llibre dels aniversaris y missas e altres divinals officis instituïdes en la iglésia del monestir de Santa Clara de Barcelona, recòndit en lo arxiu de aquell,* 1598-1599 (CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 738(VII) f. III novembre); *Llibre en lo qual estan designats los actes de coses comunes del monestir de S. Clara de Barcelona recòndit en lo archiu de aquell* de Sebastià Roger, 1597-1598 (CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 736(V) f. 3v). Trasllat de les clàusules de l'aniversari que la reina Elisenda de Montcada va instituir l'endemà de Tots Sants per l'ànima del seu difunt marit, el rei Jaume II el Just, a la seu de Barcelona i a totes les parròquies, monestirs, hospitals i capelles de la ciutat, 4 juliol 1358 (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 821).

31. Podria tractar-se de diferents sobiranes: Constança, filla de Pere III i Maria de Navarra, reina consort de Sicília amb el seu casament amb Frederic III, germà de la reina Elionor; o Maria de Sicília, reina entre 1377 i 1401, i neboda de la sobirana catalana.

32. Podria tractar-se d'Elionor d'Aragó, filla de Pere d'Aragó, infant d'Aragó i comte de Ribagorça, d'Empúries i de Prades, i Joana de Foix; casada el 1353 amb Pere I de Xipre; cosina germana del rei Pere III. Coneixem les estretes relacions entre les dues corts, l'intercanvi constant de regals i les relacions epistolars entre ella i la reina Elionor. Va ser enterrada al convent de framenors de Barcelona. M. Teresa Ferrer Mallol, «La reina Leonor de Chipre y los catalanes de su entorno», *Chemins d'Outre-mer. Études d'histoiresur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, París, Publications de la Sorbonne 2004, 311-331.

33. Es tracta de Sibil·la de Fortià, reina consort d'Aragó (1377-1387), quarta esposa de Pere III el Cerimoniós.

34. El 1376 «dia de S. Clara hic menja la Reyna e aparellem-li cambra» (CAT AMSBM MSCB Cròniques núm. 742 f. 27).

35. Entre 1376 i 1379 «la infanta dona Isabel vingué per S. Antoni, dam-li entre fruytes y vi»: *ibidem*.

36. La confluència en certa manera entre reginalitat i cartes ha estat subratllat també en els estudis i congressos del projecte *MISSIVA, Cartas de mujeres en la Europa medieval (España, Francia, Italia, Portugal, siglos VIII-XV*, inscrit en les activitats de *l'École des haut esétudes hispaniques et ibériques* (Casa de Velázquez, Madrid), que té com a eix central l'estudi i anàlisi de la correspondència de les dones medievals, com a instrument de comunicació però de manera particular com a instrument d'acció política: vehicle de transmissió de sabers, de promoció i de mecenatge en els camps de les arts, la literatura o la religió.

Elionor de Castella: l'espai refugi del monestir

La col·lecció de cartes de reines s'inicia amb la lletra d'Elionor de Castella (1307-1359), datada l'any 1335. Es tracta d'una missiva emesa per aquesta reina, que fou la segona muller d'Alfons III el Benigne, dirigida a l'abadessa de Sant Antoni, en relació amb el dipòsit de cofres, robes i altres béns que s'hauria fet al monestir a mans de l'atzembler Domingo Ferrando.

La temàtica de la carta inaugura el que d'altres documents del fons també revelen: l'espai del monestir com un espai de protecció, de custòdia material de béns, mobiliari o joies, que, per algun motiu, havien de ser posats a recer. Una dinàmica que s'inscriuria en la tradició de les monarquies medievals itinerants que repartien els seus béns preuats (entre els quals podem trobar també l'arxiu reial) entre les diferents cases o palaus reials i sobretot monestirs escampats pel seu territori. Els monestirs els garantien l'espai de seguretat i custòdia necessari per allunyar aquests tipus de béns de gran valor de les possibles manipulacions i ingerències de la cort durant l'absència reial. Una dinàmica que també ajudava a crear un clima de confiança i favor mutu entre el rei i la reina i les comunitats monàstiques.

En el cas que ens ocupa, l'acció d'Elionor faria entreveure aquesta relació de confiança envers la comunitat de damianites de Barcelona. Desconeixem quin era el grau més concret de relació entre la sobirana i aquest monestir, perquè a hores d'ara el seu nom no apareix en d'altres documents del fons d'aquest monestir. Tampoc els escassos estudis sobre la reina[37] o, de manera indirecta a través de la figura del seu espòs, donen a conèixer una relació especial amb la comunitat de Sant Antoni i Santa Clara. Podem entendre però, pel que traspua la missiva, que pogué ser un centre inclòs en la topografia devocional i relacional de la reina.

La data de la carta, 1335-1336, ens porta a un moment especialment tens en la vida d'aquesta sobirana. Crític per a la salut del seu espòs, que patia una malaltia crònica, morint pocs mesos després;[38] crític per a les relacions entre

37. Recentment Alejandra Recuero ha fet notar que: «este personaje, olvidado por la historiografía a pesar de su importancia en el desarrollo de la historia de Castilla y de Aragón. Esta carencia de menciones bibliográficas de importancia referentes a Leonor dificulta enormemente un estudio prosopográfico de su persona». Alejandra Recuero Lista, «Doña Leonor: infanta castellana, reina aragonesa y elemento de discordia en las relaciones castellano-aragonesas en la primera mitad del siglo xiv», *Estudios medievales hispánicos*, 2 (2013), 221-240.

38. L'episodi concret de la fugida de la reina amb els seus dos fills i el context general del conflicte a: José Vicente Cabezuelo Pliego, «Resolución del conflicto entre Pedro IV y el infante Fernando. Los acuerdos de Albarracín de 1357», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 83 (2013), 737-774; M. Teresa Ferrer Mallol, *Entre la paz y la guerra: la Corona Catalano-aragonesa y Castilla en la Baja Edad Media,* Barcelona, CSIC 2006. Des de la perspectiva de la que serà la seva jove, Maria de Portugal, que també, pel seu matrimoni amb Ferran d'Aragó va quedar integrada en les lluites que durant bona part del segle xiv van sacsejar els regnes peninsulars: Elena Cantarell – Mireia Comas, «Maria de Portugal, una dona amagada per la història», *Acta Historica et Archeologica Mediaevalia,* 23 (2002), 557-574.

Elionor i el seu fillastre, el futur Pere III el Cerimoniós, primogènit, del primer matrimoni d'Alfons amb Teresa d'Entença. Per entendre el rerefons de la missiva cal atendre al que la historiografia revela del caràcter i determinació d'Elionor a l'hora de vetllar pels interessos dels seus dos fills, els infants Ferran i Joan, en detriment dels drets de Pere i Jaume, fills del primer matrimoni del rei.

Elionor en aquest sentit va mirar d'aconseguir sempre per als seu fills un patrimoni territorial prou ampli (Tortosa i la seva vegueria, el marquesat de Camarasa, Albarrasí, Oriola, Callosa, Guardamar, Alacant, Montfort, Elda, Novelda i Asp per a l'infant Ferran; Castelló, Borriana i Llíria per a l'infant Joan) que fes gairebé de contrapoder dins del regne del seu germanastre.[39] Això va comportar no poques tensions i lluites polítiques familiars, que amb la defunció del rei, arribarien a la ruptura entre el nou monarca i la reina i els seus fills. La situació delicada amb què es trobà Elionor a la mort del seu espòs el 1336 va fer que fugís de Barcelona, amb els seu dos fills petits i acompanyada de Pere de Xèrica, direcció a la cort castellana del seu germà Alfons XI.[40]

La missiva que presentem és datada justament a Albarrasí —d'on era senyor el fill d'Elionor, l'infant Ferran— en el camí cap a Castella. Una parada esmentada per la Crònica d'Alfons XI en aquests termes:

> «E don Pedro [de Xérica] ayunto de sus gentes quinientos de cavallo e fue a la çibdad de Tortosa; e la rreyna entre en una barca de noche e vino por el rrio de Ebro hasta Tortosa; e como quiera que esta çibdad fuese del ynfante don Fernando su hijo pero entendiendo no estar ay segura, vinose para Albarrazin; e don Pedro de Xerica con ella».[41]

Les paraules de la sobirana se situen, per tant, en la trajectòria vital d'aquesta dona que va procurar de manera ferma pel futur del seus fills, marginant de fet els seus fillastres, fins al punt que un d'ells, el futur Pere el Cerimoniós, no dubtarà en escriure en la seva Crònica que la seva madrastra els hauria intentat enverinar.[42] La carta és una baula més d'un conflicte que s'allargarà amb el temps, i de fet serà un dels motius esgrimits pel rei castellà (el mal tracte del Cerimoniós cap a Elionor i els seus fills) en l'inici de l'anomenada Guerra dels dos Peres. Si bé en un primer moment Elionor i els seus fills estigueren en el bàndol de Pere I, finalment, diversos condicionants de l'inestable moment polític, la feren canviar de costat. Un fet que va comportar

39. Ferrer Mallol, *Entre la paz y la guerra,* 333.

40. Recuero, «Doña Leonor: infanta castellana», p. 230.

41. Diego Catalán (ed.), *Edición Crítica de la Gran Crónica de Alfonso XI*, Madrid 1976, vol. 2, p. 122. Citat per Recuero, «Doña Leonor: infanta castellana», p. 230.

42. Ferran Soldevila (ed.), *Pere el Cerimoniós. Crònica*, Barcelona, Edicions 62 – Ediciones Orbis 1984, p. 32-40. Salvador Claramunt, «Leonor de Castilla», *Diccionario Biográfico electrónico*, Real Academia de la Historia 2018, *http://dbe.rah.es/biografias/11982/leonor-de-castilla* [29/10/2020].

la venjança total del rei castellà, que la va fer presonera al castell de Castrojeriz el 1358 i més tard l'assassinà,[43] poc més de vint anys després de la lletra que havia adreçat a l'abadessa del monestir barceloní reclamant el retorn dels béns mobles dipositats.

Elionor de Sicília i l'especial protecció pels monestirs de clarisses

En la figura de la reina Elionor i en la seva relació amb el monestir, conflueixen els diversos aspectes d'acció reginal i de model de franciscanisme. Ella es troba en l'encreuament d'unes corts (la d'Anjou, la de Mallorca, la siciliana i la mateixa cort aragonesa) que, entre els segles XIV i XV, promouen de manera especial les cases franciscanes i clarisses: una sòlida xarxa de promoció i devoció filomendicant que implica diverses accions i estratègies, des de la fundació monàstica a l'entrada com a monges o a ser-ne promotores d'obres i benefactores.[44]

En particular, la branca siciliana del casal d'Aragó va establir una decidida política de promoció de les cases de clarisses a l'illa de Sicília, concretament a la ciutat de Messina on es fundarien dos centres per iniciativa reial: el de Santa Clara (c. 1294) i el de Santa Maria de Basicó (1318). De les filles de Pere II de Sicília i Isabel de Caríntia, la primogènita, Elionor, és probable que passés la seva infantesa al monestir de Santa Clara de Messina per rebre-hi educació,[45] comunitat en la qual Constança i Eufèmia foren monges —la primera arribant a la dignitat abacial— i probablement també l'altra germana, Blanca, que es casaria el 1364 amb Joan I d'Empúries.[46] Ja a Catalunya, i després del seu matrimoni amb Pere el Cerimoniós, el nom d'Elionor està vinculat especialment amb la fundació del convent de Santa Clara de Terol, la reconstrucció de Santa Clara de Calataiud i la reorganització de Santa Maria de Sixena. Com han mostrat les recerques de Sebastian Roebert, l'atenció d'aquesta sobirana es concentrà de manera especial en territori aragonès mentre que de les altres

43. SOLDEVILA, *Crònica*, p. 109.

44. Nikolas Jaspert ha plantejat recentment aquesta idea de xarxa d'accions promocionals dinàstiques interconnectades que es retroalimenten entre si: JASPERT, «*Testaments, Burials*». Blanca Garí ha reprès aquesta idea de xarxa en un estudi on planteja les possibilitats que pot oferir una metodologia de mapeig d'objectes i accions per a l'estudi de la reginalitat filomendicant en el mediterrani occidental: Blanca GARÍ, «"Philo-mendicant" Queenship in the Western Mediterranean: Mapping Networks of Monastic Promotion», *Movement and Mobility in the Medieval Mediterranean (6th-15th Centuries). Sixth Biennial Conference of SMM (Barcelona, 8-11 juliol 2019).*

45. Eleonora U. DEIBEL, «La reyna Elionor de Sicilia», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (1928), 349-453 (356).

46. Daniela SANTORO, «Monarchia e fondazioni clariane: due monasteri a Messina (secoli XIII-XIV)», dins Gemma COLESANTI – Blanca GARÍ – Núria JORNET-BENITO (coord.), *Clarisas y dominicas. Modelos de implantación, filiación, promoción y devoción en la Península Ibérica, Cerdeña, Nápoles y Sicilia*, Firenze, Reti Medievali 2017, 145-171.

zones de la corona la següent beneficiària fou Catalunya, ocupant un lloc preeminent la comunitat barcelonina de damianities-clarisses com també la comunitat cistercenca de Santa Maria de Valldonzella.[47]

Roebert ha analitzat també el que seria la política de promoció monàstica empesa per aquesta sobirana, que emergeix de manera clara en el cas de la refundació de Calataiud, i que inclouria els aspectes següents: «l'impegno personale e la presenza sul luogo, i mezzi materiali propri a favore del monastero, l'operato come patrona e la cura della memoria familiare».[48] Com també una particular predilecció personal per les clarisses, la devoció per santa Clara i sant Nicolau i un concepte de la memòria litúrgica com a pràctica política.

Podem resseguir aquest model o part d'ell en el cas del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona? L'única carta d'Elionor que conserva l'arxiu monàstic (núm. 4) presenta alguna problemàtica, en el sentit que no hi consta l'any com tampoc la subscripció del secretari.[49] El contingut de la lletra dóna compte tanmateix de l'estreta relació d'Elionor amb la comunitat de monges, en excusar-se de no poder visitar-les, per causa de la seva salut, tal com els havia promès. Subratlla, això sí, «la gran devoció que sempre havem haü[t] e havem en lo vostre orden e en la vostra religió e en vós» i reafirma el compromís personal i del seu espòs en la promoció i protecció del monestir: «E notificam-vos que si alcuna cosa poguem fer o recaptar del dit senyor e marit nostre en honor e acriximent del vostre convent e bon estament de totes vosaltres dones, ab fiaça de complir, nos ho façats saber, car sempre som aparillades en tota vostra honor e profit». Finalment deixa constància que aquesta atenció vers la comunitat té el suport del seu espòs, el rei; malgrat que algunes accions d'aquest podrien haver fet pensar una altra cosa: «E car havem entès que vós vos pensats que·l dit senyor e marit nostre, per alcunes paraules a ell dites, sia endinyat en vers vosaltres, emper açò vos deim qu·el vos ten en sa bona volentat, així com sempre vos ha tengut».

Una estreta relació, la que es deriva de la lletra, que es concreta també en d'altres elements. Per començar, són freqüents les visites i la presència de la reina al monestir, sola o acompanyada. Sebastià Roger ho assenyala en una entrada de caràcter general:

> «la reyna Eleonor a les festes anyals d'ordinari les passava en dit monestir, al qual donà molta terra [...] y està sepultada en l'església de dit monestir prop de l'altar major».[50]

47. Sebastian Roebert, «Idcirco ad instar illius Zerobabell templum domini rehedificantis. La política monástica di Elionora di Sicilia», *Edad Media. Revista de Historia,* 18 (2017), 49-74 (61).

48. Roebert, «Idcirco ad instar», 51.

49. Roebert dubta de l'autenticitat d'aquesta lletra en algun dels seus elements, no així en la seva cal·ligrafia, de model cancelleresc; per concloure que es pot suposar que la carta va ser dictada personalment per la sobirana. *Ibidem*, 62.

50. CAT AMSBM MSCB Oficis núm. 743 f. 3.

I ho precisa i detalla en d'altres registres:

[1360] «lo Rey y la reyna hic menjaren y donaren piatança».
[1369] «morí sor Blanca de Cervelló, la reyna hic venc».
[entre 1362 i 1370] «En tots aquests anys, lo Rey, la Reyna y Infants venen en lo present monestir molt sovint en l'any y reben presents y serveys».[51]

Anotant també, en d'altres ocasions, els obsequis o serveis que se li feren:

[1362] «un cordó que la senyora reyna demana a un prevere nostre»; «fem-lin altre en fil seda y cuir».
[1369] «costaren confits y pinyonada que madona tramès al senyor rey y la senyora reyna».
[1370] «costa fil que madona l'abadessa compra per poder cosir los llançols de la regina».[52]

O el menjar que si li donà:

[1362] «costaren 2 pots de porcellana en què metem los sucre rosat de la senyora reyna».
[1372] «costaren los torrons lo dia que la regina hic menjà».[53]

Hi ha també una anotació entre els anys 1372 i 1376 en què es diu que el «dia de S. Clara la Reyna hic menjà e aparelarem-li cambra».[54] Un fet, el de poder disposar d'una estança o espai, que es confirma també en els inventaris de convent dels anys 1358 i 1366, quan a l'espai de la infermeria es documenta:

«II grans matalàs que servexen al lit de la senyora Reyna [...] e I gran van[etes] que servex al lit de la senyora Reyna[...] e un [travessés] gran per lo lit Reyna».[55]

«I [...] servex al llit de la senyora Reyna».[56]

La promoció i suport d'Elionor passa també per la fundació d'aniversaris i l'establiment de beneficis a l'església monàstica, que impliquen la donació d'unes rendes i de manera especial l'establiment d'un conjunt d'obligacions de pregària i commemoració de la memòria personal i familiar per part de la comunitat de menoretes.

51. CAT AMSBM MSCB Cròniques núm. 742 f. 25-27. En una altra entrada del 1362 s'anota el «vi blanc i peres per les infantes».
52. *Ibidem*, f. 26, 27.
53. *Ibidem,* f. 27.
54. *Ibidem,* f. 26.
55. Inventari de convent, 1358 (CAT AMSBM MSCB Inventaris núm. 813(16) p.6.
56. Inventari de convent, 1366 (CAT AMSBM MSCB Inventaris núm. 813(17) p. 13.

Concretament la sobirana va establir quatre aniversaris —el 4 de febrer, el 22 d'abril, el 4 de setembre i el 5 de novembre— que l'arxiver Sebastià Roger anotà en els seus registres (els quals, per altra banda, exemplifiquen la mecànica de documentació i inventariació minuciosa que va dur a terme aquest arxiver sobre la documentació d'arxiu del fons de Santa Clara):

> «[...] foren instituïts per dita senyora reyna, ab sos codicils, 4 aniversaris celebradors de 3 en 3 mesos cada any començant-los lo dia de sa mort, en los quals entrevinguen los preveres beneficiats [...] de dita iglésia donant a quiscun vuyt diners, a cada monja sis, lo restant serà de la abadessa. Ha·y d'haver encens.
>
> Lo infant Martí, hereu de dita senyora reyna, confirma un censal de pensió de 10 lliures sobre lo castell de Cervelló. 24 d'agost de 1375 en poder de Francesch Ladernosa, notari de Barselona.
>
> És ab número V dels censals de juny.
>
> En lo llibre del procurador de 1445, foli 50, ha dat feta per lo procurador de LXXII, ço és, 2 sous a cada monja per 7 salms que deuen dir per dita senyora reyna; la abadessa ha doble, pagues del censal del senyor de S. Vincens. Item IIII sous per la cera.
>
> Item a cada prevere, VIII diners».[57]

La fundació d'un benefici perpetu de Sant Miquel Arcàngel va implicar també la construcció d'una capella homònima a l'església del monestir i de nou l'establiment d'un corpus de pregàries i commemoracions funeràries: que el prevere beneficiat digués missa cada dia a l'altar i capella de Sant Miquel per l'ànima del seu marit difunt i dels seus pares, reis de Sicília; i que fes a més missa solemne el dia de l'aparició de Sant Miquel, el mes de maig. Per aquest motiu el prevere rebria 400 sous de pensió; i el benefici restaria sota patronat del reis d'Aragó i comtes de Barcelona.[58]

Finalment, la donació l'any 1369 d'unes cases amb els seus censos properes al complex monàstic i a la muralla (portal de Sant Daniel) implicà de nou, com detalla de manera minuciosa el document, un conjunt d'obligacions de pregària i tot un ritual de commemoració litúrgica per a la família d'origen, difunta o no; això és, la memòria de la branca siciliana del casal de Barcelona i de la seva família política: missa de difunts per a les ànimes dels reis, pare, mare i avis; una missa de Santa Maria i una del Sant Esperit per a la salut del rei, el seu marit, i els seus fills; lectura, per Quaresma, per part de les monges de la comunitat del Saltiri per a les ànimes dels esmentats reis de Sicília, men-

57. CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 738(VII) IIII de febrer.

58. CAT AMSBM MSCB Oficis núm. 743 f. 114; *Llibre en lo qual estan designats y kalendats los actes y scriptures dels beneficis instituïts en la iglésia del monestir de S. Clara de Barcelona, recòndits en lo arxiu de aquell* de Sebastià Roger, 1598 (CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 740 (IX) f. 37-38): la reina Elionor de Sicília institueix un benefici sota l'advocació de Sant Miquel Arcàngel a la capella que caldrà erigir amb aquest fi a l'església del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, Palau Reial de Barcelona 1 desembre 1363 (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 1145).

tre aquests visquessin, i després de llur mort se celebressin les de rèquiem. I, finalment, cada any, en el dia de llur òbit, se celebrés un missa de rèquiem i que cada monja llegís el saltiri durant sis dies.[59]

Creiem que el cas de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona se situa en el model que Sebastian Roebert ha establert per al cas de les fundacions monàstiques aragoneses sobre les quals Elionor exercí una decidida política de promoció, en el sentit que la sobirana va posar en primer pla a través d'aquest suport, la representació de la monarquia i en particular de la memòria dinàstica de la branca siciliana del casal de Barcelona, inserint-se també des d'aquesta perspectiva en la política mediterrània de la Corona.[60]

Certament si el vincle espiritual amb la comunitat pot ser un vehicle de prestigi i memòria dinàstica, l'espai monàstic pot ser elegit també com a lloc de sepultura. En el cas d'Elionor de Sicília, és aquest un aspecte que, tanmateix, resta poc clar. Ho dificulta la destrucció del complex monàstic originari a la zona de l'actual Ciutadella amb la Guerra de Successió; i d'altra banda, tant la voluntat de la reina com les despeses documentades parlen d'un enterrament temporal a la catedral de Lleida i d'aquí a l'emplaçament definitiu, a Poblet. Ara bé, les anotacions de Sebastià Roger a la fi del segle XVI, que ratifiquen la presència d'aquesta sepultura, ens podrien fer pensar en la possibilitat d'una inhumació d'un sol òrgan al monestir barceloní;[61] i, en qualsevol cas que Sant Antoni i Santa Clara fos una de les etapes per on passaren les despulles mortals d'Elionor abans que fossin sepultades al monestir de Poblet, al sepulcre que ella mateixa havia escollit, probablement el 1394 amb motiu del trasllat del cos del rei Pere, com ja havia escrit Ulla Deibel.[62] Com ha apuntat recentment Blanca Garí també podem pensar que el fet que existís a l'església

59. CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 733(II); la reina Elionor de Sicília fa donació al monestir de Sant Antoni i Santa Clara d'una tinença en franc alou de cases amb horts que ha comprat al Raval, prop de la muralla nova i el portal de Sant Daniel, i d'un censal de sis morabatins sobre unes cases contigües, amb l'obligació que la comunitat celebri diverses misses pels les ànimes dels seus difunts pares i avis i per la bona salut del rei i els seus infants en vida i les seves ànimes després de la mort, 11 gener 1369 (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 832).

60. ROEBERT, «Idcirco ad instar», 65. Aquest historiador constata així mateix el detallisme seguit per Elionor a l'hora de precisar el ritual de pregària i commemoració a les comunitats clarisses de Terol i Calataiud.

61. Hem vist ja la nota genèrica de l'arxiver al seu *Llibre de càrrechs i officis* (vegeu nota 51) i torna a parlar-ne al *Llibre de coses dignes de memòria,* en una entrada per al 1599: quan documenta la visita que el 23 de juny de 1599 feren el rei Felip i la seva esposa Margarida, en què s'aproparen al «sepulcre de les santes, les quals sepultures estaven empal·liades ab catifes y un catafal»; i, quan l'abadessa recorda als reis els favors dels reis predecessors, es menciona a Elionor «que està sepultada en dit monestir» (CAT AMSBM MSCB Cròniques núm. 742 f. 54).

62. DEIBEL, «La reyna Elionor», 394.

del monestir la tomba de Blanca d'Empúries, germana d'Elionor, derivés en una volguda o no confusió de les dues figures.[63]

Maria de Castella, la protecció dels interessos econòmics del monestir i la protecció de les dames i nobles de la cort

De la reina Maria (1416-1459) s'han conservat dues cartes. Una, en relació amb l'afer tocant a la persona d'Isabel d'Empúries (núm. 5), és, com les altres cartes editades i analitzades, una carta closa, això és una carta dirigida a un particular i conseqüentment entra dins un registre més personal, tot i la seva dimensió política clara. L'altra (núm. 6) és, en canvi, una lletra patent, és a dir, conté un despatx o una provisió reial de caràcter general, adreçada en aquest cas a un dels interessats en l'afer descrit o sentenciat, i, per tant, amb una dimensió més pública.

De nou, de la primera lletra es desprèn el vincle i la relació de confiança entre la reina Maria i l'abadessa, en enviar la sobirana al monestir dos emissaris de confiança per tractar algun assumpte probablement delicat en relació amb Isabel d'Empúries. De qui es tractaria aquesta dona? Podem, en aquests moments de la nostra recerca, avançar només algunes hipòtesis. Per començar, la dita Isabel d'Empúries podria ser Isabel d'Aragó i Urgell, filla del rei Pere i Sibil·la de Fortià, casada amb el comte d'Urgell, nascuda el 1377 i morta a Alcolea l'any 1424. La data de la carta coincidiria amb l'any de la seva defunció, i podria ser que la reina Maria, que sabem que va prendre cura de les filles petites de la comtessa d'Urgell a la mort d'aquesta i quan encara el pare era pres a Xàtiva, volgués comentar amb l'abadessa de Santa Clara algun tema relacionat amb la dissort d'aquestes nenes.[64] Podria tractar-se també que la carta emesa per la sobirana el 10 de novembre de 1424 coincidís amb la cele-

63. Blanca GARÍ, «Reginalidad, materialidad y memoria. Los objetos de Blanca de Sicilia en el convento de Sant Antoni y Santa Clara de Barcelona», *SVMMA. Revista de Cultures Medievals* (en premsa). Sebastian Roebert ha determinat que aquesta idea que la reina Elionor està enterrada a l'església del monestir seria de fet una reelaboració posterior o llegenda creada a la comunitat als segles XVI i XVII: ROEBERT, «Idcirco ad instar», 62.

64. «Si durant el regnat de Ferran, la casa d'Urgell fou perseguida i reduïda a la misèria, el seu fill Alfons, en canvi va afavorir la situació de la família de Elionor [germana de Jaume d'Urgell], ja sigui pel seu caràcter (no hem d'oblidar que eren de la mateixa família) o per la influència de la seva muller, la reina Maria de Castella […]» JÀVEGA I BULLÓ, «Elionor d'Urgell: de princesa a ermitana de Sant Joan de Montblanc: entre la història i la llegenda», *Aplec de treballs. Homenatge a Antoni Carreras i Casanovas i Josep M. Contijoch i Casanovas*, 30 (2012), 97-105 (101). Tant el rei Alfons com la reina estigueren al cas de la situació de les filles d'Isabel i Jaume d'Urgell, anomenant tutors, procurant enllaços matrimonials; la reina Maria va cuidar directament la més petita Joana, que va passar a residir a la seva cort: Francesc CARRERAS CANDI, «Dos mujeres célebres de la casa de Urgel», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* 102 (1929), 194-201 (196).

bració del funeral d'Isabel que va tenir lloc a Barcelona el 7 de novembre del mateix any per rebre sepultura al convent dels framenors d'aquesta ciutat.[65]

Sobta, tanmateix, la denominació d'Isabel d'Empúries per a una infanta d'Aragó i comtessa d'Urgell. En aquest sentit, la segona hipòtesi seria que la carta podria estar en relació amb una noble o dama de la cort o del cercle de confiança de la sobirana, significativament, lligada a la casa d'Empúries o a aquesta zona (vegeu més endavant).

La segona carta, sobre la sentència favorable al monestir per cobrar els drets dels molins reials, mostra com el paper de les reines a favor dels interessos econòmics i patrimonials de la comunitat monàstica es mantingué també en època de la reina Maria, com a lloctinent del rei. De fet, la carta clou tot un litigi que s'hauria iniciat a la cort del batlle, acabant a la cort del rei i amb sentència favorable als interessos del monestir, amb la intercessió i mediació de la reina Maria. Un paper de la sobirana que es destaca al regest que en fa l'arxiver Roger:

> «una causa que portava lo procurador del monestir de Santa Clara contra lo procurador fiscal de la cort del batle general de Cathalunya, sobre de vint liures que lo dit monestir rebre deu tots anys sobre los molins reals e la qual, intercedint la reyna Maria, se dona sentència a favor del monestir [...]».[66]

Les dues cartes ens apropen de fet a alguns aspectes que ja han estat subratllats per diversos estudis sobre Maria de Castella, que va exercir una llarga lloctinència i va mantenir una cort pròpia que va reforçar el seu estatus i autoritat, esdevenint una eficaç plataforma d'acció política: d'una banda, la protecció que desplegà envers el cercle de donzelles d'aquesta cort, assumint-ne sovint l'educació i cura de les nenes petites (i que s'ha interpretat com un substitut a la seva manca de descendència) o vetllant pels matrimonis de les més joves.[67] De l'altra, fou una reina compromesa amb l'administració de la justícia, que entraria també en els deures d'una sobirana modèlica i punt essencial en el model de la reginalitat. En aquest sentit s'ha constatat un notable augment de causes judicials durant les seves lloctinències;[68] i que moltes de les cartes que emet són en realitat resposta a una demanda en un procés o una sentència o una súplica (ja sigui d'una comunitat monàstica que veu lesionada els seus drets econòmics, com és el nostre cas, o d'una dona anomenada Flora, pintora

65. Montserrat Toldrà, *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern 1401-1458*. Tesi doctoral dirigida per M. Ángeles Pérez Samper, Barcelona Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història 2013, 256.

66. CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 733(II) f. 10v.

67. María Narbona, «Maria, "Noblas donas": las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)», *Studium. Revista de Humanidades* 15, (2009), 89-113.

68. Theresa Earenfigth, *The King's Other Body. Maria of Castle and The Crowns of Aragon*, Philadelphia, Pensylvania, University of PennsylvaniaPress 2010, 55.

i vídua d'un pintor de Girona, amb litigi amb el vescomte de Rocabertí).[69] Una justícia que també va saber buscar a través de la mediació, l'arbitratge i el pacte, desplegant un altre dels rols i axiomes del model de reina.[70]

De la reina Maria de Castella, l'arxiu del monestir no conserva tantes traces com en el cas d'Elionor de Sicília. Com han mostrat els estudis de Maria del Carmen García Herrero, la intensa religiositat d'aquesta sobirana i el fet que ocupés la lloctinència general i la de Catalunya a causa de les llargues i continuades absències del seu marit, li proporcionà també un marc propici per intervenir en qüestions relacionades amb l'església i de manera especial en la promoció de l'observança franciscana.[71] En aquest sentit poden entendre's les anotacions de l'arxiver Roger al seu *Llibre de les coses dignes de memòria*, quan detalla que:

> «En dit any [1448], de manament de la senyora reyna y del pare ministre, foren mudades algunes monges del present monestir a Gerona e a Castelló. Costa tot lo gasto de qui les acompanya y cavalcadures: 42 sous.
>
> Foren les que anaren a dits convents: sor Casanoves e sor Janera.
>
> Sor Aldonça Carreras anà a Tortosa[...].
>
> […] Mossèn Joan de Monbuy, algutzil de la senyora reyna, acompanya dites senyores fins a fora del mur de Barcelona».[72]

Un conjunt d'accions per afavorir l'observança franciscana que passen per activar la xarxa de relacions i influència que la sobirana mantenia, i que la porten a fer trasllats de monges des del monestir de Barcelona cap altres comunitats per reformar-les.

Si bé la tasca de promoció espiritual d'aquesta sobirana s'estengué en diverses comunitats, i de manera especial, en el monestir de clarisses de la Santíssima Trinidad de València —el seu projecte fundacional més personal i ambiciós, definit com «el nostre monestir»—, descobrim també una petita petjada en la comunitat de menoretes de Barcelona quan, segons les anotacions de l'arxiver Roger, la sobirana va autoritzar l'any 1421 «que dones així viudes com casades puguen entrar en dita confraria e après seguexen les ordinations de dita confraria».[73] Es tracta de la confraria de l'Assumpció de la Verge Maria «instituïhida en lo monestir de S. Clara a fi de fer ornaments a la

69. Núria Jornet-Benito – Elisa Varela-Rodríguez, «Las cartas de algunas reinas de la casa condal barcelonesa como ejemplo de relaciones cortesanas y de acción política», *International Medieval Congress*, Universitat de Leeds 2016.

70. María del Carmen García Herrero, «María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458): la mediación incansable», *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, 20 (2015), 2-15. En línia *https://journals.openedition.org/e-spania/24120* [28/07/2019].

71. García Herrero, «Reginalidad y fundaciones monásticas».

72. CAT AMSBM MSCB Cròniques núm. 742 f. 34.

73. CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 736(V) f. 38v.

Verge Maria».[74] De nou advertim la protecció desplegada per l'acció de Maria sobre alguns grups, com és el cas de les dones, de les dones vídues.[75]

Joana: la infanta, els objectes i el dipòsit a la comunitat monàstica

La quarta figura darrera de les cartes rebudes pel monestir i conservades a l'arxiu, no és una reina sinó la infanta Joana (1344-1384), filla de Pere III el Cerimoniós i Maria de Navarra. L'entorn de Joana ens situa, de nou, en el cercle proper a Elionor, ja que aquesta esdevindria la tercera esposa del seu pare, el rei Pere; per tant en una xarxa de relacions ja travada en part per la seva madrastra. D'altra banda, el matrimoni de Joana amb el comte Joan I d'Empúries (1373), la connecta amb dues xarxes més: una, relacionada amb la branca siciliana del casal d'Aragó, ja que la primera muller del comte d'Empúries va ser Blanca de Sicília (1330-1370), germana de la reina consort d'Aragó, Elionor; l'altra, amb la vila de Castelló d'Empúries, on s'havia fundat una comunitat de clarisses sorgida directament del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona.

L'empremta de Blanca de Sicília a la història i a l'arxiu del monestir és clara. Per començar, havia instituït un benefici a l'altar de Nostra Senyora i va voler ser enterrada en aquest monestir.[76] Desig que es va dur a terme quan el 10 de febrer de 1374 una processó portava el seu cos al monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, un dia després que ho fes el seguici funerari de la seva sogra, Maria Àlvarez de Xèrica, comtessa d'Empúries, en direcció al convent de predicadors de Santa Caterina de la mateixa ciutat. Els objectes que formarien part d'aquest aixovar funerari apareixen registrats i descrits a partir de l'any 1389 en la sèrie excepcional d'inventaris de sagristia i de convent del monestir de Sant Antoni i Santa Clara, conformant un conjunt de set peces de valor considerable.[77]

74. *Ibidem*.

75. Mireia Comas, *Les dones soles a la baixa Edat Mitjana: una lectura sobre la viduïtat.* Tesi doctoral dirigida per Teresa Vinyoles, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història 2012. En línia *http://hdl.handle.net/10803/82146* [28/07/2019].

76. CAT AMSBM MSCB Oficis núm. 743 f. 114; CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 740(X) f. 36.

77. El valor d'aquesta font d'informació per apropar-nos a la cultura material de la comunitat a través de les descripcions de tota una diversitat d'objectes (llibres, teixits litúrgics, objectes de la quotidianitat...) i les anotacions dels seus espais de custòdia i d'ús i les seves pràctiques performatives, ha estat subratllat per: Núria Jornet-Benito, «Un monestir a la cruïlla. Els inventaris de sagristia del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona (1389-1461)», *Anuario de Estudios Medievales*, 44 (2014), 277-308; Blanca Garí – Núria Jornet-Benito, «El objeto en su contexto. Libros y prácticas devocionales en el monasterio de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona», dins Colesanti – Garí – Jornet-Benito, *Clarisas y dominicas*, 487-511.

Com dèiem, Joana se situava a més en un entorn, Empúries, on la presència de la comunitat de menoretes era ben palpable i antiga. L'any 1267 un grup de quatre monges havien sortit de la comunitat de Barcelona fins a la vila de Castelló d'Empúries per fundar un monestir de clarisses, desplegant de fet un model de relacions de fundació i filiació en xarxa, característic de les cases clarisses, tal com l'ha definit Maria del Mar Graña Cid,[78] i que més tard s'estendria a Vilafranca del Penedès (1300) i de fet també a Santa Maria de Pedralbes (1326).[79] Des de la seva fundació la comunitat de Santa Clara de Castelló d'Empúries va rebre la protecció de la casa comtal d'Empúries: ja l'any 1292 el mateix comte Ponç V havia sol·licitat a la comunitat que donessin recer a la seva germana Berenguera*; vincle que es* feu encara més fort amb la presència a la comunitat, com a monja professa, d'Elisabet d'Empúries (1312).[80]

La carta que publiquem, datada a La Bisbal d'Empordà, informa del dipòsit i comanda que Joana efectuà amb la comunitat i que va implicar que un conjunt destacadíssim d'objectes de la seva propietat (de caràcter litúrgic procedents de la seva capella i altres de caràcter profà) restés provisionalment, i fins la cancel·lació de la comanda, al monestir. La lletra, que la infanta i futura comtessa d'Empúries adreçà a l'abadessa Francesca de Torrevella, informa així mateix de l'existència d'una àpoca, que clouria el procés. Àpoca inventariada per l'arxiver Roger en els termes següents:

> «825. Àpoca feta per Joan de Bunyol, de la cambra de la infanta Joana, filla del rey d'Aragó, a sor Francesca, abadessa de Santa Clara, de les robes y joyes de una capella y de sa cambra li havia comanades. Feta a XXIIII de juliol M CCC LXIII, clos per Francesc Loral notari de Barcelona. És a ab nº CXVIIII».[81]

78. María del Mar Graña Cid, «Clara de Asís y la implantación de las franciscanas en Castilla (c. 1220-1253). Autoría femenina en red», dins Colesanti – Garí – Jornet-Benito, *Clarisas y dominicas*, 223-246.

79. La comunitat s'inicia pròpiament amb la donació d'unes cases i terrenys de la noble Dolça de Pau l'any 1261 a mans de dues de les monges de Barcelona que en seran les primeres membres, Andrea i Jaumeta (CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 536). El mateix any s'obté el permís del bisbe de Girona per edificar el monestir. Sis anys més tard és la llicència de l'abadessa Agnès juntament amb onze religioses més perquè les dites monges es puguin desplaçar fins a Castelló d'Empúries; i del mateix any el permís d'Agnès perquè puguin escollir nova abadessa. Josep Martí, «Dos autenticadores de documentos fundacionales de los conventos de franciscanos y clarisas de la provincia de Cataluña: P. Antonio Mochales (1583) y P. José Batlle (1701»), dins Josep Martí – María del Mar Graña Cid (coord.), *Las clarisas en España y Portugal. Congreso Internacional (Salamanca, 20-25 de set. 1993)*, Madrid, Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos 1994, 1021-1032; Núria Jornet-Benito, «Female Mendicant Spirituality in Catalan Territory: The Birth of the First Communities of Poor Clares», dins Karen Stober – Janet Burton (coord.), *Women in The Medieval Monastic World* (Medieval Church Studies, 33), Brepols Publishers 2015, 185-209.

80. Vegeu la fitxa de Santa Clara de Castelló d'Empúries de l'*Atlas-catàleg de CLAUSTRA*, Universitat de Barcelona 2013. En línia *http://www.ub.edu/claustra/Monestirs/view/30* [28/07/2019].

81. CAT AMSBM MSCB Registre inventaris núm. 736(V) f. 25v.

Gràcies a aquesta àpoca, que inclou l'inventari que es va generar a l'inici de la comanda o dipòsit, el 7 de novembre de 1360,[82] coneixem el nombre i la riquesa del mobiliari religiós i profà de Joana. Objectes del seu oratori o capella particular, amb preciosos ornaments sagrats i relacionats amb el culte diví i la celebració de misses: pal·lis i draps d'altar; casulles, estoles, maniples, cinyells, capes de cor; coixins de drap d'or; llibres litúrgics com ara un Evangeliari amb cobertes d'argent daurades; creus d'argent daurades, bacins d'argent, taula d'argent per donar la pau, capsa de vori per a les hòsties... alguns dels quals amb senyals d'Aragó, Navarra i França. I robes i mobles de la seva cambra: cortines de drap d'or i vellut, sobrecels i dossers de tafetà, cortines i cobertors de llit amb senyals d'Aragó i Navarra, una taula d'escacs, coltells i ganivets de taula francesos amb mànecs de jaspi, copes d'argent amb esmalts, copes de nacre, pitxells d'argents, salers d'argent i jaspi… En el document es precisa que els objectes arribaren en quatre cofres: dos «pelosos» i «landats», això és, amb de cèrcols de metall; un, francès, i l'altre, «encuyrat e landat».[83]

La carta revela de nou la relació amb la comunitat barcelonina, possiblement afavorida pel fet que la seva padrina era Elisenda de Montcada, l'última esposa del seu besavi, que aleshores ja vivia a un palau construït al costat de l'altre cenobi de menoretes a la ciutat, el de Santa Maria de Pedralbes.[84]

En definitiva, cartes, registres i inventaris arxivístics, objectes o fins i tot tradicions i llegendes, que exemplifiquen el vincle d'algunes reines i infantes amb al monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, desplegant diversos aspectes i gestos de l'acció reginal (reginalitat) o en el marc de la xarxa reginal. Com també, mostren els elements i gestos de la pràctica arxivística, de gestió documental i de gestió de la memòria dins de la comunitat, sigui de l'arxiver Sebastià Roger o de les germanes arxiveres —entre les quals Plàcida Genescà. En un o altre cas, es visualitza la riquesa de conjunt, antiguitat i continuïtat d'algunes de les sèries d'aquest fons que esdevé un dels més importants arxius monàstics femenins conservats, oferint encara descobertes i camins inèdits per apropar-nos a aquesta antiga comunitat de clarisses, en l'actualitat monestir de benedictines.

82. Pere Sanahuja va publicar l'any 1936 aquesta documentació, constatant-ne la riquesa d'aquests objectes: Pere Sanahuja, «El mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III», *Analecta Sacra Tarraconense,* 12 (1936), 165-172.

83. El monestir de Sant Benet de Montserrat, hereu de l'antiga comunitat de monges clarisses de Barcelona, conserva un cofre amb les armes d'Empúries que podria ser un dels cofres del mobiliari i pertinences de la infanta Joana.

84. Pilar Viladomiu, «Constança de Sicília», *Magistri Mediterranei*. En línia *https://www.magistrimediterranei.org/ca/item/966* [07/11/2020].

Documents

1[85]

Sense data

La reina[86] mana a l'abadessa del monestir de Santa Clara de Barcelona que entregui tots els tapissos que ella té al monestir a la persona que li lliura la carta.

O. Original. CAT AMSBM MSCB núm. 783/1153 (72 x 188 mm.). Lletra closa amb segell anular. Dors: lletra de la reyna a la abadessa (s. XV-XVI); ex plica stancia cartarum regiarum (s. XVI). Carta en suport paper i bon estat de conservació, presenta al dors restes de cera vermella del segell.

A. Transcripció. CAT AMSBM MSCB núm. 796 p. 96.

La Reyna.

Abadessa, manam-vos que liurets tots los tapits que aquí sien al portador de la present.

2

1336. Albarrasí

La reina Elionor de Castella, vídua d'Alfons III el Benigne, mana a l'abadessa del monestir de Santa Clara de Barcelona que entregui a Pere de Valls, fidel seu, els cofres, robes i altres béns que l'atzembler Domingo Ferrando havia dipositat al monestir.

O. Original. CAT AMSBM MSCB núm. 783/1155 (c. 151 x 220 mm.). Dors: Registrata (1335); [...] acomen[... ...] pregue[...] del rey son marit [...] 1335 (s. XVI). La carta es conserva en dos fragments adherits a un suport de paper, fet que no permet identificar correctament la tipologia de lletra reial. Conserva restes del segell. Presenta pèrdues de suport als marges dret i esquerre i al centre que afecten la caixa d'escriptura i que desenvolupem, en part, a través d'A.

A. Transcripció. CAT AMSBM MSCB núm. 795 p. 285.

85. Per les normes de transcripció emprades seguim les indicacions de Maria Josepa Arnall Joan, *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515)*, Lleida, Ajuntament de Girona – Fundació Noguera 2000, vol. I, p. 150-152. Agraïm les correccions i observacions de Carme Muntaner Alsina a les transcripcions de les sis lletres reials que editem.

86. Les dades que disposem actualment d'aquest document no ens permeten identificar quina reina de la corona d'Aragó va emetre'l.

[… A]ragonum, venerabili et religiosis abbatisse et conventui monialium monasterii Sancte Clare civitatis Barchinone […].

[… super] per azemilarius noster Dominicus Fferdinandi predictum in dicto monasterio quosdam coffros, ropas et res alias […] deponito dimisisset. Nosque velimus quod dictos coffros, res et ropas predictas tradatis et deliberetis fideli [nostro Petro de Vallibus], presencium portitori, quem ad vos propterea destinamus. Idcirco, vos attente precamur quatenus dictos coffros, [res et ropas quas dictus Dominicus Fferdi]nandi dimisit in dicto monasterio, ut est dictum, preffato Petro de Vallibus tradatis […][87] pro serenissimo domino Alfonso, recolende memorie rege Aragonum, benemerito viro nostro, dirigentes ad […]es effundere placeat velitis ut ipsius domini Alfonsi anime ipse altissimus tribuere dignetur […]elestib[…] mend[… …]. Quem nos propterea tenebimur semper vobis ad merita graciarum.

Datum in Albarrazino, [… M] CCCº tricésimo quinto. Decanus Valencie.*

3

1363 juliol 22. La Bisbal d'Empordà

La infanta Joana, filla del rei Pere III el Cerimoniós i futura comtessa d'Empúries, mana a l'abadessa Francesca de Torrevella del monestir de Santa Clara de Barcelona que li trameti per via de Joan de Bunyol, del seu seguici, i en presència de Berenguer de Relat, aquell cofre seu amb plata, joies i roba que té al monestir. I que tot el que lliuri consti en l'àpoca d'entrega per així cancel·lar la carta de comanda inicial.

O. Original. CAT AMSBM MSCB núm. 783/639 (104 x 227 mm.). Lletra closa amb segell secret. Dors: A la honrada e religiosa Sor Ffrancescha de Torrevella, abbadessa de les sors menors de Barchelona. Registrata (1362); coses comunes del nº CXVIIII. 1363 (1887-1912). Carta en suport paper i bon estat de conservació, presenta al dors restes del segell de cera i el paper de protecció.

A. Trasllat ex O. CAT AMSBM MSCB Col·lecció de pergamins núm. 825.

B. Transcripció ex O. CAT AMSBM MSCB núm. 796 p. 95.

C. Transcripció ex A. CAT AMSBM MSCB núm. 796 p. 81-94.

D. Transcripció ex A. CAT AAM Còpies Plandolit-Santa Clara núm. 825.

a. Edició ex A. Sanahuja, «Mobiliari de la Infanta Joana», doc. 2, p. 6.

87. Manquen més de dues línies del cos central del document per pèrdua de suport.

Infanta dona Johana.

Abbadessa, pregam-vos e us manam que encontinent nos trametats aquell coffre nostre ab tot l'argent e joyes nostres quey són, lo qual, present en Berenguer de Relat, liurats al feel de la cambre nostra Johan de Bunyol, portador de la present. E cobrats d'ell la present letra nostra ab àpocha del dit Johan en què·s contenga largament ço que li liurarets. E vós restituent a Nós la present ab la àpocha damunt dita, Nós vos farem cancel·lar la carta de la comanda que·ns faés de les dites joyes e robes.

Dada en La Bisbal, sots nostre segell secret, a XXII dies de juliol, en l'any de la nativitat de Nostre Senyor M CCC LXIII. Infanta.*

4

[1350-1375] febrer 27. Barcelona

La reina Elionor de Sicília, esposa de Pere III el Cerimoniós i mare de Joan I el Caçador, prega a l'abadessa del monestir de Santa Clara de Barcelona que l'excusi per no haver anat a visitar-la, tal i com li havia promès, i li demana que pregui pel rei, ella i el primogènit Joan, així com que li faci saber si necessita alguna cosa d'ella o del rei pel creixement i millora del seu monestir i la seva comunitat.

O. Original. CAT AMSBM MSCB núm. 783/834 (172 x 280 mm.). Carta closa amb segell secret. Dors: A les hondrada e religioses l'abadessa e les monges del convent de les minoretes de Barsalona (adreça). Registrata (1350-1375); Carta de la reyna a la abadessa y convent (XV-XVI); (Dª Eleonor) (1887-1912). Carta en suport paper i bon estat de conservació, presenta al dors marques del segell de cera.

A. Regest. CAT AMSBM MSCB núm. 733 f. 11.

B. Transcripció. CAT AMSBM MSCB núm. 796 p. 169.

La regina d'Aragó.

Ja sia que despuys que som vengudes en Barsalona, per la gran devoció que sempre havem haü[t] e havem en lo vostre orden e en la vostra religió e en vós, vos haguéssem promès que us venríam a visitar. Emperò, per alcun accident per lo qual la nostra persona no és estada ben delitosa, no ho haiam pogut complir així com vos havíam promès e ho teníam en nostre cor. Perquè us pregam que vós nos vullats haver per excusades e us plàçia piatosament pregar Nostre Senyor, qu·el, per sa misericòrdia, tenga en sa sancta guarda lo molt alt e excel·lent príncep senyor en Pere, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, senyor e marit nostre molt car, Nós e l'alt infant don Johan, primogènit nostre molt car e duch de Gerona, e que·ns conserve en salut e prosperitat. E notificam-vos que si alcuna cosa poguem fer o recaptar del dit senyor e marit nostre en honor e acriximent del vostre convent e bon estament de totes vosaltres dones,

ab fiaça de complir, nos ho façats saber, car sempre som aparillades en tota vostra honor e profit. E car havem entès que vós vos pensats que·l dit senyor e marit nostre, per alcunes paraules a ell dites, sia endinyat en vers vosaltres, emper açò vos deim qu·el vos ten en sa bona volentat, axí com sempre vos ha tengut.

Data en Barsalona, sots nostre segell secret, a XXVII dies de febrer.

5

1424 novembre 10. Barcelona

La reina Maria de Castella informa a l'abadessa Clara de Cortei del monestir de Santa Clara de Barcelona de la seva intenció respecte alguns afers relacionats amb Isabel d'Empúries mitjançant les paraules de dos emissaris de confiança: el secretari Pere Llobet i el lloctinent de l'escrivà de ració Pere Maeller.

O. Original. CAT AMSBM MSCB núm. 783/923 (216 x 286 mm.). Carta closa amb segell secret. Dors: A la venerable religiosa e amada nostra la abadessa del monastir de Santa Clara de Barchelona (adreça). Domina regina mandavit mihi Petro de Colle alias Lobet. [Probata] (iussio sota les marques del segell de cera). Registrata (1424); Lletra de la senyora reyna a la senyora abadessa (XV-XVI); A. En plica de cartes reals del monestir de Santa Clara (1597-1600); 1424 (1887-1912). Carta en suport paper i bon estat de conservació, presenta al dors marques del segell de cera. No s'ha pogut localitzar en el seu registre corresponent (CAT ACA Reial Cancelleria Registres 3220).

A. Regest. CAT AMSBM MSCB núm. 733 f. 11.

B. Transcripció. CAT AMSBM MSCB núm. 797 p. 173.

La Reyna.

Venerable abbadessa. Sobre alguns affers de dona Ysabel d'Empúrias, vos trametem de nostra intenció informats los feels nostres en Pere Lobet, secretari, e en Pere Maeller, lochtinent de scrivà de ració de casa nostra, als quals e a cascun d'ells vos pregam donets plena fe e creença de tot ço que sobre los dits affers vos explicaran, e ho complits per obra segons de vós confiam, axí com si per Nós presencialment vos ere dit, car serà cosa que us tindrem en plaer e servey molt singular.

Dada en Barchelona, sots nostre segell secret, a X dias de noembre de l'any M CCCC XX IIII. La Reyna.*

In curie II°.

6

1447 febrer 20. Barcelona

La reina Maria de Castella, esposa i lloctinent del rei Alfons IV el Magnànim, fa saber a tots els oficials reials que han de complir la sentència de la causa entre el monestir de Santa Clara de Barcelona i el procurador del fisc de la cúria del batlle general del Principat de Catalunya sota pena de mil florins d'or.

O. Original. CAT AMSBM MSCB núm. 783/899 (220 x 285 mm.). Lletra patent. Dors: Registrata (1447). Carta en suport paper i bon estat de conservació, presenta al dors el segell de cera amb protecció de paper.

A. Registre. CAT ACA Reial Cancelleria Registres 3248 f. 142v-144v.

B. Regest. CAT AMSBM MSCB núm. 733 f. 10v.

C. Transcripció. CAT AMSBM MSCB núm. 797 p. 261.

Maria, Dei gra[ci]a regina Aragonum, Sicilie citra et ultra Farum, Valencie, Hierusalem, Hungarie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comittissa Barchinone, ducissa Athenarum et Neopatrie, ac eciam comittissa Rossilionis et Ceritanie, locumtenens generalis serenissimi domini regis, viri et domini nostri carissimi, dilectis et fidelibus universis et singulis officialibus dicti domini regis et nostris ac aliis ad quos spectet eorumque locatenentibus, salutem et dilectionem.

Cum in causa vertente in nostro consistorio inter yconomum monasterii Sancte Clare civitatis Barchinone, ex una, et procuratorem fisci curie baiulie generalis Principatus Cathalonie, partibus ex altera, causis et racionibus in processu deductis, nostram die et anno subscriptis protulerimus sentenciam ut in eadem habetur et prodesset parum sententias ferri nisi earum debita exequtio sequeretur. Propterea, dicimus et mandamus vobis et cuilibet vestrum scienter et expresse, sub pena mille florenorum auri, quod eandem nostram sentenciam et omnia et singula in eadem contenta exequamini et compleatis requisiti, iuxta sui seriem pleniorem.

Data Barchinone, vicesima die mensis febroarii, anno a nativitate Domini millesimo CCCC^{o} quadragesimo septimo. De Ortigiis, regens.*

In sententiarum locumtenentie X^{o}.

DOSSIER VICENTÍ

a cura de
Tomàs Martínez Romero

Pietro Delcorno
Radboud University Nijmegen – Università di Bologna

«HOC EST TEMPUS ASCENDENDI». IL QUARESIMALE A STAMPA DI VICENT FERRER: NOTE SU UN BESTSELLER EUROPEO*

«Hoc est tempus ascendendi». The Printed Lenten Sermons of Vincent Ferrer: Notes on a European Bestseller

Riassunto: I sermoni quaresimali di Vicent Ferrer, pubblicati a stampa nel tardo Quattrocento, rappresentano una parte fondamentale del Ferrer *receptus*, conosciuto e usato da intere generazioni di professionisti della comunicazione per preparare le proprie prediche. Il presente contributo colloca tali sermoni all'interno di una più ampia fioritura della predicazione quaresimale quale influente e diffusa prassi sociale. La complessità del rapporto tra i volumi a stampa e la tradizione manoscritta precedente è illustrata chiaramente dalla scoperta che il ciclo quaresimale di Ferrer venne stampato in due diverse versioni, entrambe pubblicate a Colonia. Delineando i tratti salienti di queste prediche – radicamento biblico, ampiezza e flessibilità dei temi trattati, concretezza della proposta di vita cristiana, autorappresentazione del predicatore quale interprete della Scrittura – il saggio avanza alcune ipotesi sulle ragioni del loro largo successo nel giovane mercato del libro a stampa. Frutto di una complessa trasmissione e rielaborazione nata intorno alla predicazione di Ferrer, questi sermoni costituirono

* La ricerca confluita in questo articolo è iniziata mentre ero Junior Core Fellow presso Institute for Advanced Study della Central European University ed ha potuto proseguire grazie ai finanziamenti ricevuti dalla Gerda Henkel Stiftung e del Dutch Research Council (NWO) a sostegno del progetto *Lenten Sermon Bestsellers: Shaping Society in Late Medieval Europe (c. 1470-1520)* (codice del progetto: VI.Veni.191H.018). Ho avuto la possibilità di presentare e discutere una prima versione di questo contributo al convegno *Vicent Ferrer: Ideologia i pràctica d'una predicació*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 3-5 aprile 2019. Sono grato in particolare per i suggerimenti ricevuti dal prof. Tomàs Martínez Romero in tale occasione. Nella trascrizione di manoscritti e incunaboli utilizzo i seguenti criteri: ho sciolto le abbreviazioni, normalizzato l'uso di *u*/*v*, introdotto o adattato la punteggiatura secondo l'uso corrente, uniformato l'uso delle maiuscole. L'articolo utilizza le seguenti abbreviazioni: AEM = *Anuario de estudios medievales*; ATCA = *Arxiu de textos catalans antics*; Ferrer, *Quadragesimale 1482* = Vicent Ferrer, *Sermones quadragesimales*, [Köln], [Johann Koelhoff der Ältere], 1482; Ferrer, *Sermones 1485* = Vicent Ferrer, *Sermones de tempore per tempus hyemalis*, Köln, [Heinrich Quentell], 1485; Ferrer, *Sermones 1492* = Vicent Ferrer, *Sermones de tempore. Pars hyemalis*, Nürnberg, Anton Koberger, 1492; Ferrer, *Sermons* = Vicent Ferrer, *Sermons*, ed. Josep Sanchis Sivera e Gret Schib, 6 vols., Barcelona, Barcino, 1932-1988; ISVF = Josep Perarnau Espelt, «Aportació a un inventari de sermons de Sant Vicenç Ferrer: temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques», ATCA, 18 (1999), 479-811; LGB = *Lexikon des gesamten Buchwesens*, hrsg. Severin Corsten, Günther Pflug und Friederich Adolf Schmidt-Künsemüller, 9 vols., Stuttgart, Anton Hiersemann, 1985-2016.

un bestseller di portata europea e rappresentano, sul piano testuale, l'eredità più viva e tangibile del frate valenziano nel tumultuoso passaggio tra tardo medioevo e prima età moderna.

Parole chiave: Vicent Ferrer, Quaresima, Predicazione, Stampa, Bibbia.

Abstract: Vincent Ferrer's Lenten sermons printed in the late fifteenth century represent a key component of the Ferrer *receptus*. This was the Ferrer known and used by generations of professional preachers to prepare their oral performances. The article frames these sermons within the broader flourishing of Lenten preaching as influential and widespread social practice. The discovery of two different printed versions of Ferrer's Lenten cycle, both published in Cologne, sheds light on the complex relationship between this type of book and the previous manuscript tradition of his sermons. The article outlines the main characteristics of these sermons: their anchoring to the Bible, the breadth and flexibility of their topics, the proposal of concrete forms of Christian life, the preacher's self-fashioning as interpreter of the Scripture. These features were probably instrumental in the striking success of this sermon collection in the early printed book market. Fruit of a dynamic transmission and re-elaboration of Ferrer's preaching performances, these printed sermon collections became an European best-seller and represented, on a textual level, the most lively and concrete legacy of the *magister* of Valencia in the tumultuous transition from the late medieval to the early modern periods.

Keywords: Vincent Ferrer, Lenten period, Preaching, Printed books, Bible.

«Hoc tempus quadragesime est tempus ascendendi»: così Vicent Ferrer definisce la Quaresima, introducendo un sermone dedicato all'ascesa verso il paradiso e collocato nel momento cruciale in cui si trattava di spostare l'attenzione degli ascoltatori dagli scomposti e (moralmente) pericolosi festeggiamenti del Carnevale («tempus carnale», «tempus cadendi») orientandoli verso il cammino faticoso, ma fruttuoso e salvifico, della Quaresima che sarebbe iniziata il giorno successivo.[1] Oltre a essere definita come tempo favorevole

1. Ferrer, *Sermones 1492*, f. o3v (sermone III, domenica Quinquagesima; ISVF 204). Lo schema risulta già presente nelle schede dei sermoni che riflettono la predicazione italiana di Ferrer, tra 1407 e 1408: si veda Roma, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 4375, f. 35r (accessibile *on line*: *https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.4375* [20/1/2020]) e l'edizione Vicent Ferrer, *Sermonario de Perugia (Convento dei Domenicani, ms. 477)*, ed. Francisco M. Gimeno Blay – María Luz Mandingorra Llavata, Valencia, Ajuntamiento de Valencia, 2006, p. 168. Come in questi manoscritti, il sermone era spesso usato da Ferrer nel Martedì Grasso, come appare anche dal seguente passaggio del testo a stampa: «Magnam invenio differentiam inter tempus carnale quod finitur hodie et quadragesime quod incipit cras, quia differunt sicut ascensus et descensus, volandi in altum et cadendi deorsum». Lo slittamento alla domenica di Quinquagesima avviene già nella tradizione manoscritto quattrocentesca, come mostra Toulouse, Bibliothèque Municipale, ms. 345, f. 71v.

alla conversione e al cammino penitenziale (con una particolare enfasi posta da Ferrer sul digiuno[2]), la Quaresima viene presentata dal frate valenziano, ripetutamente, come un campo di combattimento.[3] Uno dei sermoni più interessanti registrati nel quaresimale latino a stampa e attestato di fatto in tutti i cicli di Ferrer, a partire dalle più antiche *reportationes*, descrive il popolo cristiano come un esercito ben ordinato, chiamato ad affrontare una battaglia campale contro i diavoli tentatori:

> «Hoc sacrum tempus quadragesime est quasi quedam platea sive campus belli in quo fideles Christiani faciunt bellum generale contra demones et contra temptationes eorum».[4]

Scandendo il percorso quaresimale, i sermoni di Ferrer si proponevano di armare e incitare i fedeli impegnati in tale battaglia, guidandoli in un percorso penitenziale e pedagogico incentrato su temi ritenuti vitali per il vivere cristiano. Nella forma sedimentatasi nelle edizioni a stampa di fine Quattrocento – e grazie alla loro amplissima diffusione – questi sermoni fornivano un arsenale di 'munizioni' a cui successive schiere di predicatori potevano attingere svolgendo il proprio ministero di trombettieri dell'esercito cristiano, per restare alle immagini usate da Ferrer.[5] Dopo avere richiamato la complessità del rapporto tra i volumi a stampa e la tradizione manoscritta dei sermoni di Ferrer e le coordinate di fondo della fioritura della predicazione quaresimale quale influente prassi sociale, il presente contributo cercherà di delineare i tratti salienti di questi sermoni per capire cosa avevano tra le mani le centinaia, se non migliaia, di predicatori che decisero di servirsi dei sermoni 'di Ferrer', avanzando alcune ipotesi sulle ragioni del loro largo successo.

2. Si veda Carolina Losada, «Los tópicos de la carne, ayuno, purificación y penitencia en la predicación cuaresmal vicentina de 1413», in *I sermoni quaresimali. Digiuno del corpo, banchetto dell'anima*, a cura di Pietro Delcorno, Eleonora Lombardo e Lorenza Tromboni, (Memorie Domenicane, n.s. 48), Firenze, Nerbini, 2017, 111-124.

3. Il tema è ampiamente indagato, con riferimenti anche a questo e al successivo sermone, in Josep Ysern, «Armes, armadures i batalles al·legòriques en els sermons de Vicent Ferrer», AEM, 49/1 (2019), 287-312.

4. Ferrer, *Sermones 1492*, f. x1r (sermone I, domenica Oculi; ISVF 354). Su questo sermone, vedi sotto, paragrafo 6.

5. Il ruolo cruciale dei più diffusi sermonari a stampa è stato richiamato, tra i primi, da Anne T. Thayer, *Penitence, Preaching, and the Coming of the Reformation*, Aldershot, Ashgate, 2002. Per uno studio puntuale di uno dei testi più diffusi, si veda Giacomo Mariani, «Roberto Caracciolo's *Quadragesimale de poenitentia*: Compilation, Structure and Fortune of a Fifteenth-Century Best Seller», in *I sermoni quaresimali*, 243-260.

1. *Ferrer receptus: la Quaresima in un bestseller europeo*

Le considerazioni qui sviluppate si baseranno sul quaresimale 'di Ferrer' riorganizzato e pubblicato a stampa nel tardo Quattrocento. Ci si concentrerà, quindi, su quello che possiamo definire il Ferrer *receptus*; in altre parole, il Ferrer conosciuto e usato da intere generazioni di predicatori per preparare (con maggiore o minore fantasia) i propri sermoni.[6] I sermoni latini ascrivibili a Ferrer (seppure non scritti direttamente da lui, ma frutto di una complessa trasmissione e rielaborazione nata intorno alla sua predicazione) rientrano a pieno titolo nella categoria di bestseller di portata europea e rappresentano, sul piano testuale, l'eredità più viva e tangibile del frate valenziano nel tumultuoso passaggio tra tardo medioevo e prima età moderna. I numeri sono estremamente significativi. A partire dall'*editio princeps* dei *Sermones quadragesimales*, pubblicata a Colonia nel 1482, e poi dal 1485 con l'edizione dei *Sermones de tempore et de sanctis* che include – come vedremo in forma diversa – il ciclo per la Quaresima, nell'ultimo scorcio del Quattrocento le prediche quaresimali di Ferrer vennero stampate 13 volte, diventando uno dei sermonari più diffusi all'epoca.[7] Anche se calcoli sicuri sono difficili da farsi, si tratta di migliaia di copie messe in circolazione, prodotte nei maggiori centri editoriali tedeschi (Colonia, Basilea, Strasburgo e Norimberga), italiani (Venezia) e francesi, con addirittura cinque edizioni a Lione, dove i sermoni di Ferrer continueranno a essere pubblicati lungo la prima metà del Cinquecento, per un sorprendente totale di almeno altre 15 edizioni entro il 1558.[8]

Non ci soffermeremo in questa sede sulla complessa e affascinante questione del passaggio dagli schemi preparatori elaborati da Ferrer alle sue concrete *performance*, raccolte e mediate da diverse *reportationes*, sistematizzate poi nei manoscritti quattrocenteschi che diffusero i suoi sermoni – una transizione del resto ben indagata dalla storiografia.[9] Ci poniamo invece al punto di arrivo

6. Giusto un paio di esempi: a fine Quattrocento, attinge dai sermoni di Ferrer un predicatore di spicco come Johannes Geiler von Kaysersberg († 1510) e, nel pieno del dibattito cinquecentesco, attinge a Ferrer anche il francescano Johannes Royaerd († 1547); si vedano i riferimenti in Pietro Delcorno, *Lazzaro e il ricco epulone: Metamorfosi di una parabola fra Quattro e Cinquecento*, Bologna, Il Mulino, 2014, 132 e Id., *In the Mirror of the Prodigal Son: The Pastoral Uses of a Biblical Narrative (c. 1200-1550)*, Leiden, Brill, 2017, 413.

7. Si fornisce l'elenco delle edizioni in appendice.

8. Lione domina completamente la scena; oltre a quelle stampate in tale città, si segnala solo un'edizione a Strasburgo (1503) e poi, negli anni Settanta, tre ad Anversa (1570, 1572, 1573) e due a Venezia (1572, 1573). Per l'elenco, si veda l'appendice.

9. Si veda il quadro tracciato di recente da Francisco M. Gimeno Blay, «Modelos de transmisión textual de los sermones de San Vicente Ferrer: la tradición manuscrita», AEM, 49/1 (2019), 137-169 (con bibliografia) e la riflessione proposta da Xavier Renedo Puig, «Del quadern al sermó, i del sermó al manuscrit. Unitat i diversitat en els sermons de Sant Vicent Ferrer», in Emilio Callado Estela (ed.), *El fuego y la palabra: San Vicente Ferrer en el 550 aniversario de su canonización (Valencia, 26-29 de abril de 2005)*, Valencia, Generalitat Valenciana, 2007, 89-110.

di questo processo di trasformazione, là dove la maggior parte dei sermoni di Ferrer si cristallizzarono in una forma che sarebbe rimasta sostanzialmente invariata e dominatrice per secoli, fino alla 'riscoperta' novecentesca delle *reportationes* in volgare.[10] Se i testi latini a stampa spesso non conservano la vivacità espressiva riscontrabile in alcune delle *reportationes* (le quali danno l'illusione di poter recuperare appieno l'oralità e l'azione drammatica di Ferrer, in realtà impossibile da registrare, come già notavano i suoi ascoltatori più avveduti[11]), vi è comunque un solido rapporto con i cicli effettivamente predicati, soprattutto per quello che riguarda i contenuti e la struttura dei sermoni.[12] Ciò non toglie che, evidentemente, si tratterà di un Ferrer filtrato, come del resto anche quello delle *reportationes*.[13] E in qualche punto 'germanizzato', come mostra l'emergere di una toponomastica legata alle città della valle del Reno: Coblenza, Strasburgo, Colonia.

> «Nota quod samaritanus dicitur a civitate Samarie, sicut confluentius a civitate Confluentie».[14]

> «Sic viator qui dicit se ire Argentinam verbo, tamen facto recipit viam Colonie, talis mentitur et truffatur».[15]

Sono spie del lavoro redazionale – di copisti ed editori – lungo il tragitto, geografico e cronologico, che portò testi elaborati da Ferrer nella Spagna di inizio Quattrocento a venire stampati sulle rive del Reno nell'ultimo scorcio

10. Come è stato ricordato a proposito di questi sermoni, «printing and Latin imply percistence»; Manuel Ambrosio Sánchez Sánchez, «Vernacular Preaching in Spanish, Portuguese and Catalan», in Beverly Mayne Kienzle, *The Sermon*, Turnhout, Brepols, 2000, 759-858: 825. Fanno eccezione i sermoni sull'Anticristo e sulla fine del mondo che vengono ripetutamente stampati in castigliano nella Spagna del Cinquecento.

11. Si veda la *Relación a Fernando de Antequera*, in Pedro Cátedra, *Sermón, sociedad y literatura en la Edad Media. San Vicente Ferrer en Castilla (1411-1412)*, Salamanca, Junta de Castilla y Leon, 1994, 665-672 (in part. 672).

12. Alcuni esempi in Pietro Delcorno, «'Faré per manera que vàlgue per molts'. I sermoni di Vicent Ferrer sulla parabola di Lazzaro e il ricco epulone», *Erebea*, 1 (2011), 203-230; Id., «Catechesi e drammatizzazione: Lo Spirito Santo nei sermoni di Pentecoste di Vicent Ferrer», AEM, 49/1 (2019), 75-101. Ma proponeva già un confronto tra *reportationes* e sermoni modello Josep Perarnau Espelt, «La compilació de sermons de Sant Vicent Ferrer de Barcelona, Biblioteca de Catalunya, MS 477», ATCA, 4 (1985), 213-402: 327-361.

13. Lo ribadisce con finezza, sottolineando come vada messa meglio in luce la specifica *agency* di queste mediazioni, Tomàs Martínez Romero, «Sobre la reportació de la quaresma de 1413 i altres qüestions complementàries», AEM, 49/1 (2019), 215-241.

14. Ferrer, *Sermones 1492*, f. B5v (domenica Iudica; ISVF 715). Nell'edizione 1482 (vedi sotto per differenze), «Samaritanus dicitur a civitate Samarie, sicut Argentinensis a civitate Argentina»; Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. z7r.

15. Ferrer, *Sermones 1492*, f. E6v (feria III *post Palmarum*; ISVF 85). L'edizione 1482 resta generica, non presentando alcun nome di città: «sicut viator qui dicit quod vult ire ad unum locum et de facto vadit ad locum contrarium. Ita facit superbus qui verbo dicit se velle ire ad paradisum...»; Ferrer, *Sermones 1482*, f. gg2rv.

del Quattrocento, evidentemente adattando alcuni riferimenti geografici all'orizzonte spaziale dei predicatori e degli ascoltatori di quell'area. Si tratta cioè sempre di sermoni frutto di un lavoro collettivo, innescato dalla predicazione di Ferrer ma proseguito da altri.[16]

2. *Una città, due versioni: Koelhoff 1482 e Quentell 1485*

Il quadro già complesso della formazione di queste collezioni di sermoni è ulteriormente complicato dalla presenza di due distinte edizioni a stampa. Nel 1482 vengono pubblicati a Colonia i *Sermones quadragesimales* di Ferrer, stampati da Johann Koelhoff († 1493).[17] Il volume affianca – anzi, introduce – tali sermoni con tre *Artes praedicandi*: due ampie, la prima delle quali qui attribuita ad Alberto Magno, accompagnate da un brevissimo testo su come comporre un sermone a partire da un'appropriata *divisio thematis*.[18] Inoltre, per facilitare l'uso di questi sermoni 'di Ferrer' nel comporre un numero

16. La natura collaborativa dei testi dei sermoni, frutto di un «lavoro collettivo», è osservata a proposito delle *reportationes* da Zelina Zafarana, «Bernardino nella storia della predicazione popolare», in *Bernardino predicatore nella società del suo tempo*, Todi, Accademia Tudertina, 1976, 39-70 (in part. p. 70) e mostrata con chiarezza in Carlo Delcorno, «La diffrazione del testo omiletico» [1986], in Id., *'Quasi quidam cantus'. Studi sulla predicazione medievale*, a cura di Giuseppe Baffetti, Giorgio Forni, Silvia Serventi, Oriana Visani, Firenze, Olschki, 2009, 243-261. Sul ruolo degli editori (in quel caso noti) nella trasformazione di materiali manoscritti di diversa natura (note personali e *reportationes*) in edizioni a stampa a inizio Cinquecento, si veda Rita Voltmer, «'Preaching during the Holy Week Is like Being Killed on the Wheel': The Design, Performance, and Recording of Johannes Geiler of Kaysersberg's Lenten Sermons», in *I sermoni quaresimali*, 277-292. Diverso il caso dei sermonari di Savonarola, perché il frate domenicano manteneva un controllo su tale processo.

17. Su questo stampatore originario di Lubecca, formatosi a Venezia presso Wendelin von Speyer e attivo a Colonia a partire dal 1471, si veda Severin Corsten, «Koelhoff d. Ä., Johann», LGB, IV (1995), 263.

18. Il primo testo – una versione abbreviata del *De faciebus mundi* di Guillaume d'Auvergne († 1249), attribuita nell'*explicit* a «magister Albertus», come spesso avviene nella tradizione di questa *Ars praedicandi* – si apre con un'ampia metafora sponsale: «Veritas evangelica predicatoribus quasi quibusdam paraniinphis est commissa ut ipsam custodiant, ipsam manifestent in manifestum producant, ipsam denique humano intellectui matrimonio indissolubili tanquam sponso coniungant...»; *Ars praedicandi Alberti*, in Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. A1r-B4r: A1r. Per l'attribuzione si veda Thomas Marie Charland, *Artes praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au Moyen Âge*, Paris-Ottawa, Vrin, 1936, 21-22 e 39-40. Segue un breve testo su come dividere il *thema*: «Si vis arte sermonem, arengam vel collationem conficere, accipe thema fecundum, congruum tempori et loco. Assumptum thema divide in tot partes quot videbis continere...» (f. B4v-B5r), dove si fornisce come esempio concreto lo scheletro di un sermone sull'armatura spirituale. La prima parte del testo è vicina a una succinta *Ars praedicandi* anonima, come mostra l'incipit: «Si vis sermonem ex arte conficere recipe thema secundum convenienciam temporis et loci et divide ipsum in duas vel tres partes secundum quod tibi videbitur expedire...»; München, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 14699, f. 269rv (accessibile online), segnalato in Charland, *Artes praedicandi*, 105. Chiude la sezione una seconda *Ars praedicandi*, derivata da quella attribuita a John of Wales († 1302), incipit: «Quatuor sunt

potenzialmente infinito di altre prediche il volume fornisce un ricco apparato paratestuale: tavola alfabetica dei contenuti (circa 600/700 voci), sommario dei sermoni, *themata* per le domeniche *de tempore*.[19]

Pochi anni dopo, nel 1485, nella stessa città tedesca Heinrich Quentell († 1501) stampò i *Sermones de tempore et de sanctis* di Ferrer, opera in tre parti che copra l'intero anno liturgico e che, nel volume dedicato al *tempus hyemalis*, include le prediche per tutta la Quaresima.[20] Non si tratta però di una ristampa dei testi pubblicati nel 1482. Non solo vi sono alcuni sermoni quaresimali che compaiono solo nell'una o nell'altra edizione[21], ma anche in quelli condivisi (la maggior parte) vi sono differenze spesso significative sia nella forma sia – più raramente – nel contenuto. Noi seguiremo la versione messa in circolazione da Quentell, primariamente perché fu la versione dei sermoni 'di Ferrer' che si impose nel mercato librario del tempo e la forma, quindi, in cui questi sermoni si cristallizzarono. Si può però notare che – almeno in alcuni passaggi – la tradizione raccolta e rilanciata nell'*editio princeps* del 1482 risente, verosimilmente, di un lavoro redazionale maggiore rispetto alla tradizione testuale

---

genera predicationis. Primus genus est quando concordatur realiter et vocaliter...» (f. B5r-C2r); sull'attribuzione di questo testo, se veda CHARLAND, *Artes praedicandi*, 56-58.

19. La didascalia che introduce la tavola dei contenuti in apertura del volume racchiude, in un certo senso, l'intero progetto editoriale: «Tabula ista secundum ordinem alphabeti recollecta ex opere quadragesimali sancti Vincentii sacre theologie doctoris eximii ordinis predicatorum sic practicabiliter: primo numerus quotat sermonem [...] littera vero locum demonstrat. [...]. Item pro thematibus dominicalibus sciendum quod thema debet dividi secundum quod in libro habetur. Deinde oportet videre terminos thematis vel membrorum dividentium. Quo facto recurrendum est ad tabulam infra scriptam et materiam secundum exigentiam temporis prolongare. Verbi gratia: si materia vel thema est de humilitate, quere in tabula in littera h, vel in suo contrario, scilicet superbia in littera s, et sic de singulis. Servabitur tamen iste modus in omnibus. Primo thema introducendum est breviter. Deinde fiet invocatione divini auxilii et gratie. Immediate vero resumendum est thema, quo facto dividendum. Deinde historia evangelii vel epistole est narranda doctrinaliter et tercio et ultimo thema inferendum cum suis membris finaliter concludendum, ut in arte clarius habetur ad longum etc»; FERRER, *Quadragesimale 1482*, f. [2r]. I due quaderni che contengono oltre alla *tabula* anche i «tituli sermonum per ordinem libri et dierum» non sono numerati; nella copia consultata (Deventer, Atheneumbibliothek, 110 C5 KL) sono posti in apertura del volume.

20. Un primo inquadramento su Heinrich Quentell, attivo come stampatore a Colonia dal 1478/79 e capostipite di una importante famiglia di editori, in Severin CORSTEN, «Quentel (Quentell)», LGB, VI (2005), 148-149.

21. L'edizione Koelhoff ha due sermoni per il Giovedì Santo, il primo è intitolato *de lotione peccatoris* e ha come *thema*: *Qui lotus est non indiget nisi ut pedes lavet* (Giovanni 13.10); FERRER, *Quadragesimale 1482*, f. hh2r-hh4r. Il sermone è assente nell'edizione del 1485 e non compaiono schemi di Ferrer con questo *thema* in ISVF, aprendo la possibilità che si tratti uno sermone di diversa origine. Notevolmente diverso è poi l'inizio del sermone per il Venerdì Santo nei due sermonari (che presentano poi la medesima divisione in sei punti principali). Nell'edizione del 1482, questo è l'ultimo sermone, mentre quella del 1485 aggiunge un sermone per il Sabato Santo (ISVF 892 e 893) come ultimo testo della *pars hyemalis*, là dove la *par estivalis* riparte con la Pasqua. Presente solo nell'edizione del 1485 un sermone sull'allegoria della palma, certamente non di Ferrer (vedi sotto).

fissata dall'edizione del 1485. Lungo l'articolo vi sarà modo di fornire alcuni riscontri puntuali, ma in via preliminare vale la pena riportare entrambe le versioni di un passo del primo sermone per la domenica Laetare (ISVF 107).

Ed. Koelhoff 1482

Sextum frustum est benivolentia virtualis, scilicet regraciando deo de beneficiis; hoc colligitur in fine evangelii: *Illi ergo* etc [Giovanni 6.14]. Sic vos post prandium debetis regraciari deo sicut in principio mense est orandum, quia aliter diabolus quanquam intrat personam. Ratio, quia prima potestas diaboli super homines fuit in cibo, scilicet Ade. Ex quo diabolus, serpens infernalis, venenavit omnes cibos ad instar strutionis, mordendo in radice, scilicet cibo vetido. Ideo necessaria est tiriaca orationis, scilicet benedictionis in principio mense et graciarum actionis in fine. Nota exemplum de muliere comedente lactucam in qua sedebat diabolus absque benedictione. *Colligite ergo que superaverunt fragmenta*, per gratiamactionis... (f. v7r).

Ed. Quentell 1485

Sextum fructum est benevolentia virtualis cum dicit ibi: *Illi ergo* usque in finem ibi *in mundum* [Giovanni 6.14], scilicet facere gratias reconoscendo beneficia. Ita semper post commestionem etc. et ante prandium debetis gratias agere deo. Et ideo ipse ante accipiens panes benedixit. Nam Christus ante introitum mense semper faciebat versum ex psalmista qui [dicit] *Oculi omnium in te sperant domine* [Salmo 144.15], quia esca corporalis fuit venenata per dyabolum et ideo debet poni medicina seu tyriaca contra venenum, saltem ad minus dicendo Ihesus, si aliam orationem propter tuam gulositatem non potes facere nec dicere, et in fine similiter deum laudare debes. Vidi in partibus Lombardie quod in quodam homine erant bene quingenti dyaboli et quesivi cur intraverunt, et plures respondebant dicentes, quia comedendo vel bibendo et non faciendo orationem vel signum sancte crucis. Et circa hoc refert beatus Gregorius, in primo dyalogorum quod in quodam monasterio monacharum in orto erant lactuce multe, et una ipsarum monacharum desiderio momordit in una illarum et non dixit Ihesus, et sic comedendo intravit dyabolus in corpore ipsius, et dyabolus iste coniurabatur per unum sanctum hominem et dicebat: «Dimittas me, ego non habeo culpam, quia eram super lactucam et ipsa comedendo posuit me intra suum corpus!». Et ideo providet nobis Christus dando nobis exemplum quando elevavit oculos ad celum et dixit: *Oculi omnium*... (f. ɔ6r)

Entrambe le versioni trattano lo stesso insegnamento morale, collegato alla conclusione dell'episodio della moltiplicazione dei pani. La differenza però non è solo nella lunghezza dell'esposizione, ad esempio per quanto riguarda il noto *exemplum* del diavolo seduto sulla lattuga[22], ma anche negli argomenti in suo supporto. Mentre l'edizione del 1482 rimanda al peccato originale per spiegare la connessione tra cibo e demonio, quella del 1485 include un *exemplum* in cui Ferrer fa valere la propria esperienza personale («Io vidi in Lombardia...»). Difficile immaginare che sia stato inventato e inserito qui da chi curò l'edizione pubblicata da Quentell. L'impressione è rafforzata da un altro passo dello stesso sermone, dove l'edizione del 1482 presenta – come esempio di divina provvidenza – una miracolosa vendemmia avvenuta nonostante una violenta tempesta in Borgogna, mentre quello del 1485 riporta come *parabola* il ricordo di un miracoloso raccolto durante una tremenda siccità a Valencia, un riferimento geograficamente più vicino al mondo in cui Ferrer aveva composto i suoi sermoni.[23] Tali differenze non dipendono (o non dipendono solo) da chi concretamente curò le edizioni stampate a Colonia, perché già la tradizione manoscritta precedente (o quantomeno parallela) presenta una versione simile a quella del 1482. Lo mostra bene un codice della seconda metà del Quattrocento, conservato presso la Bibliothèque Municipale di Tolosa, dove lo stesso sermone è copiato due volte di fila, fornendo così una duplice versione di questo passo.[24]

Toulouse, BM, Ms 345, f. 96r

Sextum frustrum est *benivolensa virtual*, recognoscendo divina beneficia; et istud colligitur ibi: *Illi ergo cum vidissent signum* laudamdantes (!) deum dixerunt: *hic est vere propheta qui venturus est in mundum* [Giovanni 6.14]. Sic vos post prandium debetis regraciari unde sicut in principio mense est orandum ne dyabolus intret in corpus, quia prima potestas dyaboli super homines fuit ex cibo,

Toulouse, BM, Ms 345, f. 98v

Ultimo in fine mense repperiemus aliud fragmentum de quo satiemus, scilicet benivolentie virtualis sive cordialis. Ecce qualiter dicit evangelium: Illi ergo homines cum vidissent quod fecerat signum dicebant: quia hic est vere propheta qui venturus est in mundum [Giovanni 6.14], dabant laudes deo eum benedicendo. Ecce benivolencia cordialis vel virtualis nobis dando exemplum

22. L'edizione 1485 registra correttamente l'origine dell'aneddoto (Gregorio Magno, *Dialoghi*, 1.4), diffusissimo nelle raccolte medievali di *exempla*; Frederic C. Tubach, *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1969, nr. 3503.

23. Riflette sulla possibile diversa percezione, da parte degli editori, del valore limitativo o universale di riferimenti specifici «a personatges, geografies i esdeveniments coetanis a Vicent Ferrer», Martínez, «Sobre la reportació», 236-237.

24. Nella prima versione c'è anche l'esempio della vendemmia in Borgogna (f. 96r), mentre nella seconda si parla delle preoccupazioni per la siccità, senza riportare alcun miracolo (f. 98r).

scilicet Ade. Ideo ex tunc esce fuerunt dubitose de veneno dyaboli, ideo apponenda est ibi tiriaca orationis, scilicet dicendo unum Pater noster, Ave Maria vel ad minus nomen Iesu. Nota miraculum de muliere comedente lactucam in qua intravit diabolus eo quod non benedixisset. Etiam in fine mense hoc idem est faciendum, unde scriptura...

quomodo debemus deum benedicere et refferre sibi gratias de beneficiis suis antequam comedamus dicendo: *Oculi omnium* etc. [Salmo 144.15], vel saltem Pater noster, vel si tamen gulosi dicamus saltem illud benedictum nomen Ihesu. Dic de moniali quomodo comedit lactucam sine benedictione et arrepta fuit a demone. Nam omnia cibaria sunt venenata ab antiquo serpente, scilicet dyabolo propter peccatum primi parentis et ideo benedici debent ante comestionem et in fine comestionis debemus dicere gratias deo creatori, dicendo: *Memoriam fecit* etc [Salmo 110.4] vel Pater noster...

Tornando alle due edizioni a stampa, le differenze possono toccare in modo sostanziale il contenuto dei sermoni. La predica che ha come *thema* il versetto *Bonum erat ei si non esset natus* (Marco 14.21) presenta nell'edizione Quentell una lunga discussione sull'aborto, discussione assente invece nell'edizione del 1482, dove si tratta invece, nel medesimo punto, dei tre peccati che condannarono Giuda alla perdizione.[25] Le *reportationes* delle prediche di Ferrer attestano che – a partire dal medesimo *thema* – egli effettivamente sviluppò in alcuni casi una vibrante denuncia contro le pratiche abortive e le persone coinvolte, mostrando come questa non sia una sezione 'inventata' o interpolata dagli editori del 1485.[26] Anzi, ci si potrebbe chiedere se essa invece non sia stata tolta nella tradizione testuale confluita nell'edizione del 1482, forse ritenendo inopportuno trattare questo tema in maniera così dettagliata e aperta, visto che si parla di aborti causati dalla violenza dei mariti sulle mogli, di vedove, suore o fanciulle che ricorrono all'aborto medicinale o addirittura all'infanticidio, di medici e farmacisti compiacenti (e perfino sacerdoti), nonché di coloro che, avendo rapporti sessuali con donne ebree o musulmane, si espongono al pericolo di concepire un figlio che, rimanendo privo del battesimo, sarebbe destinandolo alla perdizione.[27]

Quello che è certo resta che nella stessa città, Colonia, intorno al 1480 circolavano due versioni diverse dei sermoni per la Quaresima 'di Ferrer' e, fatto significativo, chi lavorava all'edizione del 1485, pur conoscendo senza dubbio il volume pubblicato da Koelhoff, non si fermò al testo a stampa, ma

25. Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. gg3v. Inoltre, la discussione sulla sorte dei fanciulli nel limbo è più ampia e più dottrinale.

26. Si veda Ferrer, *Sermons*, V, 245-253: 249-250.

27. Ferrer, *Sermones 1492*, f. F1r.

si rivolsero ai materiali manoscritti anche per il ciclo quaresimale.[28] Questo non toglie, sia chiaro, che anche l'edizione Quentell (o la fonte a cui attinge) possa a sua volta prendere strade lontane del *modus operandi* di Ferrer. L'esempio più evidente è un sermone per la Domenica delle Palme costruito intorno all'immagine della palma, divisa in sette rami, con sette uccelli e sette fiori, interpretati in chiave allegorica.[29] Il testo altro non è se non l'edizione della *Palma contemplationis*, sermone del primo Duecento che godeva di un'ampia circolazione manoscritta in Germania e nel nord Europa e spesso utilizzato nella predicazione.[30] Inserita tra i sermoni a stampa di Ferrer, la *Palma contemplationis* trovava così – silenziosamente – un nuovo, amplissimo pubblico.[31]

L'edizione del 1482, dai primi riscontri fatti, sembra esprimere una tradizione testuale che ha attutito e normalizzato in maggior misura la voce di Ferrer. L'intera questione andrebbe però studiata più in dettaglio, anche per

28. Ci si può chiedere se la decisione di pubblicare un testo diverso sia anche un segno che chi lavorava all'edizione del 1485 giudicava non soddisfacente l'edizione del 1482.

29. Ferrer, *Sermones 1492*, f. D5v-E1r (sermone I, Domenica delle Palme; ISVF 40). Il sermone non compare altrove *corpus* di Ferrer, né nell'edizione 1482.

30. A un primo confronto, il sermone 'di Ferrer' appare assai vicino alla cosiddetta redazione E della *Palma contemplationis*, basata a sua volta su *Le palmier*, testo in antico francese databile c. 1220. In particolare, il testo stampato nel sermonario presenta tutti i tratti caratteristici del sottogruppo *oculos-dei* della redazione E, così come indicati in Wolfgang Fleischer, *Untersuchungen zur Palmbaumallegorie im Mittelalter*, München, Fink, 1976, 35. Per uno studio più aggiornato, si veda Nikolai Bondarko, «Baumgarten und Palmbaum in ihrer Funktion für den Aufbau deutscher geistlicher Prosatexte des 13. Jahrhunderts», *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 31/2 (2001), 80-135. Il sermone di 'Ferrer' presenta però varianti importanti, come l'inserimento di alcune citazioni di Bernardo, rispetto al testo pubblicato in Fleischer, *Untersuchungen zur Palmbaumallegorie*, 232-235. Il testo si prestava ad adattamenti nella predicazione. Già nel Trecento la *Palma contemplationis* compare nella predicazione tedesca e neerlandese: si veda (con relativa bibliografia) Wybren Scheepsma, *The Limburg Sermons: Preaching in the Medieval Low Countries at the Turn of the Fourteenth Century*, Leiden, Brill, 2008, 129-143 e 419-433 (traduzione del testo neerlandese). Ulteriori esempi tedeschi sono presentati in Fleischer, *Untersuchungen zur Palmbaumallegorie*, 256-264 (sermone per il Concepimento di Maria; xiv-xv secolo) e 265-273 (sermone per l'Ascensione; xv secolo). Lo schema ad albero, del resto, era perfetto per lo sviluppo di una predica secondo le regole del *sermo modernus*, come insegnava l'*Ars praedicandi* di Giacomo da Fusignano († 1322) dicendo che «predicare est arborizare»; cit. in Moritz Wedell, «Zachäus auf dem Palmbaum: Enumerativ-ikonische Schemata zwischen Predigtkunst und Verlegergeschick (Geilers von Kaysersberg Predigen Teütsch, 1508, 1510)», in *Die Predigt im Mittelalter zwischen Mündlichkeit, Bildlichkeit und Schriftlichkeit*, hrsg. René Wetzel und Fabrice Flückiger, Zürich, Chronos, 2010, 261-304. L'esempio del sermone di Geiler (legato all'episodio di Zaccheo) mostra come la tradizione fosse ancora vivissima a inizio Cinquecento e vi potesse essere l'interesse a inserire la *Palma contemplationis* in una collezione di sermoni.

31. Non mi risulta che l'edizione all'interno dei sermoni di Ferrer sia stata notata da quanti hanno studiato la *Palma contemplationis*. Non mi risultano inoltre altre stampe del testo latino così precoci, mentre una versione tedesca (*Der balmo boum*) è inserita come capitolo (accompagnato da una notevole xilografia) in *Auslegung des Lebens Jesu Christi*, [Ulm, Johann Zainer, post 1478], f. [150r-153v]. La *Palma contemplationis*, come noto, è visualizzata splendidamente anche nel *Rothschild Canticles* (c. 1300).

capire meglio il *modus operandi* di chi pubblicò tali sermoni, individuando i materiali che aveva a disposizione e il tipo di interventi fatti nel confezionare un prodotto che si poneva consapevolmente come modello da seguire (soprattutto nell'edizione del 1482, visto l'affiancamento delle *Artes praedicandi*). Se in altra sede sarà quindi opportuno ragionare più a fondo su queste due edizioni e sul loro rapporto con la circolazione manoscritta dei testi di Ferrer, nella prospettiva scelta in questo articolo non si tratta però di attribuire una maggiore o minore patente di autenticità a questi sermoni ma, come si è detto, porsi nella prospettiva del Ferrer *receptus*, del Ferrer che concretamente avevano tra le mani centinaia di predicatori sparsi per tutta Europa tra fine Quattrocento e metà Cinquecento, e oltre. In tal senso, fu l'edizione Quentell a dettare legge, venendo ripresa – ad esempio – da altri grandi stampatori, come Anton Koberger († 1513) a Norimberga nel 1492.[32]

3. *La predicazione quaresimale: un fenomeno sociale di massa*

Prima di analizzare alcuni aspetti del quaresimale a stampa 'di Ferrer', vorrei richiamare le coordinate di fondo che resero, nel tardo medioevo e oltre, la predicazione quaresimale una forma cruciale di comunicazione religiosa, capace di incidere profondamente nella società e cultura europea.[33] Lo studio dei *sermones* a stampa di Ferrer rappresenta, infatti, un tassello importante in una più ampia ricerca che si propone di investigare le diverse strategie comunicative e il variare dei contenuti dei quaresimali più diffusi prima della Riforma.[34] L'emergere infatti di molteplici tattiche per organizzare un ciclo quaresimale rivela una relazione complessa, e a tratti una aperta tensione, tra diversi sistemi per ordinare e trasmettere il sapere religioso e, quindi, in ultima analisi, priorità e percorsi distinti nella costruzione o rafforzamento dell'identità collettiva e personale dei fedeli. I testi elaborati e soprattutto usati dai predicatori possono così essere considerati come strumenti fondamentali nella concreta produzione e riproduzione dei discorsi normativi di tale epoca.[35]

32. Un rapido profilo di questo prominente stampatore, attivo a Norimberga a partire dal 1471, in Severin Corsten, «Koberger, Anton», LGB, IV (1995), 256. Per ragioni pratiche seguo questa edizione, non avendo riscontrato differenze di rilievo con l'edizione del 1485.

33. Si veda Pietro Delcorno, «Quaresimali 'visibili': Il serafino, il guerriero, il pellegrino», *Studi medievali*, III ser., 60/2 (2019), 645-688: 645-652 (in parte ripreso in questo paragrafo). Per un quadro generale e sfaccettato sulla predicazione quaresimale, si veda *I sermoni quaresimali*.

34. È questo uno degli obbiettivi del mio progetto di ricerca *Lenten Sermon Bestsellers: Shaping Society in Late Medieval Europe (1470-1520)*. Fa parte di tale progetto la costruzione di un database dedicato ai quaresimali stampati prima della Riforma: *https://lentensermons.cls.ru.nl* [15/10/2020].

35. Su questo aspetto, si veda Delcorno, *In the Mirror of the Prodigal Son*, in part. pp. 1-17.

A partire dagli ultimi decenni del Duecento, l'elaborazione di sermonari modello specificamente dedicati alla Quaresima si pose a servizio di quella che, di fatto, costituì una nuova forma di educazione religiosa, e in senso più ampio civica, gradualmente presente in maniera pervasiva nei gangli culturalmente più dinamici dell'Europa tardomedievale.[36] In tale prospettiva, i sermonari composti, disseminati e ampiamente utilizzati all'epoca costituiscono una fonte di primaria importanza per ricostruire l'infrastruttura concettuale, testuale e materiale che sorreggeva il progetto 'educativo' promosso dai predicatori del tempo. Pur restituendoci solo un'eco indiretta della viva voce dei predicatori, i sermoni modello – come sottolineato tra i primi da David d'Avray[37] – permettono di affacciarsi sul lavoro quotidiano, spesso sfuggente, compiuto da schiere di predicatori di cui cronache e *reportationes* non hanno lasciato quasi traccia.[38] Nel corpo vivo della società, questi professionisti del pulpito formarono l'ossatura portante di un vasto progetto di acculturazione dei laici, sviluppato con vigore dagli ordini mendicanti *in primis* e, almeno in area tedesca e centro europea, dal clero secolare più istruito.[39]

La Quaresima era stata individuata – a partire da alcune figure di spicco tra i domenicani nel tardo Duecento – come il tempo liturgico ideale per una predicazione quotidiana, intesa come forma per sviluppare «un progetto catechetico organico e sistematico».[40] Nelle intenzioni dei promotori, una predicazione intensificata doveva guidare i fedeli a partecipare attivamente e consapevolmente a riti dal forte valore 'identitario', quali la memoria della Passione di Cristo e, soprattutto, la confessione dei peccati e la partecipazione al banchetto eucaristico – i pilastri della riforma pastorale catalizzata e promossa dal Concilio Lateranense IV.

La novità non era la predicazione quaresimale in sé, che già godeva di una lunga tradizione, ma la scelta di predicare seguendo un ritmo giornaliero. Se non erano mancate sperimentazioni in tal senso (come quella svolta da Antonio a Padova a inizio Duecento), il diffondersi della pratica di predicare tutti i giorni di Quaresima nelle principali chiese cittadine costituì un'innovazione significativa. L'imporsi di un ritmo quotidiano dava infatti l'occasione di sviluppare – almeno in teoria – un ciclo di istruzione pubblica in cui condensare

36. Sull'origine di questo genere di sermonari, si veda Jussi Hanska, «*Sermones quadragesimales*: Birth and Development of a Genre», *Il Santo*, 52 (2012), 107-127.

37. Si vedano in particolare David d'Avray, *The Preaching of the Friars: Sermons Diffused from Paris before 1300*, Oxford, Oxford University Press, 1985 e Id., *Medieval Marriage Sermons: Mass Communication in a Culture without Print*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

38. Tra i primi a richiamare l'attenzione su questo tema Hervé Martin, *Le métier de prédicateur en France septentrionale á la fin du Moyen Âge 1350-1520*, Paris, Cerf, 1988.

39. Accanto a nomi di predicatori famosi come Jan Milič, Jan Hus, Johannes Geiler von Kaysersberg, si veda l'ottimo studio di Matthew Wranovix, *Priests and Their Books in Late Medieval Eichstätt*, Lanham, Lexington Books, 2017.

40. Si veda Silvana Vecchio, *Le prediche e l'istruzione religiosa*, in *La predicazione dei frati dalla metà del '200 alla fine del '300*, Spoleto, CISAM, 1995, 301-335: 306.

gli elementi ritenuti fondamentali per la vita cristiana e sociale degli ascoltatori. Gravitando verso il centro dell'anno liturgico, costituito dalla Pasqua e dai riti ad essa indissolubilmente legati (un vincolo sancito e promosso capillarmente almeno a partire dal Laterano IV), la Quaresima diventava così, dal punto di vista dell'istruzione religiosa, un periodo cruciale. In questa prospettiva, la predicazione quaresimale costituì un cantiere dove si sperimentavano nuove forme per organizzare e rendere efficace la comunicazione religiosa.[41] La creatività e rilevanza sociale di tale fenomeno emerge con forza nel Quattrocento, quando la predicazione quaresimale divenne un fenomeno di massa, in particolare nelle aree urbane, dove le autorità civili e religiose si contesero spesso i migliori predicatori, la cui presenza era a volte frutto di lunghe trattative e accordi diplomatici.[42]

La Quaresima rappresentava però anche una sfida impegnativa per i predicatori. Si trattava infatti di organizzare e gestire un ampio ciclo di sermoni e, al tempo stesso, di conquistare la partecipazione e l'attenzione degli ascoltatori.[43] Il risultato di un abile predicatore era riuscire così a radunare intorno a sé una comunità trasversale e informale, più o meno stabile, unita da un percorso di apprendimento e di preghiera, da un ascolto e un sapere condiviso, dal frequentare lo spazio didattico creato intorno al pulpito, all'interno di un preciso tempo liturgico connotato in senso simbolico ed emotivo.[44] Una collezione di sermoni a stampa come quella 'di Ferrer' serviva proprio come strumento prezioso per svolgere questo compito difficile ma essenziale. La sua ampia diffusione (e le tracce concrete del suo utilizzo) attestano come, effettivamente, questo testo fu tra gli strumenti concreti utilizzati dai professionisti della comunicazione religiosa tra tardo Quattrocento e primo Cinquecento per raggiungere tale scopo.

4. *Ferrer e il rinnovamento della predicazione quaresimale*

Vicent Ferrer stesso si trovò a operare quando la predicazione quotidiana in Quaresima si era ormai radicata come prassi sociale e, anzi, si apriva pro-

41. Si veda Delcorno, «Quaresimali 'visibili'».

42. Si veda ad esempio Maria Giuseppina Muzzarelli, *Pescatori di uomini. Predicatori e piazze alla fine del Medioevo*, Bologna, Il Mulino, 2005, dove si analizza in particolare il fitto carteggio, fatto di ordini e contrordini, che accompagna l'itinerario di Bernardino da Feltre († 1494).

43. Si veda Lina Bolzoni, *La rete delle immagini. Predicazione in volgare dalle origini a Bernardino da Siena*, Torino, Einaudi, 2002, 150-155.

44. Sul tema di forme comunitarie di apprendimento orizzontale e informale si veda Sita Stekel, «Concluding Observations: Horizontal, Hierarchical, and Community-Oriented Learning in a Wider Perspective», in Micol Long, Tjamke Snijders and Stevenet Vanderputten (eds.), *Horizontal Learning in the High Middle Ages: Peer-to-Peer Knowledge Transfer in Religious Communities*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2019, 235-256.

gressivamente a nuove sperimentazioni.[45] Lo si vede in particolare – almeno allo stato attuale delle ricerche – nel contesto italiano dove, tra fine Trecento e inizio Quattrocento (negli anni quindi dell'apostolato di Ferrer), vennero elaborati cicli quaresimali fortemente innovativi, costruiti come macro-racconti sviluppati giorno dopo giorno in forme semi-drammatiche, dando cioè voce a personaggi fittizi e trasformando il pulpito in una sorta di palcoscenico virtuale.[46] È il caso del *Quadragesimale peregrini cum angelo*, costruito come viaggio immaginario (anzi, visione di un pellegrinaggio) nei regni dell'aldilà e impostato come libera riscrittura, in chiave allegorico-morale, della *Commedia* di Dante, ampiamente citata, commentata e ricombinata con fonti bibliche, classiche e medievali.[47] Oppure di quello che potremmo definire il *Quaresimale di Enea e della Sibilla*, dove si ripercorre e interpreta in chiave allegorico-morale il viaggio di Enea agli inferi, anche qui con ampie citazioni non solo di Virgilio ma anche di Dante.[48]

Menziono questi due affascinanti testi (entrambi verosimilmente elaborati da frati minori) per sottolineare come l'azione di Ferrer si inserisca in un periodo di vivaci esperimenti, finalizzati a raggiungere e coinvolgere gli ascoltatori durante la Quaresima. L'abilità di Ferrer nello sceneggiare i racconti biblici o nel rendere magistralmente alcune scene tratte dalla vita quotidiana non sono fenomeni isolati o dovuti semplicemente alla genialità del maestro valenziano.[49] Essi vanno inquadrati dentro un processo più ampio di ricerca di forme efficaci di comunicazione religiosa, rispetto alle quali la predicazione quaresimale di Ferrer non rappresenta, in quegli anni, il fronte più avanzato. Anzi, in nome del primato del testo biblico e conformemente a una tradizione molto forte tra i domenicani, Ferrer sembra esprimere precise riserve verso le

45. Da un altro punto di vista, si può dire che proprio la prassi quaresimale rappresenti la premessa necessaria che permise ai maggiori predicatori itineranti del tardo medioevo (Vicent Ferrer, Bernardino da Siena, Giacomo della Marca, Bernardino da Feltre) di scegliere di predicare quotidianamente lungo tutto l'anno, ovunque fossero, in un certo senso 'portando' con sé l'intensità della Quaresima, ora legata non al tempo liturgico ma al loro carisma personale, senza mai dare tregua agli ascoltatori.

46. Per una più ampia discussione: Delcorno, «Quaresimali 'visibili'», in part. 671-677 e Id., *In the Mirror of the Prodigal Son*, 310-369.

47. Pietro Delcorno, «Un pellegrinaggio nell'inferno dantesco: Il *Quadragesimale peregrini cum angelo*», in Giovanni Strinna e Giuseppe Mascherpa (eds.), *Predicatori, mercanti, pellegrini: L'Occidente medievale e lo sguardo letterario sull'Altro tra l'Europa e il Levante*, Mantova, Universitas Studiorum, 2018, 219-250.

48. Pietro Delcorno, «Enea, la Sibilla e Dante: Primi appunti su un quaresimale virgiliano», *Cahiers d'études italiennes*, 29 (2019), on line: *https://doi.org/10.4000/cei.5706* [28/1/2020].

49. Si veda Carlo Delcorno, «Vicent Ferrer e l'Osservanza francescana» [2006], in Id., *'Quasi quidam cantus'*, 263-290, in part. 279 e, per una recente messa a punto, Josep Ysern, *Como una red: sermones de Vicent Ferrer*, Valencia, PUV, 2015, 55-98.

modalità appena menzionate.[50] Penso soprattutto ai suoi richiami sulla necessità di predicare il Vangelo e non invece Virgilio o Dante:

> «Havem doctrina, nosaltres preycadors, que no devem tots temps estar en una vila, mas anar de loch en loch, *predicare Euangelium*. No diu Virgili ne Dantes».[51]

> «Déus nos appelle a la cena de paraís per paraula viva. Aquesta paraula viva és la sancta Scriptura, que quant hun preycador preyqye la sancta Scriptura, e no cure de poetes, Virgili, Dantes, ne d'aquelles cadències etc., mas tant solament de la santa Scriptura, veus que tal preycador no preyque ell, mas lo sant Sperit o Jesuchrist…»[52]

> «Sed nos hodie non curamus de ista doctrina [i.e. Scriptura], ymo capimus doctrinam dampnatorum Virgili, Dantis, Aristotelis et aliorum poetarum; istut pulchrum est auribus, set non cordi».[53]

Una critica così mirata (in particolare quella all'utilizzo della *Commedia*) va probabilmente messa in relazione non solo con la diffusione di questi testi in ambito catalano, ma anche con una specifica prassi omiletica che Ferrer aveva potuto riscontrare nei suoi viaggi in Italia.[54] Contrariamente a quanto fatto da altri predicatori, viene qui scarta con decisione l'idea di Dante come *theologus*, considerandolo incapace di fornire un insegnamento utile se non salvifico.[55]

---

50. Su questo aspetto si veda Tomàs Martínez Romero, *Aproximació als sermons de sant Vicent Ferrer*, Paiporta, Danes, 2002, 31-40 e Carlo Delcorno, *Vicent Ferrer e la predicazione medievale*, in *Vicent Ferrer: Projecció europea d'un sant valencià*, edició a cura d'Albert G. Hauf i Valls i Francisco M. Gimeno Blay, Valencia, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2021, 63-83.

51. Ferrer, *Sermons*, I, 32.

52. Ferrer, *Sermons*, II, 72. Segnala entrambe le citazioni Francesc J. Gómez, «Dante e Pietro Alighieri nell'opera teologia del minorita catalano Joan Pasqual», *Studi danteschi*, 80 (2015), 243-292: 269.

53. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 477, f. 4v (*reportatio* del sermone predicato da Ferrer il 3 maggio 1413 a Morvedre), cit. in Francesc J. Gómez, *El 'Tractat de les penes particulars d'Infern' de Joan Pasqual: Estudi i edició crítica*, Universitat de Girona, Tesi doctoral, 2013, 32.

54. Gómez, «Dante e Pietro Alighieri», 269-270 ricorda due sermoni tenuti a Barcellona da Felip de Malla nel 1411 e 1413 (il secondo, un discorso in occasione del certame poetico dei Consitori de la Gaia Ciència). Mi sembra che vada ampliato il quadro di riferimento andando oltra a questo utilizzo – significativo ma assai limitato – della *Commedia* nella predicazione in ambito iberico. Lo stesso Felip de Malla aveva, del resto, viaggiato (e predicato) anche in Italia; per un suo profilo, si veda Marco Pedretti, «A Catalan Diplomat, Theologian and Preacher at the Council of Constance: Master Felip de Malla», *Revue des sciences religieuses*, 86/2 (2012), 143-161. Maggiori informazioni sulla presenza di Dante nella cultura aragonese in quei decenni in Gómez, *El 'Tractat de les penes particulars d'Infern'*, 31-50.

55. Chiarissimo in tal senso un passo in cui Ferrer include Dante tra i poeti (pagani) incapaci di toccare il cuore e tra i filosofi naturali, ignari dello splendore del paradiso: «*Palea*, id est sciència Aristòtile, Plató, Dantes, que no valen res, e les mies escalfen quan són dignament dites e posades, e nosaltres ara tot lo contrari: bon Virgili que jau enmig de infern, Ovidi, Dantes, poetes. Les doctrines dels poetas donen plaer a los orelles per les cadències que fan als sermons; rimats preÿquen ara, mas no toquen al cor. Per què? Car may isqueren de la dolçor de

Rispetto a tali sperimentazioni, inoltre, Ferrer preferì modelli meno sofisticati, mantenendo un forte ancoraggio al calendario liturgico, incentrando i suoi sermoni quaresimali in prevalenza sulle pericopi evangeliche e sviluppandoli – come vedremo – in senso prettamente biblico e catechetico. In questo il *magister* di Valencia si iscriveva in una solida prassi pastorale domenicana che nella predicazione al popolo privilegiava procedere *iuxta seriem Evangelii*, ripercorrendo e commentando il racconto biblico.[56] Questa scelta, probabilmente, contribuì al successivo successo dei suoi sermonari a stampa.

5. *Struttura dei sermoni*

Passando alle caratteristiche dei *Sermones quadragesimales* 'di Ferrer', balza all'occhio come – da un punto di vista della struttura – vi sia un netto superamento del sermone scolastico basato sulla divisione del *thema* (un apparente paradosso, pensando all'impostazione dell'edizione del 1482). Tale modalità di costruire una predica è usata, in pratica, solo il Mercoledì delle Ceneri.[57] Ovviamente, Ferrer dominava perfettamente tale tecnica oratoria.[58] Ma in queste prediche non solo la trascura, ma anzi, la critica esplicitamente. In un sermone per la seconda domenica di Quaresima, dopo avere elencato i tre punti che verranno discussi, si afferma come essi possano essere, effettivamente, ricavati dal *thema*, scartando però subito tale opzione, come un'inutile sovrastruttura, dicendo: «Sed de his intricationibus non curo! Sed ego volo ista tria trahere ex evangelio et non ex themate»[59] – dove con *evangelio* si

paradís, la qual los philòsofs no pogueren entrar, sinó solament les coses que són dejús lo cel. E veus per què no convertexen ara»; Ferrer, *Sermons*, VI, 185. Il passo è citato e commentato, mettendo il luce la tradizione patristica e canonistica a cui Ferrer si richiama, in Martínez Romero, *Aprocimació*, 36.

56. Con riferimenti a predicatori quali Tommaso d'Aquino, Aldobrandino da Toscanella, Remigio de Girolami, Thomas Waleys e Giovanni Dominici, tale aspetto è sottolineato in Delcorno, *Vicent Ferrer e la predicazione medievale*. Ferrer vuole però mantenersi distante anche dallo stile dell'omelia, giudicandolo inadatto al suo pubblico (vedi nota 63).

57. «*Cum ieiunas unge caput tuum et faciem tuam lava*; Matthei 6 [6.17]. Illud quod in hac mortali vita est precipue nobis necessarium in remissionem peccatorum et consecutionem regni celorum in alia est penitentia. […] In quo Christus ostendit nobis tria necessaria circa que isto tempore debemus occupari si cum tabula penitentie cupiamus salvari […]: Primum est afflictio penitentialis, ibi: *Cum ieiunas*. Secundum est oratio spiritualis, ibi: *unge caput tuum*. Tertium est confessio sacramentalis, ibi: *faciem tuam lava*. Dico primo etc. cum dicitur *cum ieiunas* etc…»; Ferrer, *Sermones 1492*, f. o5rv (Mercoledì delle Ceneri; ISVF 137). Su questo sermone si sofferma anche Ysern, *Como una red*, 45-46.

58. Si veda Ysern, *Como una red*, 35-98.

59. «*Ecce mulier chananea*, Matthei 15 [15.22]. […] hodie mater ecclesia provocat nos ad orationem instruens nos exemplo cuiusdam infidelis chananee pro nostra verecundia ut fortius oremus. […] Et ista mulier servavit tres conditiones orationi necessarias: Primo, servavit veram fidelitatem. Secundo, firmam stabilitatem. Tercio, servavit veram humilitatem. Omnia ista

intende evidentemente la pericope del giorno.[60] Nella maggior parte dei casi, il versetto del *thema* diventa quindi un generico riferimento alla pericope liturgica, senza alcuna funzione mnemonica nell'organizzare e sintetizzare il contenuto effettivo del sermone.

Più raramente il *thema* fornisce – attraverso una parola o un'espressione – un richiamo complessivo all'argomento trattato. Ad esempio, il sermone per il martedì della Settimana Santa prende le mosse dal versetto: *Bonum erat ei si non esset natus* (Marco 14.21), riferito nel Vangelo a Giuda e, come afferma Ferrer, di non facile interpretazione («Verbum propositum habet magnam difficultatem in theologia; ideo in presenti sermone volo ipsum declarare»).[61] La parola *natus* serve a introdurre tre tipi di nascita – il concepimento, il parto, il battesimo – rispetto alle quali il predicatore spiega come si applica il versetto appena citato, introducendo così un'interessante e frastagliata discussione che tocca temi quali la condizione dei fanciulli non nati nel limbo e – come già ricordato – un concretissimo spaccato sulle pratiche abortive dell'epoca.[62]

Rispetto alla tecnica che si fonda sulla divisione e analisi minuziosa del *thema*, Ferrer generalmente predilige commentare integralmente il Vangelo proposto dalla liturgia, usando scansioni numeriche che variano da due a otto parti, ricche a loro volta di ulteriori partizioni e suddivisioni. Parlando infatti dei predicatori che – nell'esercito cristiano accampato per la battaglia spirituale – svolgono il ruolo di trombettieri, il frate di Valencia afferma che un sermone deve essere come una tromba, costruita di più parti, ben collegate tra

---

tanguntur in themate, primum quia *ecce*; secundum quia *mulier*; tercium *chananea*. Sed de his intricationibus non curo…»; Ferrer, *Sermones 1492*, f. r6v-s1r (domenica Reminiscere; ISVF 221). La critica alle *intricationibus* è assente nell'edizione Koelhoff dove, dopo una introduzione lievemente diversa, si passa direttamente dalla *divisio* allo sviluppo del primo punto; Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. h5v. Anche in queste scelte Ferrer non appare isolato, ma vicino a quanto fatto da altri predicatori dell'epoca come mostra, per il mondo inglese, Siegfried Wenzel, *Beyond the Sermo modernus: Sermon Form in Early Fifteenth-Century England*, Toronto, PIMS, 2021.

60. L'opposizione è tecnicamente curiosa, perché il *thema* stesso è tratto dal Vangelo; sottesa vi è la contrapposizione tra un'esegesi 'narrativa' e una 'scolastico/analitica'; su come questo tema fosse vivo nella predicazione del Quattrocento e sulle prese di posizione di predicatori come Bernardino da Siena († 1444) e Pelbart de Temesvár († 1504) si veda Delcorno, *In the Mirror of the Prodigal Son*, 188-192 e 227-228.

61. Ferrer, *Sermones*, f. E5v (feria III post Palmarum; ISVF 85, dove si vede come sia uno schema costantemente utilizzato da Ferrer per tale giorno, fin dal sermonario di Perugia). Questa considerazione manca nell'edizione Koelhoff, dove si salta interamente il *prothema*; Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. gg2v. L'assenza o una forma più breve e levigata di introduzione caratterizza molti dei sermoni pubblicati nel 1482.

62. Per un uguale procedimento incentrato sul termine *discipulus* si veda nota 98. Sul ruolo chiave delle *distinctiones* nella predicazione tardomedievale (sottolineato dallo stesso Ferrer, vedi prossimo paragrafo) si rimanda a Siegfried Wenzel, «Distinctiones and Sermons: The *Distinctiones Lathbury (Alphabetum morale)* and Other Collections in Fourteenth-Century England», *Mediaeval Studies*, 78 (2016), 181-202 (con precedente bibliografia). Nuovi approfondimenti sul tema sono attesi negli atti del convegno *Distinctions and Medieval Preaching* organizzato da Marjorie Burghart e Lucie Doležalová e svoltosi in forma virtuale nel giugno 2020.

loro (in particolare attraverso un sapiente uso delle *distinctiones*): «sic predicatio debet esse, non omelia, quia non faceret ita gratum sonum, sed esse debet divisa per partes distinctionibus coniunctas et colligatas in bona ordinatione»; inoltre, a somiglianza della tromba, stretta all'inizio e larga alla fine, «sic predicator debet se restringere quantum ad materiam ut sit omnibus utilis», mentre «ampla et lata debet esse predicatio, quia toti populo est fienda».[63]

Tali raccomandazioni vengono, in realtà, solo in parte seguite da questi sermoni. In alcuni casi l'articolazione delle parti è strettamente legata, ad esempio in una predica che descrive le otto azioni compiute nell'alzarsi dal letto, simbolo delle tappe che portano ad abbandonare la condizione di peccato.[64] Spesso però Ferrer predilige una costruzione caleidoscopica in cui, all'interno di un singolo sermone, viene toccata una pluralità di temi, senza un vero e proprio centro unificante[65] – tanto da essere quasi impossibile definire quale sia l'argomento principale del sermone.[66] Paradigmatico è il primo sermone della domenica Laetare, dove Ferrer – a partire dal versetto *Colligite que superaverant fragmenta* (Giovanni 6.12) – sottolinea come lui e i presenti non abbiano potuto saziarsi dei grandi pani partecipando al banchetto descritto

63. Ferrer, *Sermones 1492*, f. x1v. L'edizione Koelhoff, oltre a questi argomenti (in modo chiaro si afferma: «predicatio non debet esse una ut omelia»), presenta un'osservazione sulla necessità del predicatore non solo di «se stringere quantum ad materiam», ma anche «quantum ad negocia mundana que impediunt predicationem, et solus esse in studio. Nota contra illos qui vadunt per plateas et per convivia, quasi mimi quia male predicabunt»; Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. o1v. Sulla diffusissima similitudine tra predicatore e trombettiere, si veda Nicole Bériou, «Les instruments de musique dans l'imaginaire des prédicateurs» [2005], in Ead., *Religion et communication: Un autre regard sur la prédication au Moyen Âge*, Genève, Droz, 2018, 123-145: 136-137.

64. Ferrer, *Sermones 1492*, f. s6v (feria III post Reminiscere; ISVF 824). Il *thema* del sermone (*Surge et vade in Sareptam Sidoniorum*; 1 Re 17.9) è uno dei pochi tratti dall'Antico Testamento. Inoltre, anche in questo caso (come per *natus*; cfr. nota 62) una parola del versetto (*surge*) condensa il messaggio cardine del sermone. Preceduto da una diversa introduzione, Ferrer utilizzava uno schema simile, in dieci passi, per un sermone in Avvento, partendo da un *thema* diverso: *Hora est iam nos de somno surgere* (Romani 13.11); un lettore trovava così duplicato tale procedimento all'interno dello stesso incunabolo; *ibid*., f. b3v-b4r (sermone V, prima domenica di Avvento; ISVF 410).

65. Si veda ad esempio il sermone che prende avvio dal versetto: *Non dico tibi septies, sed usque septuagies septies* (Matteo 18.22), dove si dice che la pericope contiene «in summa quinque doctrinas morales salvationi nostre multum necessarias et proficuas», estratte dal testo ma scarsamente collegate tra di loro, esplicitando anche che il *thema* si riferisce, di fatto, solo all'ultimo punto (un procedimento usato spesso in questi sermoni): «Prima est de fraternali correctione; secunda de spirituali iurisdictione; tercia de exaudibili oratione; quarta de acceptabili conventione; quinta de amicabili remissione. De quinta loquitur thema propositum...»; Ferrer, *Sermones 1492*, f. x6r (feria III post Oculi; ISVF 565).

66. Non ostante questo, l'edizione Koelhoff prova a fornire una tavola in cui dare un titolo a ciascun sermone, trovandosi a compiere scelte arbitrarie o generiche: ad esempio, il sermone appena menzionato (nota 65) diventa «de doctrinis Christi», seguito dall'elenco dei temi toccati: «fraterna correctio et quomodo debet fieri; item prelatorum autoritas qualis est; quid oportet fieri ut orationes exaudiuntur; congregatio debet esse pacifica; iniuria debet caritative remitti»: Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. [13v].

nel Vangelo (la moltiplicazione dei pani), ma possano raccogliere i frammenti, come comanda Cristo, esaminando (*perquiro*) la mensa, cioè il racconto della pericope. Seguendo questo procedimento programmaticamente 'frammentario', si dice: «Colligamus ergo et incipiamus ab uno capite mense ad aliud et repreriemus sex fragmenta».[67] Si susseguono così, in rapida successione, temi quali la penitenza, la prudenza necessaria ai predicatori, l'accesso al calice per i laici, il confidare in Dio (il già ricordato *exemplum* del miracoloso raccolto a Valencia), l'elemosina, il Credo come sintesi della Scrittura (le dodici ceste raccolte dai dodici apostoli), infine la necessità di pregare prima e dopo i pasti per evitare di aprire un varco ai demoni – un punto illustrato, come si è visto, da un ricordo personale di Ferrer, legato alla sua missione in Italia e utile a rafforzare il suo carisma di predicatore.

6. *Procedere per ampi panorami e ripetizioni*

Un'altra tendenza riscontrabile è quella di condensare in un sermone un grande tema, percorrendolo rapidamente, ad ampie falcate, senza entrare nei dettagli. Esempio palese è il sermone che ha come *thema*: *Quanta audivimus facta in Capharnaum, fac et hic in patria tua* (Luca 4.23).[68] In chiave spirituale, Ferrer interpreta questa frase come la richiesta che le opere compiute da Cristo vivendo tra gli ebrei (ovvero, la «patria aliena») si ripetano ora tra i cristiani attraverso un'imitazione morale. Si elencano poi sette opere principali compiute da Cristo:

> «Nota septem opera principalia que fecit Christus in patria aliena, scilicet in patria Iudeorum: primum fuit, scilicet humilis incarnatio; pauper conversatio; certa predicatio; dura passio; pia descensio; vera resurrectio; alta ascensio. De his possumus dicere Christo: *Quantum audivimus* etc., ideo domine, *fac et hic in patria tua* per moralem imitationem».[69]

In un unico sermone si ripercorre così l'intera avventura umana del figlio di Dio, dall'incarnazione all'ascensione, presentando brevemente ciascun passaggio e indicando le forme con cui i fedeli possono imitare Cristo, attraverso

67. Ferrer, *Sermones 1492*, f. z4r (ISVF 107) È il sermone su cui ci siamo già soffermati confrontando le due edizioni a stampa e il manoscritto di Tolosa.

68. *Ibid.*, f. x4r-x5r (sermone I, feria II post Oculi; ISVF 686). L'ossatura di questo sermone è già attestata nel *sermonario di Perugia* (e nei manoscritti vaticani ad esso legati), se ne conserva poi una *reportatio* in catalano (Ferrer, *Sermons*, V, 209-211), ma – stando all'inventario compilato da Perarnau – il testo latino 'completo' è trasmesso solo dalle edizioni a stampa.

69. Ferrer, *Sermones 1492*, f. x4r. Ugualmente, si potrebbero citare la scelta di condensare – in un unico sermone – la presentazione dei sette sacramenti; *ibid*., f. x2v-x4r (sermone II, domenica Oculi; ISVF 327, Perarnau nota come lo stesso schema torna, nella stessa edizione, come un possibile sermone per la XXV domenica post Trinitatem).

una sequela principalmente morale. Il sermone ripete in maniera martellante, insolita per Ferrer, il *thema*, un artificio retorico usato per introdurre l'applicazione morale di ciascuno dei sette eventi.[70] Le modalità di tale imitazione di Cristo sono a tratti praticissime: l'incarnazione si realizza tra i cristiani attraverso l'umiltà, espressa dalla rinuncia agli abiti sfarzosi e orientando le proprie spese non alle vanità ma riservando una quota dei propri beni all'elemosina (una moneta su cinque, suggerisce puntualmente Ferrer). La predicazione di Gesù che ha disvelato agli uomini la vera fede si imita pregando mattina e sera il Credo, «et isto modo cor confirmatur in fide catholica». Similmente, anche l'ascensione di Cristo si imita pregando mattina e sera, con gesti precisi: braccia aperte a forma di croce, capo scoperto, in ginocchio, ponendosi idealmente davanti a Cristo crocifisso.[71] Vi è un'evidente sproporzione tra i misteri della vita di Gesù e le forme di imitazione enunciate dal sermone, il quale però è idealmente rivolto a un pubblico concretissimo, composto principalmente da fedeli laici, ai quali indica modalità accessibili, misurabili, legate a ritmi della vita quotidiana, marcata da gesti feriali. In questo modo, l'identità cristiana è costruita e verificata anzitutto dall'adesione a pratiche concrete.[72] Su tali comportamenti pratici Ferrer batte e ribatte, richiamandoli in diversi sermoni. Ad esempio, sono frequenti gli inviti alla preghiera mattutina e serale, alla recita del Credo, a evitare guadagni disonesti. Riguardo a quest'ultima pratica, torna varie volte il suggerimento di dividere in due la propria borsa o la cassa, per non mischiare guadagni legittimi e illegittimi (una partita doppia *sui generis*) e così, scorgendo questi ultimi, essere prima o poi spinti a rimediare, a restituire, evitando intanto di compiere l'elemosina con soldi mal acquisiti, un'azione priva di ogni merito.[73]

70. Per un sermone in cui il *thema* serve a reiterare non un'invocazione, come qui, ma una minaccia, si veda DELCORNO, «Vicent Ferrer e l'Osservanza», 267 (il versetto tematico è: *Reminiscamini quia ego dixit vobis*; Giovanni 16.4).

71. Il testo accenna alla possibilità di espandere il discorso criticando la preghiera frettolosa e distratta («Dic contra illos qui orant se induendo et calciando»), come noto uno dei cavalli di battaglia delle *performance* di Ferrer; si veda YSERN, *Como una red*, pp. 84-85 e DELCORNO, «Vicent Ferrer e l'Osservanza», 276-280.

72. Sottolinea la «corporización de la experiencia religiosa» e la «instumentalización del cuerpo en la búsqueda del autodominio personal» nei sermoni di Ferrer LOSADA, «Los tópicos de la carne», 111-112 (rifacendosi al quadro teorico di Michael Foucault).

73. Nel già ricordato sermone sugli otto gesti quando ci si alza dal letto, commentando l'ultimo – lavarsi le mani, associato all'elemosina – si afferma: «Hic habetis bonum consilium. Si tenetis vel acquisivistis aliquid de bonis iniuste, facite medium in capsa, et illud de bono iusto ponatis in dextera aliud vero ad sinistram, quia licet modo statim non habeatis propositum emendandi vel restituendi, paulatim tamen quando videbitis distinctionem pecuniarum compungentium in corde ut restituatis etc. Item, quando volueritis facere elemosynam, non faciatis de sinistra iniusta, que est in capsa, quia nullum haberetis meritum sed peccatum [...], sed de illo quid est in dextera. Et hoc dicit Christis Matthei 6: *Nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua*. Non loquitur de manu, quia nullam habet scientiam»; FERRER, *Sermones 1492*, f. t1v (sermone I, feria III post Reminiscere; ISVF 824).

La tendenza a procedere presentando ampie panoramiche sugli aspetti centrali della fede e morale cristiana emerge chiaramente nel modo in cui vengono trattati i sette vizi capitali. Piuttosto che analizzarli singolarmente, sviscerando le caratteristiche di ciascuno di essi come in molti cicli coevi[74], il quaresimale di Ferrer fornisce ripetutamente (almeno cinque volte) una descrizione dell'intero settenario. Dopo una rapida menzione il Mercoledì delle Ceneri, toccando il tema della confessione e sfruttando l'immagine di Namaan che si immerge sette volte nel Giordano per guarire dalla lebbra, simbolo dei vizi capitali[75], la settimana successiva Ferrer dedica un intero sermone ai vizi capitali, collegandoli a sette demoni menzionati nella Bibbia. Partendo dal versetto *Assumit alios spiritus septem nequiores* (Matteo 12.45), il sermone – dopo aver ricordato come il peccato originale passi dai progenitori a tutta l'umanità come avviene ai figli nati in schiavitù (Adamo ed Eva in tal senso «mali mercatores fuerunt») – pone la questione su come, dopo la redenzione, il principe di questo mondo pur essendo stato scacciato (cfr. Giovanni 12.31) continui a insidiare gli uomini.[76] Questo avviene perché Lucifero manda «in odium Ihesu Christi et invidiam nostri» sette diavoli, capitani di infinite schiere di demoni e simbolo dei peccati capitali; tali demoni sono detti «nequiores» nel Vangelo non perché superino Lucifero nell'odio, ma per la loro efficacia.[77] Una rapida menzione dei vizi capitali compare nel sermone per la seconda domenica di Quaresima[78], per poi proporre, una decina di giorni dopo, un'intera predica su Cristo medico capace di curare sette tipi di febbre, ovvero nuovamente i

74. Basti qui l'esempio, già citato, del coevo *Quadragesimale peregrini*, dove nell'itinerario infernale ciascun vizio è affrontato in uno specifico sermone, con l'aggiunta di temi quali l'usura o l'ipocrisia (vedi nota 47). Parlando del modo di predicare di Ferrer è stato notato: «Costantemente rispettoso dei temi suggeriti dalla liturgia, egli non si dedica mai alla trattazione di un unico problema, all'applicazione minuziosa di una regola morale. Quello che si perde sotto il profilo della completezza e della competenza giuridica o economica [il confronto è con Bernardino da Siena] è compensato da un'originale rapidità di scorci che riescono a suggerire la complessa realtà sociale del suo tempo»; Delcorno, «Vicent Ferrer e l'Osservanza», 273.

75. Ferrer, *Sermones 1492*, f. o6v.

76. *Ibid.*, f. q5v-q7r (sermone II, feria IV post Invocavit; ISVF 47).

77. I diavoli, tutti attinti dalla Scrittura, sono: Leviatano = superbia; Mammona = avarizia; Asmodeo = lussuria; Belzebub = invidia; Beelfagor = gola; Baalberith = ira; Astaroth = accidia (si segue l'ordine *saligia*). Sulla funzione del settenario dei vizi nella cultura tardomedievale resta fondamentale Carla Casagrande e Silvana Vecchio, *I sette vizi capitali: storia dei peccati nel Medioevo*, Torino, Einaudi, 2000.

78. Ferrer, *Sermones 1492*, f. s1rv (domenica Reminiscere; ISVF 221). È il sermone che commenta l'episodio della donna cananea (vedi nota 59). Nella prima parte si sottolinea che la donna si rivolge a Gesù come «figlio di Davide», perché Davide scacciava i demoni da Saul suonando la *chitara*, in virtù non tanto della musica, ma perché questa era figura della croce di Cristo: «Et ista cithara significat crucem et funiculas significant membra Christi que fuerunt attracta in cruce et nervi cum clavis; et clavelle ille significant clavos…»; come la cetra emette suoni acuti, così Cristo sulla croce emise sette parole. In chiave morale poi si dice che i demoni, connessi ai sette vizi capitali, tormentano la figlia della cananea. Un lungo inserto invita a non ricorrere, in caso di difficoltà, ai *sortilegos*. Sulla metafora di Cristo in croce come arpa, immagine risalente ad Agostino e ampiamente diffusa nella predicazione, si veda Holly Johnson, «God's

sette vizi.[79] Un paio di giorni dopo – a commento dell'episodio dell'adultera perdonata – ritroviamo il *topos* dei sette vizi e dei sette diavoli.[80] Infine, nel contesto solenne della Settimana Santa, parlando della funzione curativa della Passione, prefigurata dal serpente di bronzo innalzato da Mosè nel deserto, si menzionano ancora una volta i sette vizi e i sette demoni: se si è morsi da uno di questi serpenti infernali, si deve volgere l'occhio interiore all'esempio di opposta virtù offerto da Cristo sulla croce.[81]

Un andamento simile si riscontra anche nel descrivere il percorso penitenziale, uno dei pilastri della predicazione quaresimale. Ferrer propone più volte una panoramica complessiva invece che una minuziosa analisi dei singoli passaggi. Con tagli diversi, e in alcuni casi con una specifica attenzione ai compiti del confessore,[82] il quaresimale descrive almeno sette volte il percorso che va dalla presa di coscienza del proprio peccato e arriva, passo a passo, alla vita nuova certificata dalla partecipazione al banchetto eucaristico, secondo una scansione che varia da cinque a dodici passaggi.[83]

Music-Making: The Cross-Harp Metaphor in Late-Medieval Preaching», *Medieval Perspectives*, 22 (2011), 48-59.

79. *Ibid.*, f. y4v-y5v (sermone II, feria V post Oculi; ISVF 806). L'infermità dell'anima è dovuta ai peccatori mentre la medicina viene impartita da Cristo, come illustrato a partire dalla pericope del giorno, cioè la suocera di Pietro guarita dalla febbre; i sette tipi di febbre individuati dai medici vengono collegati ai vizi capitali.

80. *Ibid.*, f. z2r-z4r (sabato post Oculi; ISVF 859). L'interpretazione morale della pericope dell'adultera perdonata introduce l'equivalenza tra adulterio e il peccato contro Dio, con cui l'anima dovrebbe restare unita; ciò che la separa da Dio sono i sette demoni, nominati come nell'atro sermone e associati ai sette vizi (f. z3r).

81. Ad esempio, del primo vizio si dice: «Ideo si aliquis sentit se mordere a serpente Leviathan per superbiam, pompam etc., si vult curari respiciat Christum oculis mentis humiliter in cruce, isto modo curabitur a plaga superbia»; *ibid.*, f. F3v (sermone II, mercoledì della Settimana Santa; ISVF 675).

82. All'interno del sermone dedicato alla resurrezione di Lazzaro, cinque gesti (*cerimonie*) compiuti da Gesù sono interpretati *moraliter* in riferimento alla confessione che fa uscire il peccatore dalla morte spirituale, fornendo istruzioni ai confessori, come ad esempio non mostrarsi infastiditi, evitando di sospirare o sputare: «In quo instruuntur confessores quod quando audiunt peccata fetida et gravia non ostendant fastidium, nec expuendo nec suspirando, ne peccator verecundetur et non audeat dicere peccata [...] sed debet audire patienter et cooperire faciem et ipsum animare ut dicat peccata et non verecundetur»; *ibid.*, f. B2v (feria VI post Laetare; ISVF 898).

83. In alcuni punti si richiama anche lo schema tripartito (contrizione, confessione, soddisfazione), senza però che sia preminente. Ferrer sfrutta inoltre alcuni dei personaggi più memorabili presentati dai racconti evangeli, come il figlio prodigo e la Maddalena. Introducendo il sermone sulla santa peccatrice, si dice: «Et quia in tota sacra scriptura non est evangelium in quo ita declaratur et expressetur remissio peccatorum sicut in hoc evangelio Magdalene, ideo est ordinatus ut legatur isto tempore passionis», perché la remissione dei peccati è il frutto principale della Passione; *ibid.*, f. C6r (sermone feria V post Iudica; ISVF 346). Con simili espressioni è introdotta la parabola sul figlio prodigo: «In nulla sacra scriptura veteris et novi testamenti ostenditur ita clare dulcedo divine misericordie erga peccatores qui revertuntur ad deum per penitentiam sicut in evangelio hodierno; de quo erit sermo noster»; *ibid.*, f. v5r (sabato post Reminiscere; ISVF 638). Per un'analisi di questo sermone Delcorno, *In the Mirror of*

Si può dire così che il quaresimale di Ferrer proceda a onde, andando e ritornando sui medesimi temi, in modo da assicurarsi che venissero memorizzati e interiorizzati dagli ascoltatori, raggiungendo anche chi non ascoltava le prediche tutti i giorni: un aspetto concretissimo e tutt'altro che irrilevante nella pianificazione pastorale.[84]

7. *Costruzione di un percorso (reale e fittizio)*

Lungo la Quaresima, se Ferrer non segue quindi uno schema catechetico stringente, è però abile a costruire l'idea di un percorso complessivo. In particolare, l'introduzione ai sermoni delle domeniche (quelli che, di norma, raggiungevano un più vasto uditorio) diventa strategica per collegare e imprimere nella memoria i punti salienti trattati. Si costruisce così – almeno nel quaresimale a stampa – una sorta di doppio livello, dove le domeniche acquistano un ruolo speciale.[85]

Introducendo il sermone della seconda domenica, si stabilisce un nesso con la domenica precedente sottolineando come nell'uomo vi sia un eterno conflitto tra carne e spirito.[86] La *mater ecclesia*, ritenendo che in questa controversia l'anima abbia ragione, prima provvede a frenare la carne attraverso il digiuno e poi ad esaltare lo spirito attraverso la preghiera. Perciò, mentre nella prima domenica l'esempio di Cristo nel deserto esorta i fedeli al digiuno, nella seconda quello della donna cananea li invita alla preghiera.[87]

---

the Prodigal Son, 152-157. Tra Tre e Quattrocento le storie del figlio prodigo e della Maddalena erano spesso abbinate a livello esegetico e pastorale; *ibid*., 83-84, 302-305 e 339-350.

84. La predicazione in Quaresima era quotidiana, ma l'afflusso degli ascoltatori variava, cosa di cui i predicatori erano ben consapevoli, come mostrano alcuni passaggi dei sermoni di Bernardino; cfr. Delcorno, *In the Mirror of the Prodigal Son*, 5 e 192-195.

85. Richiama l'attenzione su questi passi, presenti anche nelle *reportationes*, Josep Ysern, «A propòsit dels nusos mòbils en la construcció dels sermons vicentins», *Revista de filología románica*, 34/1 (2017), 33-62: 39-41. Una simile tecnica, utile a combinare ritmo settimanale e ritmo quotidiano, è usata da Bernardino da Siena nella Quaresima del 1423 e 1424 e da Johannes Meder in quella del 1494; si veda Delcorno, «Quaresimali 'visibili'», 659.

86. Sulla gerarchia tra anima e corpo e la centralità «de las formas sensitivas de la experiencia religosa» nei sermoni quaresimali di Ferrer richiama l'attenzione Losada, «Los tópicos de la carne», in part. 123.

87. «Et sancta mater ecclesia videns hanc controversiam, sciens animam habere iusticiam, iuvat ipsam animam et ordinat contra carnem afflicitiones et ieiunia, et hoc dominica preterita quo ieiunio caro refrenatur. Et hodie ordinat orationem qua anima elevatur ad deum, et sic non solum habebitur victoria de carne, sed etiam de demonibus qui etiam laborant continue [...]. Et provocati fuimus ad ieiunium exemplo Christi nobis propositi. Nec est verum, ut quidam rudes et ignorantes dicunt quod Christus 40 panes assumpsit secum in montem, quia nulla refectionem carnalem suscepit [...]. Sic et hodie mater ecclesia provocat nos ad orationem, instruens nos exemplo cuiusdam infidelis chananee pro nostra verecundia ut fortius oremus. Ideo dicit ecclesia: *Ecce igitur mulier chananea*»; Ferrer, *Sermones 1492*, f. r6v (ISVF 221).

La domenica successiva, l'introduzione al già citato sermone sull'esercito cristiano sottolinea come la Chiesa armi i fedeli per la battaglia spirituale della Quaresima dando loro tre armi, una in ciascuna delle prime domeniche: lo scudo ovvero il digiuno che protegge il corpo, seguendo l'esempio fornito da Cristo nel deserto; l'elmo simbolo della preghiera attraverso l'esempio della cananea; la lancia cioè la confessione sacramentale, capace di ferire a morte i demoni, come mostra la vicenda del muto guarito di cui parla il Vangelo del giorno.

> «Ideo sancta mater ecclesia armat nos de tribus armis valde nobis necessariis in hoc prelio. Primo de scuto ad custodiendum corpus, quia in hoc prelio sagitte currunt hincinde; hoc scutum est ieiunium corporale quod custodit totum corpus. Hoc scuto armavit nos sancta mater ecclesia dominica prima quatragesime exemplo Christi qui ieiunavit etc. [...]. Secundus armavit nos in capite pileo ferreo, sive galea, qui est oratio spiritualis que constituit in capite principaliter dominica secunda quadragesime exemplo orationis chananee. In isto evangelio hodie armat nos de armis, scilicet de invasivis, scilicet lancea qua est confessio sacramentalis qua demones vulnerentur. Hoc lancea nos armat exemplo huius muti de quo loguitur evangelium, cuius lingua tenebatur a demone ligata, sed Christus solvit eam [...]. Ecce ordinatio matris ecclesie facte, scilicet armis de ieiunio corporali, de oratione spirituali, de confessio sacramanetali. Hoc modo populus christianus optime armatus intrat prelium campale et potet bene custodire suam plateam, scilicet sanctam quadragesimam. Hoc dicit thema propositum: *Fortis armatus*, scilicet populus christianus, *custodit atrium suum* [Luca 11.21]. Cogitanti mihi quomodo posset vobis hoc bellum declarare, occurrit mihi motivum Vegecii de re militari, qui dicit quod in bello regali bene ordinato et regulato sunt septem differentie pugnatorum, scilicet: exploratores, balistrarii, tubicines, vexilliferi, equestres, pedestres et vectores. Omnes istas septem differentias pugnatorum invenio in bello populi christiani, cuius caput est rex Christus contra demones, quorum rex est Lucifer. Ideo modo quando declarabo dictas septem differentias, quilibet videat de se in quo gradu seu differentia est, quia nisi sit in aliqua istarum septem differentiarum non est de parte regis Christi, sed est de parte regis demonum scilicet Luciferi. Ideo avisetis etc».[88]

Attingendo e contribuendo alla rigogliosa tradizione allegorica della battaglia spirituale – che godé di amplissima fortuna tra Tre e Quattrocento – Ferrer si rifà a Vegezio, arruolato come *auctoritas* anche da altri predicatori, come

88. *Ibid.*, f. y8v-x1r (sermone I, domenica Oculi; ISVF 354). Il brano è introdotto da una ampia citazione di Efesini 6, citazione d'ordinanza trattando della panoplia spirituale. Nell'edizione Koelhoff, l'introduzione del sermone è decisamente diversa, ma la descrizione del percorso delle domeniche e dell'armatura spirituale è sostanzialmente la stessa; FERRER, *Quadragesimale 1482*, f. n6v-n7r Si tratta di uno schema effettivamente utilizzato da Ferrer con costanza lungo il suo ministero, come mostrano tanto il sermonario di Perugia quanto diverse *reportationes*, come quella di Valencia 1413, studiata a fondo in YSERN, «Armes, armadures i batalles», 304-308, dove è definito «un sermó de quaresma totalizator».

nei *Sermones de pugna spirituali*.[89] L'immagine della battaglia è qui declinata in chiave ecclesiologica (una pista che sarà seguita anche da Bernardino da Siena) piuttosto che come simbolo dell'incessante lotta interiore, come nella tradizione della psicomachia.[90] Non manca però l'esortazione personale a contemplare con l'occhio interiore questo esercito schierato per scorgere a quale gruppo di combattenti si appartiene, controllando di non militare invece sotto lo stendardo di Lucifero, re dei demoni.[91]

Il procedimento che lega insieme l'intero percorso è ancora più evidente introducendo la domenica *de Passione*. Il sermone anzitutto spiega perché si passi dal tema penitenziale alla riflessione sulla Passione: da un lato, in quel giorno i capi degli ebrei decisero di uccidere Gesù; dall'altro, la Chiesa compie così un ultimo poderoso sforzo per chiamare i peccatori a penitenza. In questa prospettiva, Ferrer ripercorre ancora una volta i temi principali delle domeniche precedenti, sottolineando poi come la Passione sia l'estrema arma per 'provocarci' a penitenza: l'estremo appello rivolto sia a chi ha già intrapreso il percorso penitenziale, sia a chi ancora rifiuta di confessarsi e digiunare e, si spera, sarà smosso almeno da quanto Cristo ha sofferto «pro nobis».[92]

> «Notandum quod sancta mater ecclesia servat diversos et varios modos ad provocandum peccatores ad penitentiam. In dominica prima provocat nos ad ieiunandum exemplo ieiunii Christi. Dominica secunda ad orandum exemplo mulieris chananee. Dominica tercia ad confitendum exemplo illius demoniaci. Dominica quarta provocat nos ad penitentiam amore, ostendens nobis quomodo

89. Su questo quaresimale, composto in Italia intorno alla metà del Trecento e diffuso ampiamente anche oltralpe, si veda Delcorno, «Quaresimali 'visibili'», 662-671. Sulla presenza di Vegezio nelle biblioteche degli ordini mendicanti e il suo uso come miniera di *exempla* si veda Christopher Allmand, *The De re militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 67-68, 116-121.

90. Bernardino immagina una crociata della chiesa militante alla conquista della Gerusalemme celeste; si veda Bernardino da Siena, *La battaglia e il saccheggio del paradiso cioè della Gerusalemme celeste*, a cura di Franco Cardini, Siena, Cantagalli, 1980 (con ricca introduzione). Sulla scia di Bernardino – ma declinando il tema in chiave di lotta spirituale personale – il tema dell'assedio è sviluppato ampiamente anche da Giovanni da Capestrano; si veda Pietro Delcorno, «Giovanni da Capestrano and Jan Brugman in a Manuscript of the Brothers of the Common Life: The Hague, Koninklijke Bibliotheek, MS 78 H 54», *Franciscan Studies*, 75 (2017), 89-116: 106-113. In maniera simile lo si trova anche nei sermoni a stampa di Ferrer, si veda Josep Antoni Aguilar Àvila, «'Així com un camp de batalla': A l'entorn de les imatges de tipus militar als sermons de Vicent Ferrer», *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 24 (2019), 13-56: 50-51.

91. Il tema avrà una lunghissima posterità codificata negli *Esercizi spirituali* di Ignazio di Loyola.

92. Si afferma che, come al momento della morte di Cristo si sono spaccate le pietre, aperti i sepolcri e risorti i morti, così la memoria della Passione ha la forza di rompere con la contrizione i cuori induriti, aprire i sepolcri nella confessione (fare uscire dall'anima le opere morte), far rinascere a vita nuova nelle opere di soddisfazione. Erano questi i tre momenti chiave nel percorso penitenziale codificato nel tardo medioevo.

> Christus reficit et confortat illos qui sunt in deserto penitentie. Modo iam nihil aliud restabat ad provocandum nos nisi passio Christi de qua hodie incipit facere officium et ipsam reducit ad memoriam tam propter bonos et devotos, qui iam fuerunt confessi et ieiunaverunt per quinque hebdomadas preteritas ut perseverent fortiter exemplo Christi [...], sed etiam propter malos et impenitentes et indevotos christianos, qui nondum fuerunt confessi nec ieiunaverunt, quasi dicat mater ecclesia: "Si exempla et officia preterita non poterunt vos ad penitentiam provocare, saltem modo attendatis ad minus ad Christi passione qui pro nobis tanta passus est"».[93]

Oltre a richiamare il percorso fatto, i sermoni potevano annunciare le tappe successive. Arrivati alla Domenica delle Palme, viene spiegato come nella Settimana Santa si rifletta sulla Passione quattro volte, non soltanto trattandola da diversi angoli prospettici ma anche con diversa tonalità emotiva. Seguendo un percorso retrogradato, si sottolinea che il Venerdì Santo si sofferma – in un clima di silente tristezza – sull'ingiustizia di vedere Cristo, re dell'universo, condannato a morte, il Mercoledì Santo si concentra sui «nostri peccati» quale causa della Passione, sviluppando una meditazione che non può che suscitare un'addolorata contrizione, mentre durante il Martedì Santo al centro vi è la *iudaicalis perverisitas*, associata a compatire il destino di rovina degli ebrei, là dove invece nella festa delle Palme si esalta l'utilità salvifica della Passione, giustificando così un clima di letizia.[94] Senza analizzare in questa sede le

93. Ferrer, *Sermones 1492*, f. B4v (domenica Iudica; ISVF 715). Non presenta differenze sostanziali Ferrer, *Quadragesimale 1482*, f. z5v. Un ultimo appello a aderire *in extremis* al percorso penitenziale della Quaresima viene fatto all'inizio della Settimana Santa.

94. «De quo aliquis potest mirari dicens: "Quare passio Christi cum tanta solennitate dicitur hodie? Quia passio Christi tristiciam et dolorem debet generare in cordibus fidelium, et non leticiam vel gaudium". Nota ad hoc quomodo passio et mors Christi possunt accipi et considerari quadrupliciter secundum quod quatuor vicibus legitur in ecclesia iuxsta quatuor evangelistas. Primo possunt capi et considerari secundum personalem dignitatem considerando personam qui patitur, qui est Christus rex, papa, dominus et innocens et purus. Et secundum iustam considerationem passio Christi dat christianis tristiciam, dolorem, fletum, gemitum. Et isto respectu legitur passio Christi in die veneris sancta, in qua non pulsantur campane et homines incedunt tristes dimisso capite [...]. Secundo modo, passio Christi potest accipi et considerari secundum humanalem necessitatem, quia omnes eramus infirmi et vulnerati plagis peccatorum, nec poteramus curare nisi sanguine Christi, qui voluit pati pro peccatis nostris [...]. Et iusxta hunc respectum passionis Christi dat nobis contritionem et dolorem de peccatis nostris pro quibus oportuit Christum pati et mori. Et isto respectu legitur passio Christi in ecclesia feria quarta secundum Lucam. Tercio modo potest considerari secundum iudaicalem perversitatem, quia Iudei qui fuerunt a deo honorati, filii prophetarum et patriarcharum, populus electus a deo, et quia ita fortiter rebellaverunt contra deum suum. Isto respectu passio Christi dat nobis occasionem conpatiendi illi populo reprobato et ex Christi passione destructo et perdito. Et secundum istam considerationem legitur passio Christi in ecclesia feria tercia. [...] Quarto, passio Christi potest accipi et considerari secundum finalem utilitatem, quia ex passione Christi nos sumus liberati a damnatione inferni, a peccatis mortalibus et habemus gratiam in hoc mundo et gloriam in alio. Ecce finalis utilitas passionis Christi! Et secundum istum respectum passio Christi generat in nobis gaudium, leticiam et exultationem et consola-

effettive modalità adottate da Ferrer per parlare della Passione, è chiaro come anche questo passaggio serva a collegare i diversi sermoni, permettendo alla comunità di fedeli radunata attorno al pulpito (si utilizza un inclusivo *noi*) di comprendere in anticipo il percorso lungo il quale il predicatore li conduce.

Tornando alla costruzione dei nessi tra le domeniche, va osservato come, in larga misura, questa strategia comunicativa serva a unificare il percorso, andando anche al di là di quanto effettivamente discusso. I temi indicati in queste sintesi, infatti, spesso non sono affatto centrali nei sermoni elencati. Emblematico è il caso della terza domenica dove, sulla base della storia del muto guarito, il sermone accenna solo brevemente alla confessione – in un certo senso presupponendo che questa interpretazione dell'episodio fosse nota agli ascoltatori o fosse svolta indipendentemente dai predicatori[95] – per passare invece, come si è visto, alla descrizione dei diversi compiti nell'esercito cristiano schierato a battaglia. L'enunciazione delle tappe fondamentali della Quaresima è, essenzialmente, un artificio utilizzato da Ferrer per richiamare non tanto i contenuti specifici di quei sermoni, ma i punti cardine di tutto il percorso che – non a caso – corrispondono con i temi più classici della Quaresima: digiuno, preghiera, confessione, penitenza, contemplazione della Passione. Gli ascoltatori non dovevano solo memorizzare questi punti, ma sentendoli ripetere verificare che fossero diventati parte integrante della propria vita.

Una conferma lampante la offre la più antica *reportatio* delle prediche di Ferrer, quella che registra alcuni giorni di predicazione da lui tenuta a Friburgo e nei suoi dintorni nel 1404. Tra i sermoni raccolti dal ministro provinciale dei frati minori, Friederich von Amberg, vi è la predica fatta a Paterniaco (Payerne) per la domenica *de Passione*, nella quale l'introduzione è dedicata a delineare il quadro delle domeniche di Quaresima, presentate come ricettario dei 'condimenti' (*salsamenta*) che la Chiesa, quale madre premurosa, utilizza per rendere la penitenza appetibile per i suoi figli malati e recalcitranti.[96] La

---

tionem. Et iuxta istam considerationem passio Christi legitur hodie cum tali solennitate, leticia et gaudio, cantando Gloria laus...»; Ferrer, *Sermones 1492*, f. E3r (sermone III, Domenica delle Palme; ISVF 80). Va notato come in realtà questo sermone integra anche gli schemi ISVF 81 e 82: l'uno dedicato alle sei tappe di Cristo, simbolo della via per il paradiso; l'altro alle modalità del suo ingresso a Gerusalemme. Questi tre schemi hanno il medesimo *thema* (Matteo 21.9) e formano parti che potevano essere composte in diversa maniera. Per un esempio di questo modo di unire e scomporre i sermoni, si veda Delcorno, «'Faré per manera que vàlgue'», 212-216 e per una riflessione più approfondita su questo tema, Ysern, «A propòsit dels nusos mòbils», 33-62.

95. L'aspettativa, espressa ad esempio nel prologo del 1482 (vedi nota 19), era che un predicatore esponesse autonomamente la pericope biblica, prima di passare al corpus dottrinale del sermone; frequenti quindi gli inviti in tal senso rivolti ai predicatori in questi sermoni: «Dicatur breviter hystoria evangelii ad literam» (vedi nota 106).

96. Fribourg, Couvent des Cordeliers, ms. 62, f. 73r (ISVF 687); il testo è edito in Josep Perarnau Espelt, «Les primeres 'reportationes' de sermons de St. Vicent Ferrer les de Friedrich von Amberg, Fribourg, Cordeliers, MS 62», *ATCA*, 18 (1999), 63-155: 88-89. Non mi è

cosa significativa è che Ferrer traccia questo quadro unificante davanti a un uditorio al quale non aveva predicato in precedenza, ritenendolo un quadro valido in assoluto, fondato sull'itinerario oggettivo delle letture bibliche di quelle domeniche, al di là della specifica accentuazione data da chi aveva predicato prima di lui.

8. *Esegeta: drammatizzazione e quadruplice senso della Scrittura*

Senza poterlo qui trattare a fondo – come meriterebbe – va rilevato infine come in questi sermoni Ferrer si autorappresenti (o venga rappresentato da chi curò la raccolta) come un attento e scrupoloso esegeta, mettendo spesso in primo piano il suo lavoro preparatorio, marcato dal verbo *invenio*.

> «*Intravit Iesus in templum dei*, Matthei 21 [21.12]. [...] Modo iuxta hoc thema volo vobis declarare quomodo exemplo Christi debetis intrare templum dei in die dominico vel in die festo. Ego amore vestri modum in sacra scriptura inveni in quadam autoritate in Psalmo David 99: *Iubilate deo* [...]. Ubi ponit septem conditiones a laicis observandas in audiendo missam in diebus dominicis et festivis».[97]

> «*Si manseritis in sermone meo vere discipuli mei eritis*, Iohanni 8.[31]. Materia presentis sermonis erit quomodo poterimus esse boni discipuli Christi [...]. Credo quod erit materia utilis et proficuosa. [...] Et inveni octo virtutes seu conditiones huius nobilissimi discipulatus, scilicet: credentia principalis, [...], perseverantia finalis. Si vultis esse discipuli Christi habeatis aliquas istarum virtutum. De ultima dicit thema...»[98]

> «*Regnum dei dabitur genti facienti fructum*, Matthei 21 [21.43]. [...] Occasioni thematis quesivi in sacra sciptura quot modis deus dat regnum celorum suis, et inveni quod sex modis...»[99]

> «Ego quesivi in sacra scriptura modum et rationem quare Christus verus deus et homo voluit instituere et ordinare hoc sanctum sacramentum, et inveni quinque rationes principales...»[100]

---

stato possibile consultare VICENT FERRER, *Sermones de cuaresma en Sviza, 1404 (Couvent des Cordeliers, ms. 62)*, ed. Francisco M. GIMENO BLAY i María Luz MANDINGORRA LLAVATA, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 2009. Il manoscritto è accessibile *on line*: *https://www.e-codices.unifr.ch/fr/fcc/0062* [14/1/2020].

97. FERRER, *Sermones 1492*, f. q3v (sermone II, feria tertia post Invocavit; ISVF 460); affermazioni simili in FERRER, *Quadragesimale 1482*, f. r1v.

98. FERRER, *Sermones 1492*, f. q8v (feria V post Invocavit; ISVF 778). Anche in questo caso si tratta di un sermone a tutto campo, in cui il *thema* fornisce il concetto centrale (l'essere discepolo) e viene agganciato specificamente all'ultimo punto trattato.

99. *Ibid*., f. v2v (feria VI post Reminiscere; ISVF 736); schema presente solamente nei manoscritti collegati al sermonario di Perugia.

100. *Ibid*., f. F4r (feria V in coena domini; ISVF 400).

Tali affermazioni presentavano Ferrer quale predicatore non solo dotto, ma zelante nel mediare per i propri ascoltatori i tesori estratti dallo scrigno della Scrittura. Non mancano poi in queste prediche esempi della capacità – e libertà – con cui, in alcuni casi, il *magister* valenziano costruiva vivaci sceneggiature dei racconti biblici, un aspetto notissimo a quanti studiano il *corpus* dei suoi sermoni.[101] Basti qui segnalare a titolo di esempio la conclusione del sermone sulle tentazioni di Gesù nel deserto, dove si descrive il servizio svolto dagli angeli che, finalmente, si incaricano di rifocillare il loro affamato signore (descrizione attinta dalle *Meditationes vitae Christi*) o la conclusione del racconto della trasfigurazione, in cui si immagina in forme drammatizzate il ritorno di Mosè nel limbo e di Elia nell'Eden, dove entrambi rendono conto della loro momentanea assenza (meritata in quanto predecessori del digiuno quaresimale) rivolgendosi rispettivamente ai patriarchi in attesa di liberazione e a Enoch.[102] Un discorso a parte richiederebbe (e meriterebbe) il racconto della Passione dove – aderendo a stilemi sviluppati in testi diffusi come il *Planctus Mariae* e le *Meditationes vitae Christi* – Ferrer calca i toni patetici e sfrutta emotivamente il ruolo della Vergine, presente sia durante l'ultima cena sia lungo il doloroso percorso della *via crucis*.[103]

Il registro drammatico e, si potrebbe dire, 'popolare' non è però l'unica chiave di accesso offerta da questi sermoni per navigare, sotto la guida di un pilota esperto, il mare vasto e periglioso della Bibbia. Accanto a questo aspetto spiccano i ripetuti richiami ai quattro sensi della Scrittura: letterale, allegorico, tropologico, anagogico.[104] Un chiaro esempio si incontra nel sermone dedicato alla risurrezione di Lazzaro. La criptica frase di Gesù: *Nonne duodecim hore sunt diei?* (Giovanni 11.9), rivolta ai discepoli che sottolineano il rischio di tornare in Giudea, viene interpretata secondo i quattro sensi della Scrittura, offrendo anzi una duplice chiave allegorica riferita, prima alla

101. Si veda, con relativa bibliografia, DELCORNO, «Catechesi e drammatizzazione».

102. Nella parte finale del sermone sulle tentazioni, parlando degli angeli che servono Cristo – affamato dopo la sfida vittoriosa – procurandogli il cibo, Ferrer espande la storia attingendo da fonti extrabibliche («dicunt hic aliqui devoti contemplativi…») raccontando che gli angeli andarono dalla Vergine, prendendo il suo pranzo («caules vel brodium vel spinargia et forte sardineta»), mentre lei chiede loro di riportargli almeno gli avanzi; FERRER, *Sermones 1492*, f. p6r (domenica Invocavit; ISVF 7); su questo sermone e su come questa scena si attinta dalle *Meditationes vitae Christi*, si veda AGUILAR, «'Així com un camp de batalla'», 23-25. Sull'episodio della trasfigurazione si veda FERRER, *Sermones 1492*, f. r5r (sermone II sabato ante Reminiscere; ISVF 837); in maniera meno ampia, la medesima drammatizzazione è trasmessa anche dal primo sermone del medesimo giorno, *ibid*., f. r4r (ISVF 328).

103. Alcune considerazioni relative alla *reportatio* della predica di Tolosa del 1416 in DELCORNO, «Vicent Ferrer e l'Osservanza», 281-284.

104. Richiamano questo aspetto, riportando un brano in cui Ferrer paragona le quattro chiavi di lettura a quattro diversi vini, MARTÍNEZ ROMERO, *Aprocimació*, 51 e YSERN, *Como una red*, 50-54. Per una ricca messa a punto – che tiene conto anche della predicazione – si veda Gilbert DAHAN, *Les quatre sens de l'écriture dans l'exégèse médiévale* [2006], in Id., *Lire la Bible au Moyen Âge: Essais d'herméneutique médiévale*, Genève, Droz, 2009, 199-224.

natura umano-divina di Cristo e poi allo splendore della fede, espressa nei 12 articoli del Credo.[105] Il simbolo – i cui articoli sono ripercorsi velocemente ma puntualmente – non è l'unico schema catechetico introdotto in questo brano, perché la chiave tropologica permette a Ferrer di elencare 12 passi necessari nel cammino penitenziale, riassumendo così uno dei cardini della predicazione quaresimale. Se la quadruplice lettura è utilizzata nella prima parte del sermone, nelle successive due Ferrer ritorna a una più semplice – e più diffusa – distinzione tra la *hystoria* e la sua interpretazione morale.

Gli esempi del ricorso ai quattro livelli di interpretazione biblica si potrebbero moltiplicare.[106] Quello che appare chiaro è che – accanto a forme dram-

105. «Si dicatur: et quomodo est hoc ad propositum? Dico quod multum bene et secundum quatuor intellectus sacre scripture. Primo secundum intellectum literalem. Quando dixit Christus ista verba erat equinoctium vernale […] quintadecima die ante suam passionem Christus dixit ista verba […], quasi vellet dicere Christus apostolis: vos debetis cogitare quod rancor sive mala voluntas Iudeorum contra me iam transiverunt non solum 12 hore, sed plures dies […]. Secunda expositio, *nonne 12 hore* etc. est allegoricalis, quando dicitum vel factum exponitur de hoc quod debet homo credere, secundum istam expositionem Christus dicitur dies. Nota quod sicut mane et vespere faciunt unam diem […] sic deus et homo faciunt unam personam Christi. […]. Tercia expositio est tropologica, id est moralis, secundum istam expositionem dies clara est penitentia. […] Hec dies habet 12 horas, scilicet 12 opera penitentialia: prima hora est peccatorum cognitione, homo seipsum cognoscit; secunda est cordis contritio […]; undecima fame reparatio; duodecima eucharistie communio. De ista ergo die et horis dixit Christus apostolis in evangelio: *Nonne 12 hore sunt in die*, scilicet penitentie quas vos tenetis servatis et facitis? Ideo non oportet vos timere de morte […]. Quarta expositio est anagogicalis, ab ana quod est sursum et goge ductio, quasi sursum ductio, quando dictum vel factum exponitur de sperando. Et secundum istam expositionem dies clara est gloria celestis […]. Hec dies habet 12 horas, id est 12 beatitudine […]. Vel si vis iuxta secundam expositionem allegoricam, dic quod dies clara est fides catholica, quando est sine errore, dubitatione, et falsa opinione. […] Hec dies habet 12 horas, scilicet 12 articulos fidei secundum numerum 12 apostolorum, qui omnes sunt in Credo in deum. Prima ora est de mundi creatione…»; FERRER, *Sermones 1492*, f. B1rv (feria VI post Laetare; ISVF 898).

106. Si veda l'ultima parte del sermone per il lunedì post Iudica, dove i sette giorni che precedono la festa delle Capanne, menzionata nel Vangelo, diventano simbolo allegorico della sette settimane di Quaresima che precedono il *novissimus dies* della Pasqua – quando Cristo inviterà gli amici a mangiare, bere e inebriarsi, come lo sposo del Cantico, mentre da un punto di vista tropologico rappresentano le sette virtù che permettono di essere chiamati in paradiso e, infine, sul piano anagogico i sette giorni simboleggiano le sette età del mondo che conducono verso il giudizio finale; cfr. FERRER, *Sermones 1492*, f. C2r (ISVF 146). Ugualmente, il secondo sermone per le Palme, presenta una quadruplice interpretazione di Gesù che, nel suo ingresso a Gerusalemme, cavalca un puledro e un asino; cfr. *ibid*., f. E1v-E2r (ISVF 655). Anche uno dei sermoni per la domenica Sexagesima, propone – sul fondamento della *littera* – tre livelli di interpretazione della parabola del seminatore, secondo una chiave anagogica, allegorica e tropologica (quest'ultima, connessa alla predicazione). Ferrer introduce il sermone dicendo che seguirà l'esempio di chi costruisce una torre, ponendo sopra un solido fondamento tre camere: «in presenti sermone cogitavi tenere modum quem tenent isti magistri domorum quando volunt edificare unam magnam domum seu turrium: primo ponunt fundamentum forte taliter quod edificium non potest cadere vento vel pluvia nec terremotu, deinde edificant cameras ad habitandum. Sic volo facere nunc in isto sermone: primo ponam fundamentum et forte plus quam celum nec terram, scilicet verbum dei, id est hystoriam evangeliii […]. Et

matiche ed emotivamente coinvolgenti per mediare e presentare i racconti biblici – Ferrer non esitava, in alcune occasioni, a introdurre i fedeli laici a un approccio alla Bibbia tutt'altro che banale e, a quanto mi risulta, non così diffuso nella predicazione del Quattrocento.[107] Nel loro formato a stampa, questo tipo di sermoni servì così a costruire la voce delle future generazioni di predicatori, non ultimo nella loro autocomprensione e autorappresentazione di annunciatori della parola divina custodita nella Scrittura.

9. *Una conclusione aperta*

Se quelle delineate sono alcune delle caratteristiche salienti dei sermoni quaresimali 'di Ferrer' diffusi dalla stampa a fine Quattrocento, resta difficile determinare le ragioni che ne fecero un bestseller di portata europea. Possiamo però escludere che ciò dipenda solo dalla fama del loro autore, proclamato santo nel 1455-1458. Altrimenti non si spiegherebbe la modesta circolazione a stampa, invece, dei sermoni modello dell'altro santo predicatore del Quattrocento, Bernardino da Siena.[108] Il confronto – sul piano numerico – è infatti impietoso e mostra come, per sfondare nel giovane e instabile mercato del libro a stampa, non bastasse una aureola fresca di canonizzazione e la fama da grande predicatore, sostenuta da un culto diffuso.[109]

Possiamo però indicare alcuni tratti che resero, probabilmente, i sermoni di Ferrer un prodotto 'attraente' per i predicatori dell'epoca, segmento dominante nella clientela di questo tipo di libri. In via ipotetica, ne suggerisco qui

posito isto fundamento edificabo plures cameras, scilicet intelligentias spirituales in quibus habitent anime nostre contemplando. Dicatur breviter hystoria evangelii ad literam. Ecce fundamentum positum […]. Super isto fundamento edificabo tres cameras, id est tres intelligentias spirituales pro animabus nostris. Prima vocatur anagogia, id est supernaturalis, que est de mundiali creatione. Secunda vocatur allegoria vel figuralis, que est de humana redemptione. Tercia vocatur tropologica vel moralis que est de evangelica predicatione…»; *ibid*., f. n4rv (sermone IV domenica Sexagesima; ISVF 314); lo schema è attestato in diverse versioni, con interessanti oscillazioni. Sull'immagine della torre usata dai predicatori, si veda Bolzoni, *La rete delle immagini*, 72-83 e 146-148.

107. L'utilizzo dei quattro sensi della Scrittura ricorre nelle *reportationes* dei sermoni di Giovanni da Capestrano; Filippo Sedda, «'Renovavit sapientiam': un sermone inedito di Giovanni da Capestrano, summula della sua predicazione», *Archivum franciscanum historicum*, 104 (2011), 65-105: 70-71 e Delcorno, *In the Mirror of the Prodigal Son*, 221-222. Ulteriori indicazioni in Martin, *Le métier de prédicateur*, 261-288.

108. Nel Quattrocento, entrambi i quaresimali modello scritti da Bernardino vennero pubblicati due volte ciascuno, il *Quadragesimale de christiana religione* a Basilea (Johann Amerbach 1489) e Lione (Janon Carcain c. 1490) e i *Sermones de evangelio aeterno* a Basilea (Johann Amerbach 1489; Nicolaus Kessler 1493). Per una loro successiva edizione si dovrà aspettare l'*Opera omnia* stampata a Venezia nel 1591.

109. Si può anzi notare come non ci fu nessuna corsa a stampare le opere maggiori dei due santi predicatori, visto che anche per Ferrer si aspettò fino al 1482 (prima è stampato come opuscolo il suo *De fine mundi*).

tre. Primo, il radicamento biblico di questi testi, dove si privilegia un commento per punti salienti all'intera pericope evangelica, mantenendo il legame con la liturgia ma superando il rigido modello del sermone *thematico*, andava incontro tanto della richiesta degli ascoltatori di sentirsi spiegare il Vangelo (attestata da diverse fonti dell'epoca[110]) quanto al desiderio dei predicatori di sviluppare un discorso dottrinale fondato sui maggiori schemi catechetici (vizi, sacramenti, penitenza). Secondo, la concretezza delle indicazioni date ai fedeli forniva un modello accessibile, praticabile di vita cristiana, senza però trascurare rapidi e compatti approfondimenti teologici. Terzo, la flessibilità del sermonario – rispetto a schemi più complessi in circolazione – permetteva probabilmente di adattarlo facilmente ai diversi contesti di utilizzo, anche estraendo o ricombinando singole parti dei sermoni.[111]

Quello che è certo è che – mediata da questi testi e dall'azione concreta di altri predicatori – la voce e l'intelligenza di Vicent Ferrer continuarono a parlare a lungo ai fedeli cristiani, ben oltre la sua morte, e continuano a parlare oggi a chi studia il ruolo e l'influsso della comunicazione religiosa nella trasformazione della società tardomedievale.

Appendice

Incunaboli che contengono i sermoni per la Quaresima di Ferrer

Dal confronto fatto a partire dall'incipit del sermone per il Venerdì Santo, a parte Koelhoff 1482, tutte le edizioni seguono il testo stabilito da Quentell 1485 e fanno parte dell'edizione dei *Sermones de tempore et de sanctis*, stampata in tre volumi. Le edizioni tedesche sono tutte in folio, mentre quelle stampate a Lione e Venezia in 4°. Segnalo con un asterisco (*) le edizioni che non ho potuto consultare. L'unico altro sermonario di Ferrer stampato nel Quattrocento è un'edizione di *Sermones de sanctis*, pubblicata a Milano da Uldericus Scinzenzeler nel 1488.

1. *Sermones quadragesimales*, [Köln], [Johann Koelhoff der Ältere], 1482
2. *Sermones de tempore per tempus hyemale*, Köln, [Heinrich Quentell], 1485
3. *Sermones de tempore per tempus hyemale*, Köln, [Heinrich Quentell], 1487
4. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Basel, Nikolaus Kessler, 17.12.1488
5. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Strasbourg, [Stampatore del 1483 Jordanus de Quedlinburg], 1488
6. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Lyon, [Jean Trechsel], 1490

110. Vedi nota 60.

111. Sottolineavano già questo aspetto Lluis Cabré e Xavier Renedo Puig, «'Et postea aplicetur thema'. Format in the Preaching of St Vincent Ferrer OP», *Archivum fratrum preaedicatorum*, 66 (1996), 245-256: 255.

7. *Sermones de tempore. pars hyemalis*, Nürnberg, Anton Koberger, 1492
8. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Lyon, [Jean Trechsel], 1493 *
9. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Strasbourg, [Stampatore del 1483 Jordanus de Quedlinburg], 1493
10. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Venezia, Giacomo Penzio per Lazzaro de' Soardi, 25.7.1496
11. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Lyon, [Jean de Vingle (?)], 23.4.1497 *
12. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Lyon, Matthias Huss, 5.10.1497 *
13. *Sermones de tempore pars hyemalis*, Lyon, Johann Klein, 1499

Cinquecentine dei Sermones hyemales

A servizio di possibili futuri studi, riporto le edizioni cinquecentesche elencate nell'Universal Short Title Catalogue (*https://www.ustc.ac.uk* [1/2/2020]). Resta da verificare se tutte queste edizioni contengano effettivamente i sermoni per la Quaresima e se vi siano differenze sostanziali con i testi pubblicati nel Quattrocento.

1. *Sermones pars hyemalis de tempore*, [Strasbourg, Georg Husner, 1503]
2. *Sermones de tempore pars hyemalis noviter correcta*, Lyon, Jean de Moylin et Simon Vincent, 1513
3. *Sermones de tempore*, Lyon, Laurent Hylaire, 1516
4. *Sermones hyemales cum eorum indice luculentissimo*, Lyon, Jean Clein [et] Simon Vincent, 1518
5. *Sermones hyemales cum eorum indice luculentissimo*, Lyon, Jean Rémy [et] Simon Vincent, 1521
6. *Sermones fructuosissimi et omni tempore predicabiles* [...] *pulcherrimi diligenterque revisi*, Lyon, Denis de Harsy et Simon Vincent, 1523
7. *Sermones hyemales cum eorum indice luculentissimo*, Lyon, Benoît Bonyn, 1526
8. *Sermones hyemales cum eorum indice luculentissimo. Hanc autem impressionem prioribus facit opulentiorem et recognitio diligentior et adjecta nuper ipsius autoris vita*, Lyon, Benoît Bonyn, 1526 (=1527 n.s.)
9. *Sermones hyemales adjecta nuper ipsius autoris vita*, Lyon, Jean de Moylin [et] Vincent de Portonariis, 1527
10. *Sermones hyemales cum eorum indice* [...] *et adjecta nuper ipsius autoris vita*, Lyon, Jean de Moylin [et] Vincent de Portonariis, 1528
11. *Sermones hyemales*, Lyon, Jean David [et] Vincent de Portonariis, 1530
12. *Sermones hyemales cum eorum indice* [...], Lyon, Jacques Myt [et] Jacques Giunta, 1539
13. *Sermones hyemales*, Lyon, Macé Bonhomme [et] Jean Frellon et François Frellon, 1539

14. *Sermones hyemales. Hyemales sermones ad vetustum exemplar fideliter collati: cum integro omnium indice*, Lyon, Macé Bonhomme [et] Antoine Vincent, 1539

15. *Sermones hyemales*, Lyon, apud héritiers Jacques Giunta, 1550

16. *Sermones hyemales. Autoris vitam, indicemque locupletissimum in fronte libri praefiximus,* Lyon, apud héritiers Jacques Giunta, 1558

17. *Sermones hyemales. Auctoris vitam, indicemque* [...]. *Eisdem denuo summa cura, recognitis, luculentae adnotationes in margine accesserunt*, Antwerpen, apud Philippus Nutius, 1570

18. *Sermones hyemales. Eiusdem {...} per Damianum Diaz Lusitanum recognitis*, Venezia, apud Bartolomeo Rubini, 1572

19. *Sermones hyemales, eisdem recognitis adnotationes accesserunt*, Antwerpen, Daniel Vervliet et haer. Joannes Steelsius, 1572

20. *Sermones hyemales. Auctoris vitam,* [...] *per d. Damianum Diaz Lusitanum, theologiae professorem, recognitis, luculentiae adnotationes in margine accesserunt*, Venezia, apud haer. Melchiorre Sessa, 1573

21. *Sermones hyemales*, Antwerpen, in aedibus vid. & haer. Joannes Steelsius, 1573

A. Hauf Valls – J. E. Rubio Albarracín – J. A. Aguilar Àvila
Institut d'Estudis Catalans *Univ. de València* *Univ. Catòlica de València*

CAP A UNA NOVA EDICIÓ FILOLÒGICA DELS SERMONS DE QUARESMA DE VICENT FERRER (València, 1413): UNA PRIMERA MOSTRA[*]

Towards a new philological edition of Vincent Ferrer's Lenten sermons (València, 1413): a specimen

Resum: L'article presenta una nova edició filològica, actualment en preparació, dels cinquanta-tres sermons de quaresma predicats l'any 1413 a València per Vicent Ferrer (València, Arxiu de la Catedral, ms. 273). Després d'una breu introducció en què s'aborden les raons que justifiquen una nova edició d'aquest sermonari, s'ofereix una mostra del text crític, acompanyat d'un aparat textual i de notes explicatives.

Mots clau: Vicent Ferrer, predicació medieval, teologia medieval, sermons de quaresma, edició filològica.

Abstract: This paper showcases an ongoing new philological edition of Vincent Ferrer's fifty-three Lenten sermons preached in València in 1413 (València, Cathedral Archive, ms. 273). A short introduction that gives the rationale for a new edition of this sermonary is followed by a sample of the critical text, supplemented by a textual apparatus and explanatory notes.

Keywords: Vincent Ferrer, medieval preaching, medieval theology, Lenten sermons, philological edition.

Els sermons predicats a la ciutat de València durant la quaresma de 1413 conformen un dels sermonaris més importants de la predicació vicentina. Es conserven en el manuscrit 273 de l'Arxiu de la Seu de València, el qual transmet el text típic resultant de passar en net les reportacions anotades directament durant la predicació. Es tracta, doncs, d'una redacció fragmentària on sovintegen les llacunes, la imprecisió en les citacions d'autoritats i una sintaxi truncada que de vegades dificulta la intel·ligibilitat del missatge.

[*] Aquest estudi s'ha beneficiat del projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació «La cultura literària medieval i moderna en la tradició manuscrita i impresa» (VI), ref. FFI2017-83960-P (AEI/FEDER, UE).

El sermonari ha estat editat per Josep Sanchis Sivera[1] i per Manuel Sanchis Guarner.[2] El temps transcorregut des d'aquestes edicions, que van complir amb l'objectiu de fer llegible el text conservat fins aleshores en un manuscrit inèdit, ens du a plantejar-nos la necessitat de fer-ne una de nova. Per diverses raons. En primer lloc, l'avanç en els estudis ferrerians ha posat de manifest darrerament la importància de la predicació quaresmal no sols en l'homilètica vicentina, sinó també en la dels seus contemporanis.[3] S'evidencia, doncs, la necessitat d'un estudi teològic i històric dels sermons quaresmals com un corpus autònom, fet que obliga a revisar el text com a pas previ per a l'estudi aprofundit del seu contingut. En segon lloc, aquesta revisió ha de tenir en compte les versions conservades en altres testimonis, fonamentalment llatins, com el manuscrit d'Aiora o les primeres edicions impreses.

Amb tot i això, la tasca d'una edició crítica no és fàcil quan es tracta d'aquest tipus de texts. Ho ha posat de relleu Josep-Antoni Ysern en la introducció a l'antologia de sermons *Como una red*: «las diferentes versiones de un sermón ¿tienen la misma categoria epistemològica que, por ejemplo, los diversos códices de una tradición textual determinada? ¿Hasta qué punto? ¿Y si las versiones lo son en varias lenguas?».[4] El sermó, com qualsevol text oral, es reconfigura en cada enunciació: el caràcter de *performance* inherent a la predicació atorga un ampli espai de llibertat per a adaptar cada nova exposició d'un mateix sermó al context específic en què és predicat. Davant aquesta mateixa problemàtica, Adolfo Robles proposa com a ideal, en certs casos, una edició sinòptica en columnes que permeta la comparació directa de les diverses versions (una presentació que deixaria molts espais en blanc en les columnes). La impossibilitat d'editar en columnes alguns sermons amb una rica tradició aconsella finalment publicar-los tal i com apareixen a les col·leccions i remetre en nota a altres versions:

> Eso inmediatamente aconseja la publicación de colecciones de sermones tal como aparecen en los mismos, remitiendo al menos en nota a un ejemplar impreso del mismo sermón. Los estudiosos tendrán que ir poniendo al descubierto las divergencias textuales para ir completando unos estudios serios de Vicente Ferrer.[5]

El manuscrit que conserva la predicació quaresmal valenciana de 1413 reclama aquest tipus d'edició, pendent de fer fins ara. La consideració conjun-

1. Vicent Ferrer, *Quaresma de sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*, ed. a cura de Josep Sanchis Sivera, Barcelona, Institució Patxot 1927.

2. Vicent Ferrer, *Sermons de Quaresma*, ed. a cura de Manuel Sanchis Guarner, València, Albatros 1973, 2 vols.

3. Vegeu, per exemple la recent monografía *I sermoni quaresimali: digiuno del corpo, banchetto dell'anima* (Memorie domenicane vol. 48), ed. a cura de Pietro Delcorno, Eleonora Lombardo, Lorenza Tromboni, Firenze, Nerbini 2018.

4. Josep-Antoni Ysern i Lagarda, *Como una red. Sermones de Vicent Ferrer*, València, Publicacions de la Universitat de València 2015, 113.

5. Vicent Ferrer, *Colección de sermones de Cuaresma y otros según el manuscrito de Ayora*, ed. a cura d'Adolfo Robles Sierra, València, Ajuntament de València 1995, 26.

ta de les versions de cada sermó presenta diversos avantatges: en primer lloc, contribueix a aclarir la intel·lecció de passatges de sentit fosc o incomplet, que sovintegen en aquelles redaccions més breus i degudes al treball de reportadors i transcriptors que anotaven apressadament el sermó pronunciat pel predicador; en segon lloc, i com a punt molt relacionat també amb l'anterior, permet de detectar i esmenar lliçons errònies en el text d'una determinada redacció a partir de l'examen de les altres; en tercer lloc, ens posa al davant un mapa de les divergències de contingut detectables entre les versions a l'abast, imputables probablement a les variacions que, a partir d'un mateix esquema nuclear, el predicador anava introduint en funció de les circumstàncies en les diferents realitzacions del sermó; en quart i darrer lloc, facilita la tasca de l'editor i estudiós interessat a consignar i analitzar les fonts invocades pel valencià, mitjançant la consulta d'aquelles redaccions més detallades a l'hora de consignar la procedència de les citacions incloses en els sermons.

A partir d'aquestes premisses, estem elaborant una nova edició crítica dels sermons catalans de quaresma predicats a València el 1413. El text editat es basa en el manuscrit 273 de la Seu valentina, transcrit de bell nou, i comparat sistemàticament amb les altres versions disponibles dels sermons, identificades a partir del catàleg elaborat per mossèn Perarnau. El que ací oferim ara és un breu tast d'un treball ja quasi finalitzat: l'edició de tres de les cinquantatres prèdiques que conformen el sermonari. A diferència de les versions llatines impreses, amb un text molt més acurat i on les citacions de les autoritats acostumen a estar (tret d'excepcions) convenientment identificades, el text català conserva encara una forta empremta de l'oralitat que caracteritza el discurs original. Això planteja reptes a l'hora de puntuar-lo i demana un treball complet d'identificació de les referències implícites a partir d'unes notes suficientment exhaustives.

Pel que fa a la transcripció i a la puntuació del testimoni manuscrit, el tast que ací oferim ja mostra com en alguns punts la nostra edició modifica el text establert pels anteriors editors. En molts llocs restituïm lectures del manuscrit que esmenen petites errades degudes a la fàcil confusió de lletres, com ara «la *forcha* de infern» en lloc de «la *foscha*» (p. 4, lín. 12), o omissions per salt d'igual a igual (p. 44, lín. 3-4). De vegades, la restitució obliga a modificar la puntuació de les dues edicions anteriors per tal d'ajustar el sentit del passatge: un cas clar el trobem al tercer dels sermons ací editats, al final de la *dilatatio* de la primera part de la divisió del tema. Aquesta part, dedicada a exposar la «causa humanal retractiva», se centra en la por que sentien els deixebles d'anar a Betània a casa de Llàtzer, ja que temien ser lapidats pels seus perseguidors. Jesús els tranquil·litza i, en l'habitual estil directe, el predicador posa veu al protagonista de la narració evangèlica en el que podria ser una autèntica dramatització de l'episodi: «Sabets que les males persones, ladres e malfaytós, han anar de nit eençopeguen; mas vosaltres, que no havets fet mal a nengú, per què us faran mal? No us cal haver temor: anem!» (p. 27-28). Tot seguit, d'acord amb l'estructura típica del sermó, tenim l'exegesi dels «secrets» del passatge

evangèlic narrat. Al final d'aquesta primera part, Sanchis Sivera i Sanchis Guarner esmenen el text del manuscrit i editen: «Així, que no us cal haver temor, que de dia anau; així, no hajats por» (*Q2*, vol. II, p. 75). L'esmena consisteix en la restitució de l'adverbi de negació en «que *no* us cal haver temor», absent al testimoni base. D'aquesta manera, es tanca la part exegètica d'aquest bloc amb una frase semblant a la que l'obria, només que ara incorporada al discurs del predicador com a admonició feta als oients. Per contra, si respectem la lectura del manuscrit, podem considerar que sant Vicent parafraseja el sentit dels mots de Jesús adreçats als deixebles, els secrets dels quals acaba d'explicar, i reprèn així l'estil directe. Editada entre cometes i en forma interrogativa queda clar el seu sentit sense necessitat d'esmenar el text base: «Axí, què us cal haver temor, que de dia anau? Axí, no hajats por!» (p. 32, lín. 5).

Un cas semblant el trobem al sermó segon, predicat el 29 de març. A la segona part de la *dilatatio*, sant Vicent exposa com Jesús critica els jueus que enganyaven el poble perquè oferiren dons al temple. L'edició de Sanchis Guarner, que segueix de prop el text de la de Sanchis Sivera, edita: «Ells paraven llaç a la gent. Deien: "Déu val més que nenguna creatura. ¿Per què, doncs, ningú és tengut de tort e restitució al proïsme? Ofiran al temple, e serà excusat de restitució de ço que hauran dat a Déu"». L'eliminació d'un «si» condicional, present al manuscrit, obliga els editors a convertir en interrogativa una frase que no ho és: els sacerdots diuen, en realitat, que si algú està obligat a restituir els béns aconseguits il·lícitament pots oferir-los al temple: «Ells paraven laç a la gent; deyen: "Déu val més que nenguna creatura; per què, doncs, si nengú és tengut de tort e restitució al prohisme, offira'n al temple, e serà escusat de restitució de ço que hauran dat a Déu"» (p. 17-18).

Si bé és evident que el manuscrit conté errors que cal esmenar (i així ho fem quan ho considerem imprescindible), la premissa de partença ha estat el respecte màxim al text base; el que, com veiem en els casos suara reportats, dona bons resultats a l'hora d'establir el text. La comparació amb les versions llatines sovint confirma la lectura alternativa que proposem; però un altre element fonamental per a la fixació del text ha estat el recurs a les fonts que articulen el sermó. Més enllà de l'interès cultural o teològic que puga tenir l'aparat de fonts, ressalta la seua importància estrictament filològica, ja que permeten entendre el que volia dir el predicador, i això és fonamental a l'hora de puntuar un text amb tantes dificultats sintàctiques com aquest. Un clar exemple el tenim en la primera interpretació moral que ve a continuació del passatge que acabem d'esmentar, en la qual sant Vicent critica els venedors d'indulgències. Llegim a l'edició de Sanchis Guarner: «Diran alguns: "Almoina, bona gent, que ací són perdonats ferides de pare e mare, dejunis trencats, e vots e promissions no complides; e lo papa no hu poria perdonar". Ells dien que és perdonat: així, tot és engan». En la nostra edició hem deslligat l'expressió «lo papa no u poria perdonar» (p. 18, lín. 15) del discurs en estil directe atribuït als eclesiàstics venedors d'indulgències, ja que considerem que és una afirmació feta pel predicador. La nota explicativa que el lector trobarà en l'aparat de fonts justifica

aquest canvi: que el papa no pot perdonar la culpa comesa sense contrició del pecador és lloc comú en la literatura canònica i teològica del moment, i sant Vicent no fa més que repetir una fórmula ben documentada.[6]

Així doncs, la nostra pretén ser una edició filològica en el sentit més clàssic del terme: una edició que contempla el text com un lloc de convergència de diversos textos i disciplines i que, per tant, vol treure a la llum, en la mesura d'allò possible, les fonts que expliquen els sermons. Per això els tres aparats que acompanyen el text són complementaris. En primer lloc, el de variants, que recull les lectures de les dues edicions anteriors i les correccions fetes sobre el text del manuscrit. Incorpora, igualment, les esmenes, vacil·lacions i notes marginals que trobem al testimoni manuscrit. En segon lloc, l'aparat de fonts bíbliques. Hem identificat i completat cada citació, que hem reproduït a l'aparat segons el text llatí de la Vulgata, acompanyat de la traducció catalana de la Bíblia Valenciana Interconfessional, tret de les citacions dels salms i dels evangelis: en el primer cas, ens ha semblant interessant incorporar la traducció valenciana del *Psalteri* de Corella, mentre que en el cas dels evangelis hem reproduït la traducció del manuscrit Peiresc. Finalment, l'aparat de notes de caràcter literari i cultural recull les fonts identificades o les coincidències amb altres textos significatius de la cultura teològica del moment, així com comentaris dels editors.

Els criteris seguits per a l'establiment del text són els de transcripció i edició de textos medievals i moderns aprovats per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, entitat on es preveu publicar el sermonari complet. Es basen en una transcripció fidelment literal del text, amb desenvolupament de les abreviatures i intervenció dels editors en els següents casos:

Regularització de l'ús de majúscules i minúscules, distribució del text en paràgrafs i puntuació d'acord amb els criteris actuals.

Separació de les paraules i ús de l'apòstrof i del guionet segons l'ús modern.

Respecte a les grafies de l'original, amb regularització de *i/j*, *u/v*, i *c/ç*.

Simplificació de *ff*, *rr* i *ss* en posició inicial i postconsonàntica.

Accentuació del text segons els criteris actuals. Inclusió de la *y* vocàlica en el sistema general d'accentuació: *ýdola, preÿcar*.

Ús del punt volat per a indicar les elisions vocàliques que no tenen representació en la llengua actual mitjançant l'apòstrof.

6. Un altre cas en què es fa evident el paper fonamental que juga la puntuació en un text d'aquesta mena és el del passatge on el predicador explica la Trinitat a partir de la semblança del sol, el raig i el calor, present al sermó XXI. El lector el trobarà referit en una nota al tercer sermó ací editat: «Vejats huna semblança en lo sol, pare engendrant, que engendra los raigs: lo engendrat, fill és; la calor, spirada, que·l pare e lo fill spiren la calor». Restituïm així el sentit recte (o, per dir-ho en termes teològics, l'ortodòxia) del que diu el manuscrit, al qual els editors anteriors atribuïen una certa desviació doctrinal que de cap manera podia estar en el cap d'un teòleg com sant Vicent (i tot per la col·locació estratégica d'uns signes de puntuació!): «Vejats una semblança en lo sol, pare engendrant, que engendra los raigs: lo engendrat fill, és la calor espirada, que el pare e lo fill espiren la calor». (vol. I, p. 174)

Sigles i abreviatures

AA = Vicent Ferrer, *Colección de sermones de Cuaresma y otros según el manuscrito de Ayora*, ed. a cura d'Adolfo Robles, València, Ajuntament de València 1995.

BV = *Bíblia Valenciana Interconfessional*, Castelló, Saó 1996.

CIVAL = *Corpus Informatitzat del Valencià*, València, Academia Valenciana de la Llengua 2013. En línia: *http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp*

DCVB = Antoni M. Alcover – Francesc de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma, Editorial Moll 1964-1968, 10 vols. En línia *https://dcvb.iec.cat*

DECLC = Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial 1980-1991, 9 vols.

Ed. I = Vicent Ferrer, *Sermones sancti Vincentii fratris ordinis predicatorum sacre theologie professoris eximii de tempore per tempus hyemale hoc libro continentur*, Colònia, Heinrich Quentell 1485.

ms. = Arxiu de la Catedral de València, ms. 273.

Peir. = París, Bibliothèque Nationale de France, ms. esp. 2, 3 i 4.

PL = Jacques-Paul Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*, París, 1857-1866, 221 vols.

Psalteri = Joan Roís de Corella, *Psalteri*, ed. a cura de Josep Lluís Martos, València, Institució Alfons el Magnànim 2013.

PA = Vicent Ferrer, *Sermonario de San Vicente Ferrer del Real Colegio-Seminario del Corpus Christi de València*, ed. a cura de Francisco M. Gimeno Blay i María Luz Mandingorra Llavata, trad. al castellà a cura de Francisco Calero Calero, València, Ajuntament de València 2002, 2 vols.

PE = Vicent Ferrer, *Sermonario de Perugia (Convento dei Domenicani, ms. 477)*, ed. a cura de Francisco M. Gimeno Blay i María Luz Mandingorra Llavata, trad. al castellà a cura de Daniel Gozalbo Gimeno, València, Ajuntament de València 2006.

Q = Vicent Ferrer, *Quaresma de sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*, ed. a cura de Josep Sanchis Sivera, Barcelona, Institució Patxot 1927.

Q2 = Vicent Ferrer, *Sermons de Quaresma*, ed. a cura de Manuel Sanchis Guarner, València, Albatros 1973, 2 vols.

S = Vicent Ferrer, *Sermons*, ed. a cura de Josep Sanchis Sivera – Gret Schib, Barcelona, Barcino 1932-1988, 6 vols.

{1} [I.] *DOMINICA IN QUINQUAGESIMA* 1
[Diumenge, dia 5 de març]

OMNIS PLEBS VIDIT ET DEDIT LAUDEM DEO (Habetur verbum istud originaliter Luce, XVIII° c^o^, et recitative in Evangelio presentis dominice).

Lo nostre sermó present serà del sant Evangeli de huy, e haurem moltes bones doctrines.

Primo: *AVE MARIA*.

Tres gràcies e benefficis specials havem aconsegit de nostre senyor Déu Jhesucrist, per les quals tots quants som en est món devem lohar lo seu nom: {1v}

primo, universal redempció;

2°, spiritual conversació;

*3°*, *celestial salvació*.

---

1 Dominica ... quinquagesima] Dominica prima *Q Q2*. *Al marge superior*: dominica in quinquagesima *ms.* | *5* sermó] *add*. ~~serà~~ *ms*.

---

2 Omnis … Deo] Lc 18,43: «et omnis plebs ut vidit dedit laudem Deo»; *Peir.*, 610a: «E tota la gent, com ho viu, donà lahor a Déu».

---

2 Omnis … Deo] Sermó per al diumenge anterior al començament de la quaresma, indexat amb el núm. 615 a Josep PERARNAU, «Aportació a un inventari de sermons de sant Vicenç Ferrer: temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 18 (1999), 700. Sant Vicent fa servir com a tema el verset que tanca l'Evangeli i que sintetitza la causa final del miracle que s'hi narra, que no és cap altra que la lloança divina. D'acord amb les *artes praedicandi*, o tractats sobre la predicació, una de les condicions que havia de tenir el tema, text generalment procedent de la Bíblia, era que fora divisible en tres parts, cadascuna de les quals era desenvolupada en les tres parts del sermó.

7 Primo … Maria] Trobem ací resumida a una mínima expressió l'anomenada «introducció del tema» (*introductio thematis*), que era habitual que el predicador tanqués invocant la protecció mariana i demanant a l'auditori que resés un avemaria. Acabada aquesta oració, repetia el tema en veu no massa alta, a fi de recuperar l'atenció de l'auditori.

8-13 Tres … salvació] Per tal de fixar en la ment l'estructura del sermó, la triple divisió del tema era presentada en forma rimada (en el present cas marcant els noms claus en *-ió* i les qualitats que els acompanyen en *-al*). L'auditori medieval, majoritàriament analfabet, depenia molt més que no ara de la memòria. També el predicador solia guardar en una llibreta *ad hoc* un esquema dels seus sermons, consistent en la mera acotació del tema, la divisió, i una anotació esquemàtica de l'autoritat bíblica usada com

Per estes tres deu esser lohat, e estan totes tres en lo sant Evangeli, e per ço diu lo tema: «*Omnis plebs vidit et dedit laudem Deo*».

Primo, dich que totes persones deuen lohar nostre senyor Déu per la sua *universal redempció*; car no solament ha feta redempció de cristians, ans per totes criatures ha paguat lo preu, qui usar e alegrar se'n volrà. Axí diu la sancta Scriptura: «*Unus est mediator Dei et hominum, Christus Jhesus, qui dedit semetipsum pro redemptionem omnium*» (*Prima ad Thimoteum, 2º cº*).

Rahó per què·l devem lohar. Si algunes persones eren catives en poder de enemichs mortals, enaxí que fossen ja appa{2}rellats de matar-les, si venia hun rich hom ab gran preu per reembre a tots, no·l voldríeu bé? O, quanta lahor li daríets! Axí és de Jhesuchrist. Per lo

20 pro] per *Q Q2*.
22 eren] *add.* ~~cat~~ *ms.*

19-20 Unus … omnium] 1 Tm 2,5-6: «unus enim Deus unus et mediator Dei et hominum homo Christus Iesus, qui dedit redemptionem semet ipsum pro omnibus testimonium temporibus suis»; *BV*: «Hi ha un sol Déu; hi ha també un sol mitjancer entre Déu i els hòmens, l'home Jesucrist, qui es donà a si mateix com a rescat per tots els hòmens».

a prova o confirmació de les diverses parts. Cf. amb el text de l'ed. de Colònia: «Tria sunt opera Dei propter que Deus est maxime laudandus ab omnibus nobis, et de hiis tribus et de quolibet ipsorum loquitur thema: "Omnis plebs etc.", loco et capitulo ubi supra dixi. Et hec tria tanguntur per ordinem in Euvangelio hodierno, scilicet laudare et benedicere etc. Primum est *mundanalis redemptio*; secundum est *humanalis conversatio*; tercium est *celestialis salvatio*» (*Ed*. I, 130); i amb el ms. d'Aiora, que coincideix amb el text colonés en la formulació dels termes de la divisió: «*mundana redempció* [...] *humana conversació* [ ] *celestial salvació*» (*AA*, 132). Vegeu, però, el text de *S*5: «Nosaltres devem donar a Déu tres laors, per tres rahons. E són aquestes: la primera per *redempció universal*, la 2ª per *conversió personal*, la 3ª per *salvació celestial*» (*S*5, 111).

19-21 Unus … cº] La mateixa autoritat citada a *Ed*. I, 130 i *AA,* 132-133. Destaquen els dos mots clau de l'autoritat paulina triada: *redemptionem* («redempció») i *omnium* («de tots», és a dir, «universal»), que lliguen amb el primer dels termes de la *divisio thematis* del sermó. La citació, doncs, no pot ser més oportuna. La tasca de trobar textos provatoris coincidents amb el tema triat la facilitava l'ús generalitzat per part del predicador de concordances de tota la Bíblia, enllestides per equips monacals dedicats a col·laborar amb els germans destinats a la predicació mitjançant l'elaboració dels materials i de les compilacions subsidiàries considerades necessàries.

22-25 Si … Jhesuchrist] La prova es basa ara en un símil pres de la realitat social del moment, en què el captiveri en terra d'infidels era una de les desgràcies materials i també espirituals més temudes, i la redempció dels captius preocupava tots els qui cercaven de recaptar els mitjans necessaris per poder pagar els rescats exigits. És prou coneguda l'existència d'ordes religiosos, com ara els frares mercedaris, especialitzats en aquesta lloable tasca (vegeu Andrés Díaz Borrás, *El miedo al Mediterraneo: la*

peccat de Adam catius, apresonats e ligats, érem sentenciats a mort. Ysahies: «*Captivus ductus est populus meus, et infernus apperuit os suum*» (*Ysahie, V*º *c*º): «Lo meu poble és menat catiu e apresonat ab cadenes de peccat e ligam de culpa, e infern ha uberta la sua boqua». Lo rich hom Jhesuchrist és vengut e ha-us reemut e restaurat: par-vos rahó,

30 ha-us] ha us *Q* ha'ns *Q2. La lectura de la n/u es presta a confusió, però mantenim la lliçó de Q, perquè la pregunta que trobem tot seguit al text, en segona persona del plural («Par-vos {...}?»), fa evident que el predicador està adreçant-se al seu auditori.*

27 Captivus … suum] Is 5,13-14: «propterea captivus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam, et nobiles eius interierunt fame, et multitudo eius siti exaruit. Propterea dilatavit infernus animam suam, et aperuit os suum absque ullo termino; et descendent fortes eius, et populus eius, et sublimes gloriosique eius, ad eum»; *BV*:«Per això diu el Senyor: "El meu poble, que no entén res, serà deportat; els seus habitants moriran de fam, la gent defallirà de set". Per això el país dels morts eixemplarà la seua gola, obrirà la boca de bat en bat. Hi devallaran nobles i poble enmig d'una cridadissa ensordidora».

caridad popular valenciana y la redención de cautivos bajo el poder musulmán, 1323-1539, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 2001, 100). Cf. amb el text del ms. d'Aiora: «Nam tu vehementer laudares qui te captum et vinculatum liberaret de posse infidelium solvens pro te lo rescat, et ideo esset. Ita est de domino Ihesu Christo» (*AA*, 133; el passatge presenta una redacció gairebé idèntica a *Ed.* I, 130, mentre que a *PE*, 165 apareix redactat en primera persona del singular: «vehementer laudarem qui me captum et vinculatum ab infidelibus liberaret»). *27-29* Ysahies … boqua] Passatge adduït també per *AA*, 132-133, i que el sant retalla ací per tal d'associar-lo de manera més efectiva amb el captiveri etern de les penes infernals. La comparació permet il·lustrar el *modus operandi* del predicador a l'hora de seleccionar les autoritats adduïdes en el sermó: com en el present cas, aquestes podien ser reproduïdes només de manera parcial, per tal d'afaiçonar-les més fàcilment al sentit amb què hom pretenia de fer-les servir, i anar enriquides tot sovint amb glosses o comentaris morals o tropològics que en justificaven una interpretació en aqueix mateix sentit (també en això els predicadors i comentaristes depenien de manuals molt eficients que marcaven pautes). És evident que en el passatge bíblic original Isaïes al·ludeix a les misèries de la deportació del poble d'Israel, i que l'abisme o infern invocat és el de la debacle i massacre que hagué de sofrir a mans dels seus enemics. *31-32* David … etc] Cf. amb el ms. d'Aiora: «Propter hoc dixit David, spiritu prophetico, loquens de ista redempcione pro tunc adhuc futura, ac si iam facta essent, et hoc propter certitudinem Prophecie, et dixit: "*Dirumpisti vincula mea*". Ecce redempcio. Propter quod: "*Tibi sacrificabo hostiam laudis et nomen Domini invocabo*"» (*AA*, 133, coincident en aquest punt amb *Ed*. I, 130). Vegeu també *S*5, 112, que, ultra les citacions del mateix salm i de l'Evangeli, addueix a més en aquest pas Fl 2, 6-7. *32-34* E … nosaltres] Tant el ms d'Aiora com l'ed. colonesa marquen millor el lligam semàntic del passatge: «Et de ista redempcione universali loquitur principium Euvangelii hodierni, cum dicit: "*Assumpsit* [...]"» (*AA*, 133; cf. amb *Ed.* I, 130).

donchs, si deu esser lohat? Totstemps lo·n devem lohar! David, en lo psalm *Credidi propter*: «*Dirumpisti vincula mea etc.*». E per ço tots som tenguts de lohar al nostre redemptor Jhesús per la *universal redempció* que ha feta de nosaltres.

Diu lo Evangeli: «*Quod assumpsit Jhesuschristi XII discipulos secreto, et ayt illis: "Ecce ascendimus Jherosolimam, et consumabuntur omnia que scripta sunt per prophetas de Filio hominis; tradetur enim gentibus, et illudetur, et flagellabitur, et conspuetur, et postquam flagellaverint, occident eum, et die tercia resurget". Et nichil intelligerunt*». Jhesuchrist, appellant sos apòstols, los dix: «Sabets per què vaig a Jherusalem? Ara pujam a Jherusalem e seran complides totes les proffezies del Fill de la Verge; e lo Fill de la Verge serà escarnit, pres e ligat e crucifficat, e morrà e resuscitarà al terç dia». E los apòstols res d'açò no n'entengueren».

Qüestió és per què lo sant Evangeli diu que no u entengueren, e tan clar los ho dix. {2v} Per què no u entengueren, car no dormien ni pensaven en àls?

35-39 Quod … intelligerunt] Lc 18,31-34: «adsumpsit autem Iesus duodecim et ait illis: "Ecce, ascendimus Hierosolyma et consummabuntur omnia quae scripta sunt per prophetas de Filio hominis; tradetur enim gentibus et inludetur et flagellabitur et conspuetur et postquam flagellaverint occident eum et die tertia resurget". Et ipsi nihil horum intellexerunt»; *Peir,* 609d: «E Jhesús pres XII de sos dexebles: "Veus que nós muntam en Jherusalem, e seran acabadas totes les coses qui són scrites per los profetes dell Fill de l'hom, car serà liurat alls jueus e serà scupit, e quant l'auran turmentat auciuran-lo, e en lo terç dia resucitarà". E ells nanguna cosa no antaséran».

39-44 Jhesuchrist ... n'entengueren] Cf. amb el text d'*S*5: «Veus que ara se compliran totes les prophecies de mi, e totes les scriptures, car lo fill de la verge Maria serà pres, lligat, flagellat, etc., e mort; mas aprés resuscitarà al tercer dia. E diu lo test que "*nichil horum intellexerunt*", *scilicet verborum*. Com se podie fer? Que Jhesuchrist així clarament parlave» (*S*5, 112).

45-53 Qüestió … fermament] Les raons adduïdes s'assemblen a la que és atribuïda a Beda a Tomàs d'Aquino, *Catena Aurea* sobre Lc 18, lectio 7: «Quia enim discipuli [...] non solum hominem innocentem, sed et Deum verum sciebant, hunc nullatenus mori posse putabant; et quia parabolas eum saepe loquentem audire consueverant, quoties aliquid de sua passione dicebat, ad aliud allegorice referendum esse credebant; unde sequitur erat autem verbum istud absconditum ab eis, et non intelligebant quae dicebantur» (seguim sempre en el cas de les citacions aquinianes els textos electrònics consultables a <*http://www.corpusthomisticum.com*>). Cf. amb el ms. d'Aiora, que remet en aquest punt a Nicolau de Lira, *Postillae*, sobre Lc 18, 34 (*Bibliorum Sacrorum tomus quintus, cum Glossa ordinaria, et Nicolai Lyrani expositionibus, literali et morali: additionibus insuper et replicis. In libros Matthaei, Marci, Lucae, Iohannis*, Lió, Gaspard Trech-

Resposta theologal: diu que per ço [que] Jhesucrist molt sovint e quasi en tots los sermons parlava per semblances, e no podien creure que pogués sofferir tanta passió; e així, crehien e entenien en tot llur cor que era semblança. Així, no u entengueren, pensants en son cor: «*Audivimus in lege* que deu viure eternalment», e açò venia que no crehien encara fermament.

Rahó filosofical és: que sciència e intel·ligència és *ut per causam cognoscatur.* E així, sciència *proprie* és conéxer alguna cosa per la causa sua. Encara que vejats la cosa, no havets sciència: molts han vist en temps passat lo eclipsi de la luna e del sol, mas no n'han sciència, que no saben la causa per què ve; mas lo astròlech ho entendrà. Així, los qui no u entenen, no n'an nenguna intel·ligència. E per ço los apòstols bé

48 que²] *Afegim la conjunció, absent tant al ms. com a Q Q2, però la inserció de la qual sembla necessària per tal de completar allò que, si hom té present el sentit del passatge, no pot ser cap altra cosa que una locució causal.* *50* entenien] *add.* que *ms.* | *51* pensants] pensant *Q Q2.* | *54* filosofical] filosofal *Q Q2.* | *57* no n'han] no han *Q Q2.* | *58* qui] que *Q Q2.*

52 Audivimus … eternalment] Jn 12,34: «respondit ei turba: "Nos audivimus ex lege quia Christus manet in aeternum et quomodo tu dicis oportet exaltari Filium hominis quis est iste Filius hominis"»; *Peir.*, 626b: «E respòs la companya: "Nós havem hoït en la Ley que Crist serà perdurable. Com tu dius que·l fill de Déu cové eser exelsat? Qui és aquest fill de Déu?"».

sel – Antoine Vincent 1545, 171b): «Modo veniunt hic due *bones* questiones. Et prima est, quare Evangelista dicit, quod apostoli "*non intellexerunt*" hoc, cum Christus tam clare eis loqueretur? Et prima questio est literalis. Secunda est moralis. Nam certum est, quod tunc Apostoli non dormiebant, ymo erant vigilantes, nec de aliis cogitabant, nisi de hiis, que a Christo dicebantur. Sed notate hic duas responsiones. Et prima est Theologalis, quam ponit *Glossa*, dicens quod Christus quasi semper loquebatur parabolice, seu in figuris» (*AA*, 133; la mateixa explicació es retroba a *Ed.* I, 130).

54-59 Rahó … intel·ligència] Vegeu ARISTÒTIL, *Analytica Posteriora*, I, 2: «όταν την τ ' αιτίαν οι ώμεθα γινώσκειν , δι ' ήν το πραγμά έστιν , ότι εκείνου αιτία εστί , και μη ενδέχεται τούτ ' άλλως έχειν» (*Posterior Analytics. Topica*, ed. a cura de Hugh TREDENNICK – Edward Seymour FORSTER, Cambridge, Harvard University Press 1960, 28). Cf. amb BOECI, *Interpretatio Posteriorum analyticorum Aristotelis*, I, 2: «quoniam tunc scimus, cum causam cognoscimus» (*PL* 64, 714); i amb Tomàs d'Aquino, *Expositio libri Posteriorum Analyticorum*, ll. I, lectio 4: «Oportet igitur scientem, si est perfecte cognoscens, quod cognoscat causam rei scitae». Vegeu *S*5, que també remet en aquest punt a Aristòtil: «Ací ha secret, e ací nos servirà prophecia. Sapiau que gran diferència ha entre veure e entendre. Així com ara de l'eclipsi del sol les gents dien: "O, lo sol se mor!", e maravellen-se, mas los stròlechs no, perquè saben les rahons per què ve lo eclipsi. *Similiter de luna. Ideo dicit philosophus*: *"Scire et intelligere unum quodque arbitramur, cum ejus causam cognoscimus"*» (*S*5, 112). Cf. amb el ms. d'Aiora: «Secunda responsio est Philosophie. Dicit Philosophus, quod sciencia et intelligencia rei est per cause cognicionem. Item, alibi dicit: "Cum unumquodque scire et intelligere arbitra-

veyen e hoÿen que deya Jhesuchrist que ell seria pres e ligat e passionat, etc.; mas no entengueren la ordenació de Déu. Ítem, no entenien que Jhesucrist degués esser escarnit per los juheus, ne que degués esser açotat, e que morís en creu per ço que los crehents e obedients fossen delliurats de la forcha de infern. Ítem, que degués esser resuscitat, per tal com no sabien la causa per què·s feya: per la resurrecció que devíem haver. «*Erat verbum illud absconditum ab eis, {3} et non intelligebant*»: e lo beneyt sent Luch allí hi dona rahó.

Qüestió: sancta mare Església ha ordenat que huy se lig est Evangeli de passió, «*quia omnia tempus habent*» (*Ecclesiastes*, *3º cº*): «Totes coses han son temps: temps de plorar, temps de ballar». Com hi ve, donchs, que carnestoltes temps és de alegria, com hi ve la passió de

61 no[1]] nou *ms.* | *64* forcha] foscha *Q* fosca *Q2.*

66-67 Erat … intelligebant] Lc 18,34: «et erat verbum istud absconditum ab eis et non intellegebant quae dicebantur»; *Peir.*, 609d: «car aquesta paraulla era amagada a ells, e no antanían les coses que deya».

69-70 quia … ballar] Coh 3,1 i 4: «omnia tempus habent et suis spatiis transeunt universa sub caelo: [...] tempus flendi et tempus ridendi tempus plangendi et tempus saltandi»; *BV*: «Tot té el seu moment, / sota el cel hi ha un temps / per a cada cosa [...] Un temps de plorar / i un temps de riure, / un temps de plànyer-se / i un temps de dansar».

mus, cum omnis causas cognoscimus". Ideo licet aliquis effectus occulariter videatur, dicitur tamen nesciri, si eius causa ignoratur, ut patet de Eclipsi solis et lune, de quo rusticis habetur cognicio, quia videtur occulariter, sed non sciencia, quia ignorant causam, sed scitur ab Astrologis» (*AA*, 134; cf. amb *Ed.* I, 130v).

68-75 Qüestió … Adam] Vegeu Francesc Eiximenis, *Terç,* cap. 306: «Car per peccat de gola, Adam e Eva ne foren gitats de paradís, menjant del fruyt a ells vedat, així com appar *Genesis .III.*» (ed. a cura de Norbert d'Ordal i Feliu de Tarragona, Barcelona, Barcino 1932, 186). Cf. amb Guillem Peraldus, *Summa virtutum ac vitiorum*, II, tr. 2, pars 1, on es refereix només a la gola d'Eva com a causa de tots els mals: «vitium gulae in matre nostra Eva occasio fuit omnium malorum» (ed. a cura de Rodolphe Cluyt, Colònia, Boetzer 1614, 5). Vegeu, encara, el mateix argument a *S*5: «Mas ara ve una qüestió. Per què en aquest dichmenge se lig aquest Evangeli de la passió de Jesuchrist, qui és dia tan alegre e les gens mostren gran alegria e mengen bé, etc.? Per què açò? Car diu la Scriptura que "*omnia tempus habent, tempus saltandi...*" (*Ecles., IIIº caº*). *Ideo fit sine causa*. La rahó és aquesta: la Església lig huy aquest Evangeli, reduint a memòria la passió de Jesuchrist, per tal que les gens vullen refrenar los excessos que fan de mengar, de beure. E vosaltres bé sabeu per què vingué lo mal en humana natura. Per què? Per gola, que mengà del fruyt de l'arbre contra volentat de Déu, e per aquella glotonia vingué tot lo mal al món. Per ço la Església ó redueix a memòria, per tal que quiscú vulle pensar: "Oo, si per hun bocí Jesuchrist hagué a morir, donchs yo me guardaré!"» (*S*5, 112).

Jhesuchrist? Secret hi ha: car sancta mare Església, sabent que sos fills en est dia de huy e demà e l'altre fan gran[s] excessos de menjar e beure, diu sancta mare Església: «Yo·ls refrenaré ab la passió de Jhesuchrist, que volch sostenir per una poma que menjà Adam». Per allò fonch mester que Jhesuchrist sostingués la passió. Per tal es proposa huy la passió: que no vullam peccar en gola, que tant costà aquell poch de menjar de Adam. E així, per tal que los hòmens vulguen menjar e beure ab regla: «*Recogitate eum qui tale sustinuit pro peccatoribus adversus semetipsum per multum excessum*» (*XII*º *c*º *ad Ebreos*).

Així, en tals dies, deu hom pensar que per lo peccat de gola de Adam, tanta passió hac a sostenir Jhesuchrist. E par que sancta mare

---

73 grans] gran *ms.* | *75* volch] vol *Q.* | *77* tant] tan *Q2.* | *82* a] ha *Q.* | *82-83* E ... recorda] *Al marge dret*: Nota *ms.*

79-80 Recogitate … excessum] He 12,3: «Recogitate enim eum qui talem sustinuit a peccatoribus adversum semet ipsos contradictionem, ut ne fatigemini animis vestris deficientes»; *BV*: «Tingueu present aquell que va suportar un atac tan dur contra la seua persona de part dels pecadors; així no vos deixareu abatre, cansats i sense forces».

82-90 E ... tornaren-se'n] Es tracta d'un exemple analògic que esdevé dissuasori per la seua exagerada intensitat. Cf. amb el text d'Aiora: «*Nota* hic *parabolam de tribus latronibus euntibus cum saccis suis ad* furtandum ad quandam civitatem, cum proposito implendi saccos de auro, argento et de lapidibus preciosis. Qui cum fuissent ad portam civitatis, viderunt ibi unum nobilem hominem rescentem suspensum. Qui, querentes de causa suspensionis illius, fuit eis dictum quod fuerat suspensus pro quodam furto fructus quod eius servitor fecerat, qui non potens satisfacere, ideo dominus eius fuit suspensus. Quo audito, latrones ad invicem se respicientes dixerunt: "Si tantus tanta rigor iusticie hic servatur pro tam modico, quid fieret de nobis?" Qui redierunt ad propria cum saccis suis vacuis» (*AA*, 135; cf. amb la versió gairebé coincident d'*Ed.* I, 130v, i amb *PE*, 165, on la història és referida molt esquemàticament). En aquest punt, *S*5 introdueix un *exemplum* de sentit similar, tot i que d'argument diferent: «Devem loar a Déu per redempció universal. E com? Cor ell és volgut estar pengat en la creu, per ço que nosaltres no siam pengats en la creu de infern. Mas per que u entenats, sapiau que una vegada fo hun ladre, e fo pres e sentenciat a mort; e ell havie hun amich, e aquell hac-ne compassió, dient: "Oo, mon amich que tant amava, serà pengat demà!". E què féu? Anà-sse'n a la presó e pregà al carceller que·l lexàs entrar a veure son companyó; e lexà'l entrar e dix-li: "Sàpies que demà has a ésser pengat. E així yo te diré com o faràs. Da'm les tues robes e tin les meves, e vés-te'n , e yo seré pengat per tu". E així fo» (*S*5, 112). Tanmateix, una mica més endavant aquest mateix text ens ofereix una versió força desdibuixada de l'*exemplum* dels tres lladres: «En tal vila ha tal mercader molt rich. "O, si podíem haver d'aquells diners! Anem, anem!". Ells ne van. E com foren a la porta de la vila, ells veren allí hun ladre pengat e demanaren: "Per què han pengat aquell hom?" "Perquè volie furtar tal casa de tal mercader". E així ells se guardaren la hu a l'altre: "Hee, per aventura, si·ns porie pendre ací a nosaltres!"» (*S*5, 113).

Església en est Evangeli se recorda de huna paràbola: que eren tres ladres, e convengueren-se de anar a una ciutat hon havia grans tresors, e cascú anava ab hun sach per omplir, e com foren prop la ciutat, ells veren penjat hun hom de fresch; e demanants, dixeren-los que alguns de la casa de aquell home penjat eren entrats en hun ort per furtar fruyta, e no havien pogut haver la companya de aquell que havien fet lo furt, e ha{3v}vien penjat lo senyor; ells, vehents allò, tornaren-se'n.

Estos tres ladres són tres estaments de cristians, ço és: religiosos e clergues e lechs. Per què porien dir: «E lladres nos appellan?». Hoc, per tal que los excessos que hom fa e vanitats, tots seran punits en lo juhí de Déu axí com a ladronici. Si dos hòmens son elegits marmes-

84 hon] on *Q Q2.* | *94* ladronici] ladrocini *Q* lladrocini *Q2*.

91-94 Estos … ladronici] Cf. amb el ms. del Col·legi del Patriarca, que narra un xic diferentment aquest *exemplum* (els reportadors del sermó, per exemple, entengueren que la justícia penja el lladre i el seu pare), i on el sentit de la paràbola és glossat amb molt més detall, en particular a l'hora de justificar la identificació dels laics com a lladres: «Et isti tres latrones sunt tres status personarum que sunt in christianitate, scilicet religiosi et presbiteri et vos layci, qui deliberasti furari hodie cum caletiis vacuis, id est corporibus vestris, et multas galynas, etc., comedere, et ideo Ecclesia paravit furcam Evangeli passionis in qua si sponsus est Christus, nobilissimus homo, pro furto sui parentis Adam qui in orto paradisi terrestri» (*PA*, 49; a partir dels mots «qui deliberasti», el passatge manca a *AA*, 135 i *Ed.* I, 130v). *94-100* Si … clerecia] Com hem vist en la nota precedent, el text de *PA* centra sobre els laics una acusació que a l'època era adreçada sobretot als clergues, que vivien del patrimoni de Jesucrist i que per això mateix eren especialment obligats a retornar als pobres de Déu tot allò no necessari per a una digna subsistència (vet ací un tòpic recurrent en la predicació escrita eiximeniana; vegeu, per exemple, *Terç*, cap. 353: «[alcuns eclesiàstics] no pensen [...] a quant escàndel ne a quant mal eximpli dels seglars és tota llur vida e llur folla jactància quan veen que lo patrimoni de Jesucrist se despén així lletjament, e es dissipa per gent golafre e carnal e plena de molta dolentia; ne pensen que ço que ells despenen així damnablement és d'aquells mesquins de pobres, qui per fretura ne soferen molta misèria e afany, e treball e vergonya», 142). De fet, les consideracions sobre els clergues com a marmessors del testament de Jesucrist manquen a *PA*, però són recollides al ms. d'Aiora i al text colonés: «Et dicuntur latrones, quia omnes excessus quod faciunt in cibo, potu et vestitu, punientur ut latrocinia in iudicio divino. Nam, si unus vel plures dimittuntur manumissores alicuius divitis mortui, et ipsi expendunt bona et pecunias divitis comendendo, bibendo etc, nec distribuuntur ut ipse mandavit, numquid tales dicentur latrones? Immo. Modo prelati et clerici, quid sunt nisi testamentorum manumissores divitis Christi, qui mandavit bona dari pauperibus, etc. Et ipsi non curant, immo permittunt pauperes mori fame etc. Nec iam hereditas Christi sufficit pompis eorum et vanitatibus» (*AA*, 135; cf. amb *Ed.* I, 130v).

sors e no cumplen lo testament, ans ho despenen en menjar e beure, aquests aytals ladres són. Jhesuchrist en son testament dexà e ordenà marmessors e executors los ecclesiàstichs, que los béns terrenals e les rendes distribuïssen en obres de misericòrdia e de pietat. E donchs, si u despenen en molts menjars e no u donen als pobres, ladres són! E així, lo hun ladre és la clerecia.

Ítem, los religiosos. Si hun hom se fa religiós e s'és desexit de tots sos béns, e puys los vol recobrar, aquest aytal ladre seria, car puys que li anava lo cor a béns, ¿per què lexava lo món?

Vingam als lechs. Si hun tresorer de senyor les rendes de son senyor despenia en menjar e beure, aquest aytal com a ladre seria punit. E així, tots nosaltres som dispensadors de Déu (*Prima ad Corintios, 4º cº*), e així com a ladres les persones mal usants seran demanades (*Jo. Xº cº*: «*Fures sunt et latrones*»). E aquells tres ladres, cascú pren lo sach per omplir-lo en estes festes. Diu lo hu: «Què menjarem?». Diran: «Hajam hun fart de gallines e conills, e així, hajam de açò e de allò», e omplir lo sach. Qui·s metie a agranar les cuynes dels reli-

96-100 Jhesuchrist ... clerecia] *Al marge esquerre:* Com Jhesuchrist lexà en son testament marmesors los eclesiàstichs *ms*. | *97* que] qui *Q*.
107 usants] usans *Q*.

106 dispensadors … *Déu*] 1 Co 4,1: «Sic nos existimet homo ut ministros Christi et dispensatores mysteriorum Dei»; *BV*: «Així, doncs, tothom ens ha de considerar com a servidors de Crist i administradors dels designis de Déu». *108* Fures … latrones] Jn 10,8: «omnes quotquot venerunt fures sunt et latrones sed non audierunt eos oves»; *Peir*., 624c: «e tots quants ne són venguts són stats ladres; mas les ovelles no hoïren aquells».

101-103 Ítem … món] El text llatí de Colònia explicita en aquest punt dues maneres com el clergat opera un robatori simoníac: cobrant per la confessió o la predicació («furtive volunt habere, audiendo confessiones et faciendo predicaciones», *Ed.* I, 131).
104-106 Vingam … punit] A l'hora d'explanar per què els laics també poden ser considerats lladres, el ms. d'Aiora i l'ed. de Colònia se centren sobretot en els vicis dels rics: «Tercius status est Laycorum, qui eciam potest dici latro. Racio, quia si thesaurarius vel dispensator alicuius domini, contra voluntatem et ordinacionem domini, expendit pecunias comedendo, bibendo, et luxuriando, etc., talis ut latro punitur. Sic est de divitibus, nam divites sunt thesaurarii, et dispensatores diviciis, scilicet Domini nostri Iesu Christi» (*AA*, 135-136; cf. amb *Ed.* I, 131). *108-111* E … sach] La frase té un doble sentit i el sac o taleca dels lladres passa també a funcionar com una metàfora col·loquial de l'estómac o ventrell que els golafres volen omplir. Cf. amb el ms. d'Aiora i l'ed. colonesa: «Isti veniunt modo iuxta Civitatem, scilicet Quadragesimam, et quilibet vult implere saccum ventris de perdicibus, gallinis et de caponibus» (*AA*, 136; cf. amb *Ed*. I, 131). *111* agranar] L'infinitiu tradueix pintorescament el *perquirere* («inspeccionar, cercar») que trobem en aquest punt en el text d'Aiora i l'ed. de Colò-

giosos, quants ignocents crucifficats! E en les dels clergues, e en les cuynes de vosaltres? E en {4} la entrada de la quaresma, veu la Església que us representa l'om penjat de fresch: Jhesucrist. E per què fon penjat? Per hun furt que·s féu de fruyta, no pas ell, mas la sua gent, e tan gran rigor se usà de justícia. Així, no umplam los sachs: stigamnos-ne, si no irem a la forcha de infern. «*Attendite, ne forte graventur corda vestra in crapula*» (*Luce, XXI°, in fine*): en aquests dies, «los vostres coratges no sien agreujats de cràpula», de vianda crua que no·s pot coure ne fer digestió.

Hun exemple en Mallorqua. Missatges de Barberia venien al nostre rey, e eren grans senyors moros. Los jurats o consellers de Mallorqua acompanyaven-los en tal dia com huy, e meteren-los en hun

112 les[2]] *add.* ~~de~~ *ms.* | *115* mas] mes *Q Q2.*
122 o] e *Q Q2.*

117-118 Attendite … crapula] Lc 21,34: «adtendite autem vobis ne forte graventur corda vestra in crapula et ebrietate et curis huius vitae et superveniat in vos repentina dies illa»; *Peir.*, 612b: «Guardats, peraventura lo cor vostra no sia agreujat en sobramenjar ne en anbriaguesa en los corns d'aquesta vida, e aquell dia vendrà soptosament sobra vós».

nia: «Hoc modo, qui perquireret coquinas Prelatorum, Clericorum, et Religiosorum et religiosorum, quot innocentes invenirentur stantes ad ignem?» (*AA*, 136; cf. amb *Ed.* I, 131). El fragment manca en *PA*. *113-116* E … justícia] Cf. amb el ms. d'Aiora i l'ed. colonesa: «Sed in porta civitatis, scilicet istius temporis Quadragesime, Ecclesia proponit nobis istum honorabilem Dominum suspensum, scilicet Iesum Christum, pro uno furto servi sui, scilicet Ade» (*AA*, 136; cf. amb *Ed.* I, 131).

121-129 Hun … estau] Aquest exemple té especial interés per la seua possible vàlua com a document verídic, qui sap si referit a alguna visita a un dels dos enormes convents aleshores existents a la ciutat de Mallorca: el dels dominicans (ara desaparegut) i el dels franciscans. Sembla que en el passatge que ens ocupa fra Vicent augmenta aquesta sensació de verisme imitant en la part final de la història la sintaxi del moro escandalitzat. La narració no es troba en *PA*, però és anotada breument, en forma de recordatori, al ms. d'Aiora i a l'ed. de Colònia: «Ex nimia enim comestione multa mala sequuntur, non solum in corpore sed etiam in anima. Nota hic de Agarenis nunciis visitantibus conventum Maioricarum in die Carnisprevi dicendo: "Per Déu no estar bons hòmens!"» (*AA,* 136; cf. amb *Ed.* I, 131). Recordem que era proverbial la frugalitat dels sarraïns; vegeu Eximenis, *Terç,* cap. 305: «los sarraïns per tal han més hòmens vells que los cristians car són pus temprats en llur menjar» (185). Pel que fa a la relació entre la gola i la luxúria, basta llegir el mateix *Terç*, cap. 310: «Que de gola se segueix luxúria, [...] per tal cant lo ventre e·ls membres vergonyosos se stan prop» (198). D'altra banda, són prou conegudes les sucoses historietes sobre la golafreria de frares i clergues que Anselm Turmeda, *Disputa de l'ase*, versió de Marçal Olivar, Barcelona, Barcino 1928, 110-159, posà en boca de l'«Ase Ronyós de la Cua Tallada».

monestir de religiosos, e mostraren-los la església e la claustra; ítem, mostraren-los lo dormidor, e com vivien castament; e la libreria, hon havien tants libres. E aprés vengueren a la cuyna, e los jurats e consellers no y volgueren esser entrats; e trobaren aquí molts asts de gallines, e perdius, e capons. Digueren los moros: «Menjau-ne-y, e no haveu mullers? Per Al·là, mals hòmens estau!». E així, los infels conegueren quant mal fa mengar molta carn. E així, sancta mare Església nos posa davant la passió de Jhesucrist, e devets fer que la vostra talequa romangua hun poch buyda, e trameteu deçà e dellà a pobres e guanyareu paradís.

La segona obra per la qual devem lohar nostre senyor Déu Jhesuchrist és *spiritual conversió*: poch aproffitaria la primera {4v} si no era esta segona. Los moros e juheus e mals christians, tots són reemuts, mas no·ls aproffita, ans seran més damnats com no·n volen usar. Per ço, és esta segona obra *spiritual conversió*, que tira la creatura. Rahó: si hu de nosaltres erra lo camí, e pren altre camí hon ha molts ladres, si ve algú e li diu que no vaje per allén, que lo camí ha errat, e mostrali la drecera, e així, tornant en lo bon camí, no·l loarà a aquell qui lo y ha demostrat? Certes, hoc! E així és de nosaltres: lo peccador va errat, que lo camí ha perdut de la glòria de paradís, si vas per supèrbia o luxúria, car est camí te mena als ladres, ço és, als diables. Conversió és, donchs, quant lo que va per lo mal camí, ve Jhesuchrist guiador, e ve't davant, ab remordiments de consciència; ell mateix Jhesuchrist ho fa, que·t dona sentiment e te mostra la drecera de penitència: bé ho senten aquells qui porten silici, e se açoten e dejunen. E així, Jhesucrist te mena per la mà, e va ab tu per via de salvació. No·l loharàs?

140 ve] va *Q Q2.*
149 la] *add.* ~~via~~ *ms.* | tu] *add.* e *Q Q2.*

138 tira] En el sentit d'«atreure-la», com es pot veure més clarament en la manera com transmeten el passatge tant el ms. d'Aiora com l'ed. de Colònia: «Modicum enim valuisset universalis redempcio, qui infidelibus nichil valet, quia nolunt ea uti, nisi fuisset humana conversacio, scilicet quando Deus trahit ad se personam de culpa ad graciam, devocionem, et bonam vitam» (*AA*, 136; cf. amb *Ed*. I, 131). *138-142* Rahó … hoc] Cf. amb el ms. d'Aiora i el text de Colònia: «Racio, nam quilibet peregrinus, merito regraciando laudaret, qui eum converterit de via quam erravit periculosa et mortiffera, per quam ignorans ibat. Ita est, nam quilibet peccator erravit viam Paradisi, quando dimissa via humilitatis, que ducit ad Paradisum, vadit per viam superbie mortifferam, que ducit ad Infernum. Et sic de aliis. Sed venit ille bonus homo, Iesus Christus, filius Virginis Marie, et conducit peccatorem, dando sibi compuncciones, ut cogitet et respiciat quam viam tenet, et si tunc moriretur quo iret. Et sic per semitam penitencie reducitur ad viam Paradisi, ducendo de superbia ad humilitatem, de luxuria ad castitatem, et sic de aliis» (*AA*, 136-137; cf. amb *Ed*. I, 131). *140* allén] Llegiu: «allà».

Certes, hoc! Lo Savi («*Laudabit usque ad mortem anima mea Dominum*», *Ecclesiastici, LI*º *c*º) diu: «Fins a la mort, per tots temps, la mia ànima loharà a tu, la qual fora de camí de salvació se acostava a infern, e tu, Senyor, me has fet girar lo camí».

«*Et factum est, dum appropinquaret Jhesus Jherusalem, secus viam etc. Dixerunt quod Jhesus transibat, clamavit cecus: "Jhesu, fili David, miserere mei!"*». Anant Jhesuchrist a Jherusalem, fora lo camí estava hun

151 diu] dius *ms*. *Q.*

150 Laudabit … Dominum] Sir 51,8-17: «Laudavit usque ad mortem anima mea Dominum, / et vita mea adpropinquans erat infero deorsum. / Circumdederunt me undique et non erat qui adiuvaret: respiciens eram ad adiutorium meum et non erat. / Memoratus sum misericordiae tuae, Domine, et operationis tuae, quae a saeculo sunt: / quoniam erues sustinentes te et liberas eos de manibus gentium. / Exaltasti super terram habitationem meam, et pro morte defluenti deprecatus sum. / Invocavi Dominum patrem Domini mei, ut non derelinquat me in die tribulationis meae, et in tempore superborum, sine adiutorio. / Laudabo nomen tuum adsidue, et conlaudabo illum in confessione: exaudita est oratio mea. / Liberasti me de perditione, et eripuisti me de tempore iniquo. / Propterea confitebor, et laudem dicam tibi, et benedicam nomen Domini»; *BV*: «Jo m'acostava a la fossa mortal, la meua vida era a tocar les fondàries del país dels morts; / m'envoltaven per tots costats, i de ningú no rebia auxili, buscava algú que m'ajudara, però no el trobava. / Llavors, Senyor, em vaig recordar que tu ets misericordiós, que sempre concedeixes els teus beneficis, que sostens els qui esperen en tu i els salves de les mans dels enemics. / I, de la terra, vaig alçar fins a tu la meua súplica i et vaig demanar que em tragueres de la mort. / Vaig clamar: "Senyor, pare del meu senyor, no m'abandones a l'hora del perill, quan manen els orgullosos i jo no tinc qui m'ajude. / Lloaré per sempre el teu nom i cantaré himnes d'acció de gràcies". I tu vas escoltar la meua pregària, / em vas salvar de la destrucció i m'arrancares d'aquella mala hora. Per això et donaré gràcies i et lloaré, i beneiré el teu nom, Senyor».

154-156 Et … mei] Lc 18,35-38: «Factum est autem, cum appropinquaret Jericho, caecus quidam sedebat secus viam, mendicans. Et cum audiret turbam praetereuntem, interrogabat quid hoc esset. Dixerunt autem ei quod Jesus Nazarenus transiret. Et clamavit, dicens: "Jesu, fili David, miserere mei"»; *Peir.*, 609d: «E fonch fet, com sa acostàs a Gericó, hun sech ceya prop la via manigant. E com hoyí les gents pasants, damanava què hera açò, e diguéran-li que Jhesús de Netzeret qui pasava aquent. E cridà dient: "Jhesús, fill de Déu viu, ages mercè de mi!"».

150-156 Lo … mei] El salt brusc indica la manca d'algun lligam lògic entre les citacions de Sir i Lc. La transició és més clara en el text llatí transmés pel ms. d'Aiora i l'ed. de Colònia: «Et ideo dicitur, ut Sapiens qui de hoc laudabat Deum, dicens: "Laudabit usque ad mortem anima mea Dominum, vita mea appropinquans erat ad infernum deorsum [...]. Et liberasti me de perdicione, et eripuisti me de tempore iniquo, etc" [...]. Hec humana conversio, mistice ostenditur in secunda parte Euvangelii, cum dicitur: "Factum est autem cum appropinquaret Iesus Ierico, cecus quidam sedebat etc.", usque ibi: "fili David, miserere mei!"» (*AA*, 137; cf. amb *Ed*. I, 131-131v). Ambdues citacions es retroben igualment en *S*5, 113, que, però, en aquest punt retalla el text de manera considerable.

cech que demanava almoyna, e passava Jhesuchrist ab gran multitut de gent qui·l seguien, uns per guanyar perdons, e altres per rependre, e altres per haver sanitat (*Luce, XVIII*º *c*º); {5} altres lo seguien furiosament, altres malignament: tanta de gent lo seguie, que en lo desert a vegades se trobava ab quatre o cinch mília persones. E axí com passave, començà demanar lo cech als primers que qui passava; digueren que Jhesús de Natzaret, e aquell cech cridà: «Jhesús, fill de David, hajes misericòrdia de mi!». E los primers li deyen que callàs, e ell cridava més.

Aquest cech, estant fora camí, és lo cristià que està en peccat mortal, e és fora de camí, car deu tenir humilitat e met-se en supèrbia; e axí, lo cristià, bé que sia fora lo camí, emperò està prop del camí, perquè és cristià. Axí u diu *Jo., XIIII*º *c*º: «*Ego sum via etc.*»; e axí, lo beneyt Jhesús, salvador nostre, los torna en la via.

Hun secret: diu lo test que aquell cech demanava almoyna, e tant com ell cridava demanant cosa temporal, nengú no l'increpava, ne·l

159 XVIIIº] VIº *ms.*
168 lo²] de *Q Q2.* | *169* u] se *Q Q2.* | *171-176* Hun ... increpa] *Al marge esquerre:* Nota *ms.*

169 Ego … etc] Jn 14,6: «Dicit ei Iesus: "Ego sum via et veritas et vita; nemo venit ad Patrem nisi per me"»; *BV*: «Jesús li respon: "Jo sóc el camí, la veritat i la vida [...]"».

166-170 Aquest … via] És la mateixa interpretació que trobem en el ms. d'Aiora i l'ed. colonesa: «Mistice, iste cecus sedens secus viam est Christianus in peccato mortali, qui non est in via, quia deberet iret [*sic!*] per viam humilitatis, et ipse vadit per viam superbie. Et sic de aliis. Infideles vero, non sunt secus viam, sed longe a via» (*AA*, 137; cf. amb *Ed*. I, 131v). Segons el ms. del Col·legi del Patriarca, el cec seria el poble hebreu: «Quis sit iste cecus? Dic quod populus iudaycus qui sunt prope viam, id est fidem [...] Et ideo, iudei, *acostau-vos a Jesuchrist* et recipiatis babtismum» (*PA*, 49). Aquesta divergència interpretativa mostra la flexibilitat del sistema de la predicació.

171-176 Hun … increpa] Cf. amb el text del Col·legi del Patriarca: «Modo veniamus ad secretum moralem. Iste cecus antequam acostaret se ad Christum, clamabat et vociferabat petendo elemosinas et tunc gentes non reprehendebant eum, sed ymo dabant ei elemosinam...» (*PA*, 49). Vegeu també el ms. d'Aiora i l'ed. de Colònia: «Iste deffectus est hodie in mundo: quandiu homo est secus viam, scilicet in peccatis mendicans mundana et temporalia, nullus curat ipsum reprehendere, sed magis aplaudent sibi; sed si dat se devocioni et bone vite factum est, statim reprehenditur et alebatur. Verbi gracia: si sit aliquis Religiosus bene dissolutus, iste talis a nullo reprehenditur, ymo comendatur, sed si convertitur ad Deum et vult tenere bonam vitam, tunc *a ell!* intantum quod non permittunt eum vivere» (*AA*, 137; cf. amb Ed. I, 131v). Notem, enmig del registre més aviat neutre de la versió llatina, la nota d'efusivitat i espontaneïtat que dona l'exclamació en valencià («a ell!»).

redarguhia, ans li daven e li ajudaven; e com demanàs coses spirituals, ço és, misericòrdia, de fet lo redarguhien. E veus ací lo defalliment del món, que tant com l'om demana coses temporals e mala vida, nengú no l'increpa, e com se dona a Déu, tothom lo increpa.

Si hun religiós és fora camí, que no té la regla, e està cerquant coses temporals, o per acapte, o altres coses, e estant fora camí, no l'increpau, ans li donau; mas si vol tornar a Déu a tenir son orde de religió, que no haja cura de parents ne de amichs, diran: «De nostre parent tal frare, no us ne cal fer compte de res: ne ol ne put». Si hun clergue sab toquar l'arpa e va ab spasa, direu: {5v} «Hajam tal capellà, e anem a vetlar a tal vigília, que tota la nit nos farà ballar!»; e si·s converteix a Déu, diran: «He, no val res!».

Hun lech és gran acoltellejador, e aquell vos voldreu acostar; e si·s torna a Déu e no vol anar armat ne portar spasa, e va devotament, encrepar-l'eu. Ítem de les dones, que anau en lo camí de vanitats: usant de vanitats, nengú no la increpa, ne·l marit no gosa, car hauria mal dia e mala nit; e si·s torna a Déu, alebrar-l'an.

---

175 tant] tan *Q*.

177-189 Si ... alebrar-l'an] Més pintoresc resulta en aquest pas el ms. del Col·legi del Patriarca: «[...] laudatis eum, ut puta talis frater religiosus tenet ben ornatam suam cellam de *almarraxes e tovalloles*, etc. Sed si est devotus et tenet bene religionem [...] scilicet unam *flazadam* in cela, tunc reprehendetis illum, *quod neque olet neque pudet, etc.* Item si aliquis est sacerdos qui in vigilis *scit bene sonare guitarram,* tunc laudabitis eum [...] Item si est aliquis iuvenis qui sit *picacantons e malandrí* [...] Si aliqua iuvenis mulier que vellit dimittere *las boxetas e lo blanquet, et pinta* [...] *de les celles* [...] non permitent eam vivere, sed derridebunt eam dicendo: "Sancta *Caterina*, et *Quitèria*, et *menoreta*", etc., ymo maritus derridebit eam» (*PA*, 50). *178* acapte] «acte d'acaptar» (*DCVB*, s.v. «2. acapte»), «demanar almoina». Recordem que es tractava d'una prerrogativa de què gaudien els anomenats ordes mendicants. *181* ne[2] … put] Única documentació trobada en el *CIVAL* d'aquesta dita popular que expressa una total indiferència, com seria ara: «ni fred ni calor», «ni carn ni peix». *181-183* Si … ballar] Comentari que té un evident interés com a possible document social.

185 acoltellejador] Mot emprat ací amb un evident sentit pejoratiu: «malandrí, que abusa de l'ús del coltell o de les armes blanques». És l'únic exemple d'aquest ús documentat en el *CIVAL*. *189* alebrar-l'an] Aparentment, «atacar, perseguir», tal com fan els llebrers amb la llebre. Joan COROMINES, *DECLC*, I, 125, s. v. «allebrar», relaciona el mot amb el gascó *alebar* («colpir violentament») i amb un *alapari* llatí que, ultra proporcionar l'etimologia del castellà *alabar*, tindria també el sentit d'«amenaçar amb bufetades».

Diu lo test del Evangeli: «*Et qui prehibant*»; no diu: «*Qui persequabantur*». Quina dolor, que aquells qui són primers en dignitats e en sciència e en officis, e són los majors e primers en honors e potència, e se vehen vells e dampnats, desplau-los que los altres vajen a paradís, sinó a dampnació, així com ells! E per ço diu: «*Qui preibant, increpabant eum*», quasi dients: «No demanes salvació, que ab nosaltres iràs a dampnació!».

Sobre Job diu sent Jherònim: «*Si cerdo sollicita mente etc., nemo increparet, et nunch sic de me, quia juxta vitam eternam intendo, falsarius vocor*». Deya Jop que si feya hun çabater cistelles, no l'increparien; així de Job, que volia obrar bones obres, se volien llevar contra ell: «*Qui prehibant etc.*». E així, dexem los mals acostumats e acostem-nos a Jhesuchrist (*P^a^ Petri, 4° c^o^*): «Si sou escarnits, benehuyrats sereu».

---

190 Et … prehibant] Lc 18,39: «Et qui praeibant, increpabant eum, ut taceret; ipse vero multo magis clamabat: "Fili David, miserere mei!"»; *Peir*., 609d: «E les gents qui ab ell anàvan lo blastomàvan dient que callàs, e ell pus fort cridava: "Fill de Déu viu, ages mercè de mi!"».

202 Si … sereu] 1 Pe 4,14: «Si exprobramini in nomine Christi, beati, quoniam Spiritus gloriae et Dei super vos requiescit»; *BV*: «I si ara rebeu insults perquè porteu el nom de Crist, feliços de vosaltres! L'Esperit de la glòria, que és l'Esperit de Déu, reposa damunt vostre».

190-196 Diu … dampnació] El joc antitètic entre els verbs *praeire* («precedir») i *persequere* («perseguir») és crucial en la interpretació que fa Ferrer del passatge evangèlic: els qui precedeixen el cec són identificats pel predicador amb els membres preeminents de la societat, els quals, conscients que els espera l'infern a causa dels seus vicis, no volen que els qui són de condició més humil però més virtuosos que no pas ells (els qui els segueixen, com el cec de la història evangèlica) se salven. Cf. amb el ms. d'Aiora i l'ed. de Colònia: «Non dicit: qui sequebantur vel comunicabantur, sed qui peribant, quia maiore in scientia dignitate et officio sunt primi ad reprehendum eos qui vellent quod omnes irent ad infernum cum eis» (*AA*, 138; cf. amb *Ed*. I, 131v).

197-198 Sobre … vocor] Jeroni, *In librum Iob*, 2, 29: «Si aut fiscellam junco texerem, aut palmarum folia complicarem, ut in sudore vultus mei comederem panem, et ventris opus sollicita mente tractarem: nullus morderet, nemo reprehenderet. Nunc autem quia juxta sententiam Salvatoris volo operari cibum, qui non perit, et antiquam divinorum Voluminum viam, sentibus virgultisque purgare, mihi genuinus infigitur: corrector vitiorum falsarius vocor, et errores non auferre, sed serere» (*PL* 28, 34). Cf. amb el ms. d'Aiora i l'ed. colonesa: «De hoc beatus Ieronimus fecit planctum, dicens in secundo prologo Iob, vel in argumento: "Si autem fiscellam iunco texerem, aut palmarum folia complicarem, ut in sudore vultus mei comederem panem, et ventris opus sollicita mente tractarem, nullus morderet, nemo reprehenderet. Nunc autem quia iuxta sententiam, volo operari cibum, qui non perit, et sequitur falsarius vocor, scilicet a maioribus, et doctoribus et magistris". Ideo Christus de talibus dicit: "Si de mundo fuissetis, mundus quid suum erat diligeret", Io., XV° capitulo, 19 etc.» (*AA*, 138; cf. amb *Ed*. I, 131v).

La terça obra és *celestial salvació*. Aprés que l'hac {6} convertit, li donà la glòria celestial, e féu lahor perfeta. Axí com lo mariner, com entra al port salvador, axí Jhesucrist, com l'om és governat en la mar d'est món dels perills fins al port de glòria celestial, lladonchs aquell, axí benaventurat, dona perfeta lahor a aquell gloriós patró (David, en lo psalm *Laudate Dominum de celis*, no diu «*de terris*», car en la terra, en aquest món, encara són en perill).

«*Et stans Jhesus jussit adduci ad se, et dixit: "Quit vis ut faciam?".* Dix lo cech: «Que veja». Dix Jhesuchrist: "*Respice! "*, e de fet se véu. Tota la gent, com véu açò, donà lahor e glòria a Déu». *Ergo* tema: «*Omnis plebs vidit et dedit laudem Deo*».

---

212 e glòria] *om. Q Q2.*

---

208 Laudate … celis] Sl 148,1: «Laudate Dominum de caelis, laudate eum in excelsis»; *Psalteri*: «Loau lo Senyor los qui habitau en los cels».

210-213 Et … Deo] Lc 18,40-42: «Stans autem Iesus iussit illum adduci ad se. Et cum appropinquasset, interrogavit illum: "Quid tibi vis faciam?". At ille dixit: "Domine, ut videam". Et Iesus dixit illi: "Respice! Fides tua te salvum fecit". Et confestim vidit et sequebatur illum magnificans Deum. Et omnis plebs, ut vidit, dedit laudem Deo»; *Peir.*, 609d-610a: «E Jhesús, stant, manà que hom lo li amenàs. E com lo li aguésan amanat, damanà-li dient: "Què volls que fasa?". E aquell dix: "Senyor, que veja!". E dix Jhesús: "La tua fe t'à fet salva". E encontinent viu, e saguí-lo loant Déu. E tota la gent, com ho viu, donà lahor a Déu».

203-207 La … patró] Cf. amb el ms. d'Aiora i l'ed. de Colònia: «Racio, nam precipue laudabilis est gubernator navis, cum per maxima discrimina, seu pericula, navem ducit tandem ad portum salutis. Sicut eciam de Christo gubernatore, creatura, cum inter pericula huius mundi, scilicet inimicorum demonum, ac malarum inclinacionum, tandem reducit eam ad portum Paradisi, tunc laudandus est maxime. Ideo quia David de hoc fecit unum psalmum dicens: "Laudante Dominum de celis", non dicit "de terris", quia adhuc sunt in periculo, sed "de celis", quia iam sunt extra periculum. Hec celestis salvacio ostenditur in tercia parte Euvangelii, cum dicitur: "Stans autem Iesus iussit etc.", usque ad finem» (*AA*, 138; cf. amb *Ed.* I, 131v). En la versió editada a *S*5 llegim en aquest punt: «*Tercio*, devem loar Déu per salvació celestial, e és la rahó aquesta: que si la creatura no ve a salvació, tot l'altre no li val res. E dar-vos n'é una semblança. Si hun cavaller treballe bé, e lo rey, vehent açò, veus que li done sa filla per muller; e diu: "Via, que aprés yo li daré lo meu regne". Ara, ¿deu loar lo rey de tanta gràcia? Sí, bé. Axí és de Jesuchrist, que·ns promet donar la sua glòria» (*S*5, 114).

212 Ergo] Aquesta partícula, procedent del lèxic de la lògica, era emprada tradicionalment per tal d'expressar la conclusió d'un sil·logisme. Ferrer la fa servir ací per indicar que tot just ha tancat circularment l'argumentació adduïda.

Testimoni de la *salvació*: «Jhesuchrist manà que li fos menat l'om, e aquell, lo que tenia tot ho dexà, e demanava: "Senyor, mercé!". Dix Jhesuchrist: "Quina misericòrdia vols?". Dix lo cech: "*Ut videam*. No y deman diners, ne béns temporals, mas que veja de vós". Dix Jhesuchrist: "*Respice!*". *Et subito* li foren los ulls ubert[s], e seguí'l de aquí avant, dient Jhesuchrist: "*Fides tua salvum te fecit*"». Així és signifficada la *celestial salvació*, ço és, veure Déu; que la persona que nostre senyor Déu converteix en est món, Déu li fa veure parahís e la celestial glòria: «*Hec est vita eterna*» (*Jo. XVII° c°*), ço és, ver Déu e ver hom, Jhesuchrist.

Huna qüestió: per què Jhesuchrist la salvació atribueix a fe, com diu «*Fides tua salvum te fecit*»? «*Quid enim* {6v} *prodest, si fidem habet et opera non habeat? Ita sicut corpus sine anima, ita fides sine operibus mortua est*» (*Jacobi*, *2° c°*). Tal fe sens obres bones salvar no·s pot. Per què,

218 uberts] *Esmenem el mot per raons de concordança.*
227 no·s] no ens *Q2.*

222 Hec … eterna] Jn 17,3: «Haec est autem vita aeterna, ut cognoscant te solum verum Deum et, quem misisti, Iesum Christum»; *BV*: «I la vida eterna és que et coneguen a tu, l'únic Déu veritable, i aquell que tu has enviat, Jesucrist».

225-227 Quid … est] Jm 2,14; 2,26: «Quid proderit, fratres mei, si fidem quis dicat se habere, opera autem non habeat? numquid poterit fides salvare eum?

219-222 Així … glòria] El text llatí de Colònia aporta ací el fonament teològic, que és de procedència aquiniana: «Quia vita eterna, sive salvacio nostra, consistit in visione divine essencie in quamplurimis tenet locis sanctus Thomas» (*Ed*. I, 132). Vegeu Tomàs d'Aquino, *Summa Theologiae*, Iª-IIae, *q*. 3, a. 8, co., on es respon a la pregunta següent: «Utrum beatitudo hominis sit in visione divinae essentiae». La resposta magistral a aquesta pregunta és expedita: «Respondeo dicendum quod ultima et perfecta beatitudo non potest esse nisi in visione divinae essentiae».

227-229 Per … béns] Vegeu aquesta imatge en Peraldus, *Summa virtutum ac vitiorum*, I, tr. 2, pars 2, cap. 4, que cita Agustí d'Hipona, *In Ioannis evangelium tractatus*, 81, 1 (*PL* 35, 1841) i Gregori Magne, *Epistolae*, 4, 38 (*PL* 77, 712): «Item fides est radix omnium bonorum. Caeterae virtutes sunt radices suorum operum, sed ipsa est radix caeterarum virtutum. Si haec radix avellatur, caeterae virtuttes arescunt (Augustinus, *Super Ioannes*). Sicut in radice arboris nulla prorsus apparet species pulchritudinis et decoris, et tamen quicquid est in arbore pulchritudinis et decoris, ex illa procedit [...] Item Gregorius: "Sicut rami sine radice virtutis arescunt, ita quaelibet opera, licet bona videantur, nulla sunt si a fideli soliditate disiunguntur"» (31). Cf. amb Alexandre d'Hales, *Summa theologica*, III, pars II, inq. IV, tr. I, 697, q. LXVIII, membrum X, on, mitjançant una metàfora arquitectònica de les virtuts teologals, es diu que la fe és el fonament, l'esperança la paret i la caritat la coberta de l'edifici espiritual: «Ad quod dicendum, quod fides dicitur fundamentum secundum rationem spiritualis aedificii [...] Dicitur autem fundamentum in via, quia est pri-

donchs, diu «*Fides tua salvum te fecit*»? Per ço que és rael de tots los altres béns: així com si plantàvem huna rael, e lança brot, e fa tronch e moltes rames e fruytes e fulles, e per tal, donchs, com la rael és lo principi, així la rael de tot bé és la fe, e per ço creix lo tronch, que és caritat, e aprés virtuts e bones obres; e per tal, com diu «*Fides tua salvum te fecit*», no s'entén que sens bones obres puxa esser salvu, mas per ço com és rael de salvació. *Ad Galatas, quinto c°*: «*Fides per caritatem operatur*»; e així, és necessari que la fe sia reguada sovint de caritat e de bones obres. Cascú deu haver la rael de la fe en lo seu cor: com dieu lo *Credo* de matí, agenollats, pensant que Jhesuchrist vos ou, dient-lo distinctament per sos articles, així com qui regua l'ort per ses taules.

230 fruytes] fruyts *Q Q2.* | *234* quinto] *V° Q.*

[...] Sicut enim corpus sine spiritu mortuum est, ita et fides sine operibus mortua est»; *BV*: «Germans meus, de què servirà que algú diga que té fe si no ho demostra amb les obres? Pot salvar-lo, potser, aquesta fe? [...] Així com el cos, sense l'esperit, és mort, també la fe sense obres és morta». *234-235* Fides … operatur] Ga 5,6: «sed fides, quae per caritatem operatur»; *BV*: «només compta la fe, que actua per l'amor».

mus habitus, quo homo super se ascendit; sequens vero est spes, quae est sicut paries, quo animus erigitur ad attingendum magnitudine gloriae celestis; charitas vero est sicut supremum sive tectum, quod elevat usque ad sublimitatem gloriae» (ed. PP. Quaracchi, Florència, Ad Claras Aquas 1948, vol. IV, 1110). *229-235* així … operatur] Cf. amb el text llatí: «Respondeo, quod fides est fundamentum omnium aliorum bonorum et virtutum radix, si corde et ore [simpliciter] ac sollicite teneatur. Sic arbor a te plantata in orto tuo, deinde facit fructum et post ramos, flores et fructus, originaliter omnia ista procedunt de radice. Sic etiam fides est ut radix plantata in orto cordis, deinde mittit truncum, scilicet caritatis, faciens ramos, scilicet virtutum, et flores et folia bonorum operum, quia fides per caritatem operatur. Ad Gala., V° capitulo, 6. Et post, facit fructos glorie in Paradiso» (*AA*, 138-139; cf. amb *Ed.* I, 132). *235-238* e[1] … taules] El passatge es basa en una intel·ligent versió de la citació paulina, ja que l'operació o actuació (*operatur*) pren la forma de l'activitat pràctica associada a la tasca agrícola aleshores més comuna a la rica horta valentina (*regar*), i es desplega en una bella comparança fàcilment entenedora: el costum de resar el símbol de la fe cada matí equival a regar les taules de l'hort de l'esperit perquè més abundament hi arrelen i hi cresquen les virtuts essencials! D'aquesta manera el predicador extreu un fruit molt concret del seu sermó: confirmar les virtuts i extirpar els vicis. El confrontament amb el text d'Aiora i l'ed. de Colònia fa pensar si les taules de l'hort no van ser transformades en *tabulas* de la Llei, o viceversa, pels traductors: «Sed radix riganda est, ne moriatur. Et rigatur enim radix fidei mane et sero, dicendo lo Credo in Deum. Et quemadmodum ortus rigatur per XII tabulas, ita fides per XII articulos [...] Et ideo dicitur: "Si confitearis in ore tuo Dominum Iesum Christum, et in corde tuo credideris, salvus eris", Ad Romanos, X° capitulo, 9» (*AA*, 139; cf. *Ed.* I, 132).

E així, cascú tingua plantada en lo seu cor esta rael, e regant-la així tots dies crexerà lo tronch e augmentarà en rames e fruytes, e puys haureu la glòria de paradís e sereu dels elets, dels quals se dirà: «*Omnis plebs dedit laudem Deo*». E així plàcia a Déu, etc.

[XXV. FERIA IV DESPRÉS DE LA TERÇA DOMÍNICA DE QUARESMA]
[Dimecres, dia 29 de març]

{133} QUARE DISCIPULI TUI TRANSGREDIUNTUR TRADICIONEM SENIORUM? (Habetur verbum illud originaliter Mathei, XV° c°, et recitative in Evangelio hodierno).

Volent preÿcar del sant Evangeli, recorrerem etc.

Primo: *AVE MARIA etc*.

En est sant Evangeli de huy són disputades tres qüestions molt profitoses a nosaltres:

---

240 fruytes] fruyts *Q Q2.*

243-244 Quare … seniorum] Mt 15,2: «Quare discipuli tui transgrediuntur traditionem seniorum? Non enim lavant manus suas cum panem manducant»; *Peir.*, 566a: «Per què traspàsan los teus dexebles los hordonaments de antich, e no·s lévan les mans com dèuan manjar?».

239-242 E … etc] A la confirmació final del tema, era tradicional afegir-hi una fórmula de recordatori de l'esperada benaurança final promesa als fidels.

243-244 Quare … seniorum] Sermó indexat amb el núm. 688 a PERARNAU, «Aportació», 727-728.

248 són … qüestions] Cal entendre aquest vocabulari en el context de la formació escolàstica del predicador. La divisió del sermó s'articula en tres parts corresponents a sengles *quaestiones disputatae*. En sentit filosòfic, la *quaestio* és «una proposición presentada de tal modo que se pueda demostrar en un sentido o en otro. En ella están implícitos, pues, distintos modos posibles de resolverla» (Silvia MAGNAVACCA, «quaestio», dins *Léxico técnico de filosofía medieval*, Buenos Aires, Miño y Dávila 2005, 576-577). En l'accepció més tècnica de la paraula, es refereix al mètode desenvolupat per l'escolastica per plantejar i resoldre de manera racional un problema. Així, en les *quaestiones disputatae*, el professor plantejava una qüestió en forma de disjuntiva, i els alumnes havien de cercar arguments a favor i en contra de cada solució. Un cop analitzats tots aquests arguments, el mestre *determinava* la qüestió (és a dir, indicava quina era la solució correcta). La versió llatina del sermó recull aquest rerefons escolàstic amb més claredat, ja que fa de Jesús el mestre que determina la solució final a les qüestions: «Sanctum euangelium continet tres magnas questiones, que fuerunt per Christum disputate, et determinate» (*Ed.* I, 545). Evidentment, el desenvolupament del sermó no planteja les qüestions i la seua resolució de la manera tècnica que sembla prometre

prima, dels juheus contra Jhesuchrist, e fo qüestió *maliciosa*;
2ª fo de Jhesuchrist als juheus, e fo qüestió *virtuosa*;
3ª, dels dexebles ab Jhesuchrist, e fo qüestió tota *temerosa*.
E totes són en est sant Evangeli, e porem-ne pendre bona informació a nostra vida.

La primera qüestió que és en lo sant Evangeli, és del tema, que los juheus li feren la qüestió *maliciosament*, dient: *«Quare discipuli etc.?»*. Sa{133v}piats que los juheus havien costuma entre si mateix que donaven cura que fossen verdadés en les coses foranes, llavant-se llurs mans, e scurant-se les ungles e los ulls e peus; ítem més, en tenir nédeus los vexells de casa, feyen fer belles totes les aÿnes. Mas en tenir la ànima pura e bella e llavada no havien cura, sinó que tots mals eren en ells; e entenien que, puys eren lavats ab aygua, que nets eren. *«Farizei et omnes judei, nisi crebo et frequenter lavent, non comedant»* (*Marchi, VII° c°*); los juheus no menjaven si no·s lavaven primer les mans; com tornaven del mercat de contractar, totes les partides del cors que podien se lavaven: los antichs los daven estes doctrines. Jhesuchrist feya lo contrari, que mostrava als dexebles que haguessen cura de purifficar la ànima, e que·s guardasen de tots peccats; de la mundícia del cors no y feya gran festa: dexava-u a costuma de cascú. Los apòstols de Jhesuchrist, com los convidaven, sabent que no era

---

263 Farizei … comedant] Mc 7,3-4: «Pharisei enim, et omnes Iudaei, nisi crebro laverint manus, non manducant, tenentes traditionem senorum: et a foro nisi baptizentur, non comedunt»; *Peir.*, 584a: «car los fariseus e los jueus no manjàvan que sovent no·s lavàsan les mans, per los ordonaments dells antics».

---

aquest ús del vocabulari escolàstic; som més aviat davant d'una utilització del mateix que queda reduïda a una comparació superficial.

250-252 prima … temerosa] Cf. *AA*, 238-239: «Prima questio fuit Phariseorum contra Christum, et ista fuit maliciosa, et innecessaria. Secunda questio fuit econtra, et fuit virtuosa et instructiva. Tercia questio fuit Apostolorum erga Christum, et hec fuit timida et dubitativa». *Ed.* I, 545: «Prima fuit Phariseorum contra Christum, et ista fuit inuectiua, et malitiosa. Secunda fuit contra Iudeos, et ista fuit intructiua et uirtuosa. Tertia fuit discipulorum cum Christo, et ista fuit dubitatiua, et timorosa». A més de l'ús de la doble adjectivació en cada part, veiem que les versions llatines especifiquen també, respecte de la catalana, que la primera qüestió fou adreçada contra els fariseus.

260 aÿnes] «Utensili d'ús casolà o professional» (*DCVB*, s.v. «aïna»). *266* los[1] … doctrines] Els fariseus, grup religiós jueu, es caracteritzaven per haver desenvolupat una interpretació estricta de la Llei continguda en els cinc llibres del Pentateuc, el que obligava al compliment d'uns preceptes rituals molt exigents. Aquest corpus de normes estrictes s'anomenava «la tradició dels antics», el seguiment estricte de la qual és el que critica Jesús en el passatge evangèlic d'on sorgeix el tema d'aquest sermó.

peccat lavar o no lavar les mans, moltes vegades menjaven sens lavar les mans.

E per ço, los juheus deyen a Jhesuchrist: *«Quare discipuli tui transgrediuntur tradicionem seniorum?»*, que és lo tema. Feyen-li qüestió *maliciosa*: «Per què trespassaven los dexebles les ordenacions dels vells?»; *quasi dicerent*: «Bé par que mal mestre han!». {134} Respon Jhesuchrist: «*Non quod intrat in ore cohinquinat hominem... Que enim procedunt de ore, de corde exiunt: homicidia, fornicaciones; et hec sunt que cohinquinant».* Deya Jhesuchrist: «La vianda que entra per la boqua, menjant o bevent, no ensutceix la persona, que en lo ventre va, e ço que no és en pur va de fora, o per orina, *vel alias*; mas, què ensutzix? Les coses que ixen de la boqua e procehexen del cor: males cogitacions, envejes, oys, desigs de venjança, omicidis, adulteris, fornicacions, furts, falsos testimonis e blasfèmies. Estos són los peccats que ixen del cor e ensutzien la ànima: de aquests deuríeu esser nets».

277 enim] omnia *Q Q2.* | *278* ore] *add.* et *Q Q2.* | *280-281* en[2]] *om. Q Q2.*

277 Non … hominem] Mt 15,11: «Non quod intrat in os, coinquinat hominem: sed quod procedit ex ore, hoc coinquinat hominem»; *Peir.*, 566a: «So que entra per la bocha no ansutza l'oma, mas so que ix per la bocha l'ansutza». *277-279* Que … cohinquinant] Mt 15,17-20: «Non intelligitis quia omne quod in os intrat, in ventrem vadit, et in secessum emittitur? Quae autem procedunt de ore, de corde exeunt, et ea coinquinant hominem: de corde enim exeunt cogitationes malae, homicidia, adulteria, fornicationes, furta, falsa testimonia, blasphemiae: haec sunt, quae coinquinant hominem. Non lotis autem manibus manducare, non coinquinat hominem»; *Peir.* 566b: «¿No antanets vós que tot quant entra per la bocha va al ventra e ix darrera, e so que ix de lla bocha ve dell cor e ansutze l'ome, e dell cor íxan los malls pensaments, omisidis, adulteris, fornicasions, ledronisis, falsos testimonis? Aquests pacats ansútsan l'ome, e menjar mans no levades no ansútzan l'ome».

282-284 males … blasfèmies] Aquesta enumeració, que prové en part de la cita evangèlica que tradueix ací el predicador, podria amagar un cert desenvolupament que es donaria en la *performance* oral del sermó. La versió llatina editada a *Ed.* I diu ací, simplement, que Jesús va retreure als jueus els set pecats capitals dels quals eren culpables: «Et dixit eis septem peccata in quibus ipsi erant culpabiles» (*Ed.* I, 585). La reportació catalana d'aquest sermó recollida a *S*5 ens confirma, però, que en punts com aquest el predicador devia tenir via lliure per improvisar i explaiar-se, durant un temps més o menys llarg, en un incís moral que captaria l'atenció dels oients, els quals veurien narrades, amb el to dramàtic corresponent, una sèrie de situacions que exemplificarien els pecats de què són acusats els fariseus amb qui disputa Jesús: «*Item: "De corde exeunt homicidia"*. Així com si són dos companyons, e la hu porte moneda, tantost l'altre pensarà com lo [en l'edició, per error, «la»] matarà. *Item, adulterium*. Si són de matrimoni: "Oo, aquella és pus bella!" Tantost pensarà en mal. *Item*, *furta*, simonies, barats, fals testimoni, *blasfemie*, malgrat, etc. *Et ideo dixit Christus: "Que procedunt de ore vestro"*» (*S*5, 220).

Moralitat. Yo veig que en est deffalliment són moltes persones, així hòmens com dones, e per deffalliment de algú de llur persona, s'enforcen en purifficar ço que és de fora; e lo que és necessari a l'ànima, no n'han cura. Digats tots: quantes vegades vos llavau les mans? «Al matí e al dinar». E la cara e la bocha? E la ànima, quant ha que no la haveu llavada de molts pensaments e cogitacions? Així, la ànima roman fangosa. De quant en quant feu llavar la camisa, de VIII en VIII dies; e la camisa de la ànima, ço és, la consciència, passa hun any que feu la bugada hon se llava la camisa de la ànima! E conexeu lo deffalliment: si hun hom portave una camisa tot hun any, sens despullar-la's, ¡o, quina bugada hi hauria mester! No y bastaria sinó foch a llavar-la! Així en lo deffalliment {134v} dels juheus.

«Bona vis habere et bonus non vis esse» (sent Agustí): «Les coses que tu has, vols que sien bones, mas tu no vols esser bo». Vols haver bona muller, bon fill, bona gonella e bona calça: e si vols haver bona calça, vulles haver bona ànima, e amem la ànima tant com la calça! Si és descosida la calça, cosir-la; si és fangosa, llevar-ne lo fanch. E així, comparem-li la ànima: si és descosida, cusam-la: *«Super omnia caritatem habete»* (*Ad Colozenses, 3º*), e açò és ligam de perfecció; ítem, si la ànima és descosida, que portes mala voluntat, cosir-la perdonant e havent bona voluntat; si la calça és polsosa, espolsar-l'às. Digats, n'avariciós: la vostra ànima és polsosa? Així, spolsats-la: fets la restitució! Si la ànima és sullada, llavem-la en la confessió! Així, amem tant la ànima com la calça! Havem cura de anar nets, e la ànima sútzea, vil e pudent! *«Ve vobis qui mundatis quod de foris est: intus pleni rapina!»*

---

291 molts] mals *Q2.* | *293* any] *add.* ~~ques f~~ *ms.* | *294* bugada] *add.* ~~de la ànima~~ *ms.* | *307* polsosa] *add.* ~~spors~~ *ms.* | *308* llavem-la] lluavem-la *ms.*

303-304 Super … habete] Col 3,14: «Super omnia autem haec, caritatem habete, quod est vinculum perfectionis»; *BV*: «Però, per damunt de tot, revestiu-vos de l'amor, que tot ho lliga i perfecciona». *310* Ve … rapina] Mt 23,25: «Vae vobis scribae et pharisaei hypocritae, quia mundatis quod deforis est calicis et paropsidis;

293-294 e … ànima] Aquesta «bugada anual» de l'ànima es refereix a la confessió, obligatòria almenys una vegada a l'any, durant la quaresma, a partir de la decisió del IV Concili del Laterà (1215).

298 Bona … esse] Agustí d'Hipona, *Sermo* 72: «Bona vis habere, et bonus non vis esse? Non vides te erubescere debere de bonis tuis, si domus tua plena est bonis, et te habet malum? Quid enim est quod velis habere malum? Dic mihi. Nihil omnino; non uxorem, non filium, non filiam, non servum, non ancillam, non villam, non tunicam, postremo non calligam: et tamen vis habere malam vitam. Rogo te, praepone vitam tuam calligae tuae» (*PL* 38, 469).

309-310 Havem … pudent] La versió recollida al ms. d'Aiora aprofita per incloure en aquest punt un desenvolupament que està absent de les reportacions catalanes i

(*Mathei, XXIII*º *c*º): «Maledicció és en aquells que denejen de fora, e dins són plens de iniquitats, cechs, e la ànima plena de sutzietats!».

La segon qüestió fonch de Jhesuchrist als juheus; {135} *virtuosa* fonch aquesta: *«Quare vos transgredimini mandatum Domini propter transgresionem vestram?»*. Sapiats que los juheus ab qui disputave 315
Jhesuchrist eren axí avariciosos, que cerquaven maneres que tots los

313-315 La ... vestram] *Una clau al marge esquerre ms.*

intus autem pleni estis rapina et immunditia!»; *Peir*., 572b: «Guay a vós, latrats e fariseus, ypòcrites, qui demostrats defora nèdeus, so és, que mundats ço que havets dafora, axí com tassa ho scudella, e sots dins plens de rapina e de oressa».

314-315 Quare … vestram] Mt 15,3: «Quare et vos transgredimini mandatum Dei propter traditionem vestram?»; *Peir*., 566a: «E ell los respòs e·lls dix: "E vós, per què trespasats los manaments de Déu per vostre ordonament?"».

de les edicions llatines. A partir de l'equivalència entre membres del cos i membres de l'ànima, el predicador compara els hàbits higiènics aplicats a diverses parts del cos amb la corresponent descurança espiritual del membre equivalent de l'ànima. La brutícia que afecta cada part de l'ànima es relaciona així amb un pecat diferent. Un es renta sovint les mans i les ungles, però té les mans de l'ànima tacades amb furts, usures, etc. Un es renta la cara per aparéixer net davant dels altres, però no té cura de presentar-se davant Déu tots els dies amb el rostre de l'ànima tacat de rancúnies, odis, inquitats, etc. El mateix passa amb els ulls (els porten bruts els qui erren en la fe, fent cas de supersticions, endevins, etc), la boca (falsos juraments), els peus (manca de caritat), etc. En definitiva, amb l'ànima sencera. «Cavete ne sitis de illis, quia vos eciam sepe et cothidie lavatis manus, et tenetis illas pulcras, et ungulas mundatis, sed ibi est sordes spiritualis, furta, usure, rapine calumpnie, retinendo pensiones et salaria subditorum, retinetis penes vos voluntates deffunctorum […]. Item, lavatis vultum [a l'edició, «multum», per error], ut appareatis gentibus mundi, sed Deo estis sordidi, et hoc in corde, et voluntate, nam habetis multas maculas, rancores, vindicaciones, odia inquitates, et ista sordes stat in vobis plurimis forte annis, sed in corporalibus sordibus non statis per unam diem. Nam si vos videretis animam, que per rancores portat faciem maculatam sui ferocitate, omnes caderetis. Ymo nec Angeli possent sustinere, ymo dicerent: "Ad Infernum, ad Infernum". Lavatis oculis corporeis sepe et sepius, et de oculis anime non curatis, qui sunt vere crudelitates, ut errare in fide, vel suspiciones in proximum […]. Item, eciam lavatis os vestrum cum aqua, vel alias ponendo digitos, et hoc corporaliter, sed non lavatis de multis falsis iuramentis […]. Item, eciam lavatis pedes corporis, sed anime non, que sunt opera mesiricordie, et tenetis istas mundas, non facitis elemosinam, de hiis que aliorum sunt […]. Item, llavatis vos totum corpus habendo camisias delicatas, et ista est confessio» (*AA*, 239-241). El recurs, doncs, als pecats amb les seues espècies i a la crítica als costums socials que se'n deriva és un element molt rendible que pot aparéixer en qualsevol part de la predicació com una de les «peces mòbils» soltes que s'insereixen en l'estructura del sermó i que, finalment, constitueix un dels seus motius principals.

diners venguessen a ells. *Numeri, XVIII*º *c*º: havien totes les presentalles e offertes; tot ho daven als servidors de Déu. Ells paraven laç a la gent; deyen: «Déu val més que nenguna creatura; per què, donchs, si nengú és tengut de tort e restitució al prohisme, offira'n al temple, e serà escusat de restitució de ço que hauran dat a Déu; ítem, si algú ha pare o mare pobres, ver és que los fills los deuen ajudar, mas si los fills ho volen dar al temple, scusats són, que més val Déu». Si·l pare diu al fill: «Vulles-me ajudar», deye lo fill: «Yo ho he dat a Déu; axí, siau content!». E axí, molts tollien la provisió a pares e mares, e molts se estaven de fer restitucions, e daven-ho al temple. Veus la malvada avarícia que tenien! Per ço dix Jhesuchrist: «*Quare transgredimini mandatum Domini? Et vos determinatis hoc esse bonum, et irritum fecistis*

*317 XVIII*º] XXVIº *ms.* *319* si] *om. Q Q2.* | *320* offira'n] ofiran *Q Q2.*

317-318 havien … Déu[1]] Nm 18,8: «Locutusque est Dominus ad Aaron: "Ecce dedi tibi custodiam primitiarum mearum. Omnia quae sanctificantur a filiis Israël, tradidi tibi et filiis tuis pro officio sacerdotali legitima sempiterna"»; *BV*: «El Senyor va dir a Aaron: "Jo et done allò que m'és reservat de les ofrenes que em pertoquen. Aquesta part de tot el que els israelites em consagren, te la done a tu i als teus descendents com a privilegi de la unció sacerdotal. És un dret perpetu"». *327-329* Quare … Dei] Mt 15,3-6: «Ipse autem respondens ait illis: "Quare et vos transgredimini mandatum Dei propter traditionem vestram? Nam Deus dixit: 'Honora patrem, et matrem': et, 'Qui maledixerit patri, vel matri, morte moriatur'. Vos autem dicitis: 'Quicumque dixerit patri, vel matri: Munus, quodcumque est ex me, tibi proderit', et non honorificabit patrem suum, aut matrem suam: et irritum fecistis mandatum Dei propter traditionem vestram"»; *Peir.*, 566a: «E ell los respòs e·lls dix: "E vós, per què trespasats los manaments de Déu per vostre ordonament? Car Déu dix: 'Honra ton para e ta mara, e qui malayrà son para e sa mara muyra', vós diets qualqua paraulla digna al para e a lla mara que lla mia ofarenda li profitarà, e no ha honrat son para ne sa mara. Vosaltres traspasats lo manament de Déu per vostres ordonaments"».

319-320 què … prohisme] Els editors anteriors interpreten la frase com a interrogativa, per la qual cosa eliminen el «si» condicional: «per què, donchs, nengú és tengut de tort e restitució al prohisme?». El sentit del passatge, però, queda clar a partir de les versions llatines del sermó: «Et eciam ordinaverunt, quod si quis tenebatur proximo de aliquo debito, quod offerendo illud Templo liberaretur» (*AA*, 242). «Propter hoc dicebant populo, quod sicut Deus valeret plus quam omnia alia, ita etiam quod sibi offerunt est melius: ideo si aliquis vestrum tenet aliquid de malo iniusto, offerat illud Deo in Templo, et non oportet facere aliam restitutionem, quia totum Dei est» (*Ed.* I, 547). *328* Et … bonum] L'incís en llatí no és a la cita bíblica, però resumeix el sentit del que manca: Déu va ordenar tenir cura dels pares, però els sacerdots, plens d'avarícia, diuen als fills que els diners amb què haurien d'ajudar els pares els poden dedicar com a ofrena al temple (de manera que se'ls queden ells). Determinen que això és bo, quan en realitat va contra el manament de Déu d'honrar els pares.

mandatum Dei»: «Per què trespassats los manaments de Déu per vostra avarícia? Que si·l pare o mare ha necessitat, los fills los deuen provehir, e vosaltres ho trencats per la vostra avarícia». Veu la qüestió {135v} *virtuosa*, per corregir-los, e no hagué'n resposta.

Havem dos moralitats: la primera tocha a ecclesiàstichs, l'altra a tots en general. Als ecclesiàstichs toqua la avarícia, que les offertes venen a mans de ecclesiàstichs. Diran alguns: «Almoyna, bona gent, que ací són perdonats ferides de pare e mare, dejunis trencats, e vots e promissions no complides!». Lo papa no u poria perdonar; ells

332 hagué'n] hagueren *ms. Q Q2*. *Corregim el que probablement és un error del copista, ja que pel sentit, i com deixa clar el sermó del mateix tema de S5, els fariseus callen indignats davant la pregunta de Jesús:* «E los juheus llavors foren indignats, ignoran la resposta» (*S5*, 221). *Igualment, a les versions llatines:* «illi autem non poterant respondere» (*Ed.* I, 548).

337 complides] *Sobre la línia*: e dejunis trencats *ms. add.* e *Q Q2.*

337 Lo … perdonar] Les versions llatines són més precises: «quia Papa non posset absolvere sine contritione» (*Ed.* I, 548). Els editors de *Q* i *Q2* inclouen aquesta frase en el discurs en estil directe, entre cometes, que el predicador acaba d'enunciar imitant la crida dels eclesiàstics venedors d'indulgències, com si aquests s'estigueren atorgant a si mateixos un poder de perdonar superior al del papa. No és exactament això el que pretén dir el text. En efecte, sant Vicent critica ací l'abús que alguns eclesiàstics cometen amb les indulgències com a forma de recaptació de diners. La qüestió de les indulgències era àmpliament debatuda en temps del predicador, des de la perspectiva purament teològica però també des del dret canònic. Qui podia atorgar-les: sols el papa, els bisbes, qualsevol clergue o també els laics? Sota quines condicions? Així, la decretal *Nostro postulasti*, c. 15 *de poen. et rem.*, ll. V, tit. 38, deixa clar que l'arquebisbe pot concedir indulgències en la seua província sempre que s'ajusten a les normes del concili general. Un reconegut canonista de la Universitat de Bolonya, Gaspar Calderini (mort el 1399), va escriure un ampli comentari a aquesta decretal (*Repetitio capituli «Postulasti» tituli «de ponitentiis et remissionibus» – Decr. V, 38, 15*), el qual va tenir una certa difusió i fou citat sovint per teòlegs i canonistes. El tractat és en realitat la redacció d'una *repetitio*, exercici universitari nascut a la facultat de dret de Bolonya i que consisteix en el comentari pormenoritzat d'un passatge concret, amb qüestions i objeccions plantejades pels estudiants que són resoltes pel mestre. Calderini critica l'abús comés per aquells que prometen l'absolució dels pecats *a poena et a culpa* amb la venda d'indulgències: aquestes poden atorgar el perdó de la pena, però no de la culpa, ja que aquesta «solus Deus mediante contritione remittit». Amb una fórmula que s'assembla a la que empra sant Vicent en aquest sermó (almenys en la versió llatina, en la qual queda clar que ni el papa pot perdonar la culpa del pecador si aquest no està verament contrit), afirma de manera contundent: «unde nec papa nec creatura aliqua potest absoluere a culpa». Entre la jurisprudència que cita per confirmar la idea, estan les *Constitutiones Clementinae*, tit. IX, *De poenitentiis et remissionibus*, cap. 2, on

dien que és perdonat: així, tot és engan. Lo confessor, si haveu trencat la quaresma, vos deu dir: «En penitència, dejunau-ne altres tant en carnal»; e ells no curen sinó o offertes, o capellanies *et alias*! Tot ho volen!

Altra moralitat que toqua a tots. Aquells fariseus eren enbolcats en molts peccats. Per què Jhesuchrist los reprès de peccat que no honraven pare e mare, com n'i hagués e fessen altres peccats majors?

338-340 Lo ... carnal] *Al marge esquerre:* qui trenqua la la *{sic}* quaresma *ms.* | *340* o[1]] a *Q2.*

s'ataca els abusos comesos per aquells que enganyen el poble quan prometen amb les indulgències l'absolució *a poena et culpa* de qualsevol pecat. Es tracta, així doncs, de la mateixa situació que planteja sant Vicent en aquesta part del sermó. Cf. Gaspar Calderini, *Repetitio super titulo De penitentiis et remissionibus*: «Sequitur pene: hoc dixi ad differentiam remissionis culpe, que contrahitur per peccatum, penam quam solus Deus mediante contritione remittit, *De pen.*, *dist. I, § hoc idem etc. verum II dist., IIII, nemo tollit*. Et ideo dicitur abusio quando quis dicitur absoluere alium, uel litteras habere absolutionis pene et culpe, *in Clem., II, hoc eodem titulo*. Unde nec papa nec creatura aliqua potest absoluere a culpa: ista enim contrahitur ex inimicitia, rancore et odio generato per peccatum inter Deum et ipsum hominem peccantem, et ideo dicitur animam maculare» (*Repetitiones super Decretalibus*, Venècia, Giovanni i Gregorio de Gregoriis, 1496, 44v). La taca de l'ànima (notem com es tracta de la mateixa imatge presentada pel predicador en aquest sermó) que és la culpa sols es neteja amb una autèntica contrició. La crítica als abusos de les indulgències era una qüestió molt present en el dret canònic, com veiem, ja un segle abans de l'arribada de Luter, i sant Vicent no fa més que recollir idees ben conegudes entre els teòlegs del seu temps. Sobre la consideració de les indulgències entre els canonistes contemporanis de sant Vicent, vegeu Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses am Ausgang des Mittelalters*, Darmstadt, Primus-Verlag 2000, vol. II, 274-281 (sobre Calderini, vegeu especialment vol. III, 81-83). El capítol següent és dedicat a la presència de les indulgències en els sermons dels predicadors i, per bé que Paulus es circumscriu a les àrees germànica i italiana, les seues consideracions són vàlides també per al que trobem ací en Vicent Ferrer, ja que conclou que, en general, amb independència de l'orde al qual pertanyen, els predicadors solen presentar en els seus sermons la doctrina teològica oficial sobre les indulgències, és a dir, que amb elles es perdonen les penes temporals però que només són efectives pel que fa a la culpa si els pecadors tenen contrició: «Als Ergebnis der vorangehenden Übersicht kann festgestellt werden, daß dem Volke dasselbe über den Ablaß gepredigt wurde, was die offizielle Theologie darüber lehrte. Soviel man aus den überlieferten Predigten schließen kann, wurde den Gläubigen die Ablaßlehre in durchaus korrekter Weise vorgetragen. Inbesondere sind alle Prediger, deren Vorträge sich erhalten haben, darin einig, daß durch den Ablaß nur die zeitliche Sündenstrafe weggenommen wird; ebenso stimmen alle darin überein, daß der Ablaß nur jenen nütze, die Reue über ihre Süden haben» (Paulus, *Geschichte*, vol. III, 121).

Per què? Per donar a entendre que és tengut cascú de honrar pare e mare naturalment: encara que Déu no u hagués manat, som tenguts de honrar pare e mare, per molts {136} affanys que han hagut per tu. «*Honora patrem tuum et matrem, quoniam memento nisi per illos non fuisses*» (*Ecclesiastici, VII*º *c*º): «remembra't que no series sinó per ells, e que ells te han servit: retribuheix-los-ho».

Los romans adoraven ymatges de bèsties e no de ocells ni de la cegonya, perquè a la vellea los fills la meten en lo niu e porten-

---

348-349 Honora … fuisses] Ecli 7,29-30: «Honora patrem tuum, et gemitus matris tuae ne obliviscaris: memento quoniam nisi per illos natus non fuisses: et retribue illis, quomodo et illi tibi»; *BV* (Sir 7,27-28): «Honra el teu pare amb tot el cor i no t'oblides dels dolors que la mare ha patit per tu. Recorda't que has nascut gràcies a ells: ¿com els ho pagaràs, el que han fet per tu?».

346 naturalment … manat] Sant Vicent mostra amb aquesta frase l'abast del dret natural o *ius naturale:* una sèrie de normes universals emanades de l'ordre lògic de la creació. Per als teòlegs, s'expressen en la llei divina; així, els manaments de Déu són d'obligat compliment perquè Déu els ha manat, però si no ho hagués fet, per la pròpia raó natural, qualsevol persona podria deduir-los i estaria obligada a obeir-los perquè són expressió d'una llei natural universal inherent al ser humà. Vegeu Tomàs d'Aquino, *Summae Theologiae*, I-II, *q*. 94, a. 4: «Utrum lex naturae sit una apud omnes», on sant Tomàs invoca la definició de dret natural que apareix en l'inici del *Decretum* de Gracià: «Ius naturale est quod in Lege et in Evangelio continetur».

351-352 Los … cegonya] Les versions llatines afirmen just el contrari del que trobem a la reportació catalana: els romans no adoraven imatges d'aus però feien una excepció amb la cigonya, perquè hi veien quelcom de diví en el seu comportament. «Nam legitur in Ystoriis Romanis, et suis temporibus, adorasse ymagines diversorum animalium, non tamen avium, nisi ibidis, et hoc propter amorem quem habet ad patrem et matrem, nam quando veniunt ad senectutem perdunt pennas, et non possunt se providere, tunc filii eorum nolunt filios generare, sed in nido parentes nutrire et alimentare, cogitantes quod pro nutrimentis ipsorum filiorum haberet relinquere parentes. Ymo si ad cameram non possunt exire, veniunt filii, et accipiunt aquam da mari salsam in rostro, et dabant eis cristerium per partem exteriorem. Et hinc sumpserunt Medici, Ypocras, et alii Doctores medicinae, dare cristeria» (*AA*, 242-243); «Nota hic de Romanis gentilibus quomodo antiquitus adorabant diuersas imagines, tam hominum quam iumentorum, sed non adorabant imagines auium nisi solum de Ciconia, et hoc propter honorem quem faciunt parentibus, quia prouident eis in senectute, propter hoc dixerunt Romani, quod aliquid haberent diuinitatis, et ideo adorabant imagines ciconie» (*Ed*. I, 548). Ja en l'antiguitat les cigonyes es consideraven, en efecte, un exemple de pietat filial, ja que atorguen als pares vells les mateixes atencions que ells van tenir amb els fills quan eren al niu. Als bestiaris medievals apareix aquesta característica de les cigonyes, manifestada en dos trets: alimenten els pares quan ja no poden valdre's per ells mateixos i els ajuden a canviar les plomes

li a menjar, e quant és dura de ventre, lo fill e filla van a la mar e humplen-se la boqua de aygua salada, e meten lo bech en aquella par-

---

---

velles per altres de noves. Cf. amb la traducció catalana medieval del *Bestiario* toscà: «La segonya sí és un alçell gran, e ha en si aytal natura: que aytant de temps com la mara puny en nodrir sos fills, aytant de temps punyen ells en nodrir la mara com ella és vella. Encara li fan més: que com ells veen que ella és trop envellida, punyen com la púschan fer rejovenir, e tolen-li les ales ab lo bech, per tal que les meta novelles. Veus quin gordó reten los fills de la segonya a lur mara. Aquesta segonya, quant a açò que·ls fills fan a lur mara, sí és gran vergonya a la major partida dels hòmens del món; car pochs hòmens són qui fassen lo semblant, a lurs pares ne a lurs mares, que fan los fills de la segonya; e sí sab hom de sert que la un dels x manaments que Déu manà en la lig és aquest. Donchs, no féu Déu aquest manament menys de gran rahó; e encara que Déu no ho manàs, sí és digna cosa que hom ho faés» (*Bestiaris*, ed. a cura de Saverio PANNUNZIO, Barcelona, Barcino 1963, vol. I, 113). La versió del manuscrit d'Aiora fa referència en aquest punt a una altra au, l'ibis, sovint confòs en els bestiaris amb la cigonya. Les fonts més antigues les diferencien clarament, però. Així, ISIDOR DE SEVILLA, *Etymologiarum*, XII, 7, 33 recull la natura pietosa de les cigonyes, mentre que l'ibis, una au que viu al Nil, que no sap nadar i que és considerada bruta, es caracteritza per purgar-se l'estómac introduint-se per l'anus aigua salada amb el bec: «Ibis avis Nili fluminis, quae semetipsam purgat, rostro in anum aquam fundens» (*PL* 82, 427). Brunetto Latini fa referència a totes dues aus en el capítol dedicat a la cigonya, i recull la idea que els metges van idear la lavativa com a resultat de l'observació del comportament de l'ibis: «[Les cigonyes] al començ de la primavera tornen entre nós e fan lurs nius e lurs fills, e meten tot lur studi en gran guarda d'ells e en nodrit; que tota la ploma los cau del ventre, en tal manera que a vegades no poden volar, ans cové que lurs fills los pasquen e·ls guarden tant com ells foren guardats per lurs pares e mares [...]. En la ribera del Nil naxen uns ocells qui resemblen cigonyas, que hom apela ibes, que no cerca sinó petits pexos, o hous de serps, o altres bèstias mortaÿnes, que sien en tota la ribera; car no gosaria metre los peus dins lo riu, per ço com no sap gens nadar. E quant sent alguna malaltia o torbament dins son ventre, per les males viandes que mengen, tantost se'n va a la mar e beu de la aygua gran quantitat, puys met son bech en lo forat detràs e buyda l'aygua dins son cors, e fa purgar son budell de totes sutzures. E dien los de més que Ypocràs, lo gran metge, féu primerament lo cristeri per aquell eximpli» (BRUNETTO LATINI, *Llibre del tresor*, I, 155; ed. a cura de Curt J. WITTLIN, Barcelona, Barcino 1976, vol. II, 67-68). Així doncs, sant Vicent barreja tots dos animals i, un aspecte que no trobem en cap de les fonts consultades, l'habilitat de l'ibis per purgar-se l'aplica no a l'autocuració, sinó que en fa una nova mostra de pietat filial en assenyalar que, si és necessari, el fill de la cigonya aplica el seu bec ple d'aigua salada «en aquella partida» a la mare —un eufemisme per referir-se a la part inferior de l'aparell digestiu. No deixa de ser curiós que un autor com Tomàs de Cantimpré critique expressament els que confonen tots dos animals. Amb uns coneixements més sòlids de ciència natural, recull les característiques esmentades de l'ibis per sant Isidor i per naturalistes antics com Plini. I afirma categòric:

tida, e donen-li cristiri e ajuda. Ara los hòmens, si han pare e mare vells, *absit*! E per sta rahó, los romans no feyen ýdola de cegonya.

Exemple. En una ciutat era huna dona, e per hun gran crim fonch sentenciada que morís a fam; pens que devia esser alguna honrada dona. La dona havia una filla, e la filla criava sa criatura. E sabent que era sentenciada sa mare, així la filla feya alletar son fill, e ella conservava la let per a sa mare. E hac gràcia que y entràs a visitar sens vianda; e així, conservant la let. E com era entrada en la presó, dava a mamar a sa mare, e buydava-li les mamelles, així dos vegades lo dia: hora {136v} de dinar e al vespre. Així la sostench molts dies. E lo jutge deya: «Com se pot fer que no sia morta?». Lo jutge dix: «No pot esser». E lo jutge ho volch veure, e veu que la vella mamava. Plagué-li tant esta pietat, que delliurà la mare. Sta era bona filla! «*Honora patrem et gemitus matris non obliviscaris*» (*Ecclesiastici, VII*º). «*Filii, obedite parentibus in Domino: hoc justum est, quod est mandatum legis*» (*Ad Ephesios, c*º

358 a] de *Q Q2.* | *364-366* Així ... mamava] *Una clau al marge esquerre ms.*

368-369 Filii … legis] Ef 6, 1: «Filii, obedite parentibus vestris in Domino: hoc enim iustum est»; *BV*: «Fills, obeïu els vostres pares, com vol el Senyor».

«Mentiuntur plane qui aves ibices dicunt idem quod ciconias, nisi forte dicant genus esse ciconiarum non consuetum videri in nostro orbe Europe, quia Plinius de ibicibus dicit, quod rostrum aduncum habeant, quod utique falsum est de ciconiis, que rostrum longum directum et acutum in summitate habent et non habent aduncum» (Tomàs de Cantimpré, *Liber de natura rerum*, V, 63; ed. a cura de Helmut BOESE, Berlín – New York, De Gruyter 1973, vol. I, 209). *355* cristiri] «Clisteri» (*DCVB*, s.v. «cristiri»), és a dir, «lavativa».

357 Exemple] La font d'aquesta història és Valeri Màxim, *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX,* V, 4. Cf. la traducció catalana d'Antoni Canals: «Com lo pretor o governador de la nostra ciutat hagués sentenciada a mort una dona generosa de gran sanch, feent-la venir davant la cadira del juhí, donant contra ella capital sentència, liurà-la a l'alguatzir manant-li que la fes matar dins lo càrcer. Lo qual, com la hagués rebuda, lo carçeller mogut de misericòrdia, no la volch ofegar tantost. E per aleujar-li la pena lexava-li entrar la filla sua pròpria, emperò escodrinyave-la bé com hi entrava en guisa que no y metés alguna vianda, ymaginant que morís de fam. E com fossen passats molts dies e la dona no morís, maravellant-se quina cosa era que la dita dona era sustendada per tan gran temps sens alguna vianda, observà diligentment l'entrada de la filla, volent veure què feya ab la mare. E veé que la filla, trahent-se la mamella del si, aletava la mare tolent-li la fam ab ajuda e benefici de la sua let. La qual cosa de tan maravellosa novitat pervench del carceller a l'alguatzir, de l'alguatzir al governador, del governador al poblich consell, e ipetrà remissió de la sentència de mort qu·era donada contra la dita dona» (ed. a cura d'Helena Rovira i Cerdà, *El* Valeri Màxim *d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*. Tesi doctoral dirigida per Gemma Avenoza – Anna M. Mussons, Barcelona, Universitat de Barcelona 2014, 637-638).

*VI*º). Obehit-los, no contra Déu, mas que sia plasent a Déu, e nostre senyor Déu te guardarà de tots perills.

La terça qüestió fo dels dexebles ab Jhesuchrist, e fo *temerosa:* «*Scis quia farisei...?*». Per bé que Jhesuchrist feya, los fariseus no·s convertien (*Ysahie, XXVIIIIº cº*). Ypòcrits, *ab «ypos», quod est «sub»:* vol dir «persones sobredaurades», que de fora demostren bella semblança, e dins podrits. «Bé proffetà de vosaltres Ysahies, que de boqua vos mostrau honrar a Déu, e lo cor és lluny de Déu; així, sens utilitat lo serviu» (que trencaven les ordenacions de Déu). E així, los fariseus

*370 VI*º] VIIº *ms.* | *372* Scis] scio *ms*.
378 trencaven] trencàveu *Q Q2.*

372-373 Scis … farisei] Mt 15,12: «Tunc accedentes discipuli eius, dixerunt ei: "Scis quia pharisei audito verbo hoc, scandalizati sunt?"»; *Peir*., 566b: «Hadonchs li diguéran los dexebles: "Sàpias que los fariseus són scandalitzats de lla paraulla que han hoÿda"». *374* Ysahie … cº] Is 29,13: «Et dixit Dominus: "Eo quod appropinquat populus iste ore suo, et labiis suis glorificat me, cor autem eius longe est a me, et timuerunt me mandato hominum et doctrinis"»; *BV*: «El senyor diu: "Aquest poble se m'acosta de paraula, m'honora amb els llavis, però el seu cor es manté lluny de mi. La veneració que em tenen és tan sols un precepte humà, una rutina apresa"». *376-378* Bé … serviu] Mt 15,7-9: «Hypocritae, bene prophetavit de vos Isaias, dicens: "Populus hic labiis me honorat: cor autem eorum longe est a me". Sine causa autem colunt me, docentes doctrinas et mandata hominum»; *Peir*., 566a: «Hipòcrites! Bé profatitzà de vós Ysaÿas, qui dix de vós: "Lo meu poble mi honrarà de paraula, e lur cor és luny de mi. E ells ma hónran debades, mostran lur enseyament e los manamants"».

374-376 Ypòcrits … podrits] Ací s'explica sols el primer dels dos components de la paraula, mentre que la versió llatina completa l'etimologia: «Hypocrite ab hypo quod est sub, et crisis quod est aurum, id est super deaurati» (*Ed.* I, 548). Aquesta és una de les dues etimologies que circulaven a l'edat mitjana sobre la paraula «hipòcrita». La recull, per exemple, Pere Cantor (finals del segle XII) al seu *Verbum abbreviatum*: «Solus Dominus, qui est summum aurifex vel artifex, novit quis est hypocrita, id est subauratus vel deauratus, et quis aureus: Nam hypocrita dicitur ab hypo, quod est sub, et crisis [χρύσος], quod est aurum» (*PL* 205, 541). L'altra etimologia és la que trobem a Isidor de Sevilla, *Etymologiarum* X, 118, segons la qual la paraula deriva de *hypo* («fals») i *crisis* («opinió»): «Hypocrita Graeco sermone in Latino simulator interpretatur. Qui dum intus malus sit, bonum se palam ostendit. Ὑπό enim falsum, χρίσις iudicium interpretatur» (*PL* 82, 379). *376-378* Bé … serviu] La versió llatina exposa el sentit del final de la cita evangèlica: «Ideo Christus, Sine causa colunt me, id est, sine utilitate». (*Ed. I*, 548). Interpretem que el que hem editat a continuació entre parèntesi és una glossa del predicador al passatge citat, i no forma part de la cita evangèlica, ja que al manuscrit apareix clarament el verb «trencar» en tercera persona del plural («trencaven»).

començaven-se a indignar contra Jhesuchrist, e los dexebles hagueren temor, e digueren: «O, mesquins! Què farem, que {137} se'n van menaçant-nos?». E digueren: «E sabs, Senyor, que los fariseus se'n van tots scandalizats contra nosaltres?». Açó és la qüestió *temerosa*. E dix Jhesuchrist: «*Sinite illos, ceci sunt*». Quant los apòstols li feyen la qüestió temerosa, dix Jhesuchrist: «No us maravelleu, que tota planta que no és plantada per lo meu Pare serà arrancada». La sinagoga era dita vinya e ort de nostre senyor Déu; los prelats eren los colents, e aquells ells mateix s'i eren plantats, que no y eren stats plantats per Déu. Ay las! Quin punt ha ací, que ells mateix s'i plantaven! Diu Jhesuchrist: «No us maravelleu si són moguts per vent, que temps vendrà que seran desrahigats de rael al jorn del juhí». *Mathei, XXV*º *c*º: axí, esta paraula de Jhesuchrist los arrancharà de rael, e iran en infern. «*Omnis plantacio quam non plantavit Pater meus celestis, irradicabitur*». Donchs, guart-s'i cascun que y sia plantat per Déu, no per si mateix! «*Adulterine plantaciones etc*.» (*Sapiencie, 4*º *c*º); adulterines plantes són

387 y] *om. Q Q2.*

383 Sinite … sunt] Mt 15,14: «Sinite illos: caeci sunt, et duces caecorum; caecus autem si caeco ducatum praestet, ambo in foveam cadunt»; *Peir*., 566b: «Lexats-los. Ells són sechs, governadors de sechs. E lo sech, com governa alltra sech, abdoses cauen en la fosa». *384-385* No … arrancada] Mt 15,13: «At ille respondens ait: "Omnis plantatio, quam non plantavit Pater meus caelestis, eradicabitur"»; *Peir*., 566b: «E ell respòs: "Tota planta la quall lo meu Pare no plantà sarà arrencada"». *391* esta … infern] Mt 25,41: «Tunc dicet et his qui a sinistris erunt: "Discedite a me maledicti in ignem aeternum, qui paratus est diabolo, et angelis eius"»; *Peir*., 574c: «E lavors dirà en haquells que són a lla sisterna: "Dapartits-vos da mi, maleÿts dell meu Para, he anats en lo foch d'infern qui us és aparellats al diabla e alls seus àngells"». *394* Adulterine … etc] Sa 4,3: «Multigena autem impiorum multitudo non erit utilis, et spuria vitulamina non dabunt radices altas, nec stabile firmamen-

385-386 La … Déu] La versió llatina fa evident d'on prové aquesta interpretació: «Antiquitus synagoga dicebatur uinea domini, Esa., V., siue hortus domini, sicut modo ecclesia» (*Ed.* I, 549). Si ara l'Església és dita «la vinya del Senyor», abans aquest títol l'ostentava la Sinagoga, d'acord amb la lectura que hom feia de Is. 5, 1: «Cantabo dilecto meo canticum patruelis mei vineae suae. Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei» (*BV*: «Deixeu-me cantar una cançó en nom del meu amic. És la cançó del meu amic i de la seua vinya: El meu estimat tenia una vinya en un tossal molt fèrtil»). La *Postilla* d'Hug de Saint-Cher confirma aquesta interpretació: «Vineae suae, id est de vinea sua, vel ad profectum vineae suae, id est Synagogae» (*Hugonis de Sancto Charo Opera Omnia*, Lyon, Jean-Antoine Huguetan – Guillaume Barbier 1669, vol. IV, 13). *394* Adulterine … etc] Com ha posat de relleu Tomàs Martínez en la conferència «Notes sobre la biblioteca del (post) reportador», pronunciada recent-

quant la dona concep, no de son marit, mas d'altri. *Sic de Ecclesia*: Jhesuchrist és lo marit.

Altra resposta. Dix: «*Sinite illos, ceci sunt; si cecus cecum ducit, ambo in foveam cadunt*». {137v} No eren cechs per ignorància, mas per malícia, que no conexien sos peccats, hoch los dels altres; staven en tots crims, e no u conexien per la llur malícia. *Sapiencie, 2º cº*: «*Excecavit eos malicia eorum*»; per ço dix: «Cechs són e guiadors de cechs, e pren- los-ne així com si hun cech guia altre cech: abduys van en la fossa!».

El cech que·s fa guiador de altre cech, e lo hu e l'altre, abduys, cahen. E donchs, si yo me confés, e lo confessor és cech que no coneix, seré yo en perill perquè·m so comanat a ell? Responch: quant algú se confessa e no sap que sia ignorant ne cech, ans presumeix que no és cech, e tu vendràs a confessar, e presumeix que és bon confessor e entenent, si tu vens ab sta intenció e manera, presumint que sia entenent, e no u conexerà ne haurà poder, tu no sabent-ho, absolt est: no y ha perill a vosaltres. Mas aquell tal confessor tot sol se dampnarà. Diu: «*Tu qui scienciam repulisti*, yo·t gitaré de paradís e metré't en infern» (*Ossie, 4º cº*); no diu «*non habuisti*», mas «*repulisti*». Alguns

405-410 Responch ... vosaltres] *Al marge esquerre amb una clau:* si és absolt qui va a confesor poch entenent *ms*.

tum collocabunt»; *BV*: «En canvi, als impius no els serveix de res tenir molts fills. Són rebrots bords: no afonaran massa les arrels, no consolidaran la seua soca».

400-401 Excecavit … eorum] Sa 2,21: «Haec cogitaverunt, et erraverunt: excaecavit enim illos malitia eorum»; *BV*: «Així pensen ells, però van errats; la pròpia malícia els encega».

411-412 Tu … infern] Os 4,6: «Conticuit populus meus, eo quod non habuerit scientiam: quia tu scientiam repulisti, repellam te, ne sacerdotio fungaris mihi; et oblita es legis Dei tui, obliviscar filiorum tuorum et ego»; *BV*: «Vosaltres, poble meu, haureu de callar, perquè no em coneixeu. I a tu, ja que no m'has volgut conéixer, jo no et voldré per al sacerdoci: has oblidat la Llei del teu Déu, i jo també m'oblidaré dels teus fills».

ment en el congrés «Vicent Ferrer, projecció europea d'un sant valencià» (València, 16-18 d'octubre de 2019), sembla que els postreportadors, que passaven «a net» les reportacions dels sermons, no tenien a mà una edició de la Vulgata, del text de la qual s'allunyen en molts punts. Aquest és un d'ells, i no deixa de ser interessant, per a l'estudi de les possibles fonts d'aquests autors del manuscrit final amb què ens ha arribat el text dels sermons, una nota que trobem a l'ed. Rocabertí, qui es va prendre la molèstia de cercar d'on podia provenir la cita bíblica ací recollida: «Vulgata nostra legit: *Spuria vitulamina non dabunt radices altas.* Lectio autem ista adducta, scilicet: *Adulterinae plantationes*, est D. Augustini lib. 2. de Doctrina Christiana cap. 12 quem sequuntur S. Bonaventura, Vatable et Alii» (*Sancti Vicentii Ferrarii Opera. Tomus I, Pars secunda*, ed. a cura de Tomàs de Rocabertí, València, in aedibus archiepiscopalibus 1694, 589).

preveres seran ignorants, mas no repel·lexen sciència, ans la cerquen demanant consell. No y ha perill a est aytals. Mas als que no curen de demanar, ells se'n plevexen; {138} així, no diu «*non habuisti*», mas «*repulisti*». Quant l'om, scientment, elegeys confessor ignorant, perquè no·l penitencie e no·l strengue, ara *elective,* en aquest diu: «*Si cecus cecum ducit, ambo in foveam cadunt*».

Era hun noble hom, capità de gent d'armes, e feya tot lo mal del món, e vench a malaltia. E com fonch malalt, digueren los metges: «Confessats-vos, que en perill estau!». Ell appellà un scuder e dix-li que li fes venir hun bon confessor, e lo scuder demanava bon confessor. E lo cavaller dix en sa confessió al confessor que tenia peccats venials de massa menjar e beure, e massa dormir, e la major consciència que havia és de hun furt. Dix ell: «Trobí una nou de ballesta; de açò he consciència». Dix lo confessor: «En tal vila que cremaren, vós éreu capità, e en tal batalla, vós éreu capità». Dix ell: «E! Tal confesor me has haüt, que ell metria qüestió en parahís! Fes- me venir altre confessor, e dir-li has que ací se dinarà e dar-li he deu florins». L'om se confessà del confessor que depuys feu venir, e dix que la major consciència era de huna nou de ballesta; e dix llavors: «Yo fuy a tal cremament de tal vila», e lo confessor lo escusave; ítem, que havia fet

414-415 No ... plevexen] *Al marge esquerre una clau i una manícula ms.*

424-429 e[3] ... florins] *Al marge esquerre amb una clau*: lo bon confesor deu enterrogar segons la condició. Lo confesor deu enterrogar de algun peccat si creu que lo qui·s confesa hi sia culpat en cas que no li n'haja *{escrit sobre* ~~diga~~*}* dit res *ms*. | *430* confessor] *add*. ~~de~~ *ms.*

416-418 Quant … cadunt] Cf. Agustí d'Hipona, *De vera et falsa poenitentia*, cap. 10: «Quare qui confiteri vult peccata, ut inveniat gratiam, quaerat sacerdotem scientem ligare et solvere: ne cum negligens circa se exstiterit, negligatur ab illo qui eum misericorditer monet et petit, ne ambo in foveam cadant, quam stultus evitare noluit» (*PL* 40, 1122).

419 Era … hom] L'*exemplum* amb què culmina la darrera part del sermó recull un motiu molt comú: el del cavaller reticent a la penitència. El de militar era un ofici que difícilment es podia desenvolupar sense cometre greus pecats: recordem la crítica lul·liana als cavallers mundanals al capítol 112 del *Llibre de contemplació en Déu* (Albert Hauf, *Ramon Llull i el Tirant*, Palma, Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 1992). També el cavaller Narpan, personatge de la novel·la lul·liana *Blaquerna*, es dedica a fer una penitència excessivament suau sense renunciar a cap dels plaers a què està avesat, pensant que així podrà salvar-se igualment. Molts *exempla* recullen aquest tòpic, però sant Vicent ací l'adapta al tema concret de l'elecció del confessor, tan negligent com el pecador en les seues funcions, i que es deixa «subornar» per donar l'absolució sense imposar la penitència que correspondria als greus pecats del capità.

moltes luxúries, e lo confessor lo escusava; e {138v} absolgué-u. Ja scientment elegí mal confessor! De tals dich yo: «*Si cecus cecum ducit, ambo in foveam cadunt*». O, quants n'i ha que elegexen ignorants persones! Axí, tots aquest tals van a infern.

Plàcia a Déu vos deix elegir tals confessors que hajam la glòria de paradís!

[XXXIV. FERIA VI DESPRÉS DE LA QUARTA DOMÍNICA DE QUARESMA]
[Divendres, dia 7 d'abril]

{190} *VOCE MAGNA CLAMAVIT: LATZARE, VENI FORAS!* (*Habetur verbum illud originaliter Jo., XI° c^o, et recitative in Evangelio hodierno).*

Huy és lo divendres que diu hom de sent Làtzer, perquè huy se lig en lo Evangeli que Jhesuchrist resuscità sent Làtzer. E axí, perquè nostre senyor Déu nos do la sua gràcia, etc.,

Primo: AVE MARIA etc.

El gloriós evangelista sent Johan, en lo Evangeli de huy, molt clar recompta la resurrecció de sent Làtzer, com Jhesuchrist lo resuscità maravellosament. La istòria en tres punts se contendrà, segons que y concorregueren tres coses:

---

437 deix] deig *ms*.

---

439 Voce … foras] Jn 11,43: «Haec cum dixisset, voce magna clamavit: "Lazare, veni foras"»; *Peir*., 625c*:* «E dit açò, cridà ab gran veu: "Làtzer, hix fores!"».

---

433 e … escusava] La versió del ms. d'Aiora és més detallada en la narració de la història. En concret, ofereix la curiosa justificació del confessor als pecats del cavaller. Aquest no hauria pecat en cometre furts i violacions ja que és l'única forma que tenen els nobles de guanyar-se el pa: igual que algunes aus nobles, com el falcó i l'àguila, han de viure de la rapinya, igualment els homes de paratge i honorables han de mantenir-se robant i cometent violència. Tot entra en la més absoluta normalitat. «Et tunc bonus frater dixit sibi, si indigebat, nam si non haberet unde viveret, quod bene fecerat. Nam sicut aves, uti est falco, et aquila, habent vivere de rapina, ita magni homines qui erat magni genere, et erant positi in honore, et per consequens habens illum manutenere» (*AA*, 245).

439 Voce … foras] Sermó indexat amb el núm. 898 a PERARNAU, «Aportació», 800.

primo, *humanal retractiva*;
2º, {190v} *virtual inductiva*;
3º, causa *principal e effectiva*, *et ad hec est tema*, perquè resuscità per lo manament de Jhesuchrist; ab gran veu cridà Jhesuchrist dient: «*Latzare, veni foras!*».

En estes tres causes està tot lo Evangeli.

De *prima*, de la causa *humanal retractiva*, que quasi volia retraure e trestornar que no·s fes, e esta fo la gran temor que havien los apòstols de morir: volien retraure que Jhesuchrist no y anàs. Sent Làtzer fo malalt, e morí en Betània, e era prop de Jherusalem, e en tota la província los juheus perseguien a Jhesuchrist perquè·ls corregia e los reprenia dels grans peccats en què eren; així com s'i devien corretgir, prenien ira contra ell, e volgueren-lo allapidar quan Jhesuchrist donà a entendre que era Déu e hom, car si no fos Déu no fora sufficient a salvar si mateix, declarant que s'havia vestit humanitat (*Exudi*, *XIXº cº*) així com se vestí forma de foch, e així, donant la novella ley pus excel·lent forma, era forma humana. Açò és incarnació: per tal fon Déu e ver hom. E los juheus, quant preÿcave en Judea, volgueren-lo apedregar; e com fon mort sent Làtzer, era Jhesuchrist en Galilea, on lo acullien bé.

E així, stant en Galilea, on no eren perseguits, e sent Làtzer era mort en Judea, hon havien volgut apedregar Jhesuchrist, {191} dix:

---

451 virtual] visceral *ms. Esmenem l'adjectiu d'acord amb la lliçó que el text base presenta en desplegar més avall aquest mateix punt*: «A la segona part del present sermó, causa *virtual inductiva*».

463-467 car … hom] Al·lusió a Ex 19,18: «Totus autem mons Sinai fumabat, eo quod descendisset Dominus super eum in igne: et ascenderet fumus ex eo quasi de fornace, eratque omnis mons terribilis»; *BV*: «La muntanya del Sinaí fumejava tota ella, perquè el Senyor hi havia baixat enmig del foc. El fum anava pujant com el d'un forn i tota la muntanya s'estremia».

450-452 primo … effectiva] Cf. amb l'ed. de Colònia: «*Prima causa, humanitus retractiva. Secunda causa, meritalis inductiva. Tercia causa, principaliter effectiva*» (*Ed.* I, 216; vegeu també *AA*, 305 i *P*, 596).

459 Jherusalem] A l'ed. de Colònia s'indica que en aquest punt el predicador hauria de glossar la geografia de la Terra Santa: «Dic quomodo terra promissionis erat divisa in tres provincias, scilicet in provinciam Iudee, Galilee et Samarie» (*Ed.* I, 216). *463-467* car … hom] Es compara, doncs, el descendiment de Déu en forma de foc al mont de Sinaí, des d'on va donar a Moisés les taules de la llei antiga, amb l'encarnació de Jesucrist, que va dur al món la llei nova. Com que aquesta llei era superior a l'anterior, era lògic que en aquest descendiment Déu adoptés una forma més noble que el foc, ço és, la forma humana. Aquest passatge no es retroba a *AA* ni a *Ed.* I.

«*Eamus iterum in Judea*, que·l nostre amich Làtzer és malalt e dorm». Los apòstols, que u hoÿren, que irien a Judea, on los volgueren lapidar, digueren-li: «O, rabí e mestre! E com hi voleu anar, que us hi volgueren apedregar?». Axí, era causa *retractiva humanal*. Jhesuchrist los gità de aquella temor; dix: «*Nonne XII hore sunt in die? Qui in lumine ambulaverit...*». Dix: «Tanta temor havets? No sabets que XII hores són del dia?». Sapiats que en aquell any que Jhesuchrist pres passió,

478-479 Sapiats ... dia] *Al marge dret:* Nota *ms.* | *478* aquell] aquel *Q.*

472 Eamus … dorm] Els mots reproduïts en llatí procedeixen de Jn 11, 7: «deinde post haec dixit discipulis suis: "Eamus in Judaeam iterum"»; *Peir.*, 625a-b: «Aprés dos dies dix a ells seus dexebles: "Anem en Judea"». La resta del pas, de Jn 11, 11: «Haec ait, et post haec dixit eis: "Lazarus amicus noster dormit: sed vado ut a somno excitem eum"»; *Peir.*, 625b: «E com hac dit açò, dix: "Anem, car Làtzer nòstron amich dorm, e yo vull anar là per tal que·l despert"». *474-475* O … apedregar] Jn 11, 8: «Dicunt ei discipuli: "Rabbi, nunc quaerebant te Judaei lapidare, et iterum vadis illuc?"»; *Peir.*, 625b: «E ells digueren: «Maestra, no ha molt que·t volgueren alapidar los juheus, e encara vols anar là?». *476-477* Nonne … ambulaverit] Jn 11, 9-10: «Respondit Jesus: "Nonne duodecim sunt horae diei? Si quis ambulaverit in die, non offendit, quia lucem hujus mundi videt: si autem ambulaverit in nocte, offendit, quia lux non est in eo"»; *Peir.*, 625b: «Dix Jhesús: "XII hores són en lo dia. E sy algú va de dia no fa mal, cor veu la lum de aquest món; mas qui va de nit, ha greuges, car no és lum en ell"».

472 Eamus … dorm] El text d'Aiora explana en aquest punt els motius pels quals en un primer moment Jesucrist va dir als apòstols que Llàtzer dormia: «Et loquebatur de morte naturali, nam sicut nobis dicitur dormire, et voce excitemus aliquem, quod est satis leve, minus est Christus resurgere» (*AA*, 305). Cf. amb Agustí d'Hipona, *In Ioannis evangelium tractatus*, 49, 9: «Hominibus mortuus erat, qui eum suscitare non poterant: nam Dominus tanta eum facilitate excitabat de sepulcro, quanta tu non excitas dormientem de lecto. Ergo secundum potentiam suam dixit dormientem» (*PL* 35, 1751); Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 3: «Tertio ostendit suam ad resuscitandum efficaciam, cum dicit "sed vado ut a somno excitem eum". In quo dat intelligere quod tanta facilitate excitabat eum de sepulcro, quanta excitas dormientem in lecto». *478-489* Sapiats … retractiva] La idea que la mort de Jesucrist a la creu es produí un 25 de març es retroba ja a Tertul·lià (*Adversus Iudaeos*, 8, 18; *PL* 2, 616). Com és ben sabut, es tracta de la mateixa data que, també des de ben antic, el cristianisme considera que s'esdevingué l'Anunciació i l'Encarnació consegüent: vegeu, per exemple, *De solstitia et aequinoctia conceptionis et nativitatis domini nostri Iesu Christi et Iohannis Baptistae* (Bernard Botte, *Les origenes de la Noël et de l'Épiphanie*, Lovaina, Abbaye du Mont César 1932, 88-105); Agustí d'Hipona, *De Trinitate*, 4, 5 (*PL* 42, 894). Ferrer glossa ara el *sensus literalis* dels mots que Crist adreça als seus deixebles. D'una banda, en al·ludir a les dotze hores del dia Jesús vol fer-los veure que tornar ara a Judea ja no és tan perillós: el pas del temps —de les hores

morí a XXV de març, en lo dia tal com fo encarnat, e estes paraules
foren XV dies enans, e feya XII hores de dia. Dava dos rahons per què 480

---

i dels dies— deu haver mitigat ja la mala voluntat dels jueus, per tal com la ira no és un sentiment estable, sinó una flamarada virulenta de l'ànim que no triga gaire a extingir-se. Es tracta d'un comentari que es retroba en termes molt similars en altres exposicions del mateix passatge: vegeu, per exemple, Hug de Saint-Cher, *In Evangelium secundum Iohannem*, 11: «Quasi dicat: "Variae et mutabiles sunt horae diei, sic et affectus hominum, et etiam saepius mutatur cor hominis quam horae; sic et iudaei possunt esse mutati a voluntate me lapidandi, et sicut possum tempora mutare, ita et iudaeorum corda. Eamus ergo securi"» (*Opera omnia*, vol. VI, 355; la idea apareix expressada en els mateixos termes en el «De suscitatione Lazare. Sermo primus» de Iacopo da Varazze, *Sermones Quadragesimales*, Giovanni Battista Somasco, Venècia 1575, 130v); Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 2: «Quasi dicat: "Vos dubitatis ascendere in Iudaeam, quia nuper Iudaei voluerunt me lapidare; sed dies habet duodecim horas, et quod contingit in una, non contingit in alia. Unde licet tunc voluissent me lapidare, in alia hora hoc nollent"»; Antoní de Florència, *Chronicorum opus*, III, 5, 21: «Dies variatur per plures horas, et in qualibet sui parte homo potest mutare propositum suum et voluntatem, ut si una ora velit unum, alia hora velit contrarium Sic et iudaei, etsi voluerunt me occidere, potuerunt mutare propositum suum» (ed. a cura de Pierre Madur, Lió, Ex officina Iuntarum et Pauli Guitii 1586, 218). D'altra banda, Crist tranquil·litza els apòstols dient-los que, talment com qui camina de dia no ha de tenir por d'ensopegar, de la mateixa manera ells, que no han fet res que ningú els puga recriminar, poden anar a Judea ben tranquil·lament: només els delinqüents han d'evitar la llum del dia i caminar enmig de les tenebres nocturnes. Cf. la interpretació vicentina amb Hug de Saint-Cher, *In Evangelium secundum Iohannem*, 11: «"Si quis ambulaverit in die", ad literam, "non offendit". Dies enim pellit tenebras et latrones [...] Per quod vult significare quod eodem modo qui nihil sibi ipsi conscius nequitiae, sed ambulat in luce conscientiae bonae, nihil patietur versutum. "Si autem ambulaverit in nocte, offendit, quia lux non est in eo", id est, si male egerit, mala patietur. Quasi dicat: "Non oportet nos formidare: nihil enim gessimus dignum morte"» (*Opera omnia*, vol. VI, 355); Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 2: «"Si quis ambulaverit in die", id est honeste et absque conscientia alicuius mali [...] non invenit quod ei noceat [...] Quasi dicat Dominus: "Nos secure possumus ire, cum in die ambulemus". "Si autem ambulaverit in nocte", scilicet iniquitatum, de facili multa pericula inveniet». Paga la pena de comparar la versió valenciana del sermó amb la llatina de l'ed. de Colònia, on la presentació dels diferents nivells d'interpretació escripturística —literal, al·legòric, moral i anagògic— són introduïts de manera molt més explícita i ordenada, i on l'exhortació a no malpensar d'entrada del proïsme —que rep el suport de l'autoritat de Mt 7,1— no fa part del parlament de Jesucrist als deixebles, com hem vist en el text valencià («Així, presumits lo millor»), sinó que es tracta d'una mera observació del predicador, que en aquest cas, a més, prescindeix de la glossa de Jn 11, 9-10: «Si dicatur: "Et quomodo est hoc ad propositum?". Dico, quod multum bene, et secundum quatuor intellectus Sacre Scripture. Primo, secundum intellectum litte-

no devien haver temor: de part dels juheus la huna, a dir: «Vosaltres sabeu que ira que ve soptosament, dins huna hora passe, que com lo escalffament ve de aquella ira, se dexarien matar; així, si l'altre dia los vench tanta ira, deveu presumir que aquella ira ja deu esser passada. Així, presumits lo millor». L'altra rahó de part d'ells: «*Si quis ambulaverit in die, non offendit*». «Sabets que les males persones, ladres e malfaytós, han anar de nit eençopeguen; mas vosaltres, que no havets fet

485-486 Si … offendit] Se cita de nou Jn 11,10, abans citat només parcialment.

ralem. Quando dixit Christus ista verba, erat equinoxium vernale, quia fuit passus XXV marcii, et eadem die fuerat conceptus, XV dies ante suam Passionem. Christus dixit ista verba: "Nonne XII", etc. Et tunc, ad literam, dies habebat XII horas, quasi vellet dicere Christus apostolis: "Vos debetis cogitare, quod iam rancor sive mala voluntas iudeorum contra me, iam est mutata: quia sicut dies et tempus mutatur de hora in horam, ita etiam cor hominis mutatur; quoniam ergo iam transiverunt non solum XII hore, sed plures dies; ideo, etc.". Hoc dixit Christus reprehendendo de mala opinione quam habebant de iudeis: quoniam de proximo semper debet homo presumere in meliorem partem, iuxta illud Luce, VI: "Nolite iudicare", etc.» (*Ed.* I, 216v). Cf., encara, amb el text d'Aiora, on, de manera ben pintoresca, es compara la ira amb una olla que bull al foc, però que no triga a refredar-se quan hom l'en trau (cf. amb PERALDUS, *Summa virtutum ac vitiorum*, II, tr. 8, pars 4: «Homo iratus est velut olla bulliens», 299), i s'explica que la millor manera de respondre a la fúria d'altri no és combatent-la directament, sinó apartant-se'n i deixant que el temps faça esvair-se aquest sentiment, d'acord amb el capteniment que Crist va servar amb els jueus que el volien apedregar i el consell paulí de Rm 12, 19, segons el qual cal deixar que siga la ira de Déu i no la nostra la que es venge dels qui han comés alguna injustícia: «Et ista verba sunt secretis plena, et sunt ista quatuor, secundum quod quatuor modis exponitur: historice, allegorice, tropologice et anagogice. Primus est intellectus istorialis. Verum est quod Christus dixit: "XII hore sunt in die", quia Christus mortuus fuit XXV marcii, in illa die in qua fuit incarnatus, et hec verba dixit ante XV dies. Dicitur equinocium, quod dicunt Astrologi, et medio erant XII hore. Videte, ira faciendi malum non est nisi incendium sanguinis, et sic si separas ollam ab igne, inmediate cessat fervere, quomodo ergo cessabit ira, ut si habeo contra te iram, discedas aliquantulum, quia transibit. Ideo dicitur: "Non vosmetipsos deffendentes carissimi, sed date locum ire. Scriptum est enim: Michi vindictam, et ego retribuam, dicit Dominus, etc.". Ad Roma., capitulo XII°, 19. Istum modum tenuit Iesus Christus, quia omnes Iudei erant incensi, abscondit se et exivit de Templo. Cum Apostoli dixerunt: "Domine, volebant te lapidare, adhuc tu vadis illuc?". Dixit Iesus: "He, XII hore sunt diei". Et sic mutatum debet esse cor illorum, quanto ergo plus nunc quia sunt XV dies? Nam in una die, et in una hora transit. Secunda responsio. "Qui ambulant de die, non timent cespitare, etc.". Ideo dicit: "Fures et malefactores debent timere, ne incidant in curiam". Ergo de die potestis ire, quia non fecistis malum. Ecce ergo istorice, et ad literam» (*AA*, 306).

mal a nengú, per què us faran mal? No us cal haver temor: anem!».
Et ecce causa *humanal retractiva*. {191v}
Als secrets. Dos són: hun al·legorical e altre moral. Lo primer és: 490
«*Nonne XII hore sunt diei?*». Aquest dia és Jhesuchrist: de si mateix

---

490-502 Als … redona] Ferrer explica que, al·legòricament, cal identificar el dia (*diei*) de què es parla al text evangèlic amb el mateix Jesucrist. Per tal de fonamentar aquesta interpretació, el predicador es fixa en l'aparició del mot *dies* a Gn 1, 5: «*Appellavitque lucem Diem, et tenebras Noctem: factumque est vespere et mane, dies unus*» (*BV*: «Déu va donar a la llum el nom de dia, i a les tenebres, el de nit. Hi hagué un vespre i un matí, i fou el primer dia»). En aquest darrer versicle, el matí (*mane*) representa Déu Creador, i el vespre (*vespere*), l'acabament del dia, l'obra final de la seua creació, ço és, l'ésser humà. Matí i vespre conformen un únic dia (*dies unus*), i aquest dia és Jesús, en qui la divinitat i la humanitat resten unides. Per al sant, doncs, tot el procés històric comprés entre el principi de la Creació i la Redempció configura un moviment circular, una «figura redona», la més perfecta de les formes geomètriques (Aristòtil, *De caelo et mundo*, II, 2, 269a; Tomàs d'Aquino, *In De Caelo*, II, 5, 2; Pierre Bersuire, *Reductorium morale super totam Bibliam*, V, 6: «Et est sphaera figura perfectissima, tum propter eius rotunditatem, quae caret principio atque fine; tum propter eius capacitatem; tum propter eius uniformitatem, quia aequaliter a centro distat [...] Talis est Deus: primo, quia caret principio atque fine per suam aeternitatem; item, quia aequaliter se habet ad centrum, id est, ad omnem hominem per iustitiae aequitatem, et quia omnia capit et continet per suam immensitatem», ed. Venècia, apud haeredem Hieronymi Scotti 1583, 115), que és la que, d'acord amb la cosmovisió medieval, posseeixen també el cel i els principals elements (Honori d'Autun, *De imagine mundi*, I, 84; *PL* 172, 141); per això mateix ens diu que, com ells, la divinitat va disposar «lo temps, en redona figura». En efecte, Déu Pare és qui obre el cercle, que es tanca amb l'arribada al món de Jesucrist, ver Déu i ver home; units conformen el *dies unus* del Gènesi, tot just el mateix dia del qual es parla a l'Evangeli de sant Joan glossat ací per sant Vicent. Tot el joc d'associacions desplegat durant el passatge descansa, per tant, en darrera instància sobre la base d'una mera coincidència semàntica. Vegeu interpretacions similars a autors com ara Herman de Tournai, *De incarnatione Christi*, 7: «Notandum autem quam congrue noluerit dicere, "Factum est vespere et mane dies primus", sicut dicit de consequentibus, sed "dies unus" (Gen. I, 5), quod multum valet contra haereticos, qui alteram Dei, alteram hominis dixerunt esse personam. Ponit ergo: "Factum est vespere et mane dies unus" [...] quia Deus et homo unus est dies, id est unus est Christus» (*PL* 180, 28); Garnier de Langres, *Sermones*, 9 («In die Epiphaniae»): «"Et factum est vespere et mane dies unus" (Gen. I), quia factus est homo et Deus unus Christus. Ideo unus, quia unicus, quia singularis» (*PL* 205, 268). Cf. amb l'ed. de Colònia, en què la glossa del versicle del Gènesi incorpora una al·lusió a l'himne *Lucis Creator optime*, que lloa el Creador de la llum del dia («Lucis creator optime, / Lucem dierum proferens, / Primordiis lucis novae / Mundi parans originem. / Qui mane iunctum vesperi / Diem vocari praecipis, / Tetrum chaos illabitur, / Audi preces cum fletibus», *PL* 17, 1188).

parle. La sancta Scriptura, en lo començ de la Blíbia, «*vesper et mane factus est dies*»: matí és començ; vespre, fi. Vejam al començ e què fon; la fi, home. Lo primer dia creà lum, e lo segon ocells e bèsties, etc., e lo seté e derrer, hom; axí, «*dies unus factus est vesper et mane*», e axí, aquell qui és Déu e hom, és apellat dia. Senyor, tu manes el matí e el vespre, e tu, ajustat Déu e hom, est dia! E era covinent cosa que matí e vespre fos hun dia, Déu e hom, Jhesuchrist. Déu ha fet lo cel redó, los elements redons, terra, sol e luna, redó. Lo temps, en redona figura. De figura redona, quala és la perfecció? No·s demostra fins que lo començ e la fi se ajusta. Si lo món és en figura redona, lo seu principi, Déu, se havia ajustar ab home; e vet figura redona (*XL c^o^, Isahie*): «*Audi Israel; audi Jacob; ego Dominus primus et novissimus, ego sum*»; «yo so Déu, yo home»; e, axí, vet ací lo dia.

Quantes hores hi ha en lo dia? XII hores: XII apòstols. Axí com lo dia corre per hores, axí nostre senyor Déu Jhesuchrist ha corregut

---

503-504 Audi … home] Es tracta en realitat d'Is 48,12: «Audi me, Jacob, et Israel, quem ego voco: ego ipse, ego primus, et ego novissimus»; *BV*: «Escolta'm, poble de Jacob, Israel, a qui jo he cridat. Jo sóc. Sóc el primer i seré també el darrer».

La interpretació vicentina rep, encara, en aquest cas el suport d'un passatge que no apareixerà citat fins més endavant i en un context lleugerament diferent en la versió valenciana: es tracta de Sl 118, 91, que saluda Déu com aquell que disposa, omnipotent, el curs dels dies (de bell nou, el recurs a la citació sembla motivat, sobretot, per l'ocurrència del mot *dies* al versicle davídic): «Secundo, Christus: "Nonne XII sunt hore", etc., est allegoricalis, quando dictum [vel] factum exponitur de hoc quod debet homo credere. Secundum istam exposicionem Christus dicitur "dies". Nota: quoniam sicut mane et vespere faciunt unam diem, iuxta illud Genesis, X: "Factum est vespere et mane, dies unus": sic Deus et homo faciunt unam personam Christi. Mane, quod est principium; sic etiam divinitas est principium omnium rerum: "Ego sum principium, qui loquor vobis". Christus autem vespere et finis omnium fuit in quantum homo. Quoniam Deus fecit prima die lumen; secunda, firmamentum; tercia, planetas; quarta, solem et stellas; quinta, aves, pisces; sexta, iumenta; septima fecit hominem. Quando ergo Filius Dei recepit humanitatem, tunc "factum est vespere et mane dies unus", id est, Deus et homo facta est una persona. Unde cantat Ecclesia: "Qui mane iunctum vesperi, diem vocari precipis". De isto dicebat David Deo Patri: "Ordinacione tua perseverat dies"» (*Ed.* I, 216v). *503-504* Audi … home] Com es pot veure, Ferrer fa servir el passatge bíblic per tal d'afermar la seua interpretació al·legòrica: Déu és principi i fi, *mane* i *vesper*, és a dir, dia.

505-512 Quantes … dia] Si al·legòricament Crist és el dia, llavors els dotze apòstols han de ser les dotze hores que s'esmenten al text evangèlic. En aquest punt, la glossa de Ferrer parteix d'una lectura un tant forçada de Lc 6, 13: «*Et cum dies factus esset, vocavit discipulos suos: et elegit duodecim ex ipsis (quos et apostolos nominavit)*» (*Peir.*, 598b: «E com dia fo fet, apellà los seus dexebles e alegí'n XII, los qualls nomenà apòstols»).

la doctrina {192} sua per dotze apòstols: «*Cum dies factus esset, vocavit et elegit duodecim*» (*Luce, VI*º *c*º); com lo dia fonch fet, Jhesús, que

---

El missatge de Jesús als seus deixebles és que, tal com les hores no es poden separar del dia de què fan part, ells no es poden separar del seu mestre i l'han d'acompanyar a Judea. La idea apareix des de ben antic en multitud de glosses i comentaris, com ara Pseudo-Jeroni, *In Evangelium secundum Ioannem*: «Duodecim horae sunt diei, dies Christus est: duodecim horae, duodecim apostoli» (*PL* 30, 583); Agustí d'Hipona, *In Ioannis evangelium tractatus*, 49, 8: «Quo ergo pertinet, "Nonne duodecim horae sunt diei?" Quia ut diem se esse ostenderet, duodecim discipulos elegit. "Si ego sum", inquit, "dies, et vos horae, numquid horae diei consilium dant? Horae diem sequuntur, non dies horas" [...] Non ergo frustra duodecim discipulos elegit Dominus, nisi quia ipse spiritualis est dies» (*PL* 35, 1750-1751); Hug de Saint-Cher, *In Evangelium secundum Iohannem*, 11: «Se diem dicit, illos autem horas diei, quae diem sequuntur, non illas dies, quasi dicat: Dies continet horas, non horae diem: ita et vos mihi non detis consilium, sed me sequimini et in me ambulate et non offendetis» (*Opera omnia*, vol. VI, 355); Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 2: «Est ergo sensus nonne duodecim horae sunt diei? Quasi diceret: vos estis horae, ego sum dies. Sicut ergo horae consequuntur diem, ita et vos me debetis sequi. Unde si ego volo ire in Iudaeam, vos non debetis me praecedere, nec mutare voluntatem meam; sed debetis me sequi». En aquest punt, l'ed. de Colònia explica que el dia Jesucrist va saber defensar els deixebles, les seues hores, dels soldats que el prengueren a Getsemaní (Jn 18, 8-9): «Hec dies habet XII horas, scilicet apostolos. Luce, VI: "Cum dies factus esset", scilicet Christus, "vocavit discipulos suos et elegit XII ex ipsis (quos Apostolos nominavit)". Hora prima fuit sanctus Petrus, et sic de aliis. Quando ergo dixit: "Nonne XII horae", in "XII" apostoli sunt, "diei", id est Christi; quasi dicat: "Sicut hore non dimittunt diem, scilicet naturalem, nec dies, horas, immo hore sequuntur diem inseparabiliter; sic nec vos debetis me dimittere, nec ego vos: quoniam vos defendem", sicut fecit in nocte Passionis, quando dixit iudeis: "Si me queritis, sinite hos abire", Jo., XVIII. Ecce dies, id est, Christus, quomodo defendit horas. Ideo dixit Patri: "Pater, ex hiis quos dedisti michi, non perdidi quemquam"» (*Ed.* I, 216v). Cal advertir, a més, que en aquest punt el text colonés s'adreça al predicador per a proposar-li una manera alternativa d'interpretar al·legòricament l'al·lusió a les dotze hores: en concret, s'hi explica que aquestes poden representar també els dotze articles essencials de la fe continguts al Credo cristià: «Vel si vis, iuxta secundam expositionem allegoricam, dic quod dies clara est fides catholica quando est sine errore, dubitacione et falsa opinione; de quo Apostolus: "Nox precessit", scilicet erroris tenebrarum et falsarum opinionum, "dies autem appropinquavit", scilicet fidei catholice. Hec dies habet XII horas, scilicet XII articulos fidei secundum numerum XII Apostolorum, qui omnes sunt in Credo in Deum» (*Ed.* I, 216v). Aquest esquema interpretatiu es pot llegir *in nuce*, per exemple, a Bersuire, *Dictionarium seu repertorium morale*, s.v. «duodecim»: «Tertia duodena est credenda, scilicet duodena articulorum fidei. Istae sunt enim duodecim horae diei, et duodecim distinctiones et particulae veritatis et christianae fidei» (ed. Colònia, Johann Everhard Fromart 1731, vol. II, 103).

fonch nat e vengut prenent carn humana, llavors appellà sos dexebles,
510 e appellà·ls «apòstols». Volia dir: «Vosaltres sabets bé que les hores seguexen lo dia; puys yo so dia, deveu-me seguir, e no devets haver por, que les hores no poden esser deseparades del dia».

A l'altre secret moral e al·legorical: dia és penitència, perquè així com culpa o stament de peccat mortal és dita «nit tenebrosa», així

513-523 A … temps] Comença a descabdellar-se en aquest punt la interpretació tropològica o moral d'aquesta primera part del sermó. A partir de la citació paulina, Ferrer identifica el dia, il·luminat per la llum del sol, amb la gràcia divina i les bones obres, mentre que la nit representa el pecat i la culpa. Així, el trànsit de la nit al dia representa moralment la penitència, mitjançant la qual l'ànima del pecador deixa enrere els seus errors i es redimeix davant Déu (notem, d'altra banda, l'enèsima al·lusió dins la predicació vicentina a l'arribada de l'Anticrist, en la lluita contra el qual els bons cristians es valdran precisament de les *arma lucis* de què parla sant Pau, ço és, les virtuts). Un plantejament similar es pot llegir a Innocent III, *Sermones de sanctis*, 28 («De aurorae, lunae et solis conditionibus sive qualitatibus, et quomodo Mariae conveniant»): «Nox autem est culpa, diluculum poenitentia, dies gratia» (*PL* 217, 584). Convé notar que la manera com Ferrer explica el versicle paulí no s'aparta gaire de la que trobem en altres teòlegs i comentaristes medievals: vegeu, per exemple, Hug de Saint-Cher, *In epistolam ad Romanos*, 13: «"Quia nox praecessit, dies autem appropinquavit". Opera mala, quae ex tenebris ignorantiae, etc. [...] Lux, id est fides etc. In die fidei, ecce quod fides est dies virtutum [...] "Arma lucis", id est virtutes quae nos muniunt contra iacula Diaboli, ut eis resistamus et ad impugnandum ipsum. Virtutes dicuntur arma lucis, quia dantur a lumine quod est Deus» (*Opera omnia*, vol. VII, 64); Tomàs d'Aquino, *Super Romanos*, cap. 13, lectio 3: «Deinde, cum dicit nox praecessit, dies autem appropinquavit, etc., ponit ad propositum similitudinem [...] Alio modo potest intelligi quod status culpae nocti comparetur propter tenebras culpae [...] Dies autem dicitur status gratiae propter lumen spiritualis intelligentiae, quod iusti habent sed impiis deest»; Gil de Roma, *In epistola B. Pauli apostoli ad Romanos commentarii*, cap. 13, lectio 43: «"Nox praecessit, dies autem appropinquavit". Ostenso quod hoc tempore, quod est tempus dilectionis et gratiae, debemus de somno surgere et expedite benefacere, quia huiusmodi tempus facit nos saluti appropinquare; ostendit hoc idem ex eo quod huiusmodi tempus habet impedimenta removere. Formetur autem sic ratio. Quandocunque tolluntur impedimenta et dantur nobis auxilia ad bene agendum, tunc debemus de somno surgere et debemus esse expediti et solliciti ad benefacere; sed nunc nox praecessit, id est ad bene operandum nobis auxilia sunt tributa, ergo etc. [...] Continuetur autem sic: Bene dico quod hora est nos de somno surgere et esse sollicitos ad bene agere, quia "nox praecessit", id est, amota vel debilitata sunt impedimenta; "dies appropinquavit", quia data sunt nobis auxilia et iuvamenta, et data est nobis gratia. "Abiiciamus ergo opera tenebrarum et induamur arma lucis. Sicut in die, honeste ambulemus". Ex his quae dixerat hortatur et concludit, quo-

com està en penitència, que de culpa de peccat ve a vida virtuosa, de nit ve a dia, ço és, que és il·luminat en creure verament, e obehir e bé obrar. Pot dir tal persona axí convertida: «*Nox precessit, dies autem apropinquavit*» (*Ad Romanos, c*º *XIII*º). Podeu dir: «O, Senyor! Grans gràcies a vós, que la nit és passada, e anava de nit, e és vengut lo dia clar, que m'à il ·luminat; e axí, gitem de nosaltres tenebres, e vistam-nos de armes de lum». En temps de Antechrist, los que estaran armats de armes de virtuts, staran ferms; per tal vol nostre senyor Déu Jhesuchrist que sia preÿcat, perquè·ns puxam armar ab temps.

517-521 Nox … lum] Rm 13,12: «Nox praecessit, dies autem appropinquavit. Abjiciamus ergo opera tenebrarum, et induamur arma lucis»; *BV*: «La nit és avançada i el dia ja s'acosta. Despullem-nos, doncs, de les obres de la fosca i revestim-nos de l'armadura de la llum».

modo debemus vitare et abiicere opera mala et operari et facere bona [...] Dictum est quod "nox praecessit, dies autem appropinquavit". "Ergo", quia sic est, "abiiciamus opera tenebrarum", id est opera mala et vitia, quae per tenebras designantur, "et induamur arma lucis", id est virtutes, quae sunt arma quae exigit lux, id est fides» (ed. Roma, Antonio Blado 1555, 83); Hug de Prato Florido, *Concionum de tempore* («Dominica I Adventus, sermo secundus»): «Secundam rationem ponit dicens: "Nox praecessit". Sicut enim nox et dies sunt continua, et unum non potest appropinquare nisi alterum discedat, sic culpa et gratia. In infusione enim gratiae culpa expellitur. Et hoc est quod dicitur: "Nox praecessit". Surgendum est enim, "quia nox praecessit, dies autem appropinquavit". Nox inquam culpae et infidelitatis et ignorantiae, quibus dormiebamus, praecessit, et per Dei gratiam recessit. "Dies autem", id est, illuminatio gratiae, "appropinquavit", Sole iustitiae mundum irradiante» (ed. a cura de Willem Van Oonsel, Anvers 1622, vol. II, 26-27). Cf. amb el ms. d'Aiora, on resta explicitat el caràcter tropològic de la interpretació vicentina: «Tercius intellectus est tropologicalis, id est moralis, et hoc quando exponitur non solum inter dicta, sed quod eciam fiat. Iste dies tropologice erat penitencia nam sicut mens peccati est nox, et existens in peccato vadit in tenebris, et de nocte. Quia peccatum quod per penitenciam non diluitur, suo pondere in aliud trahit, nam qui vadit de nocte cespitat, sic est iste. Sed existens in penitencia, secus, quia illuminacio mentis et illam purifficat. Cum ergo quis exiens de peccato venit ad penitenciam, potest dicere: "Nox precessit dies autem appropinquavit. Abiciamus opera tenebrarum, et induamur arma lucis. Sicut in die ambulemus", etc. Ad Ro., capitulo XIIIIº, 13-14. "In die", scilicet penitencie, non dicit vestes, quia penitencia est arma contra diabolum» (*AA*, 307-308). Cf. amb l'ed. de Colònia: «Tercia exposicio est tropoloyca, id est moralis. Secundum istam exposicionem, dies clara est penitentia. Ratio, quia sicut culpa dicitur nox obscura, ita gratia, ad quam venit homo per penitentiam, dicitur dies. De hoc auctoritas: "Nox precessit", etc.» (*Ed.* I, 216v).

A XII hores, XII obres de penitència. La primera és hora de *prima*, *peccatorum cognicio*: comença la lum, així com la primera hora de dia. La segona hora, *cordis {*192v*} contriccio*, pensant: «O, mesquí! En tants peccats so enbolcat!». La terça hora, *emendandi propositum*: «De aquí avant no m'i tornaré». La quarta, *occasionum evitacio*: squivar les occasions. La cinquena, *oris confessio*: gita'ls defora. La sisena, *corporis seu penitencialis afflicciо*: «Vós, en cors, me haveu fet errar; ma carn, vós sereu açotada o cilici!». Lan setena, *spiritualis oracio*: pendre oració

529 seu] sue *Q Q2*.

524-541 A … obres] Si el pas de la nit al dia simbolitza moralment la penitència del cristià, les dotze hores de què es compon representen dotze parts d'eixe camí de purificació que ha de seguir. El text d'Aiora presenta variants interessants en el comentari d'aquestes dotze obres de penitència: així, per exemple, compara el reconeixement dels pecats comesos amb la primera llum del dia, quan hom ja podria reconéixer si la moneda que té a la mà és un diner o no ho és; la contricció del cor és presentada com el dolor i el plor d'un infant que ha caigut en un toll de fang; i l'evitació de les ocasions s'aconsegueix quan hom s'aparta de les males companyies: «Sed sunt XII hore diei, id est XII opera penitencie. Et prima est peccatorum cognicio, et ista est prima hora diei, scilicet cum cognoscitur cuius monete sit denarius, sic est quando quis cognoscit peccata sua. Secundum opus est cordis contriccio, quoniam modicum esset habere quia cognicionem, nisi haberet contriccionem exemplo parvulorum, nam si puer cadit in lutum inmediate habet dolorem, et plorat. Tercium opum est habere propositum emendandi, ut ita quod superbus incipiat humiliari, avarus moderari, etc. Quartum opus penitencie est occasionum evitacio, ut evites malas societates. Quintum est oris confessio, ut per os exiat radix peccati. Sextum opus penitencie est corporis afflicciо ieiuniis, siliciis, oracionibus, aspero interulo, et similibus. Septimum opus penitencie est spiritualis oracio. Octavum opus est elemosinarum largicio. Nonum opus penitencie est debitorum restitucio. Decimum opus est iniuriarum remissio. Undecimum opus est infamie reparacio, ut si aliquem infamasti restituas sibi famam, dicendo: "Omnia ego revoco", etc. Duodecim opus penitencie est Eucaristie comixtio. Et in hiis stat penitencia. Et ideo, "nonne XII hore sunt diei?". Ideo David in Psalmo "Deffecit in salutare", in versu: "Ordinacione tua perseverat dies, quoniam omnia serviunt tibi", etc. Et dicit "dies" in singulari, et perseverat, licet aliqui dicant perseverant. Quasi dicat: "Non timeatis postquam vaditis, et statis in penitencia, quia ibitis ad Paradisum". Sed illi debent timere qui sunt in culpa, et sine penitencia» (*AA*, 307-308). En l'ed. de Colònia només mereix un petit comentari el reconeixement dels pecats, que en aquest cas és equiparat amb la primera hora del dia perquè, igual com en eixe moment del dia la llum del sol fa que la gent es puga reconéixer mútuament sense cap dificultat, en eixe estadi del procés de la penitència el cristià sap reconéixer clarament les seues falles: «Hec dies habet XII horas, scilicet XII opera penitentialia. Prima hora est peccatorum cognicio, quasi hora

certa a matí e a vespre, llevant lo sperit, pensant com està Jhesuchrist en aquella cadira de glòria, que·t menaça. La huytena, *elemosinarum largicio*: si vols que Jhesuchrist, rich hom, te face almoyna, tu fes almoyna. La novena, *debitorum restitucio*. La dehena, *injuriarum remissio*, per grans que sien: perquè nostre senyor Déu te perdó, tu perdona. La onzena, *infamie reparacio*: que si has infamat nengú, que ho repares, revocant-ho així com ho havies dit. La dotzena és *eucaristia*: rebre lo cors preciós de Jhesuchrist. Així, lo dia de penitència corre per estes dotze obres. David, *Beati inmaculati*: «*In ordinacione tua perseverat dies*»; que lo dia de penitència persevera en estes XII obres; per ço deya que XII hores són de penitència. «Així, què us cal haver temor, que de dia anau? Així, no hajats por!». *Et ecce prima pars*, la causa *retractiva*.

542 us] no us *Q Q2*.

540-542 David … penitència] Sl 118,91: «Ordinatione tua perseverat dies, quoniam omnia serviunt tibi»; *Psalteri*: «Per la tua ordinació van e perseveren los dies, que totes les coses servexen a Tu».

Ia, quia tunc incipit claritas diei et gentes se mutuo cognoscunt; sic in peccatorum cognicione homo seipsum cognoscit. Secunda est cordis contricio. Tercia, emendandi propositio. Quarta, occasionum vitacio. Quinta, oris confessio. Sexta, corporis afflictio. Septima, spiritualis oratio. Octava, elemosinarum largitio. Nona, debitorum restitucio. Decima, iniuriarum remissio. Undecima, fame reparacio. XIIa, Eukaristie communio. De ista ergo die dixit Christus Apostolis: "Qui ambulat in die non offendit", scilicet cadendo in foveam inferni, quia lucem huius mundi videt; qui autem ambulat de nocte offendit, Jo. XI. De isto ergo die dicit Christus: "Nonne XII hore sunt diei, scilicet penitentie, quas vos tenetis, servatis et facitis? Ideo non oportet nos timere de morte", etc.» (*Ed.* I, 216v). *540-542* David … penitència] Com es pot veure, el sentit original del text davídic, on es parla de Déu com aquell que ordena i disposa el curs dels dies, s'ajusta a la intepretació posada en solfa pel dominic valencià: el dia, que, com ja hem vist, simbolitza moralment la penitència, transcorre al llarg de dotze hores, les dotze obres penitencials tot just referides. *542-543* Així … por] Ferrer torna a recórrer ací a l'estil directe per tal de parafrasejar el sentit dels mots adreçats per Crist als deixebles. *543* retractiva] La versió omet en aquest punt la interpretació anagògica del mot *dia*, que sí que apareix, en canvi, en la resta d'edicions que del sermó ens han pervingut. Així, des d'aquesta perspectiva, el dia simbolitza la glòria eterna que assoleixen les ànimes dels salvats i els dots o les beatituds de què frueixen al Paradís. En efecte, el ms. d'Aiora explica que tant un nadó d'un dia, mort després d'haver rebut el sagrament del baptisme, com un rústic illetrat però virtuós són més savis al cel que l'home més erudit del món dels vius, perquè poden llegir i comprendre plenament el Llibre de la Vida, Jesucrist, un volum conformat per dues pàgines relligades: les de la humanitat i la divinitat del Salvador (pel que fa a aquesta imatge, deutora de la del llibre escrit per dins i per fora d'Ap 5, 1, vegeu, per exemple, Hug de Sant Víctor, *De sacramentis*, I, pars VI, cap. 5: «Assumpsit carnem non amittens divinitatem, et positus est liber scriptus intus et foris; in humanitate foris,

A la segona part del present sermó, causa *virtual inductiva*. Així
545 com la primera retrahia, així aquesta era *inductiva e virtual*. La gran

intus in divinitate», *PL* 176, 267; Bersuire, *Dictionarium seu repertorium morale*, s.v. «liber»: «Tertio dico quod est liber divinus Deus. Dicitur liber scriptus intus et foris, quia scilicet intus est divinitas, foris vero est humanitas», vol. I, 401). És en aquest sentit que el valencià recorre a Sl 83, 11 per tal d'assenyalar que paga més la pena de ser un sol dia al regne del cel que mil en aquest món. La citació del salm li permet, a més, de plantejar i respondre una disquisició teològica: en quin sentit es diu que els sants només poden romandre un dia al Paradís? La seua resposta és que aquest dia és l'eternitat: al cel no hi ha ni dies ni nits, com s'esdevé en el món mortal, sinó un sol dia perpetu, sempre il·luminat per la llum de Déu, que les ànimes salvades poden contemplar directament (quant a aquesta explicació, vegeu Agustí d'Hipona, *Enarrationes in psalmos*, 83, 14: «Millia dierum desiderant homines, et multum volunt hic vivere: contemnant millia dierum, desiderent unum diem, qui non habet ortum et occasum; unum diem, diem sempiternum, cui non cedit hesternus, quem non urget crastinus. Ipse unus dies desideretur a nobis», *PL* 37, 1066; Gregori Magne, *Expositio in psalmos poenitentiales*, 7: «Illa est enim dies quam verus ille sol illuminat, qui nescit occasum, quem non obtenebrat nubes, non obscurat nebula, non obumbrat turbo. Quae recte una dicitur, quia nullius finis termino angustatur», *PL* 79, 650; Raban Maur, *Homiliae*, 144 [«Feria VI. Lectio sancti Evangelii secundum Lucam»]: «Hoc est regnum Dei quod venturum speramus, diem videlicet Christi videre, et bene unum diem, quia in illa beatitudinis gloria, de qua Propheta suspirans aiebat quia melior est dies una in atriis tuis super millia: tenebrarum interruptio nulla est, nulla saltem memoria miseriae vel doloris quae prima abierunt, lucem perpetuae pacis obnubilat», *PL* 110, 424). Per això es diu, doncs, que cap sant no pot romandre més d'un dia al Paradís. La interpretació anagògica es clou amb una llista dels dots que els bons tindran al cel, que en seran dotze: quatre corresponents a l'ànima, quatre al cos i quatre de compostos, en què participen les dues dimensions precedents. La divisió en aquestes tres quaternes es retroba a Alexandre d'Hales, *Commentarius in Apocalipsim*, 22, si bé la llista de dots donada pel teòleg anglés no és plenament coincident amb la del valencià: «Vel duodecim fructus ligni vitae en Ecclesia triumphante sunt duodecim dotes quae erunt in patria, quatuor a parte corporis, scilicet claritas, agilitas, subtilitas, impassibilitas; quatuor ex parte animae, scilicet visio clara, dilectio chara, delectatio plena, tentia firma; quatuor ex parte totius coniuncti, scilicet gaudium de bonitate Dei, de humanitate Christi, de societate Paradisi, de reparatione universi» (ed. a cura de Jean de la Haye, París, Antoine Bertier 1647, 411; cf. amb Tomàs d'Aquino, *Scriptum super Sententiis*, 3, 16, 2, 2; qc. 3 co., i *Summa Theologiae*, III[a], *q*. 45, a. 1, arg. 3, textos on es parla dels quatre dots del cos glorificat, que són els mateixos de què parlen Hales i Ferrer; vegeu, però, *Summa Theologiae*, suppl., q. 95, a. 5, on s'aborden les divergències entre els teòlegs a l'hora de referir-se als de l'esperit, que segons l'Aquinat en són tres. Vegeu, sobre la qüestió de les *beatitudines*, Caroline Walker Bynum, *The resurrection of the body in Western Christianity, 200-1336*, Nova York, Columbia University Press 2017, *passim*). Una vegada llistats, el predicador ens

{193} amor que havia Jhesuchrist a sent Làtzer, e aquella amor lo y tirava, dich *virtual*. Quatre virtuts havien sancta Magdalena, sancta

---

---

diu que aquests dotze dots representen les dotze hores que, com explica Jesús a l'Evangeli joanenc, conformen el dia, en aquest cas el dia etern del Regne celestial, en el qual, segons s'explica a Za 14, 7, no hi haurà crepuscle ni tenebres. Feta aquesta interpretació, acaba en el text d'Aiora la primera part del sermó: «Quartus intellectus est anagogicus, quando exponitur non solum in credere, vel in facto, sed eciam in eo quod debet expectari. Iste "dies" anagogice est gloria celestis. Et dicitur ab "ana" quod est sursum, et "gogia" quod est gloria, quasi debeamus gloriam expectare. Et in hoc die nulla obscuritas, nulla ignorancia, nam puer unus diei mortuus, baptizatus, et in Paradiso existens, et eciam rusticus, scit plus quam quilibet peritus homo huius mundi hostenso sibi libro duarum cartarum. Liber est Iesus Christus; carte sunt due, scilicet divinitas et humanitas. Et ideo de hoc die dicit David in Psalmo "Quam dilecta", in versu: "Quia melior est dies una in atriis tuis super milia", etc. Hic posset teneri conclusio subtilis Theologie, quod nemo Sanctus potest in Paradiso remenare nisi per unam diem. Licet videatur mirabile. sed est verissimum, nam hic plures habemus dies, quia interpellatur nocte, sed in Paradiso non est nox, nec aliqua obscuritas. Et videte: Claritas huius solis non intrat celum imperiale, nec Infernum, sed lux ibi existens est Deus, sed ideo "melior est dies una", etc. Sunt ergo XII hore, id est XII beatitudines Paradisi. Et quatuor sunt anime, et quatuor corporis, et quatuor composite. Prima ergo quatuor anime est sapiencia divinorum; secunda est sciencia creaturarum, quia omnia creata comprehenduntur; tercia est memoria preteritorum; quarta est leticia universorum. Nam hic in multis scire est dolor, sed illud scire est leticia in omnibus, eciam de dampnatis, et hoc propter Dei iusticiam. Quatuor corporis prima est impassibilitas, quia post resurreccionem nullus erit dolor in corpore, eciam si vellet in Infernum intrare. Secunda est claritas, nam dicit Iesus Christus: "Tunc fulgebunt sicut sol", etc. Math, capitulo XIII°, 43. Tercia est subtilitas, quia corpus glorifficatus transibit sine impedimento, et sine lesione plusquam lumen. Quarta est levitas, quia si uno momento vellet ire Romam, iret. Quatuor sunt composite, et prima est concordia generalis. Ita quod in Paradiso quod illud quod minus vult, in Paradiso omnes volunt. Secundo est habundancia universalis. Tercia est sacietas plena. Ideo David in Psalmo: "Saciabor cum ero in loria tua", etc. Quarta est perpetuitas certa. Hec sunt XII hore diei glorie. Et ideo scribitur Zacha., capitulo XIIII°, 7: "Et erit dies una, que nota est Domino, non dies neque nox; et in tempore vesperi erit lux", etc.» (*AA*, 308-309). Cf. amb el text de l'ed. de Colònia: «Quarta exposicio est anagogicalis, ab "ana", quod est "sursum", et "goge", "ductio", quasi "sursum ductio", quando dictum vel factum exponitur de sperando. Et secundum istam exposicionem, dies clara est gloria celestis. Ratio, quia ibi non est nox nec tenebre nec obscuritas ignorantie, ymmo sicut anima intrat Paradisum, statim Deus ostendit sibi unum librum in quo clare scit et videt omnia. Hic liber vite est Christus, qui habet duas cartas, scilicet divinitatis et humanitatis. De isto die glorie, auctoritas in Psalmo: "Melior est dies una", etc. Ex quo sequitur talis conclusio: quod nullus sanctus potest stare in Paradiso nisi per unam diem. Hec vita nostra habet multos dies, propter interposicionem noctis; sed in Paradiso, nulla nox est, sed semper est

Marta e sent Làtzer. *Prima*, fe e creença verdadera, car crehien certament que era Fill de Déu: «*Ego credidi, quia tu es Filius Dei vivi, qui in*
550 *hunc mundum venisti*». Christ e Untat e Messies, tot vol dir huna cosa, e per esta virtut Jhesuchrist los amava. Axí, aquell qui no ha creença, per moltes bones obres que faça no pot esser amat per Jhesuchrist.

Aquell fals Mahomat dix moltes follies, mas dix esta veritat: que dix que creguessen los Evangelis. Moro, no veus lo sol que engen-

---

549-550 Ego … venisti] Jn 11,27: «Ait illi: "Utique Domine, ego credidi quia tu es Christus, Filius Dei vivi, qui in hunc mundum venisti"»; *Peir*., 625b: «E ella dix: "Yo ho crech, que tu es Christ fill de Déu viu qui es vengut en aquest món"». *551-552* Axí … Jhesuchrist] Ferrer sembla glossar ací He 11, 6: «Sine fide autem impossibile est placere Deo. Credere enim oportet accedentem ad Deum quia est, et inquirentibus se remunerator sit»; *BV*: «Ara bé, sense la fe és impossible ser-li agradable, perquè el qui s'acosta a Déu ha de creure que existeix i que recompensa els qui el busquen».

---

dies clarissima, illuminata Sole iusticie. Hec dies habet XII horas, id est XII beatitudines, scilicet IIII anime, IIII corporis et IIII compositi. Prima beatitudo anime est sapientia divinorum; secunda, scientia creaturarum; tercia, memoria preteritorum; quarta, leticia universorum. Prima beatitudo corporis est impassibilitas; secunda, claritas; tercia, subtilitas; quarta, agilitas. Prima beatitudo compositi sive vite beate est concordia generalis; secunda, habundancia universalis; tercia, plena sacietas; IIIIa, certa perpetuitas. "Erit dies una, que nota est Domino", Zacharie, XIIII.» (*Ed.* I, 216v-217).

544-548 A … Làtzer] Comença en aquest punt la segona de les tres parts del sermó, anomenada «causa *virtual inductiva*», sintagma amb el qual el valencià al·ludeix als factors que van induir o motivar Jesucrist a obrar el miracle de la resurrecció de Llàtzer. Aquests factors són, fonamentalment, les virtuts o mèrits que posseïen Marta, Maria Magdalena i el ja esmentat Llàtzer, així com la profunda estima que es professaven Jesús i els seus germans. Cal assenyalar que, en parlar d'aquest amor mutu, l'ed. de Colònia el compara amb dos ciris encesos l'un a la vora de l'altre, les flames dels quals arriben a tocar-se: «Secunda causa fuit meritalis et inductiva. Hec fuit caritas sive dilectio quam Christus habebat ad Lasarum discipulum suum et ad Mariam et Martam sorores eius, et e converso. Ideo traxerunt eum ad instar candele fumantis, que trahit ad se lumen alterius candele propinque, et hoc naturaliter: si corda eorum erant ut lucerna fumans, ideo traxerunt illud lumen de quo Jo., I: "Erat lux vera", etc. Ecce hec est causa inductiva» (*Ed.* I, 217).

553-554 Aquell … Evangelis] Aquesta observació manca a *AA* i a *Ed.* I. A l'Alcorà no són pas inusuals les referències elogioses a les Escriptures dels cristians. En concret, els Evangelis hi són saludats com una lectura salutífera, que conté direcció i llum a 5, 46 (vegeu altres al·lusions positives a 3, 3; 3, 48; 5, 66; 5, 68; i *passim*). Probablement el coneixement que el dominic tenia de les doctrines de l'Alcorà devia ser superficial i indirecte: no sabem si al darrere d'afirmacions com la que ens ocupa hi havia la lectura de la influent traducció llatina comentada de Robert de Ketton, *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse Alcoran*, ed. a

ra lo raig? Lo raig engenrat és fill, e espire en calor (sperit pot esser dit), e no és sinó hun sol; axí és entesa la Trinitat. E axí, mira lo sol, 555

---

cura de Theodore BIBLIANDER, Basilea, Jean Oporin 1543, on fou publicat juntament amb d'altres materials de la mateixa temàtica, o de tractats anticoràncis com el *De secta Machometi* de RAMON MARTÍ o la *Improbatio Alcorani* de RICCOLDO DE MONTECROCE, cap. 15, que al·ludeix precisament a les consideracions elogioses de Mahoma sobre les Escriptures, tot lamentant que, a despit d'aquestes lloances, siguen llibres tan poc coneguts pels musulmans: «Quare Mahumetus frequentissime in Alchorano commendat legem Moysi, et Iob et David, et dicit Psalterium librum luminosum, et super omnes alios libros commendat Evangelium, in quo dicit quod est salus et directio? Quare sarraceni non habent et non legunt libros istos?» (ed. Sevilla, Stanislaus Polonus 1500, s.f.). Per altra banda, la presentació del profeta de l'Islam com un falsari que va enganyar el seu poble forma part de la retòrica usual en la teologia apologètica antimusulmana de l'Occident medieval (vegeu John V. TOLAN, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Nova York, Columbia University Press 2002; Thomas E. BURMAN, *Reading the Qur'an in Latin Christendom, 1140-1560*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2007). Així, la *Improbatio Alcorani*, cap. 13, descriu Mahoma com un home de mala vida que, desitjós d'aconseguir una posició de preeminència entre els àrabs, va fer córrer entre ells la brama que era profeta, tot fent passar els freqüents atacs epilèptics que patia com a moments en els quals Déu li feia grans revelacions: «Mahumetus arabs, qui primo ditatus per quandam viduam divitem quam in uxorem acceperat, postea, factus princeps latronum, in tantam prorupit superbiam, quod voluit fieri rex arabum. Sed quia ipsi non receperunt eum, eo quod esset genere et opinione vilis, finxit se esse prophetam. Et quia epilepticus erat, et, ut firmiter creditur, arreptitius et frequenter cadebat, dicebat quod angelus ei loquebatur» (s.f.). Segons el mateix text, com que es tractava d'un home ignorant i illetrat, el diable va posar al seu servei uns quants heretges cristians i jueus, que l'ajudaren a confegir i escampar pel món les seues doctrines malèfiques, basades en una lectura pervertida dels llibres sagrats dels cristians: «Et quia homo ydiota erat et sine litteris, dedit ei diabolus commites sibi convenientes, quosdam iudeos hereticos et christianos hereticos» (s.f.). Encara, el mateix text explica, cap. I, que els ensenyaments dels escrits mahometans traspuen una evident inclinació envers la sensualitat i tota mena de perversions carnals, que no s'entén sense tenir en compte la vida plena de vicis que dugué el seu autor: «Ponit etiam Mahumetus quod ultima hominis beatitudo est in comedendo et luxuriando in vestibus preciosis et in ortis yrriguis [...] Videtur etiam concedere sodomia tam cum viro quam cum muliere [...] et concedere omnia ad quae mundani homines proni erant, et maxime arabes, scilicet gulam, luxuriam et rapinam» (s.f.). Amb tota probabilitat, aquestes són les «moltes follies» de Mahoma a les quals al·ludeix mestre Vicent. En les lletres catalanes medievals, aquests llocs comuns a propòsit de Mahoma i l'Alcorà apareixen també a obres com ara el *Primer* del *Crestià* de FRANCESC EIXIMENIS, cap. 62, *Lo Somni* de BERNAT METGE, ll. I, o el *Tirant lo Blanch* de JOANOT MARTORELL, cap. 403: quant a aquest punt, vegeu Albert HAUF, «"Sinó per la fe de Jhesuchrist" (*Tirant lo Blanch*, cap. 403)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74 (1999), 48-75, i MARTORELL, *Tirant lo Blanch*,

que·l raig no·s parteix del pare; ítem, veus que lo raig, passant, pren la calor, que fon la sagrada humanitat. E així està en veritat, e qui no u creu, no pot esser salvat: «*Sine fide, imposibile est placere Deo*» (*Ad Ebreos, XI*[o]): «No és plasent a Déu nengú sens fe». Així, cové de creure.

L'altra virtut que havien era obediència, que haver fe e esser desobedient no plauria a Déu. Així com si anàvem al rey e déyem: «Creem, senyor, que vós sou rey, mas no faríem res per vós». Així, «yo creu en vós, Jhesuchrist, mas dieu que sia humil, e yo seré superbiós». Així,

560 sens] sense *Q Q2*.

559-560 Sine … fe] Vet ací una nova traducció d'He 11,6.

ed. a cura d'Albert Hauf, València, Editorial Tirant lo Blanc 2004, 1345-1346, n. 6. *554-558* Moro … humanitat] Aquesta interpel·lació —absent també a *AA* i a *Ed.* I— posa de manifest l'heterogeneïtat des dels punts de vista ètnic i religiós del públic al qual predicava Ferrer. Sabem, de fet, que en certes ocasions les comunitats de jueus i musulmans eren obligades a assistir als seus sermons (Maria Teresa Ferrer i Mallol, *Els sarraïns de la corona catalano-aragonesa en el segle xiv: segregació i discriminació*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques 1987, 63-66; Mònica Colominas, *The Religious Polemics of the Muslims of Late Medieval Christian Iberia*, Leiden, Brill 2018, 128), i que el dominic solia adreçar-s'hi directament per tal de ridiculitzar —de vegades amb una retòrica força virulenta— les seues creences o de demostrar-los la veracitat de la fe cristiana. En el cas que ara ens ocupa, el predicador recorre al símil del raig de sol per tal d'explicar al seu auditori el dogma de la Trinitat, en identificar el sol amb el Pare, el raig amb el Fill engendrat pel sol, i la calor amb l'Esperit Sant que procedeix del sol i del raig. La imatge es troba ja a *Quaresma*, XXI: «Vejats huna semblança en lo sol, pare engendrant, que engendra los raigs: lo engendrat, fill és; la calor, spirada, que·l pare e lo fill spiren la calor» (seguim el text de la nostra ed. *in fieri*). Cal dir que la semblança trinitària té una llarga tradició, per tal com la trobem ja en el símbol nicé o Credo («Deus de Deo, lumen de lumine»), i de manera més explícita a Tertul·lià, *Apologeticus*, cap. XXI: «Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus, ut lumen de lumine accensum» (*PL* 1, 399). Derivada d'aquesta imatge, hi ha la del raig de sol que passa per la finestra, emprada per explicar l'Encarnació; vegeu, de nou, *Quaresma*, XXI: «E com per una finestra entra lo raig, ço és, lo fill del sol, veets que·l raig, passant, pren la color vert o vermell, mas la calor no pren color: "*Celi fenestra facta est*", ço és, la verge Maria; passà allèn lo Fill Déu, e pres la color de la finestra, e no rompent, passà per la porta virginal, e veus-lo en aquest món». Vegeu, per exemple, Johannes de Bromyard, *Summa praedicantium*, II, cap. 3: «Sexto idem ostenditur per exemplum luminis, quia sicut radius seu lumen Solis, per vitrum transiens non solum lumen, et claritatem per vitrum missit: sed etiam species colorum sensibiles vitro, per quod transit, similes, secum portat, et oculis ostendit intuentium, sine vitri corruptione. Sic lumen illud increatum [ ] per corpus virgineum transiens, non solum divinitatis claritatem, verum etiam sensibilem humanitatem, per vitrum misit virginei corporis, sine sue virginitatis diminutione» (ed. Venècia, Domenico Nicolino 1586, 10).

ab vera fe és {193v} mester que vingua a obediència. Així, no solament als manaments necessaris eren obedients, mas encara als consells (*XIIII°, Jo.*).

La terça virtut, devoció: que li havien gran devoció, seguien-lo, e Jhesuchrist no és desconexent: «*Ego diligentes me diligo*» (*Sapiencie, c° VIII°*).

La quarta virtut era misericòrdia, que sancta Maria Magdalena, que era riqua, prenia la bossa plena de florins e, com havia preÿcat Jhesuchrist, ella los feya apparellar los obs, e ella pagava; ítem, a casa de sancta Marta; ítem, a casa de sent Làtzer.

---

569 Ego … diligo] Es tracta en realitat de Pr 8,17: «Ego diligentes me diligo, et qui mane vigilant ad me, invenient me»; *BV*: «Jo estime els qui m'estimen; els qui tenen deler per mi, em troben».

565-567 Així … Jo] Els manaments necessaris són els preceptes (*praecepta*) que tot bon cristià hauria d'acomplir obligatòriament per tal de salvar la seua ànima (com ara els Deu Manaments), mentre que els consells (*consilia evangelica*) són exemples de bons capteniments extrets de l'Evangeli la imitació dels quals, si bé no és condició *sine qua non* per aténer la glòria celestial, sí que contribueix a acréixer els mèrits del creient: vegeu Tomàs d'Aquino, *Summa Theologiae*, Iª-IIae, q. 107-108. És potser en aquest sentit que cal interpretar l'al·lusió —inexplicada en el text— a Jn 14, 12, en què Jesucrist exhorta els seus deixebles a emular les seues obres: «alioquin propter opera ipsa credite. Amen, amen dico vobis, qui credit in me, opera quae ego facio, et ipse faciet, et majora horum faciet: quia ego ad Patrem vado» (*Peir.*, f. 627b: «Almenys per rahó de les obres ho crehets! Verament verament dich a vós que qui creu en mi, les obres que yo faç farà, e majors d'aquelles farà, car yo vaig al Pare»).

571-574 La … Làtzer] Sobre la caritat de la Magdalena, Marta i Llàtzer, Iacopo da Varazze, *Legenda aurea*, cap. XCII («De sancta Maria Magdalena»), explica que fou després de l'ascensió de Jesucrist al cel quan els tres germans vengueren tots els seus béns i posaren a disposició dels apòstols els guanys que n'obtingueren: «Omnia tamen hec post ascensionem domini vendiderunt et ad pedes apostolorum pretium posuerunt» (ed. a cura de Paolo Maggione, Florència, Sismel Edizioni del Galluzzo 2007, vol. I, 704). Ferrer desenvolupa més extensament aquest mateix punt en un sermó dedicat precisament a la Magdalena: «Lo tercer punt que és en la vida de santa Maria Magdalena és perfectió generosa; que, depuix que hac peccat e·s fo convertida, vingué a perfectió de vida, que fon castíssima, en tant que, per la castedat que havie, plahye molt a la verge Maria, e amave-la molt. Aprés, santa Maria Magdalena féu vida apostolical: cada dia quasi dejunava, e menjave legums. E de les rendes que havie, què·n fahye? Yo·us o diré. Quan Jesuchrist començà a preycar, ell no estave tots temps en una vila, mas anave de vila en vila, discorrén per lo món, e en molts lochs no li volien dar a menjar los juheus, e per ço santa Maria Magdalena anave a hun ostal, e dehye al senyor del ostal: "Prech-vos que convideu a Jesuchrist que vingue en aquesta casa, e veus ací prou argent; donat-li ço que haje mester". E d'açò havem test del Evangeli: "*Sequebantur mulieres multe Iesum {que ministrabant ei de} facultatibus suis*"»

E per ço Jhesuchrist los amava, e per ço fon causa *virtual inductiva* com mostrà l'amor que, com fon lla, prop lo moniment, elles se gitaren en terra, dient: «Mort és, Senyor, Làtzer; si·n fósseu estat, Senyor, no fora mort». *Et infremuit* (quant hom ha vergonya de plorar, dissimula-u hom), *turbavit semetipsum*», e les làgrimes fil a fil li exien, e com fon al moniment, començà a plorar. Dix Jhesuchrist: «Resusci-

---

577-578 Mort … mort] Jn 11, 21: «Dixit ergo Martha ad Jesum: "Domine, si fuisses hic, frater meus non fuisset mortuus"»; *Peir.*, 625b: «E dix Marta a Jhesús: "Senyor, sy tu fosses, lo meu frare no fora mort"». Vegeu també Jn 11,32: «Maria ergo, cum venisset ubi erat Jesus, videns eum, cecidit ad pedes ejus, et dicit ei: "Domine, si fuisses hic, non esset mortuus frater meus"»; *Peir.*, 625c: «E com Maria fos là e atrobà Jhesús, e agenollà's als seus peus e dix-li: "Senyor, sy tu fosses ací, lo meu frare no fóra mort"». *578-579* Et … semetipsum] Jn 11,33: «Jesus ergo, ut vidit eam plorantem, et Judaeos, qui venerant cum ea, plorantes, infremuit spiritu, et turbavit seipsum»; *Peir.*, 625c: «E com Jhesús la viu plorar, e los juheus qui eren venguts ab ella qui ploraven, de pietat estremí-sse en sperit e torbà sy matex». *579-580* e[1] … plorar] Es combinen ací dos passatges de la narració evangèlica. D'una banda, l'al·lusió a les llàgrimes de Jesucrist apareix a Jn 11,35: «*Et lacrimatus est Jesus*»; *Peir.*, 625c: «Exiren làgremes dels ulls de Jhesús». D'altra banda, Jn 11,38 parla de la commoció experimentada per Jesús davant la tomba del seu amic Llàtzer. Ferrer prescindeix de la breu descripció del sepulcre oferida per l'evangelista: «Jesus ergo rursum fremens in semetipso, venit ad monumentum. Erat autem spelunca, et lapis superpositus erat ei»; *Peir.*, 625c: «E Jhesús stremí-sse'n entre sy matex, e vench al moniment. He hera aquí una spluga, he una péra possada damunt». *580-581* Dix … juhí] Jn 11,23-

---

(*Luc., ca° VIII°*). E aprés, quan Jesuchrist fo mort, ella dix: "O, yo ara no he mester les riquees que les puga despendre per Jesuchrist, que ja és en l'altra vida; mas vendré-u tot, e dar-o he als seus pobres". E ella vené la baronia sua de Madalo, e portà lo preu en hun sach a sent Pere, e posà'l -li als peus, e dix: "Veus ací tot lo meu bé, fet-ne a vostra voluntat". E sent Pere prengué'l. E ara, de què vivie ella? Veus que ella hagué hun alberguet, de poch preu, prop l'alberch de la verge Maria» (*S2*, 195-196).

577-578 Mort … mort] Ferrer presenta Marta i Maria Magdalena agenollades davant Jesús i pronunciant a l'uníson aquesta frase, mentre que al text evangèlic qui primer va a l'encontre del Messies és Marta, i Maria no ho farà fins passada una estona, per bé que totes dues li fan la mateixa observació: que si ell hi hagués estat present, Llàtzer no hauria mort. Cf. amb el text d'Aiora, en què el sant sí que aclareix que, si bé totes dues van dir les mateixes paraules a Jesucrist, arribaren al lloc on aquest es trobava separadament. Notem, d'altra banda, que en aquesta mateixa versió Ferrer aprofita la narració evangèlica per animar les dones a no deixar d'anar a l'església encara que hagen perdut recentment un marit o un fill, tot seguint l'exemple, doncs, de Marta i Maria, que tot i plorar la pèrdua del germà no van dubtar a anar a l'encontre de Jesucrist: «Et fuit scitum a Martha et a Magdalena, dimissis omnibus, venerunt ad Iesum. Et ideo vos mulieres, mortuo marito, vel filio, propter hoc non stetis quin audiatis Missam, sed bene cessetis de aliis vanitatibus. Venerunt ergo ad Iesum, licet separatim, sed iunge, quia eadem

tarà». Dix la Magdalena: «E quant, Senyor, al juhí?». «*Diligebat Jhesus Martam et Mariam Magdalenam et Latzarum*».

24: «Dicit illi Jesus: "Resurget frater tuus". Dicit ei Martha: "Scio quia resurget in resurrectione in novissimo die"»; *Peir*., 625b: «E Jhesús dix: "Marta, lo teu frare reçositarà". Dix Marta: "Bé sé que reçositarà en lo dia pus derrer"». *581-582* Diligebat … Latzarum] Jn 11,5: «Diligebat autem Jesus Martham, et sororem ejus Mariam, et Lazarum»; *Peir*., 625a: «E Jhesús amava Marta e Maria e Làtzer».

---

verba dixerunt» (*AA*, 309). *578-580* Et … plorar] Al ms. d'Aiora es compara l'estremiment de Jesús amb el crit del lleó d'Ez 22, 25, animal que, per altra banda, i d'acord amb la tradició dels bestiaris medievals, quan els seus fills naixien morts, al cap de tres dies els ressuscitava gràcies al poder de la seua veu i els seus plors, ço que el convertia en un símbol de la resurrecció de Crist («L'altra natura és que ell fa sos fills morts, e stan tres jorns morts, e al cap de tres jorns lo pare ve, e crida sobra ells tan fortment que·ls leonets se fan vius [...] E enaxí com lo leó resucita sos fills al cap de III per la sua veu, enaxí nostre senyor Déu Jesucrist resucità al terç jorn per lo poder del seu Pare», *Bestiaris*, vol. II, 73-74; òbviament, en el context del sermó vicentí el lleó pare seria Jesucrist, i el seu cadell, Llàtzer). D'altra banda, sobre els motius del plany de Jesucrist, aquest mateix text explica que plorava perquè sabia que ressuscitant el seu amic no estava fent-li cap favor, ans al contrari: al cap i a la fi, ara Llàtzer es trobava als llimbs, en un estat en què no podia pecar més, mentre que si retornava al món dels vivents, tard o d'hora, la seua ànima tornaria a incórrer necessàriament en els errors i els falliments que, segons Coh 7,21, ni tan sols els més justos eren capaços d'evitar; de fet, Llàtzer tornaria a pecar en perdre la fe arran de la crucifixió i mort de Jesús el Divendres Sant: «Et tunc Christus infremuit. Et videte: Infremescere dicitur leoni. Sic videtis in homine quando vult fleri primo ob verecundiam iussit, et turbat se, ita Christus turbavit, etc. Nam semper habebat multum leticie, et Iudei videntes dixerunt: "Ecce quomodo diligebat eum!". Sed circa hoc potestis notare unum secretum literale, quia non solum compaciebatur illis, sed et Lazaro, eo quia illum habebat ad mundum redire, cum iam esset in loco ubi peccare non poterat, et mortaliter peccavit cum in passione Iesu Christi perdidit fidem. Ideo dicitur: "Non est homo iustus in terra quia faciat bonum et non peccet", Ecclesiastes, capitulo VII°, 21. Et ita quod etiam iusti peccant, et de hoc principaliter flevit» (*AA*, 309-310). La versió de l'ed. de Colònia conté, més resumit, el mateix argument: «Sic faciunt homines. "Et turbavit se", scilicet ostendendo tristitiam in facie, et flevit, non solum ex passione Marie et Marthe, sed etiam ex suscitatione ipsius Lazari, quem educturus erat de statu inpeccabilitatis in quo erat, ad statum peccabilitatis; quoniam in Christi Passione etiam peccavit, quia perdidit fidem de Christo» (*Ed*. I, 217). Cf. l'argument amb Jeroni, *Epistolae*, 40 («Ad Tyrasium super morte filiae suae consolatoria»), 3: «Plane Lazarum flevit mortuum, sed non tuas lacrymas fudit [...] Doluit Lazarum non dormientem, sed potius resurgentem: et flebat, quem cogebatur propter alios ad saeculum revocare. Hanc vitam dans Dominus, ingemiscebat, quam tu doles esse sublatam» (*PL* 30, 279); Gracià, *Concordia discordantium canonum*, causa XIII, q. II: «Et Dominus non flevit Lazarum mortuum, sed ad vitae huius ploravit aerumnas resuscitandum» (*PL* 187, 951).

Hun secret moral. Diu que Jhesuchrist los amava: sancta Maria Magdalena era stada peccadora, e puys penident; senta Marta, {194}

583-611 Hun … veure] Notem el recurs a la rima en *-ent* per part del predicador a l'hora de referir-se a les virtuts particulars dels tres germans: Magdalena *penitent*, Marta *continent*, Llàtzer *obedient*. Tant el ms. d'Aiora com l'ed. de Colònia ofereixen en aquest punt desenvolupaments prou diferenciats del que presenta la versió catalana. Val a dir que en el primer cas sí que es parla de la predilecció de Jesucrist per la Magdalena, i se cita com a mostra d'aquest amor Lc 7,48, on es narra com li perdonà tots els seus greus pecats. El predicador creu que al cel la santa ocupa una posició jeràrquicament superior a la de tots els sants, només per davall de la Mare de Déu: «Nam magnum fuit amor Marie Magdalene, et ideo dixit ei: "Remituntur tibi peccata tua", Luce, VII° capitulo, 48 [...] Et credo quod nullam creaturam post Mariam Iesus Christus tantum dilexit quam Magdalenam. Propter quem amorem credo quod in Paradiso ipsa sit supra omnes Sanctos et supra omnes Virgines, preter Virginem Mariam» (*AA*, 309). Tanmateix, si la versió catalana se centra principalment en els motius pels quals Jesús s'estimava més la Magdalena, el text d'Aiora, més arrodonit i equilibrat, es refereix també tot seguit a l'afecte que sentia pels altres dos germans. En concret, ens ofereix una interpretació de tipus moral segons la qual Marta, Llàtzer i la Magdalena representen tres tipus diferents de persones virtuoses que són amades per Déu: la Magdalena simbolitza els pecadors que fan digna penitència (*dignam penitenciam*); Marta, els qui serven una pura continència (*puram continenciam*); Llàtzer, els qui exerceixen una justa presidència (*iusta presidencia*; noteu també ací el recurs a la rima com a element estructurador del discurs, reforçat, a més, per l'anteposició d'un adjectiu qualificatiu al mot rimat). Quant als primers, el ms. d'Aiora invoca Lc 15, 7 per a justificar l'amor que Déu sent pels penitents, i pondera el valor d'una penitència sincera mitjançant dos passatges procedents de Gracià, *Concordantia discordantium canonum* que giren tot just a l'entorn d'aquest mateix passatge evangèlic: a) causa XXIII, q. IV, pars II, # «Ex his omnibus», § 1 («Ex his omnibus colligitur, quod malorum vindicta Deo reservanda est, nec sunt corporaliter puniendi, sed crebra admonitione, et caritatis beneficio ad correctionem invitandi [...] In lege enim veteris testamenti corporalis poena statuta est: in lege vero evangelii omni peccanti per poenitentiam promittitur venia [...] In illa dicebatur: "Qui fecerit hoc vel illud, morte moriatur". In ista: "Gaudeo super uno peccatore poenitentiam agente, quam super nonaginta novem iustis, qui non indigent poenitentia"», *PL* 187, 1178-1179) i b) distinctio L, pars II, C. XVI, # «Quia sanctitas tua», § 2 («Ad fontem misericordiae recurrentes evangelii proferamus sententiam: "Gaudeo, inquit, super uno peccatore poenitentiam agente magis quam super nonaginta novem iustis, qui non indigent poenitentia". Et ovem perditam, nonaginta novem non errantibus relictis in deserto, humero pii pastoris ad ovile reportatam Dominus ipse testatur», *PL* 187, 263). En el terreny de la justícia celestial, assenyala el sant, l'ànima més pecadora pot aconseguir el perdó de Déu i defugir la condemna de l'infern si fa penitència; no és això, però, el que s'esdevé sempre en el terreny de la justícia terrenal, en què de vegades una dona adúltera no pot defugir la pena capital tot i haver aconseguit el perdó del seu marit: «Moraliter modo. Nam ibi dicitur: "Diligebat Iesus", etc. Apparet quod Iesus amat singulariter

verge e continent; sent Làtzer, mundanal, mas obedient. Sancta Maria 585
Magdalena més fo amada, car convertí's ab tantes làgrimes, e fo

---

tres condiciones personarum. Et primo amat personas, que faciunt dignam penitenciam, sicut fecit Sancta Magdalena, ita ergo Christus amat penitentes, et non intelligit illas, licet in hoc mundo, si mulier comiserit adulterium, quamvis maritus eius eis parceret, nichilominus interdum negligit personam. Ymo magis amat penitentes quam ignoscentes, ut patet Luce, XV capitulo, 7, ubi dicitur: "Ita dico vobis: gaudium est in celis super uno peccatore penitenciam agente", etc. Idem in capitulo "Ex hiis omnibus", XXIII, q. IIIIa, et in capitulo "Quia tua sanctitas", L. d. Et ideo fuit ita dilecta Maria Magdalena per Iesum Christum. Si ergo a Deo vultis amari facite penitenciam» (*AA*, 310). Tot seguit el sermó aborda el segon tipus de persones amades per Déu, que són les que practiquen la continència, representades per Marta, que mai no va conéixer carnalment cap home, com recull Iacopo da Varazze, *Legenda aurea*, cap. CI («De sancta Martha», vol. I, 764). En aquest punt Ferrer lloa amb l'ajuda de Sl 25, 8 la continència dins el matrimoni, i carrega contra aquells marits que són infidels a les seues mullers, els quals, com es diu a Sv 11,17 fan mal a la seua ànima amb les seues males accions: «Secunda dileccio est per puram continenciam, et ista est sancta Martha, quia virgo fuit pura et munda. Et sic in summo gradu continencie matrimonialis, qui vir proditor mulieri si frangit sibi fidem. Ecce ergo quot sunt hodie in mundo, et mulieres non audent murmurare, sed clamant Christo. Et comuniter multi moriuntur morte mala, et singulariter moriuntur sine herede. "Quia per hec quis peccat, per hec et torquetur", Sapiencie, XI capitulo, 17. Peccavit enim matrimonio, et ibi torquetur. Et de hoc habetur in Psalmo XXV°, 8: "Domine, dilexi decorem domus tue, et locum habitacionis glorie tue", etc. Nam decor est ista continencia» (*AA*, 310). Finalment, amb el suport de Jt 5, 9, s'hi afirma que Déu estima els qui exerceixen una justa presidència, és a dir, els poderosos que saben regir la cosa pública en favor del poble, com ara Llàtzer, prohom que, segons Iacopo da Varazze, *Legenda aurea*, cap. XCII («De sancta Maria Magdalena») tenia sota la seua autoritat «magnam Iherosolimorum partem» (vol. I, 704): «Tercia dileccio est iusta presidencia, quia Lazarus presidebat, et erat Rector in Ierusalem, et ut dixi, erat magnus dominus, et semper habuit bonum animum erga populum in pace, concordia, et procurare circa habundanciam Civitatis. Et ideo dicitur Iudicum, capitulo V°, 9: "Cor meum diliget principes Israel", etc.» (*AA*, 310). Per la seua banda, el text de l'ed. de Colònia presenta algunes variants interessants tant respecte a *Quaresma* com respecte a *AA*. Diguem, en primer lloc, que novament ací la interpretació vicentina es basteix a partir d'una divisió rimada, tot i que segueix un ordre diferent del que hem pogut veure en els altres textos: així, s'hi parla en primer lloc de les *personas pure continentes* com Marta; en segon lloc, de les *digne penitentes* com Maria; i, finalment, de les *iuste presidentes* com Llàtzer: «Moraliter notandum est hic, quod in istis verbis, cum dicitur: "Diligebat Ihesus Martham et sororem eius et Lazarum", insinuatur quod tria genera personarum diliguntur a Christo, per istas significata. Primo, personas pure continentes; secundo, personas digne penitentes; tercio, personas iuste presidentes» (*Ed.* I, 217). Quant a les primeres, el sermó explica que hi ha tres graus de continència: conjugal, lloada per sant Pau a He 13,4, on s'augura el judici sever de Déu als fornicadors

amada més que·ls altres germans. Més val esser ignocent e no haver peccat, e esser obedient e no haver trespassat, *ceteris paribus*, valia més

---

---

i adúlters que no la serven; vidual, 1 Te 4,3 (no pas 1 Tm 4, com recull l'edició); i virginal, que, com afirma BEDA, *Homiliae*, 13 («In dominica secunda post Epiphaniam»; *PL* 94, 68. Cf. amb TOMÀS D'AQUINO, *Catena aurea, in Io.*, cap. 2 lectio 1), és superior als altres dos: «Primo, Christus diligit personas pure continentes, quod ostenditur ibi: "Diligebat Ihesus Martham", que semper fuit virgo, pura et continens. Sunt tamen hic notandi tres gradus continentie. Primus est coniugalis, qui est inter virum et uxorem, servantes modum et fidelitatem sibi invicem. Ideo dicit Paulus: "Honorabile connubium in omnibus", servando modum; "et thorus immaculatus", scilicet servando fidem. "Fornicatores enim et adulteros iudicabit Dominus", Ad Hebreos, ultimo. Secundus gradus est continentie vidualis: et iste est melior, quando cavet vidua ab illo actu; quia Deus non vult nisi inter virum et uxorem. Unde Apostolus: "Hec est voluntas Dei, sanctificatio vestra, ut abstineatis vos a fornicacione", I Thimotheo, IIII. Tercius gradus est puritas virginalis, que est melior aliis, qui est nunquam sensisse illud opus, nec corde desiderando, nec ore loquendo, nec opere tangendo, etc. Et in isto gradu erat Martha; ideo tantum diligebatur a Christo. De his tribus gradibus dicit Beda: "Bona est castitas coniugalis, melior [continentia] vidualis, sed optima puritas virginalis"» (*Ed.* I, 217-217v). Quant als penitents, el text colonés al·ludeix, com el ms. d'Aiora, a la paràbola de l'ovella retrobada que el bon pastor es posa a les espatlles, però és més explícit a l'hora d'identificar —amb l'ajuda d'Is 9,6— el bon pastor amb Jesucrist, que volgué carregar la creu a les espatlles per tal de redimir la humanitat: «Secundo, Dominus diligit personas penitentes, quod ostendit ibi: "Diligebat Ihesus Mariam Magdalenam", que fuit penitens, quam Dominus Christus dilexit magis post poenitentiam, quam ante, iuxta parabolam Luce, XV: "Quis ex vobis habet centum oves", etc. Nota: "imposuit humeris", et hoc quando in humeris portabat crucem: tunc "factus est principatus eius super humerum eius", Ysaie, IX» (*Ed.* I, 217v). Finalment, en abordar la dilecció divina per Llàtzer, símbol dels bons presidents, hom detalla quines són les qualitats que hauria de tenir tota autoritat civil o eclesiàstica. En efecte, bo i partint de Jn 10, 1-2, s'explica que els bons senyors i prelats a) han d'accedir als seus càrrecs honestament, de manera merescuda, talment com els bons pastors entren al corral d'ovelles per la porta; b) en l'exercici de la seua autoritat, han de pensar sobretot en el bé dels seus súbdits, i no en el benefici propi, igual com un pastor diligent tindria bona cura del seu ramat; i c) han de reservar un terç de les rendes de què gaudeixen per alleujar la misèria dels més pobres i freturosos. Per contra, els mals senyors i prelats assoleixen els seus títols no pels seus mereixements, sinó per la via de la simonia, i es captenen com lladres en cerca de botí (cf. amb HUG DE SAINT-CHER, *In librum Ieremiae*, cap. XV: «Ad hoc autem quod boni sint Praelati, oportet eos ingredi per portas, scilicet, quod canonice eligantur. Aut aliter, fures essent et latrones, quia per ostium non ingrederentur in ovile ovium [...] Oportet etiam, quod sint portae, id est, alios introducentes in Ecclesiam per doctrina et exempli dilucidationem; et quod sint reges et principes, id est, bene se regentes et carni suae principantes ut scilicet, non regnet peccatum in corpore mortali eorum», *Opera omnia*, vol. IV, 225; TOMÀS D'AQUINO, *Super Evangelium S.*

que haver peccat; mas de sancta Maria Magdalena havia gran humilitat, que no·s tenia per digna de esser davant nengú. Axí, la persona, com més humil és, tant és més exalçada; sancta Marta, que era verge, no havia tanta humilitat com havia sancta Maria Magdalena, ne sent Làtzer no fo tan humil. Los peccadors són enemichs de Jhesuchrist: fills de tan bon Pare, convertits-vos e humiliats-vos, axí com los richs! «*Sinite parvulos venire ad me*, que aquests vull».

La segona rahó. La volia per la gran penitència, que los germà e germana, puys no eren stats tan grans peccadós, no feyen axí penitència, e sancta Maria Magdalena XXX anys tota nua feu penitència, e cregueren los cabells, que la cobrien. Guarda quina penitència!

---

595 Sinite … vull] Mc 10, 14: «Quos cum videret Jesus, indigne tulit, et ait illis: "Sinite parvulos venire ad me, et ne prohibueritis eos: talium enim est regnum Dei"»; *Peir.*, 569a: «Lexats-los vanir ab mi los infants, car de talls és lo Regna çalestial».

Ioannis lectura, 10, 1: «Mali vero pastores non intrant per ostium, sed per ambitionem, et potentiam saecularem, et simoniam; et isti sunt fures et latrones»). El predicador censura la hipocresia de molts d'ells: resen les hores i fan dejuni per tal de guanyar-se el favor diví, però no serven cap mena de caritat amb el seu poble ni saben governar amb justícia, i serà això mateix el que Déu els retraurà arribat el dia del Judici, quan seran damnats eternament. Són, en definitiva, com el neci que es cobrí amb un escut per a protegir-se de les sagetes de l'enemic, però deixà el cos exposat precisament en la direcció des d'on li disparaven: «Tercio, diligit Deus personas iuste presidentes, quod ostenditur ibi: "Diligebat Ihesus Lazarum", qui fuit presidens et dominus tercie partis civitatis Iherusalem. Dic quomodo domini et prelati diliguntur a Domino quando intrant per portam, etc. Secundo, quando vivunt honeste postquam sunt intus et curant plus de animabus quam de redditibus. Tercio, [quando] dividunt redditus in tres partes: pro se, pro familia, pro egenis; tales sunt iuste presidentes; secus de illis qui non intrant per portam, sed saltant per rapinam vel symoniam. Domini autem temporales, solum precipiendo iusticiam et eleemosynam possunt salvari; quoniam in iudicio non queret Christus a dominis temporalibus si dixerunt horas, si ieiunaverunt, sed queret ab eis si fecerunt iusticiam de criminosis, si conservaverunt populum in pace, si correxerunt peccata notoria. Sed multis dominis accidit ut stulto qui cooperuit se de scuto, non tamen ab illa parte unde sagittebatur, sed ab alia: sic multi domini ponunt scutum devocionis sibi, sed non in illa parte unde veniunt sagitte reprehensionis: qui dicunt horas, audiunt missas multas, sed non curant de iusticia et pace, nec de correctione peccatorum, a Christo cum tamen sint de hoc reprehensivi. De dilectione ad bonos dominos, auctoritas: "Cor meum diligit principes", Judicum, V» (*Ed.* I, 217v).

598-599 e[1] … cobrien] La tradició hagiogràfica medieval va atribuir a la figura de la Magdalena trets i comportaments propis d'una altra dona que, com ella, després d'haver dut una vida llicenciosa abraçà la fe de Jesucrist i assolí la santedat: es tracta de santa Maria Egipcíaca, antiga meretriu d'Alexandria de qui es diu que redimí els seus pecats observant llargament una penitència extrema en una forest inhòspita. ROBERT GROSSETESTE, *La vie de sainte Marie Egyptienne*, vv. 677-680, explica, en efecte, que va

600 Més encara per altra virtut la amava Jhesuchrist: per prudència, que la persona que és stada enganada {194v} és pus cautelosa; ella,

---

romandre en aquell indret trenta o quaranta anys, durant els quals només s'alimentà de les viandes que Déu li enviava mitjançant uns àngels. Vivia tota nua, tot i que amb el pas del temps els cabells li havien crescut tant que cobrien completament el seu cos, antigament bellíssim i que ara palesava els estralls de la vida a la intempèrie: «Plus de quarante anz ala nue / ne fu merveille sert mossue [...] Pus fu trente anz on ne manga / si langle deu ne lui porta [...] Environ li estoit sa crine / si blanche cum peil dermine. / Li blanc cheveus e li deugez / lui avalerent deska piez [...] Desuz pareit la char broille / su soleil et de la grant gelee» (ed. a cura de Matthew Cooke, Londres, J. R. Smith 1852, 84-90; cf. amb les versions de la llegenda publicades a Peter Dembowski, *La vie de Sainte Marie l'Egyptienne: versions en ancien et en moyen français*, Ginebra, Droz 1977). Sembla, doncs, que la vida de l'Egipcíaca va contaminar els relats sobre la de la Magdalena (Daniel Arasse, «Il vello di Maddalena», dins *La Maddalena tra sacro e profano*, ed. a cura de Marilena Mosco, Florència, Casa Usher 1986, 58-59; Ilse E. Friesen, «Saints as Helpers in Dying: the Hairy Holy Women Mary Magdalene, Mary of Egypt, and Wilgefortis in the Iconography of the Late Middle Ages», dins *Death and Dying in the Middle Ages*, ed. a cura d'Edelgard E. Dubruck – Barbara I. Gusick, Nova York, Peter Lang 2001, 239-256); de fet, en l'art medieval abunden les obres pictòriques i escultòriques que representen la segona com una dona coberta de cap a peus pels seus cabells i flanquejada per àngels (Penny H. Jolly, «Pubics and Privates: Body Hair in Late Medieval Art», dins *The Meanings of Nudity in Medieval Art*, ed. a cura Sherry C. M. Lindquist, Farnham, Ashgate 2012, 183-206; Roberta Milliken, *Ambiguous Locks: An Iconology of Hair in Medieval Art and Literature*, Jefferson, McFarland 2012, 185-212). En les nostres lletres, la *Istòria de la gloriosa santa Magdalena* de Joan Roís de Corella explica així la penitència duta a terme per la santa: «O, cosa de maravella exçelssa! Que, portant en lo món angèlicha vida, passà trenta anys la çeràficha santa, sens pendre refecçió de corporal vianda; sinó que, set ores del dia, innumerables àngels, levant lo seu cos, lo pujaven a la celestial espera; e, conssumptes les humils pobres vestidures, aquells cabells que havien exugats los sagrats peus, en tan gran longitut crexent aumentaren, que pogueren, fins en terra, de la gloriosa santa cobrir la perssona» (*Obres de Joan Roiç de Corella*, ed. a cura de Ramon Miquel i Planas, Barcelona, Biblioteca Catalana 1913, 344; vegeu, sobre aquesta obra, l'estudi de Joaquim Juan-Mompó, «"O, dona ja no dona": la *Història de la Gloriosa Santa Magdalena* de Joan Roís de Corella. Fonts i originalitats», dins *Homenatge a Arthur Terry*, ed. a cura de Josep Massot i Muntaner, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1999, 115-144).

601-607 ella … menjar] Ferrer parla d'aquesta actitud esquiva vers els homes en una altra peça dedicada a la Magdalena: «Què vol dir condigna penitència? Que sie per contrari al peccat. E com? Ella, de primer, anave axí ab lo cap alt, guardan los hòmens, e en cabells; e aprés la conversió cobrí lo seu cap ab lo mantell» (*S2*, 194). En el mateix sermó el dominic exhorta també les dones del públic a imitar aquest comportament de la santa, i els pares a protegir l'honradesa de les seues filles: «Moralment, haveu exemple, vosaltres, dones, que no vullau guardar ne besar los hòmens, mas guardau-vos d'ells, encara que sie vostre germà; quan ve a vostra casa, prenet-li la mà hun poch, solament los dits teses, que per besar molts de mals se'n han seguits, axí com de Herodes

no guardant, caygué, e puys, com fon llevada, jamés no guardà hom en la cara, ne a sent Johan, ne a sent Làtzer; quant pensava que guardar hom era stada occasió, no volia guardar home. Axí, filles, en gran oy deveu haver hòmens: no guardar-los en la cara. Dix una peccadora penident: «No so digna que veja hòmens; metets-me en hun moniment, e per hun forat donau-me a menjar». *Sapiencie, V*^{o} *c*^{o}: no amen Déu sinó aquells qui·s guarden. Consell és de sent Pau: «*Qui non potest continere, nubat*», mas més val casar que cremar; mas lo que coneix

604 volia] volie *Q Q2*. | *605* Dix] *add.* ħ *ms.*

607-608 no … guarden] No es veu de quina manera, sinó molt indirectament, poden al·ludir aquests mots a Sa 5. Vegeu, però, Jn 14,21, que el sant sembla citar bo i operant-hi una petita alteració semàntica, perquè el pas evangèlic fa qüestió dels qui *guarden* o serven els manaments divins, no dels qui es *guarden* o eviten —com la monja de l'exemplum tot just invocat pel valencià— d'exposar-se a les temptacions del món: «Qui habet mandata mea, et servat ea: ille est qui diligit me. Qui autem diligit me, diligetur a Patre meo: et ego diligam eum, et manifestabo ei meipsum»; *Peir*., 627c: «Qui ama mi, la mia paraula guardarà e servarà, e aquell és qui ama mi. E si algú ama mi, serà amat per lo meu Pare, e yo amaré aquell, e maniffestaré a ell mi mateix». *608-609* Qui … cremar] 1 Co 7,9: «*Quod si non se continent, nubant. Melius est enim nubere, quam uri*»; *BV*: «Però si no poden guardar continència, que es casen, perquè val més casar-se que cremar-se».

qui escapçà a sent Johan Babtista, etc. [...] E per ço vosaltres, pares e mares, guardat vostres filles, erudit-les en lo serví de nostre senyor Déus» (*S*2, 191). Vegeu la mateixa amonestació a fra Íñigo de Mendoza, *Coplas de Vita Christi*: «Por la gigante maldad / del viçio que aquí non nombro, / en tan flaca humanidad / sienpre la virginidad / esté la barba en el onbro, / y la que quiere guardarse / de enturbiar su claro nombre, / así cure de ençerrarse / que tenga cierto espantarse / cada vez que viere onbre» (*Cancionero*, ed. a cura de Julio Rodríguez-Puértolas, Madrid, Espasa Calpe 1968, 6). Quant a l'*exemplum* de la donzella penitent emmurada per tal d'evitar les temptacions del món, amb què Ferrer reforça el seu consell a les dones, vegeu Arnau de Lieja, *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*, 14: «Una puncella la qual havia nom Alexandria se mès e enclòs dins en una gran tomba o sepulcre de pedra, e donaven-li de menjar et ço que havia mester per I petit forat, e stech alli X anys. E dins aquells X anys jamés no veé hom ne fembra ne mostrà la sua cara a negun; e del forat un poch atràs ella comptava la rahò per què s'era mesa dedins a aquells qui li ho demanaven, e deya: "Un hom reebé una vegada gran scàndel en veure a mi, e per tal que no s'entristesca am més star tancada en aquesta tomba tota la mia vida, e per tal que no noga a la mia ànima, la qual és feta e formada a la semblança de nostre senyor Déus". E quant li demanaven con podia viure tancada en tal stret loch, ella los deya: "Jo·m leu a matines e fas la mia oració, e acabada la oració per no star ociosa fil una pessa; e aprés torn fer oració e contemple en les obres dels patriarches, e dels profetes, e dels sancts apòstols e màrtirs e confessors. E aprés meng pa e aygua, e quant és vespre do laors e gràcies a nostre senyor Déus Jhesuchrist: e axí sper la fi de la mia vida en paciència"» (ed. a cura de Josep-Antoni Ysern, Barcelona, Barcino 2004, vol. I, 165-166).

que·s pot abstenir, més val no fer matrimoni, mas partiu-vos de tot hom del món, ne visitar, ne voler veure.

A la terça part, causa *principal effectiva*: «*Voce magna clamavit: "Latzare, veni foras!"*». Vejam com. Axí com per amor de aquelles beneytes germanes fos Jhesuchrist mogut de pietat, dix: «Llevau-me la pedra». Sancta Marta dix: «Senyor, per què obrir? Que ja put». E dix Jhesuchrist: «E no t'he dit que si creus, veuràs la glòria de Déu?». E havia- y gran gent, e tot hom estava ab los nasos tapats. E Jhesuchrist, axí com si no sentís res, com lo moniment fo ubert, feu gràcies a Déu lo Pare, mostrant que era hom, e en quant hom que era menor a Déu: «Yo sé, Senyor», dix la persona del Fill {195} a la persona del Pare:

---

617 estava] stava *Q Q2*.

614-616 dix … Déu] Jn 11,39-40: «Ait Jesus: "Tollite lapidem". Dicit ei Martha, soror ejus qui mortuus fuerat: "Domine, jam foetet, quatriduanus est enim". Dicit ei Jesus: "Nonne dixi tibi quoniam si credideris, videbis gloriam Dei?"»; *Peir.*, 625c: «e Jhesús dix: "Levats la pedra!" E Marta dix: "Senyor, ja put, car ga és de quatre dies". He Jhesús li dix: "¿No t'he dit yo que sy creus veuràs la glòria de Déu?"». *617-623* E … vós] Jn 11,41-42: «Tulerunt ergo lapidem: Jesus autem, elevatis sursum oculis, dixit: "Pater, gratias ago tibi quoniam audisti me. Ego autem sciebam quia semper me audis, sed propter populum qui circumstat, dixi: ut credant quia tu me misisti"»; *Peir.*, 625c: «E levaren la pedra, e Jhesús levà los ulls al cel e dix: "Pare, gràcies te faç car m'às hoït. Yo sé que tota ora m'ous, mas per lo poble qui gir entorn està ho dich, que cregua que tu m'has tramès"».

612-614 A … pedra] Ed. Colònia: «In hac suscitacione Lazari, Christus servabat sibi V ceremonias. Prima fuit quando fecit aperiri sepulchrum: "Si tollite lapidem", etc.» (*Ed.* I, 217v). *612* A … effectiva] Comença ací la darrera part del sermó, dedicada a la causa eficient (ARISTÒTIL, *Física*, II, 3; *Metafísica*, V, 2) de la resurrecció de Llàtzer, Jesucrist, i al significat teològic dels actes que aquest dugué a terme per tal d'obrar el miracle. L'ordre de retirar la pedra del sepulcre constitueix el primer dels cinc actes acomplerts per Jesús en la resurrecció de Llàtzer. *615* put] Més explícita que el sermó en català, l'ed. de Colònia afegeix en aquest punt: «totaliter scaturizat de vermibus» (*Ed.* I, 217v). *616-623* E … vós] El segon acte protagonitzat per Jesús en l'execució del miracle és l'oració al Pare. En l'ed. de Colònia es precisa que no fou la natura divina de Jesús, sinó la humana, inferior al Pare, la que féu aquesta pregària: «Secunda cerimonia, quando Ihesus elevavit oculos versus celum et dixit: "Pater, gratias ago tibi", etc, quia in quantum homo, est minor Patre, ideo orabat, quia in quantum Deus non oportebat» (*Ed.* I, 217v). Vegeu aquesta mateixa idea a TOMÀS D'AQUINO, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 6: «Quod autem dicit quoniam audisti me, si exponatur de Christo, secundum quod homo, non habet difficultatem: sic enim Christus minor patre erat, et secundum hoc competit sibi orare patrem, et exaudiri ab eo»; cf. amb *Catena aurea, in Io.*, 11, 7.

«Yo sé, Senyor, que tots temps [me hoïu], e així, Senyor, plàcia a la vostra divinitat que aquest miraccle faça, que coneguen que so tramés per vós». E de fet, mostrant-se que era Déu verdader, dient e cridant: «Làtzer, vine defora!». Aquí parlava no al cors, mas a la ànima de aquell que era en lo lim de infern. Pensats que quant fon hoÿda en 625

621 me hoïu] *om. ms. Ens permetem la introducció d'aquesta esmena, que sembla no solament òbvia, si tenim en compte la procedència evangèlica del passatge, sinó també necessària per tal de fer el text intelligible.* | *622* divinitat] ~~dignitat~~ divinitat *ms*.

623-627 E … Senyor] Si l'oració de gràcies adreçada al Pare demostra la humanitat de Jesús, el crit poderós i imperatiu adreçat a Llàtzer prova la seua divinitat; es tracta del tercer acte protagonitzat pel Messies en aquest episodi. A l'ed. de Colònia s'explica que aquest crit no interpel·lava el cos corrupte de Llàtzer, sinó la seua ànima (cf. amb Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 6: «Et ideo clamat, quasi animam ex longinquo evocans in tumulo non existentem»), que es trobava als llimbs: «Tercia ceremonia, quando voce magna clamavit: "Lazare, veni foras"; et non loquebatur corpori corrupto, quia nichil audiebat, sed loquebatur anime in lymbo sanctorum patrum existenti, ut creditur, quia sanctus homo erat, et statim prodiit foras» (*Ed.* I, 217v). La mateixa idea es troba al text d'Aiora, que al·ludeix, com la versió catalana del sermó, a la reacció dels habitants dels llimbs en sentir la veu de Jesús: «Non loquebatur corpori, sed anime. Circa hoc potestis devote contemplare, nam quando ista vox Iesu Christi fuit audita in Inferno, quomodo anime aliorum dicebant: "Comenda nos in gracia ipsius"» (*AA*, 311). Isabel de Villena, *Vita Christi*, cap. 130, narra també —més detalladament que sant Vicent— com els sants pares van demanar a l'ànima de Llàtzer que en retornar al món dels vius intercedís per ells davant Jesucrist. Segons la versió oferida per l'abadessa, aquest respongué la petició transmesa pel ressuscitat assegurant-li que dins quinze dies descendiria personalment a l'infern i posaria fi a la seua captivitat: «lo pare Adam e tots los altres qui eren en los lims, hoÿda la veu de sa senyoria e coneguda aquella, se eren alegrats de infinit goig, dient tots: "Làtzer, per mercè! Pus vos mana tornar al món, siau procurador de nosaltres; e, com sereu davant sa Magestat, adorau aquella en persona de tots, supplicant sa clemència que s'acorde de nosaltres e que prestament vulla devallar a rompre lo carçre de la nostra longa e dura captivitat". "E yo, Senyor, acceptí la procura d'ells, vista la gran dolor e angústia en què stan, la qual no pot esser creguda sinó per mi, qui ab los propris ulls de la ànima la he vista; perquè supplique la clemència vostra haja pietat de aquells catius, qui la misericòrdia vostra invoquen nit e dia". E lo Senyor, ab molta amor, manà a Làtzer que·s levà's de terra, e abraçà'l e besà'l, monstrant-li molta familiaritat, dient-li: "Bé siau vengut, Làtzer. Yo us he tornat a vida per confortar la fe dels dexebles meus e de tots los crehents, e per consolació de vostres germanes, qui de la mort e absència vostra restaven molt desconsolades. Al que·m dieu de part de Adam e dels fills seus, vos responch que dins quinze jorns yo seré ab ells, e deliurarlos he de totes les dolors sues"» (ed. a cura de Ramon Miquel i Planas, Barcelona, Biblioteca Catalana 1916, vol. II, 156-157). Ferrer torna a parlar de les experiències de Llàtzer als llimbs en un altre sermó en què, tot desenvolupant una idea de procedència pseudo-agustiniana (*Sermones*, 96 [«Rursus in Evangelii Joanni, cap. XI, 1-44, de

lo lim de infern aquella paraula, pensau que digueren los beneyts e sants pares: «Làtzer, comana·ns en gràcia del Senyor». La anima saltà del lim de infern, e mes-se en lo cors, que era ligat ab faxes de li, peus e mans, e axí ligat saltà defora. Vet com Jhesuchrist s'és mostrat hom
630 fahent oració, e s'és mostrat Déu, manant. Axí, tu, moro, creu en lo Evangeli: no digues que és mudat! E dix Jhesuchrist aprés: «*Solvite*

627-629 La … defora] Cita parcial de Jn 11,44: «Et statim prodiit qui fuerat mortuus, ligatus pedes, et manus institis, et facies illius sudario erat ligata. Dixit eis Jesus: "Solvite eum et sinite abire"»; *Peir*., 625c: «Encontinent se levà aquell, e tenia ligades les mans e los peus ab cordes, e la sua faç ab lo sudari. Dix Jhesús: "Desligats-lo, e jaquits-lo anar!"». *631-632* E … nengú] Se cita ací la part de Jn 11, 44 abans omesa.

---

suscitatione Lazari»]: «dum convivis interrogantibus tristia loca poenarum, sedesque alta nocte semper obscuras, Lazarus indicat diligenti narratione per ordinem», *PL* 39, 1929; cf. amb Pere Comèstor, *Historia scholastica, Historia evangelica*, cap. CXVI, *PL* 198, 1597; Zacaries Crisopolità, *De concordia evangelistarum*, III, cap. CXXXVII, *PL* 186, 438; Hug de Saint-Cher, *In Evangelium secundum Iohannem*, 11, *Opera omnia*, vol. VI, 359), afirma que el de Betània explicà punt per punt a molts amics i coneguts tot el que havia vist a l'altre món: «Diu sent Agostí que Làzer contave les coses de l'altre món, que havie vist les ànimes en infern que morien sens la fe de Jesuchrist, com les turmentaven los dyables. Contave com estaven les ànimes en purgatori en una gran bassa de foch clar actiu, contave com estaven en infern les ànimes dels infants no bategats, mas no eren turmentats. Contave dels sants e santes de paraís, com estaven en aquella glòria, en aquells plaers. E quiscú deye: "Haveu vist mon pare?" "Hoc". E lo pare: "Haveu vist mos fills?" "Hoc, que tots són en paraís, per ço com moriren petits e bategats, e preguen per vós". Dehie la muller: "Haveu-me vist mon marit?" "Hoc, en infern lo trobareu, dapnat per la tua ufana e per les tues oradures", etc» (*S*5, 239). *630-631* Axí … mudat] Nova exhortació als musulmans presents a l'auditori. Els polemistes musulmans asseguraven que la fe dels cristians es basava en textos corruptes, plens d'errors i de manipulacions. Així, la *Tuhfa* d'Anselm Turmeda, II, 1, explica que els mateixos quatre evangelistes van deturpar en els seus escrits la doctrina donada per Jesús. Cf. amb Riccoldo de Montecroce, *Improbatio Alcorani*, cap. 15, on es diu que els musulmans acusen els jueus d'haver corromput els llibres de l'Antic Testament i els cristians d'haver fet el mateix amb els del Nou Testament: «Et dicunt sarraceni quod iudei corruperunt libros Veteris Testamentum et christiani corruperunt Evangelium et libros Novi Testamenti, et quod nihil veritatis remansit in mundo de scripturis nisi quantum est in Alchorano» (s. f.). *631-632* E … desligaren-lo] A l'ed. de Colònia es precisa que el cos de Llàtzer estava amortallat d'acord amb el costum dels jueus, amb les mans i els peus lligats amb benes: «Quarta cerimonia, quando dixit: "Solvite eum", quia erat ligatus institis in manibus et pedibus, secundum morem iudeorum» (*Ed.* I, 217v). Cf., per exemple, amb Hug de Saint-Cher, *In Evangelium secundum Iohannem*, 11: «Ligatus manus et pedes institis, secundum morem iudaeorum» (*Opera omnia*, vol. VI, 357); Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11,6: «Quantum autem ad dispositionem resurgentis, dicitur ligatus, idest habens ligatas

eum», e desligaren-lo. Ara dix: «Lexats-lo anar, no l'empaig nengú»; pensats que vench a Jhesuchrist a fer-li gràcies. *Ecce* la causa *effectiva principal*.

Què volen dir les cinch coses que servà Jhesuchrist en resuscitar sent Làtzer? Aquelles deu servar lo confessor. *Prima*, que us deu obrir lo moniment, que n'ysque la pudor: que moniment és persona peccadora, cuberta de podrimer de peccats. Veurets hòmens bé arreats e vestits, e, dins, la ànima està podrida. Havem-ne auctoritat: {195v} «*Similes estis sepulcris dealbatis*» (*Mathei, XXIII°*). Així, llevats-ne la pedra, ço és, la vergonya de confessar. Açò és la confessió, e és pedra dura, e poreu dir: «*Sepulcrum patens est gutur eorum*».

641 ço ... pedra] *om. Q Q2. Restituïm el passatge d'acord amb el text base.*

640 Similes … dealbatis] Mt 23, 27: «Vae vobis scribae et pharisaei hypocritae, quia similes estis sepulchris dealbatis, quae a foris parent hominibus speciosa, intus vero pleni sunt ossibus mortuorum, et omni spurcitia!»; *Peir.*, 572b: «Guay a vós, letrats, ypòcrites, alls fariseus, que sots semblants alls moniments pintats, qui sèmblan dafora presiosos e dedins són plens de hòmens morts e de tota lagesa». *641-642* Açò … eorum] Rm 3, 13: «Sepulchrum patens est guttur eorum, linguis suis dolose agebant: venenum aspidum sub labiis eorum»; *BV*: «La seua gola és un sepulcre obert, la seua llengua trama enganys; porten als llavis verí d'escurçó».

manus et pedes institis, idest fasciis, quibus antiqui mortuos involvebant, et facies eius sudario erat ligata, ne scilicet horrorem faceret». *632-633* Ara … gràcies] Es tracta del cinqué i darrer acte de Jesús: ordenar als presents que deixen caminar lliurement Llàtzer. *633* pensats … gràcies] El text d'Aiora diu que ho feren les germanes de Llàtzer i la resta dels presents: «Potestis cogitare si sorores eius et alii omnes, qui erant presentes, quantas gracias Christo fecerunt» (*AA*, 311). Cf. amb la *Vida de Jesucrist* de Francesc Eximenis, ll. IX, cap. 38, que sí que narra aquesta acció de Llàtzer: «E açò fet Làtzer exí del moniment faent gràcies al Salvador ell e ses germanes» (Biblioteca Universitària de València, ms. 209, CCLXXXVIIIr).

635-642 Què … eorum] Simbòlicament, Llàtzer representa l'ànima del pecador, que és rescatada del pecat mortal en què es troba —l'infern— i retorna a la gràcia de Déu —la vida— mitjançant el penediment sincer i els bons oficis del sacerdot, administrador del sagrament de la penitència. La identificació simbòlica entre el confessor i Jesucrist és un *topos* de l'hermenèutica teològica patrística i medieval: vegeu, per exemple, Agustí d'Hipona, *In Ioannis evangelium tractatus*, 49, 24 (*PL* 35, 1756; cf. amb Tomàs d'Aquino, *Super Evangelium S. Ioannis lectura*, 11, 6); Gregori Magne, *Moralia*, II, ll. XXII, cap. 15 (*PL* 76, 231); Robert Pullen, *Sententiae*, ll. V, cap. 13 (*PL* 186, 840); Pere Abelard, *Sermones*, 8 (*PL* 178, 440); Guillem d'Alvèrnia, *Postillae maiores totius anni*, «Feria sexta post Dominica IIIIa Quadragesimae»: «Expositio moralis: [...] Per hunc Lazarum languentem potest significari quilibet patiens gravem tentationem [...] Per Iesum autem, qui salus interpretatur, praedicator vel confessor salutem animarum sitiens signatur; qui peccatorem non solum mortuum reperit per culpam, sed etiam aliquando foetentem per infamiam et sepultum sub

La gent se tapave lo nas, mas no Jhesuchrist. Doctrina a confessors: guardats que no mostreu fastig, ne scopir al peccador, que si lo confessor no·s regís cautelosament, tanquar-li ha lo moniment, que no voldrà pus dir; mas fets així com Jhesuchrist, que no·s tapà lo nas, ne·n feu res aparés. «*Non abominaberis idumeum, quia frater tuus est*» (*Deuteronomini, XXIII*º); lo idomeu vol dir «sangonós»; egipeu vol dir «tenebrós». E vullats-los complaure en ratifficar-los e dar-los esforç, e no haver-ne abominació, que peccador est stat així com ell: «*Debemus nos firmiores esse*» (*Ad Romanos, XV*º *c*º). Los confessors, encara que sien sants, no·s deuen moure hoynt en la confessió los peccats del confessor.

643 tapave] tapava *Q Q2*.

lapide per obstinationem; et tamen, Deo principaliter operante, sic per bonam intentionem reducit eum ad vitam gratiae, per quod non solum tollitur obstinatio et mors culpae, sed etiam infamiae foetor, et suavis odor reddiur bonae famae» (ed. Lió, Jean Frellon 1556, 172). Talment com Jesucrist amb Llàtzer, el confessor duu a terme cinc actes durant el sagrament de la penitència, el primer dels quals consisteix a apartar de la boca del pecador la vergonya, equiparada amb una pedra feixuga que barra el pas a la confessió dels pecats, secretament soterrats al sepulcre de l'ànima (cf. amb Hug de Saint-Cher, *In Evangelium secundum Iohannem*, 11, que també compara amb el sepulcre de Llàtzer la boca del pecador reticent a confessar-se, tot i que en aquest cas la pedra que l'obstrueix són les excuses que al·lega per a no fer-ho o l'obstinació del seu cor: «"Erat autem spelunca, et lapis superpositus erat ei". Spelunca est ipsum peccatum, quod est profundum per desperationem vel culpae magnitudinem, et obfirmatur per excusationem, quod est quando lapis excusationis et defensionis superponitur. Vel lapidem, id est, obstinationem cordis, vel excusationem oris. Quasi dicat: "Accusate vos per confessionem"», *Opera omnia*, vol. VI, 357). Cf. amb l'ed. de Colònia, en què l'al·lusió de la versió catalana als homes ben «arreats e vestits» però d'esperit corrupte és desenvolupada una mica més extensament: en aquest cas, se'ns parla dels laics i —sobretot— dels eclesiàstics que encobreixen els seus vicis sota la capa de respectabilitat que els confereixen les seues vestidures i els seus abillaments (*Ed.* I, 217v-218). *641-642* Açò … eorum] Cf. amb l'ed. de Colònia, en què és més explícita la identificació entre els qui es confessen i els sepulcres oberts de què es parla al salm: «Et de illis qui confitentur peccata eorum clare, potest dici illud: "Sepulchrum patens est guttur eorum", Psalm 5, v. 11» (*Ed*. I, 218).

643-653 La … confessor] De la mateixa manera que Jesucrist no es va tapar el nas quan obriren el sepulcre de Llàtzer, el sacerdot no ha de fer cap gest que denote fàstic o rebuig mentre escolta la confessió del pecador, per molt repugnants que siguen els seus pecats. No pot, així, ni tossir ni escopir, quelcom que es detalla molt clarament a les summes i els manuals penitencials, textos que, per altra banda, solen recomanar també als confessors que no miren als ulls el confessant, especialment si es tracta d'una dona: vegeu, per exemple, la *Summa penitentie Fratrum Predicatorum*: «Sacerdos etiam audiens peccatorem caueat ne ipsum respiciat in facie et maxime respici possit et precipue si

La segona cosa que feu puys fo lo moniment ubert, feu oració; e
així, lo peccador, quant s'és confessat, deu fer oració. E diu lo con- 655

---

est mulier. Caueat autem a cachinno et risu et ne spuere uelit cum audierit peccata, nisi forte tusseat» (Joseph GOERING – Pierre J. PAYER, «The *Summa penitentie Fratrum Predicatorum*: A Thirteenth-Century Confessional Formulary», *Mediaeval Studies*, 55 [1993], 26); GONZALO DE ALBA, *Liber synodalis*: «Habeat autem sacerdos sollicitudinem et diligentiam ne dum audit confessionem respiciat in confitentem [...] et si peccatum horribile dixerit, non spuat, nec caput uertat nec faciem huc uel illuc, nec nutum uel signum aliquod faciat, nec aliquod uerbum proferat, per quod peccatorem abhominet, nec increpet quousque omnia dixerit, quia forte, si subito audito peccato increparet eum, alia peccata forte maiora dimitteret; caueat etiam a cachinno et risu, et ne spuere uellit cum audierit peccata, nisi forte tussire habeat» (*Synodicon Hispanum, 4. Ciudad Rodrigo, Salamanca y Zamora*, ed. a cura d'Antonio GARCÍA, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos 1987, 98). A més d'evitar, doncs, les gesticulacions inoportunes, el confessor ha de tenir present que, tot i ser un ministre de Déu, també és humà i no està exempt de pecat, per la qual cosa no ha menysprear ni abominar interiorment el pecador, una lliçó que sant Vicent subratlla amb l'ajuda de dues citacions bíbliques: Dt 23, 7 i Rm 15, 1. Quant a la citació de Dt, Ferrer associa els gentilicis *idumeu* i *egipci* amb els adjectius «sangonós» i «tenebrós», respectivament, tots dos referits al pecador, d'acord amb una interpretació que es pot llegir, per exemple, a BERSUIRE, *Dictionarium seu repertorium morale*, s.v. «Idumea. Idumeus»: «Interpretatur autem Idumea rufa vel sanguinea, rubea vel terrena. Igitur per Idumeam possunt intelligere statum hominis poenitentis. Et primo dico quod Idumea potest significare statum syncere poenitentiae. Poenitentia enim dicitur rubea, propter ignem, dolorem seu fervorem qui sit in contritione. Sanguinea, propter colorem roseum qui sit in verecundia confessione» (vol. II, 231); s.v. «Aegyptus»: «Aegyptus enim interpretatur tenebrae. Et ideo signat mundum in quo est tenebrositas errorum. Signat poenitentiae statum, qui est tenebrositas humiliatorum. Signat peccatorem vel peccatum, quia est tenebrositas vitiorum. Signat infernum, ubi est tenebrositas tormentorum» (vol. I, 18). Cal remarcar que el passatge veterotestamentari és emprat al pseudo-bonaventurià *Confessionale*, cap. I, part. IIII: «Non debet etiam confessor poenitentis horrere peccata, quantumcumque enormia, turpia, magna, inaudita vel inusitata sint, quia, ut dicit Ioannes: "Qui sine peccato est vestrum, primus in illam mittat". Aut enim confessor fuit, vel est vel erit, aut esse potuit, in similibus peccatis vel maioribus. Unde praecepit Deus: "Non abominaberis Idumaeum", id est peccatorem rubore confusionis dignum, "quia frater tuus est, vel Aegyptium", id est peccatorem peccatorum angustiis tribulatum. Idumaeus namque rufus vel rubens interpretatur, aegyptius angustia sive tribulatio» (*Sancti Bonaventurae opuscula*, París, Nicolas Vivenay 1647, vol. I, 49). Com és obvi, la cautela que sant Vicent aconsella al confessor té per objectiu evitar que el pecador, avergonyit en comprovar la reacció del seu interlocutor, tanque el monument, és a dir, que calle i no explique tots els seus pecats com caldria. Cf. amb l'ed. de Colònia, on s'al·ludeix més explícitament a aquest perill: «Et tantus exibat fetor, quod omnes claudebant sibi nasum nisi Christus, qui stabat ac si nichil sentiret. In quo instruuntur confessores, quod quando audiunt peccata fetida et gravia, non

fessor: «*Absolucionem et remissionem etc.*». Aprés mana, per auctoritat, que·s leve: vol dir que imperativament mana lo confessor: «*et auc-*

---

ostendant fastidium, nec exspuendo nec suspirando, ne peccator verecundetur et non audeat dicere peccata, dicendo: "Quid faceret si dicerem aliqua peccata maiora?". Sed debet audire patienter et cooperire faciem et ipsum animare ut dicat peccata et non verecundetur. Ideo dicit Scriptura confessori: "Non abhominaberis ydumeum", id est peccatorem sanguinolentum, "quia frater tuus est; nec egiptium", id est peccatorem tenebrosum, quia etiam fuisti peccator. Ideo, Apostolus: "Debemus nos firmiores imbecillitates infirmorum sustinere", Ad Ro., XV» (*Ed.* I, 218). Vegeu també el text d'Aiora, que cita tot just la *Summa* a propòsit de la inconveniència dels sospirs i les escopinyades per part del confessor, i fa al·lusió explícita a la prohibició d'esguardar les confessants per tal d'evitar qualsevol mal desig (*AA*, 311).

654-656 La … etc] Igual com Jesucrist va adreçar al Pare una oració de gràcies davant el sepulcre de Llàtzer, durant el sagrament de la penitència cal pregar a Déu perquè vulga perdonar els pecats comesos pel confessant. Concretament, els mots del confessor citats per Ferrer («*Absolucionem et remissionem etc.*») corresponen a una de les clàusules que fan part de la *forma absolutionis*, fórmula absolutòria que a l'Església medieval no era uniforme i que, per tant, les fonts del període reprodueixen amb moltes variants: vegeu, per exemple, com ho fa el *Confesionario* castellà del segle XV, versió abreujada del *Libro de las confesiones* de MARTÍN PÉREZ: «Ante que lo absueluas preguntale si se duele de sus pecados e si se arrepiente d'ellos, si propone e tiene en su voluntad de se partir d'ellos de alli adelante e de pagar lo que deue sin detenimiento alguno [...] E si dixere a todas estas cosas que si, absuelualo en esta manera: "*Misereatur tui omnipotens deus e dimissis omnibus pecatis tuis perducat te ad uitan eternam. Amen. Indulgençiam e absolucionem omnium pecatorum tuorum tribuat tibi omnipotens e misericors deus. Amen. Dommus ihesus cristus qui habet plenam postestaten ipse te absoluat e de auctoritate eiusdem dommi nostri ihesu cristi e beatorum apostolorum eiusden petri e pauli qua fungor absoluo te ab omnibus pecatis tuis michi modo confesis e ab aliis oblitis neglecto e ignoratis ac circunstantiis eorunden. Itenrum absoluo te ab aliqua sentencia excomunicationis si forte incurristi e ab omnibus perturbacionibus eius e restituo te vnitati fidelium e sacramentis sante romane eclesie. In nomine patris et filii e spiritus santi. Amen*". Esta particula annadida: "*iterrum absoluo te ab aliqua sententia*" e cetera, se annade por cavtella e por rrazon del partiçipar con los descomulgados» (*Confesionario: Compendio del Libro de las confesiones de Martín Pérez*, ed. a cura d'HÉLÈNE THIEULIN-PARDO, París, Les Livres d'e-Spania 2012, 163). Cal tenir en compte el caràcter deprecatori que posseeixen tant l'oració «*Indulgentiam, absolutionem et remissionem* [...]» com la que la precedeix, «*Misereatur tui omnipotens Deus* [...]», atés que, en tots dos casos, el sacerdot actua principalment com a intercessor entre Déu i el pecador, per al qual demana perdó i misericòrdia; ara bé, segons TOMÀS D'AQUINO, *Summa Theologiae*, IIIa, q. 84, a. 3, ad 1, per elles soles aquestes peticions no eren suficients per a manifestar l'absolució dels pecats del confessant: «Unde in sacramentali absolutione non sufficeret dicere, "*misereatur tui omnipotens Deus*", vel, "*absolutionem et remissionem tribuat tibi Deus*", quia per haec verba sacerdos absolutionem non significat fieri, sed petit ut fiat»; calia, doncs, que anessen acompanyades de la fórmula indicativa «*Ego te absolvo*», més eficient en aquest sentit, ja que al·ludia a

toritate {196} *michi comissa, ego te absolvo*», e ve'l-te resuscitat. Aprés diu: «Desligat-lo». Dien los theòlechs que l'om en la absolució del

---

---

l'autoritat de l'Església per a perdonar els pecats, originalment conferida per Jesucrist a sant Pere (Mt 16,19). Potser això explica la manera de procedir de Ferrer en aquesta part del sermó: ara estableix un paral·lelisme entre el segon acte de Jesucrist, l'oració de gràcies amb què la seua natura humana demana al Pare que permeta la resurrecció de Llàtzer, i les fórmules deprecatòries amb què el confessor demana a Déu l'absolució del pecador; tot seguit, associarà el tercer acte de Jesús, l'exhortació imperativa amb què la seua natura divina ordena a Llàtzer eixir del sepulcre, amb la major autoritat de l'«*Ego te absolvo*», que fa palesa la «resurrecció» del pecador, és a dir, el perdó dels seus pecats. Cf. amb l'ed. de Colònia, on el paral·lelisme entre Crist i el confessor és més clarament enunciat i se cita en aquest punt Jm 5, 16: «Secunda cerimonia fuit quando Christus oravit, in quo ostendit quod facta confessione, confessor debet orare dicendo: "*Misereatur tui*" usque "*absolutionem*", etc. "*Dominus Ihesus Christus*", etc.; et sic cor peccatoris disponitur ad contricionem et ad bonum propositum abstinendo a peccatis, Jacobi, V: "Confitemini alterutrum peccata vestra", scilicet laici, presbiteris, "et orate pro invicem ut salvemini"» (*Ed*. I, 218). El text d'*AA*, 311-312, segueix la mateixa línia de l'ed. colonesa. *656-658* Aprés … resuscitat] Es glossa ara el sentit profund del tercer acte de Jesucrist. Com podem veure, la figura del Llàtzer que, obeint la veu del Senyor, emergeix del sepulcre és equiparada per Ferrer amb la del pecador que es reconcilia amb Déu mitjançant l'absolució pronunciada pel confessor. Cf. amb l'ed. de Colònia, on es precisa que, per tal que això passe, és necessari per part del pecador el penediment pels errors comesos i el seu compromís de no reincidir-hi en endavant; altrament, no podria rebre l'absolució per part del sacerdot (vegeu el *Confessionale* pseudo-bonaventurià, cap. IIII, part. I: «Primus casus in quo sacerdos non potest confitentem absolvere est cum quis non est vere contritus», *Sancti Bonaventurae opuscula*, vol. I, 63; o el *Confesionario* castellà més amunt esmentat: «Si el pecador no se arrepiente bien ca dize que no se puede partir de mal fazer asi como de tomar lo ageno por fuerça o por enganno o de algund otro pecado o dize que no quiere entregar lo ageno todo o d'ello segund su poder o no se duele ni se arrepiente del mal que fizo o no quiere fazer enmienda a los que ynfamo o fizo otro danno, a este dital diras tu confesor que le no puedes absolver que no le aprouecha esta confesion para librar lo del ynfierno», *Confesionario: Compendio*, 168). Com a suport d'aquesta observació, l'ed. de Colònia cita els mots de Jesús a Lc 13, 3: «Tercio Christus clamavit voce magna: "Lazare, veni foras", extra monumentum, quantum ad corpus, et extra infernum, quantum ad animam. Sic peccator, ad vocem confessoris penitentiam iniungentis, debet exire foras extra, dimittendo peccata, quia alias non est absolvendus, et anima exiit extra infernum, cui obligabatur per culpam, si servat penitentiam, alias non. Unde Luce, XIII: "Dico vobis: nisi penitentiam habueritis, omnes similiter peribitis"» (*Ed*. I, 218). *658-662* Aprés … partida] El quart acte de Jesús, l'ordre de deslligar Llàtzer, simbolitza el delliurament del pecador lligat pel pecat, que es produeix quan, juntament amb l'absolució, rep la penitència que li imposa el confessor. Ara bé, per què diu Ferrer que el penitent queda deslligat totalment o només «en partida»? La contrició, la confessió i l'absolució netegen el confessant de la *culpa mor-*

660 confessor és absolt de la culpa mortal; emperò, encara és ligat, com que és obligat a les penes de purgatori. Llavors lo desliga quant diu: «Vós fareu tal penitència»; llavors lo desliga, o en tot, o en partida. Puys diu: «Lexats-lo anar», que és que, si la muller vol anar a exercir obres de misericòrdia, lo marit deig-la-y anar, e així muller a marit, e

---

tal que el condemnava a les penes de l'infern, però l'ofensa feta a Déu ha causat un dany que caldrà satisfer en aquest món mitjançant la penitència. Ara bé: si la penitència practicada en vida no és suficient com per reintegrar el preu de l'ofensa, l'ànima haurà de completar el procés en l'altre món, sotmesa a les penes purificadores del Purgatori. Vegeu Tomàs d'Aquino, *Summa Theologiae*, suppl., q. 18, a. 2: «Videtur quod sacerdos non possit remittere peccatum quoad poenam. Peccato enim debetur poena aeterna et temporalis. Sed adhuc post absolutionem sacerdotis manet poenitens obligatus ad poenam temporalem, in purgatorio vel in hoc mundo faciendam [...] illi qui per contritionem consecutus est remissionem peccatorum quantum ad culpam, et per consequens quantum ad reatum poenae aeternae, quae simul cum culpa dimittitur, ex vi clavium, ex passione Christi efficaciam habentium, augetur gratia et remittitur temporalis poena, cuius reatus adhuc remanserat post culpae remissionem. Non tamen totus, sicut in baptismo: sed pars eius [...] Ideo ex vi clavium, quae operatur in sacramento poenitentiae, non tota poena remittitur, sed aliquid de poena temporali, cuius reatus post absolutionem a poena aeterna remanere potuit». En aquest punt, en parlar de l'autoritat dels confessors per a lligar i deslligar els pecats, l'ed. de Colònia cita Mt 18,18: «Quarta ceremonia, Christus dixit: "Solvite eum". Hec solucio fit a confessore quando absolvit peccatorem dicendo: "Auctoritate Domini nostri Ihesu Christi, [tibi concessa] et nobis comissa, ego te absolvo", etc. Unde de hac solucione dicitur confessoribus: "Quodcumque solveritis super terram", scilicet vos confessores, "erit solutum, et in caelis; et quodcunque ligaveritis super terram, erit ligatum et in caelis", Mathei, XVIII. Hec ligatio est iniunctio penitentie» (*Ed*. I, 218). Cf. amb *AA*, 312, que al·ludeix també a l'esmentat passatge evangèlic. *663-667* Puys … fer] La manera com s'interpreta aquest cinqué i darrer acte de Jesucrist presenta algunes divergències entre la versió catalana del sermó i les llatines. Així, en la primera Ferrer explica que així com Jesús va indicar als presents que deixessen caminar lliurement Llàtzer, de la mateixa manera tothom hauria de permetre fer al seu parent (marit, muller, pare o fill) les obres de penitència que jutge oportunes per tal de purgar els seus pecats en vida. En aquest sentit, el dominic amonesta aquells que destorben o tracten d'impedir aquestes pràctiques virtuoses. La mateixa observació apareix també a l' ed. de Colònia, la qual, però, aprofita a més aquesta indicació de Crist per a parlar del grau de severitat de la penitència que el confessor ha d'assignar al confessant. Més concretament, Ferrer, bo i citant Mt 23,4, es mostra contrari a les penitències excessivament feixugues, quasi impossibles d'acomplir en un sentit estricte; és preferible d'apostar, ens diu, per penitències més lleugeres i realistes, que no causen la desesperació del penitent (cf. amb Tomàs d'Aquino, *Quodlibet*, III, q. 13 a. 1 co.: «Videtur autem satis conveniens quod sacerdos non oneret poenitentem gravi pondere satisfactionis, quia sicut parvus ignis a multis lignis superpositis de facili extinguitur, ita posset contingere quod parvus affectus contritionis in poenitente nuper excitatus,

pare a fill; per ço dix: «Lexau-lo anar». «*Ve vobis qui clauditis regnum* 665
celorum» (*Mathei, XXIII°*); nengú no deu empatxar la penitència que
altre vol fer.

665-666 Ve … celorum] Mt 23,13: «Vae autem vobis scribae et pharisaei hypocritae, quia clauditis regnum caelorum ante homines! vos enim non intratis, nec introeuntes sinitis intrare»; *Peir.*, 572a: «E guay a vós, latrats e alls fariseus, ypòcrites, qui anpatxats la carrera del Regna celestial a les gens, car vós no y antrats ne y laxats antrar!».

---

propter grave onus satisfactionis extingueretur, peccatore totaliter desperante. Unde melius est quod sacerdos poenitenti indicet quanta poenitentia esset sibi pro peccatis iniungenda; et iniungat sibi nihilominus aliquid quod poenitens tolerabiliter ferat, ex cuius impletione assuefiat ut maiora impleat, quae etiam sacerdos sibi iniungere non attentasset»). Al cap i a la fi, una penitència insuficient però sincera en aquest món obre les portes del Purgatori en l'altre, mentre que una altra que no s'haja pogut dur a terme per causa d'un rigor excessiu pot condemnar l'ànima a les penes de l'infern: «Quinta cerimonia: "Sinite eum abire sic", scilicet si penitens non potest portare magnam penitentiam, date eis parvam; quia melius est cum parva penitentia remittere ad purgatorium, quam cum nulla ad infernum. Et hoc dicitur contra illos confessores qui nimis magnam penitentiam iniungunt, de quibus dicitur Mat., XXIII: "Alligant onera gravia et importabilia humeris hominum". Potest etiam aliter intelligi sic: multi sunt soluti a confessore et a vinculis peccatorum, qui non siniuntur abire ut compleant penitentiam; quia vir impedit uxorem, et e converso; socius, socium; et pater, filium, et e converso. Nullus debet impedire penitentiam alterius, nisi forte esset preiudicativa; quibus dixit Christus: "Ve, qui clauditis regnum celorum ante homines. Vos non intratis nec introeuntes sinitis intrare", Mathei, XXIII» (*Ed.* I, 218; cf. amb *AA*, 312). Vegeu aquesta idea a Jean Gerson, *Regulae morales*, II: «Tutius est cum parva poenitentia, quae sponte suscipitur, et verisimiliter adimplebitur, ducere confessos in Purgatorium, quam cum magna non implenda praecipitare in Infernum» (*Oeuvres completes*, París, Desclée 1973, vol. IX, 129); Antoní de Florència, *Summa Theologica*, pars III, tit. XVII, cap. XX, que cita en aquest pas Ramon de Penyafort, *Summa*, ll. III, cap. «De poenitentiis et remissionibus», § 49 (ed. Avinyó, François Mallard – Jean de Lorme – Joseph-Charles Chastanier 1715, 703) i Enric de Susa, *Summa aurea*, V, 58 (ed. Venècia, ad candentis Salamandrae insigne 1570, 478): «Nam, ut dicunt Raymundus et Hostiensis, debet confessor dare talem poenitentiam, quam credat verisimiliter illum implere, ne ipsam violando, deterius ei contingat. Quod si magna peccata commisit, et dicit se poenitere, sed non posse aliquam duram poenitentiam agere, animet eum ad hoc confessor, ostendendo ei gravitatem peccatorum, et per consequens poenarum et poenitentiarum sibi propter ea debitarum, et sic tandem iniungat ei poenitentiam, quam libenter suscipiat. Et si sacerdos non potest gaudere de omnimoda purgatione eius, saltem gaudeat, quod liberatum a gehaenna trasmittit ad purgatorium. Itaque, ut inquit Hostiensis, confessor nullo modo debet permittere peccatorem desperatum recedere a se» (ed. Florència, Agostino Carattoni 1740, vol. III, 975).

Jaume Mensa i Valls
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

TOMÀS D'AQUINO EN QUATRE SERMONS (c. 1411-1413) DE VICENT FERRER*

Thomas Aquinas in Four Sermons (c. 1411-1413) of Vincent Ferrer

Resum: L'objectiu d'aquest article consisteix a analitzar la manera com Vicent Ferrer presenta Tomàs d'Aquino en quatre sermons predicats (aproximadament entre 1411 i 1413) amb motiu de la festivitat de sant Tomàs d'Aquino. La informació obtinguda de l'anterior anàlisi és classificada en quatre apartats: *a*) el naixement, *b*) la missió, *c*) la ciència de Tomàs d'Aquino, i *d*) els religiosos i l'estudi de les arts liberals. Per a Vicent Ferrer, el naixement de Tomàs d'Aquino (com el dels més grans personatges de la història de la salvació) fou anunciat prèviament; la seva missió va consistir a il·luminar el món amb una doctrina clara i de gran autoritat. Contràriament a Tomàs d'Aquino, Vicent Ferrer relativitza l'ús de la filosofia en teologia i afirma categòricament que la filosofia té principis falsos. La veritable «ciència divinal» és la que poden aprendre els oients en els seus sermons. Vicent Ferrer fou, efectivament, un tomista, però interpretar el seu pensament en clau exclusivament tomista oculta la seva aportació més original i innovadora.

Mots clau: Vicent Ferrer, Tomàs d'Aquino, sermons, filosofia, arts liberals, teologia, «arts divinals».

Abstract: The aim of this article is to analyze the way Vincent Ferrer presents Thomas Aquinas in four of his sermons preached (between approximately 1411 and 1413) on the occasion of the latter's feast day. The information obtained from the above analysis is classified into four sections: *a*) the birth and *b*) mission of, as well as *c*) the *scientia* articulated by Thomas Aquinas, not to mention *d*) the friars and the study of the liberal arts. According to Vincent Ferrer, Thomas Aquinas's birth (like those of the most prominent protagonists in salvation history) had been foretold; his mission was to illuminate the world by means of authoritative and clear teachings. Contrary to Aquinas, though, Vincent Ferrer minimizes the use of philosophy in theological reflection and states categorically that philosophy is based on false principles. The true "divine science" is that which his listeners are in a position to learn from his sermons. In reality, Vincent Ferrer was a Thomist; however, if one interprets his thinking in exclusively Thomistic terms, his most original and innovative contributions remain hidden from view.

Keywords: Vincent Ferrer, Thomas Aquinas, sermons, philosophy, liberal arts, theology, "divine arts".

* Aquest article és resultat del projecte de recerca *Arnau de Vilanova Digital*, PID2019-104308GB-100, aprovat i finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación (Spain).

Introducció

L'objectiu general d'aquestes pàgines és ben simple: analitzar la manera com Vicent Ferrer presenta Tomàs d'Aquino en els seus sermons, concretament en quatre sermons predicats per la festivitat del Doctor angèlic. Tomàs d'Aquino era el gran teòleg de l'Orde de Predicadors. El Capítol general de 1346 havia establert l'obligació dels frares de sant Domènec de seguir estrictament la doctrina tomista.[1] Sabem que Vicent Ferrer es formà estudiant les obres del Doctor angèlic, que comentà personalment la *Summa Theologiae*,[2] que sentia admiració per ell i que el seu pensament reflecteix a grans trets el de Tomàs. Això no obstant, Vicent Ferrer no cita gaire l'obra del Doctor comú en els seus sermons.[3] Les característiques d'aquest gènere literari segurament no ho afavoreixen, però sortosament tenim quatre sermons de Vicent Ferrer predicats amb motiu de la festivitat de sant Tomàs d'Aquino i dedicats, doncs, principalment a ell.

Més específicament, l'objectiu del nostre article consisteix, precisament, a estudiar aquests sermons i preguntar-nos per la interpretació vicentina de la vida i la doctrina de Tomàs d'Aquino, per les claus hermenèutiques que l'orienten i pel sentit de la seva presa de posició. En una primera secció d'aquest article, *Els sermons predicats per la festivitat de Tomàs d'Aquino*, presentarem sumàriament els sermons esmentats. En la segona, *Tomàs d'Aquino: vida i missió*, exposarem i comentarem la informació extreta dels quatres sermons sobre el Doctor comú, organitzada en quatre apartats: *a*) el naixement, *b*) la missió, *c*) la ciència i la saviesa de Tomàs d'Aquino, i, finalment i més en general, *d*) les arts liberals i els religiosos. Posarem fi a aquestes nostres pàgines amb una conclusió.

---

1. Laureano Robles, «El estudio de las Artes Liberales en la primitiva legislación dominicana. Antecedentes históricos», dins *Arts Libéraux et Philosophie au Moyen Âge*, Montréal, Institut Médiéval; París, Vrin 1969, 599-616. Amb motiu del VI centenari de la mort del sant valencià les revistes *Anuario de estudios medievales* i *Afers* li han dedicat volums monogràfics molt interessants. Cf. *«Mestre Vicent és ací». Presència i fortuna d'un predicador medieval*, coord. Tomàs Martínez Romero, *Anuario de estudios medievales*, 49/1 (2019), 3-312; *Sant Vicent Ferrer, en els 600 anys de la seua mort*, coord. Vicent Josep Escartí, *Afers*, 90/91 (2018), 305-515. Les respectives introduccions són un magnífic estat de la qüestió dels estudis vicentins.

2. Tomás Madalena, *Crisis thomistica et novissima litteralis emmendatio «Summa Theologiae» Angelici Doctoris S. Thomae Aquinatis adiicenda*, Saragossa, Apud heredes E. Roman 1719.

3. Alfonso Esponera Cerdán, *El oficio de predicar. Los postulados teológicos de los sermones de San Vicente Ferrer* (Monumenta Histórica Iberoamericana de la Orden de Predicadores 30), Salamanca, Editorial San Esteban 2007, 229: «Tiene un esquema teológico bien asimilado, de corte y contenido tomista; dominaba la *Summa Theologiae* del Aquinate, aunque no hay una presencia explícita de ella y sus citas son muy escasas si tenemos en cuenta su confesionalismo». Sebastián Fuster Perelló, *«Timete Deum». El Anticristo y el final de la historia según san Vicente Ferrer*, València, Ajuntament de València 2004, 271-272, ofereix un quadre de les referències a Tomàs d'Aquino trobades en els sermons del manuscrit conservat a Aiora.

Els sermons predicats per la festivitat de Tomàs d'Aquino

Els quatre sermons de Vicent Ferrer relacionats amb Tomàs d'Aquino són els següents:

a) El primer té per *thema Antecedebat me ista sapientia* (Sap 7,12) i fou predicat pel cap baix a València, per la festivitat de sant Tomàs d'Aquino, el dia 7 de març de 1413.[4] Segons Vicent Ferrer, diversos «senyals divinals» anunciaren el naixement de Tomàs d'Aquino i la seva missió d'il·luminar i reformar el món amb la seva doctrina clara i de gran autoritat. Mestre Vicent destaca quatre virtuts de Tomàs d'Aquino: *1*) «ordenar degudament», *2*) «esquivar ofendiment», *3*) «ensenyar perfetament», i *4*) «acabar perfetament».[5]

b) El segon, *Hic magnus vocabitur in regno caelorum* (Mt 5,19), fou predicat a Llorca, també per la festivitat de Tomàs d'Aquino, el 7 de març l'any 1411.[6] Sant Tomàs pot ésser anomenat gran en el regne dels cels per tres raons: per la seva vida virtuosa, per la seva ciència lluminosa i per la seva mort preciosa. El Doctor angèlic va donar prova de la seva ciència en una discussió amb dos savis jueus en presència d'un cardenal. Aquesta discussió tractà de tres temes: *1*) Si el Messies d'Israel havia de ser alhora home i Déu; *2*) Si el Messies donaria una llei nova; i *3*) Si el Messies havia vingut ja a aquest món o encara no. En les antigues biografies de Tomàs d'Aquino redactades per Petrus Calus i Bernardus Guidonis és narrat l'espisodi següent:[7] essent Tomàs d'Aquino a casa d'un cardenal que es deia Ricard, prop de Roma, dos jueus savis van anar-hi per parlar amb ell sobre el Messies. Vicent Ferrer, efectivament, pren com a base aquest episodi però amplia i concreta la qüestió del Messies.[8]

c) El tercer, amb el tema *Venit in me spiritus sapientiae* (Sap 7,7), només s'ha conservat en esquema, en el còdex de Perusa. També fou predicat per la festi-

4. És el número 30 de l'inventari de sermons de Josep PERARNAU I ESPELT, «Aportació a un inventari de sermons de Sant Vicenç Ferrer: temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques», *Arxiu de textos catalans antics*, 18 (1999), 490. El sermó ha estat editat per Manuel SANCHIS GUARNER, *Sermons de quaresma*, I. Introducció de M. SANCHIS GUARNER (Clàssics Albatros 3), València, Albatros Edicions 1973, 56-63.

5. Aquest sermó i els tres següents han estat resumits i analitzats per ESPONERA, *El oficio de predicar*, 129-143 («El sabio grande en el reino de los cielos: los sermones sobre Santo Tomás de Aquino», els tres primers) i 87-104 («Las ciencias necesarias para la salvación», el quart).

6. PERARNAU, «Aportació a un inventari», 619, núm. 395. Ha estat editat dins SAN VICENTE FERRER, *Sermones. Transcripción del manuscrito del Real Colegio y seminario del Corpus Christi de Valencia*. Por Francisco M. GIMENO BLAY y Mª Luz MANDINGORRA LLAVATA, València, Ajuntament de València 2002, 109-112, núm. 22.

7. Cf. Dominicus M. PRÜMMER, *Fontes Vitae S. Thomae Aquinatis*, Tolosa, Privat 1912, 33 i 96-97.

8. Cf. per a les dues primeres qüestions: THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, III, 16, 1; i III, 16, 6 ad 2 (primera); I-II, 98, 2; i I-II, 101, 3; i I-II, 99, 6; i I-II, 98, 1 (segona).

vitat de Sant Tomàs.[9] No sabem, però, l'any de la seva predicació. Segurament és el més antic d'aquests sermons que ara presentem. Tomàs d'Aquino fou «premostratus per certam revelationem. Inspiratus ad sanctam religionem. Roboratus contra fortem temptationem. Elevatus in grandem perfectionem. Premiatus per altam fruitionem».[10]

d) El quart, del mateix tema que l'anterior, també fou predicat entorn de la festivitat de Tomàs d'Aquino (Salamanca, 1412?). En conservem còpia en català i castellà.[11] En aquest cas el sermó no parla concretament de la vida o de la doctrina de Tomàs d'Aquino, sinó, més en general, de les arts liberals. Vicent Ferrer contraposa set arts divinals que hom pot aprendre durant un sermó a les set arts liberals que hom pot estudiar a la facultat d'arts. Ens haurem de preguntar pel sentit que pot tenir el fet que Vicent Ferrer prediqui un sermó com aquest per la festivitat de Tomàs d'Aquino.

Cronològicament aquests sermons ens remeten als anys 1411-1413. El conservat en el manuscrit de Perusa segurament és anterior, però només és un esquema i de cara al nostre objectiu aporta poca informació. És un període molt concret, curt, de la vida de Vicent Ferrer, però d'una gran importància. Els estudiosos dels sermons vicentins solen distingir dos cicles ben diferents en la seva predicació, el primer (1399-1408) de caràcter més moral, i el segon (1409-1419), més escatològic. Som, doncs, a la primera fase d'aquest darrer cicle.[12]

9. Perarnau, «Aportació a un inventari», 790, núm. 872. Ha estat transcrit per Josep Perarnau i Espelt, «Els manuscrits d'esquemes i de notes de sermons de Sant Vicent Ferrer», *Arxiu de textos catalans antics*, 18 (1999), 273-274, num. 20; i dins San Vicente Ferrer, *Sermonario de Perugia (Convento dei Domenicani, ms. 477)*. Introducción, edición y notas a cargo de Francisco M. Gimeno Blay y Mª Luz Mandingorra Llavata. Traducción castellana a cargo de Daniel Gozalbo Gimeno. Con la colaboración de Rebeca Sánchez Romero, València, Ajuntament de València 2006, 197, núm. 122.

10. Ferrer, *Sermonario de Perugia*, 197, núm. 122.

11. Perarnau, «Aportació a un inventari», 790, núm. 871. Ha estat editat dins Sant Vicent Ferrer, *Sermons*, II. A cura de Josep Sanchis Sivera (Els nostres clàssics B, 5), Barcelona, Editorial Barcino 1934, 221-241. També n'hi ha còpia en castellà, editada per Pedro M. Cátedra, *Sermón, Sociedad y Literatura en la Edad Media. San Vicente Ferrer en Castilla (1411-1412)*, Salamanca, Consejería de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo 1994, 303-322. Aquest sermó ha estat estudiat per Josep-Antoni Ysern i Lagarda, «Sobre el *Sermo unius confessoris et septem arcium spiritualium* de Sant Vicent Ferrer», *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 6 (1998), 113-137; i traduït al castellà pel mateix Josep-Antoni Ysern i Lagarda, *Como una red. Sermones de Vicent Ferrer*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2015, 167-193. A les pàgines 72-73 hi ha un esquema detallat del contingut d'aquest sermó.

12. Cf., per exemple, Roberto Rusconi, *L'attesa della fine. Crisi della società, profezia ed Apocalisse in Italia al tempo del grande scisma d'Occidente (1378-1417)* (Studi Storici 115-118), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 1979, 219-233.

Tomàs d'Aquino: vida i missió

Presentats breument els sermons, sistematitzarem i comentarem ara la informació que hi trobem sobre Tomàs d'Aquino, classificada en els punts següents:

Primer: El naixement de Tomàs d'Aquino.[13] En ell s'acompleix una regla general de teologia: «tostemps, quan nostre senyor Déu tramet algun sant a il·luminació del món, que el fa denunciar o per paraula profetical o revelació divinal».[14] Així va passar en temps de Noè, quan regia la llei de natura. Quan va néixer Noè, d'ell fou dit: «Iste consolabitur nos ab operibus» (Gn 5,29). La regla també es va acomplir en Moisès en temps de la llei d'Escriptura: essent un nen va tirar per terra la corona del cap del Faraó,[15] en senyal «que devia ésser destructor de Faraó e reformador del món».[16] En temps de la llei de gràcia la regla també es va acomplir en Joan Baptista. El seu naixement fou anunciat per un àngel a Zacaries (Lc 1,12-17). I, efectivament, s'acompleix també en la persona de Tomàs d'Aquino. Quan la mare ja estava embarassada de Tomàs, però ella encara no ho sabia, se li va atansar un ermità i li va dir:[17] «Gaude, domina Trodoha, quia filium paries, et vocabitur Thomas, et erit fratrum praedicatorum». El nom de Tomàs significa, precisament, «abisus, id est profundisimus in scientia».[18]

Vicent Ferrer aporta més «senyals» en aquest mateix sentit. Per exemple, quan Tomàs d'Aquino era encara molt petit, la dida que el cuidava va veure que el futur sant portava a la mà una carta amb l'Avemaria. Era senyal de la gran devoció que Tomàs d'Aquino havia de tenir per la verge Maria.

Aquests fets de la vida de Tomàs d'Aquino, i altres de semblants, són ben coneguts per les antigues biografies del sant. L'exposició de Vicent Ferrer sembla calcada de la *Vita S. Thomae Aquinatis de Bernardus Guidonis*.[19] Aquests

13. Per tot aquest tema, vegeu Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 56-59. Cf. també Ferrer, *Sermonario de Perugia*, 197, núm. 122; i Ferrer, *Sermones. Transcripción del manuscrito del Real Colegio y seminario del Corpus Christi de Valencia*, 110.

14. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 56.

15. Aquest episodi és reportat per Petrus Comestor, *Historia Scolastica*, dins J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, vol. 198, París, 1855, col. 1144.

16. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 57.

17. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 58.

18. Ferrer, *Sermones. Transcripción del manuscrito del Real Colegio y seminario del Corpus Christi de Valencia*, 110.

19. Cf. Prümmer, *Fontes*, 168: «Erit enim vir quidam sanctus in campanie partibus re bonus et nomine, qui cum pluribus aliis heremitis anachoreticam vitam ducens in monte qui dicitur rocha sicca opinione celebris habebatur. Hic spiritu dei afflatus veniens ad matrem ejus in castro de rocha sicca dum adhuc eum gestaret in utero, ait illi: Gaude domina theodora quia tu paries filium et thomas vocabitur nomen ejus. Hic erit magnus in toto orbe, in scientia et in vita, eritque frater in religione ordinis predicatorum». I poc després, 168-169: «Dum adhuc thomas esset lactens infantulus et more infantis pannis involveretur in cunis, contigit quadam

mateixos fets també apareixen en la *Vita S. Thomae Aquinatis* de Guillelmus de Tocco[20] i foren incorporats en el seu procés de canonització.[21] Vicent Ferrer aparentment només repeteix dades ja conegudes de la biografia de Tomàs d'Aquino, però, de fet, en mostrar que aquests esdeveniments són característics dels grans personatges de la història de la salvació, com Noè, Moisès o Joan Baptista, situa el Doctor comú en un context teològic altament significatiu. Com aquests grans personatges de la història de la salvació, Tomàs d'Aquino tenia encomanada una missió molt especial.

Segon: La missió de Tomàs d'Aquino. El naixement de Tomàs d'Aquino fou profetitzat, perquè tenia una missió per portar a terme: Fou enviat per a «illuminació del món», «a general reformació d'est món». Déu, repeteix mestre Vicent, «lo volc ordenar a general il·luminació e reformació del món».[22] La ciència de Tomàs d'Aquino «fuit illuminosa».[23] I, com portà a terme Tomàs d'Aquino la seva missió? Tomàs d'Aquino ensenyà «perfectament», per vida espiritual i per doctrina celestial.[24] La seva vida estava plenament ordenada a conèixer Déu i a estimar-lo,[25] esquivà tota mena de temptacions, sovint era elevat a una realitat espiritual superior per raptes ('arrapat'). La seva vida ha estat aprovada per miracles i ha estat canonitzada.[26]

La doctrina de Tomàs d'Aquino tenia ferma autoritat i gran claredat. Alguns doctors de la història han tingut gran autoritat (sant Agustí), d'altres gran claredat. Només sant Tomàs ha tingut aquest tipus particular de saviesa. En conseqüència:[27]

> «E lo beneit sent Tomàs de fet declarava per gràcia del Sant Esperit, en tant que no és qüestió que tot no sia declarat per sent Tomàs, en tant que podem dir d'ell: 'Non est inventus similis illi qui conservaret legem Altissimi' (Ecli 44, 20),

---

vice dum causa balneandi ipsum nutrix solvisset, ipse infans extendens manum suam quamdam cartulam [...] Et in cartula nihil aliud scriptum esse reperit, nisi salutationem angelicam: ave maria gratia plena et coetera. Conveniens enim fuit divine providentie, ut tali presagio premonstraretur in puero, quod futurum erat postmodum de magistro, ut presciretur quam salutarem doctrinam jam vir factus deberet effundere: quem cartulam continentem nostre salutis exordium nonnisi divino ductum spiritu contigit invenire».

20. Cf. Prümmer, *Fontes*, 66-67 i 67.

21. Cf. Prümmer, *Fontes*, 350 i 395.

22. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 56, 57, 58-59, respectivament.

23. Ferrer, *Sermones. Transcripción del manuscrito del Real Colegio y seminario del Corpus Christi de Valencia*, 111.

24. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 61.

25. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 59. Vicent Ferrer fa servir intencionadament la paraula 'ordenar' i en aquest punt reprodueix en llatí la famosa frase d'Aristòtil («sapientis est ordinare», *Metafísica*, A, 982a18), que Tomàs d'Aquino també cita al començament de la seva *Summa contra gentiles* (liber 1, c. 1).

26. Ferrer, *Sermonario de Perugia*, 197, núm. 122.

27. Cf. Ferrer, *Sermons de quaresma*, I, 58.

per autoritat ferma e doctrina clara. Si un religiós és bon tomatista, a tot serà bastant a satisfer».

Pel context sembla que la frase «a tot serà bastant a satisfer» s'hagi d'entendre en el sentit que un «tomatista» pot donar raó de tot el que se li pugui preguntar. La forma «tomatista» ja era utilitzada en els primers anys de formació del tomisme a començaments del segle XIV i està documentada per primera vegada en l'obra d'Arnau de Vilanova, concretament en el *Gladius iugulans thomatistas*, de l'any 1304.

Tercer: La ciència i la saviesa de Sant Tomàs. Ja de petit, mentre els altres nens jugaven, els seus pares «lo meteren en estudi» i ràpidament Tomàs d'Aquino aprengué a llegir i escriure, gramàtica, lògica i filosofia.[28] I als 12 anys «fón dels grans filòsofs que es trobassen».[29] Així adquirí ciència. I quan fou un «apte filòsof», volgué estudiar teologia en l'Orde de Predicadors, en fou destacat professor, i «los seus llibres per tot lo món han demostrat senyal de gran saviesa».[30] Tomàs d'Aquino tenia ciència i saviesa. Ara bé: «més havia haüt la sua ciència per lo Sant Esperit que per estudi».[31] Quan tenia algun dubte els àngels del cel devallaven i li declaraven el sentit que buscava i ell ho escrivia.[32]

Quart: *Les arts liberals i els religiosos*. Quin sentit pot tenir que justament per la festivitat de Sant Tomàs Vicent Ferrer dediqués un sermó a contraposar les set arts liberals que hom estudiava a la facultat d'arts amb les set arts divinals de «la scola de Jesucrist»? No es va caracteritzar Tomàs d'Aquino per haver estudiat filosofia, per haver comentat Aristòtil, per haver elaborat un pensament que buscava la concordança entre la filosofia (aristotèlica) i la teologia cristiana? Analitzem-ho.

Tot el sermó dedicat a les «arts» (el quart) és una *similitudo* entre «la ciència humanal» i la «ciència divinal», entre les set arts liberals de «l'escola dels filòsofs» i «les set arts divinals» de l'«escola de Jesuchrist». La primera, la ciència humanal, la trobaren els homes, poetes i filòsofs, i els permeté de conèixer l'existència d'un déu, d'una primera causa, les creatures, els planetes. Aquesta ciència no salva, contràriament, per aquesta ciència es perdé el paradís; és una ciència folla, que infla el cor de les persones que l'estudien, que té els principis falsos i una «fi folla». Vegem-ho detalladament, amb les mateixes paraules de Vicent Ferrer:[33]

28. Cf. FERRER, *Sermons de quaresma*, I, 59.
29. Cf. FERRER, *Sermons de quaresma*, I, 59.
30. Cf. FERRER, *Sermons de quaresma*, I, 60.
31. Cf. FERRER, *Sermons de quaresma*, I, 60.
32. Cf. FERRER, *Sermons de quaresma*, I, 60.
33. FERRER, *Sermons*, II, 222-223.

> «Sciència humanal és la que trobaren los hòmens, així com los poetes e philòsofs, e mostrava'ls conèixer hun Déu, com vehyen saber hun principi e una causa, e conèixer les creatures o les planetes. Mas, ¿com o sabien? Per invenció de judici humanal, o disputant, o pensant, o argüint; e així o sabien. E dapnaven-se molts ab esta, trobada per invenció de home. E per ço yo de aquesta no·n curaré, ni és tan necessària, ans te dich que per tal sciència se perdé la glòria del paraís, que tal sciència inflà lo cor del hom; e guarda com o diu la auctoritat: "*Sciencia inflat, caritas autem edificat*" *(Prima ad Cor., ·VIII*º*· ca*º*).* Diu que la sciència de aquest món infla lo cor del hom, e la caritat lo edifica; e per ço no curem de tal sciència. E sent Pau o dehya: "*Non ne stultam fecit Déus sapienciam huius mundi*" (*P*ª *ad Cor., ca*ª *p*º): "nostre senyor Déus Jesuchrist ha feta e donada per folla la saviesa de aquest món". E segueix-se aprés: "*Videte enim uocacionem uestram, fratres, quia non multi sapientes*": "guardau vostra vocació què és, que pochs hi ha que hajen tal sciència de saviesa divinal", que ni la han religiosos, ni clergues, ni altres, ni ha en ells sapiència, ans studien coses vanes e folles, e confonen-se ab elles. E de aquesta tal saviesa, diu sent Pau: "*Sapiencia huius mundi stulticia est apud Deum*" (*P*ª *ad Cor., ca*º *3*º); diu que la sapiència de aquest món follia és, segons Déu, que tota regla de philosophia ha los principis falsos e han fi folla, e de ella se guarde qui la usa; e de tal no·m cur, mas en la ley de Déu se avise quiscú».

La segona, la ciència divinal, en canvi és infusa, l'ha revelada Jesucrist. Per arribar a ser un mestre en filosofia es necessiten trenta anys de complicats estudis, la ciència divinal, en canvi, la pot ensenyar mestre Vicent durant l'estona que dura aquest sermó.[34]

Més enllà de les set arts liberals de l'escola dels filòsofs, en efecte, existeix una gramàtica celestial que ensenya a concordar Déu amb la creació,[35] una lògica celestial que exercita a disputar amb el diable,[36] una retòrica que explica com pregar,[37] una música que instrueix a harmonitzar les veus, és a dir, a fer penitència,[38] una aritmètica que exposa la manera de comptar els pecats,[39] una geometria que educa en l'art de mesurar els béns de Déu i els béns d'aquest món,[40] i, en fi, una astrologia que guia sobre com contemplar el veritable sol que és Déu.[41]

34. Ferrer, *Sermons*, II, 223-224: «Així com sciència mala és partida en set arts, que són: gramàtica, lògica, rectòrica, música, arismètica, geumetria e astronomia, en les quals està tota la sciència dels philòsofs, [e] yo trobe que en la scola de nostre senyor Jesuchrist, se ligen totes aquestes sciències, e totes les sabrem ara ací, ab la gràcia de Déus; e veureu quinya maravella, car per ésser hun mestre en philosophia haurà mester ·XXX· anys per a que sàpia bé specular; e que vosaltres sapiats ara ací set sciències, bé serà gran maravella, e yo ensenyar-les-vos sus ara».
35. Ferrer, *Sermons*, II, 224-226.
36. Ferrer, *Sermons*, II, 226-228.
37. Ferrer, *Sermons*, II, 228-231.
38. Ferrer, *Sermons*, II, 231-234.
39. Ferrer, *Sermons*, II, 235-237.
40. Ferrer, *Sermons*, II, 237-239.
41. Ferrer, *Sermons*, II, 239-241.

Tot el sermó està construït sobre un esquema de confrontació entre les arts liberals i les arts diguem-ne divinals. Les segones no pressuposen les primeres i les primeres no duen cap a les segones, és més, la filosofia —remarca Vicent Ferrer— té «principis falsos» que comporten notables perills.

En canvi, un dels grans mèrits de Tomàs d'Aquino fou precisament haver elaborat un sistema de pensament que integrava la filosofia aristotèlica amb la fe cristiana. La filosofia per a Tomàs d'Aquino no només és lícita per al teòleg sinò «lloable», a causa de la veritat que els filòsofs, il·luminats per Déu, varen trobar:[42]

> «Ad tertium dicendum quod studium philosophiae secundum se est licitum et laudabile, propter veritatem quam philosophi perceperunt, Deo illis revelante, ut dicitur *Rom.* I».[43]

La filosofia, efectivament, per a Tomàs d'Aquino té reservada tres tasques importants en la recerca teològica: *a*) demostrar els «preambula fidei», és a dir, aquelles veritats racionals que la fe pressuposa; *b*) explicar per similituds aquelles coses que són pròpies de la fe (en la línia del que Agustí fa quan tracta de la Trinitat); i, finalment, *c*) refutar els arguments que es poden objectar contra la fe cristiana.[44] La filosofia per a Tomàs d'Aquino mena cap a les portes de la fe, i la teologia, aquella teologia entesa com a ciència que el Doctor angèlic tant es va esforçar a fonamentar, pressuposa la filosofia.

Quan Tomàs d'Aquino comenta la primera epístola de sant Pau als Corintis interpreta el versicle *Non ne stultam fecit Deus sapienciam huius mundi* (1 Co 1,20) de manera molt diferent a com ho fa Vicent Ferrer. Afirma Tomàs d'Aquino:

> «Iam aliquod divinum videtur esse stultum, non quia deficiat a sapientia, sed quia superexcedit sapientiam humanam. Homines enim quidam consueverunt stultum reputare quod eorum sensum excedit».[45]

---

42. Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, II-II, q. 167, a. 1, ad 3.

43. Ro 1,19-20: «parlo dels qui coneixen allò que podem saber de Déu, perquè Déu mateix els ho ha fet conèixer. D'ençà que el món va ser creat, el poder etern de Déu i la seva divinitat, que són invisibles, s'han fet visibles a la intel·ligència a través de les coses creades».

44. Thomas Aquinas, *Super Boetium De Trinitate*, pars 1, q. 2, a. 3, co. 3: «Sic ergo in sacra doctrina philosophia possumus tripliciter uti. Primo ad demonstrandum ea quae sunt praeambula fidei, quae necesse est in fide scire, ut ea quae naturalibus rationibus de Deo probantur, ut Deum esse, Deum esse unum et alia huiusmodi vel de Deo vel de creaturis in philosophia probata, quae fides supponit. Secundo ad notificandum per aliquas similitudines ea quae sunt fidei, sicut Augustinus in libro de Trinitate utitur multis similitudinibus ex doctrinis philosophicis sumptis ad manifestandum Trinitatem. Tertio ad resistendum his quae contra fidem dicuntur sive ostendendo ea esse falsa sive ostendendo ea non esse necessaria».

45. Thomas Aquinas, *Super I ad Corinthios*, c. 1, l. 3.

Els perills de la filosofia, en tot cas, per a Tomàs d'Aquino poden provenir o bé d'un mal ús o bé d'un abús, però per ella mateixa és bona i lloable.[46]

Si, com sembla, aquest sermó de Vicent Ferrer fou predicat a Salamanca,[47] un dels grans centres culturals i universitaris de l'època, es podria interpretar com una dura invectiva contra la tendència a augmentar els anys d'estudi de filosofia en el currículum acadèmic de la formació dels teòlegs.[48] Des d'aquest punt de vista, prenen sentit les advertències de Vicent Ferrer contra el saber humà, contra els anys excessius d'estudi de filosofia, contra els religiosos que, per massa estudiar aquestes coses vanes, no adquireixen la veritable saviesa. Vicent Ferrer és molt més proper en aquest aspecte a les posicions que manifesten autors de corrents espiritualistes, reformistes o escatològics, com podria ser, per exemple, Arnau de Vilanova, que no pas a Tomàs d'Aquino. Criden l'atenció algunes idees que Vicent Ferrer comparteix amb Arnau de Vilanova: la crítica a la vida religiosa de l'època, la preferència per una diguem-ne teologia pràctica en detriment de l'estudi més especulatiu de la filosofia i de la teologia, la convicció de la imminent arribada de l'Anticrist i la necessitat d'una reforma de l'Església.

Conclusió

No hi ha dubte que per a Vicent Ferrer Tomàs d'Aquino fou una persona excepcional: el seu naixement, com el dels més grans personatges de la història, fou anunciat prèviament. La seva missió va consistir a il·luminar i reformar el món amb la seva doctrina de gran autoritat i claredat. L'autoritat de la seva doctrina està avalada per la santedat de la seva vida. Vicent Ferrer tendeix a connotar teològicament (volem dir, a situar-los en la perspectiva de la història de la salvació) els fets de la vida de Tomàs d'Aquino, la seva obra, les seves aportacions. Així, per exemple, quan Ferrer explica que Tomàs excellí en l'estudi de la filosofia, recalca que la seva ciència la va obtenir més per la gràcia de l'Esperit Sant que no pas per estudi personal. La forma vicentina de presentar la vida i obra de Tomàs d'Aquino, em sembla, deixa en un segon terme —o fins i tot negligeix— dues contribucions històriques decisives de Tomàs d'Aquino a la teologia de la seva època:

46. Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, II-II, q. 167, a. 1, ad 3: «Sed quia quidam philosophi abutuntur ad fidei impugnationem, ideo apostolus dicit, ad Coloss. II, videte ne quis vos decipiat per philosophiam et inanem scientiam, secundum traditionem hominum, et non secundum Christum».

47. Cf. Cátedra, *Sermón*, 120-121; Esponera, *El oficio de predicar*, 105.

48. Esponera, *El oficio de predicar*, 104, fa notar que en aquest sermó vicentí «hay una soslayada denuncia de la proliferación de los estudios y por tanto contra la proliferación de los profesores que estaban emergiendo en aquel siglo xv».

a) La primera és haver utilitzar la filosofia (aristotèlica) en la reflexió teològica. El pensament tomista representa una síntesi entre la fe cristiana i la filosofia aristotèlica. Tomàs d'Aquino, d'alguna manera, normalitzà l'estudi de l'obra d'Aristòtil (en àmbit teològic). El P. Bataillon ja fa anys va publicar un sermó predicat per Guillem de Luxi al convent de Saint-Jacques a París el dia de sant Esteve de l'any 1272 contra els «teòlegs filosofants» (així era considerat Tomàs d'Aquino per de Luxi),[49] que segurament precipità la seva partença cap a Nàpols. Amb el temps, però, l'aportació de Tomàs d'Aquino (valoració moderadament positiva de la filosofia) s'anà imposant en els estudis dels dominics.

b) La segona, haver dotat la teologia d'un estatut «científic», en el sentit aristotèlic d'aquest concepte. El teòleg coneix per fe uns primers principis d'una ciència superior, la ciència de Déu i dels sants, i a partir d'aquests principis procedeix deductivament, aplicant l'*organon* aristotèlic. La filosofia desenvolupa una funció important a l'interior de la recerca teològica.

El Vicent Ferrer d'aquests sermons no només relativitza l'ús de la filosofia en teologia, sinó que encara va molt més enllà: afirma categòricament que la filosofia té principis falsos. La veritable ciència divinal és la que poden aprendre els oients en els seus sermons. L'estudi de la filosofia sembla que s'ha convertit en un problema en els estudis generals dels dominics. Només així s'entén la diatriba de Vicent Ferrer contra els religiosos que estudien massa filosofia. I només així s'entendria que per la festivitat de Sant Tomàs el sant valencià volgués predicar a Salamanca un sermó contra les arts liberals.

Vicent Ferrer, no hi ha dubte, fou un tomista, però els darrers anys de la seva vida s'aparta del pensament de Tomàs d'Aquino en aspectes més o menys importants. Ho podem constatar a propòsit de la vinguda de l'Anticrist. Entre els anys 1308 i 1312 es produeix un canvi important pel que a fa a la interpretació dels textos bíblics relatius a la previsions escatològiques (Actes 1,7).[50] I pels mateixos anys, ho hem pogut constatar també ara a propòsit de la valoració vicentina de les arts liberals.[51]

49. Louis Jacques Bataillon, «Les crises de l'Université de Paris d'après les sermons universitaires», *Miscellanea Mediaevalia*, 10 (1976), 155-169.

50. Cf. Jaume Mensa i Valls, «El punt de ruptura entre Tomàs d'Aquino i Vicent Ferrer, o la possibilitat de conèixer els temps finals», *Anuario de estudios medievales*, 47/1 (2017), 159-175.

51. És molt interessant l'article de Josep E. Rubio, «Sant Vicent Ferrer *versus* Tomàs d'Aquino sobre una qüestió opinable: si Jesús va alliberar totes les ànimes del purgatori», *Afers*, 90/91 (2018), 311-324: Vicent Ferrer, en el Sermó 49 (València, quaresma de 1313), defensa una posició contrària a la de Tomàs d'Aquino en una qüestió teològica opinable amb múltiples implicacions en temes com el de les indulgències i del sufragi pels difunts.

Durant aquests darrers anys Vicent Ferrer rep influències dels moviments reformistes, que en algun cas són de signe oposat al pensament de Tomàs d'Aquino.[52] Creiem que interpretar globalment el pensament de Vicent Ferrer en clau exclusivament tomista, ni que sigui com un tomisme especial, oculta els elements més originals i innovadors del pensament dels darrers anys de vida del sant valencià.

52. FUSTER, *«Timete Deum»*, 273-285, constata les coincidències entre Vicent Ferrer i els espirituals, però «no puede concluirse de forma apodíptica que san Vicente fuera un *espiritual*» (284). Efectivament, «se acercó a los espirituales, por una especie de ósmosis; no tanto porque se dejara influenciar, cuanto porque se encontró con ellos al padecer la misma pasión por el estado del mundo y de la iglesia y al alimentar idénticas utopías de una renovación radical» (255). Al capdavall, però, Vicent Ferrer fou «fiel discípulo de santo Tomás».

Jaume de Puig i Oliver
Institut d'Estudis Catalans

EL PROCÉS EN MATÈRIA DE FE DE NICOLAU EIMERIC, O. P., CONTRA SANT VICENT FERRER, O. P.

The trial on matters of faith of Nicolau Eimeric, O. P., against saint Vicent Ferrer, O. P.

Resum: Del procés en matèria de fe actuat per l'inquisidor Nicolau Eimeric entre 1391/2 i 1394 contra Vicent Ferrer, O. P. i col·laborador del futur papa Benet XIII, només n'hi ha referències en les acusacions que es van fer l'any 1399 i durant el concili de Pisa (1408) contra Benet XIII, titllant-lo de fautor dels heretges i retraient el cas de Vicent Ferrer, condemnat per Eimeric perquè havia predicat que Judes s'hauria salvat. No obstant l'acció inquisitorial, Ferrer fou protegit pel papa Luna, el qual, just després d'ésser elegit, va fer cremar el procés instruït per l'inquisidor. Es publiquen el testimoni del card. Giffoni (1399) i les deu declaracions sobre el procés obert per Eimeric contra Ferrer i liquidat pel papa obtingudes l'any 1408, quan el concili de Pisa va obrir procés a Benet XIII, acusant-lo, entre altres coses d'ésser fautor de l'heretgia. La documentació és als Arxius Vaticans. En un segon moment l'autor estudia la situació dels tres personatges i les seves relacions mútues. Benet XIII defensà Vicent Ferrer, i se serví de l'inquisidor bo i parant-li els peus. La política del papa Luna es distingí al començament del seu pontificat per l'ànsia de no crear divisions dins la seva obediència, quan la seva legitimitat encara no havia estat atacada a fons pels seus aliats principals. A la llarga, Vicent Ferrer l'abandonaria.

Mots clau: Arxiu del Vaticà, Benet XIII, Vicent Ferrer, Nicolau Eimeric, Cisma d'Occident, heretgia, procés inquisitorial.

Abstract: On the trial on matters of faith led by inquisitor Nicolau Eimeric between 1391/2 and 1394 against Vicent Ferrer, O. P, the future collaborator of the soon to be Pope Benedict XIII, there are only references in the accusations made in 1399 and during the Pisa Council (1408) against Benedict XIII in wich they call him a supporter of heretics reproaching him the case of Vicent Ferrer, condemned by Eimeric because he had preached that Judas would be saved. Despite the inquisitorial action, Ferrer was protected by Pope Luna, who, just after being elected, burned the process instructed by the inquisitor. The witness of cardinal Giffoni (1399) is published here along with the ten statements on the trial opened by Eimeric against Ferrer and ended by the pope, statements which were obtained in 1408, when the Coun-

cil of Pisa opened a trial against Benedict XIII, accusing him, among other things, of being a proponent of heresy. The documentation is in the Vatican Archives. In a second moment, the author studies the situation of the three personalities and their mutual relations. Benedict XIII defended Vicent Ferrer, and stopped him. Pope Luna's policy was distinguished at the beginning of his pontificate by his desire not to create divisions within his obedience, when his legitimacy had not yet been thoroughly attacked by his main allies. In the long run, Vicent Ferrer would abandon him.

Keywords: Vatican Archive, Benedict XIII, Vicent Ferrer, Nicolau Eimeric, Schism of the West, heresy, inquisitorial process.

Bibliografia sumària

a) Fonts:

Ms. Vat. Ottob. 2356, f. 401rv, 436r-439r.

Archivo Segreto Vaticano, Armari 54, t. XXIII, de Schismate, f. 144r-153r; t. XXV, f. 48r-55v; t. XXVII, f. 169r-178r .

b) Estudis i referències:

Edmundus Martène et Ursinus Durand, *Thesaurus novus anecdotarum,* t. II, Lutetiae Parisiorum 1717, p. 1182.

Pierre Fages, *Notes et documents de l'histoire de saint Vincent Ferrier,* París 1905, p. 95.

Franz Ehrle, *Martin de Alpartils Chronica actitatorum temporibus domini Benedicti XIII (Quellen und Forschungen aus der Geschichte, XII). Band I: Einleitung. Text der Chronik, Anhang ungedruckter Aktenstücke,* Paderbron 1906, XLII + 616 p.

Mathieu-Maxime Gorce, *Les bases de l'étude historique de Saint Vincent Ferrier,* París 1923.

Id., *Saint Vincent Ferrier (1350-1419),* París 1924.

Siegmund Brettle, *San Vicente Ferrer und sein literarischer Nachlass* (Vorreformationgeschichtliche Forschungen, 10), Münster 1924 (entre p. 40-41).

Augustin Fliche, *Benoît XIII et saint Vincent Ferrier,* dins «Annuaire de la Société des Amis du Palais des Papes et des monuments d'Avignon», 15 (1926), 33-49.

Clemens Schmitt, *La position du Cardinal Léonard Giffoni O. F. M. dans le conflit du Grand Schisme d'Occident,* dins Archivum Franciscanum Historicum, L (1957), 273-331: LI (1958), 25-72, 410-472.

Claudia Heimann, *Nicolaus Eymerich (vor 1320-1399),* praedicator veridicus, inquisitor intrepidus, doctor egregius. *Leben und Werke eines Inquisitors,*

(Spanische Forschungen der Görresgesellschaft. Band 37), Münster, Aschendorff Verlag 2001, 143-145.

Aquesta comunicació vol parlar d'un cosa que en el passat va tenir una existència efímera. Sembla cert —i aquest punt quedarà verificat— que Nicolau Eimeric va processar sant Vicent Ferrer en matèria de fe i que el procés, apel·lat per Ferrer, va anar a parar a mans de dos cardenals. També sembla cert que el procés no va tenir cap efecte de cap mena sobre sant Vicent, ni en vida ni en el procés de la seva canonització, per obra i gràcia de Benet XIII.[1]

Aquests, doncs, són els personatges dels quals caldrà parlar en aquesta comunicació, simple nota a peu de pàgina en el nostre congrés vicentí.

Les fonts d'informació són indirectes i totes provenen d'un context que pròpiament no és ni eimericià ni vicentí: és el context del gran Cisma d'Occident, que a la Corona d'Aragó va afectar ben bé tres generacions (1378-1429), bo i desencadenant una confusió gairebé ingovernable.[2] Les fonts que avui presentarem no són, probablement, les úniques que forneixen materials per a la qüestió que intentem esbrinar. La massa documental ingent generada pel Cisma potser mai no serà explorada en la seva totalitat; fa comprendre que els homes que van viure i tenir algun paper en aquell període foren agitats per vents de tots els quadrants, fins al punt, per exemple, que el nostre sant Vicent passà de l'obediència cega a la causa avinyonesa a la sostracció d'obediència a Benet XIII, predicant un any una cosa (1380)[3] i un altre any la

1. Per al qual cf. *Enciclopedia dei Papi,* II, 606-610.

2. Per a una bibliografia sumària sobre el Gran Cisma, cf. C.-J. Hefele – J. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux. Nouvelle traduction française faite sur la deuxième édition allemande corrigée et augmentée de notes critiques et bibliographiques,* t. VII, Première partie, París 1916; Valois, *La France et le grand schisme,* t. IV. Per a les repercussions de tota mena que va tenir a les terres catalanes, hom pot veure els volums editats en ocasió del sisè centenari del Cisma, en particular el darrer, AA. VV., *El Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià. Repertori Bibliogràfic. VI Centenari del Cisma d'Occident. Commemoració sota el patronatge de l'Institut d'Estudis Catalans,* Barcelona 1979, 248 p. Cal esmentar a més, entre moltes altres aportacions recents, alguns dels treballs dedicats als concilis celebrats aleshores: Johannes Helmrath, *Das Basler Konzil 1431-1449. Forschungsstand und Probleme,* 1987; Walter Brandmüller, *Das Konzil von Pavia-Siena 1423-1424,* Munster, Aschendorff 1974; *Papst und Konzil im Grossen Schisma, 1378-1431,* Paderborn-München-Wien-Zürich, Ferdinand Schöningh 1990; *Das Konzil von Konstaz, 1414-1418,* Paderborn, Schöningh 1991-1997; AA. VV., *«Le concile de Perpignan (15 novembre 1408-26 mars 1409). Actes du colloque international (Perpignan, 24-26 janvier 2008)»,* Perpignan, Impr. du Midi 2009-2010; Prim Bertran i Roigé, *L'Església catalana en el marc del concili de Perpinyà (1508-1409),* Perpinyà, Trabucaire 2010; AA. VV. *Das Konstanzer Konzil. Katalog 1414-1418,* 2014: AA. VV., *«Perpignan 1415: Un sommet européen à l'époque du Grand Schisme d'Occident»,* Berlin, Lit Verlag 2018; Ansgar Frenken, *Reform oder Papstwahl: das Konzil in der Zerreissprobve. Einer innerkonziliare Auseinandersetzung zwischen 'Mehrheit' und ¿Minderheit? Auf dem Konstanzer Konzil,* dins «Annuarium Historiae Conciliorum», 49 (2020), 281-308.

3. Cf. Claudien Chevrolet, Patrizia Conforti, Paul-Bernard Hodel, *Le Tractatus de moderno ecclesie scismate de saint Vincent Ferrier (1380): édition et étude,* Fribourg 2009.

contrària (1416). El fet és que la paperassa arxivística d'una crisi institucional sense precedents, que dura cinquanta anys, informa *també* i de manera gairebé tangencial, que el papa Benet XIII, tot just elegit (1394), va fer desaparèixer el procés d'Eimeric contra sant Vicent Ferrer. Amb aquesta bona notícia —perquè al capdavall en comptes de condemnar un frare es va calar foc a uns papers— aquesta comunicació es podria donar per acabada.

I. Els testimonis

1. *Cardenal Leonardo Rossi de Giffoni (1378-1407)*

El testimoni més antic de la trifulca són les *Allegationes domini cardinalis de Giffono contra papam* (o tractat *Ex septuplici medio),* i el tractat *Pro fundatione* (1399 in), totes dues obres del cardenal Leonard de Giffoni, primer avinyonista, el 1398 rebel a Benet XIII i el 1403 reconciliat amb ell.[4] Les dues obres del cardenal són datables entre l'estiu i la tardor del 1398.

El testimoni de Giffoni es conserva en tres versions:

a) Archivo Segreto Vaticano, *De Schismate Urbani VI,* armari 54, t. 23, f. 144r-153r. Aquest manuscrit va pertànyer al cardenal de Pamplona, Martín de Zalba, que va estampar sobre l'íncipit: «Dominus de Giffono contra papam». És conegut amb el títol de l'íncipit: *Ex septuplici medio.*

b) Archivo Segreto Vaticano, *De Schismate Urbani VI,* armari 54, t. 25 f. 44r-51v. Porta per títol «Allegationes contra dominum nostrum quibus est respondendum». Conté addicions marginals posteriors d'una altra mà, de molt mal llegir, possibles notes o crides per a respondre ulteriorment a l'escrit acusatori del cardenal Giffoni.

c) Archivo Segreto Vaticano, *De Schismate Urbani VI,* armari 54, t. 27, f. 169r-178r, intitulat per una mà posterior també de mal llegir: «Allegationes domini cardinalis de Gifono contra papam, responsiones…».[5]

Schmitt, *o. c.,* 35, indica les edicions parcials que en van fer Raynaud i Ehrle.

---

4. Per al cardenal Giffoni, cf. Eubel, I, 26; Clément Schmitt, O. F. M., *La position du cardinal Léonard de Giffoni, O. F. M. dans le conflit du Grand Schisme d'Occident,* dins «Archivum Franciscanum Historicum», L (1957), 273-331; LI (1958), 25-72; 410-472.

5. Les tres versions les va assenyalar Michael Seidlmayer, en *Die spanischen «Libri de Schismate» des Vatikanischen Archivs,* dins «Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens (Spanhische Forschungen der Görresgesellschaft, Reihe I, Band 8)», Münster i. Westfalen 1940, 257s. Extrets del text de Giffoni es troben en dues obres que impugnen els seus punts de vista: a) *Sicut dicit Isidorus* (Archivo Segreto Vaticano, *De Schismate Urbani VI,* armari 54, t. 23, f. 154r-198v; t. 25, f. 82v-102v) i *Responsurus ad rationes* (Archivo Segreto Vaticano, *De Schismate Urbani VI,* armari 54, t. 23, f. 41r-71r).

El text de Giffoni és remarcable per les circumstàncies en què fou elaborat i difós. El 27 de juliol del 1398 Carles VI, rei de França, signava el decret de sostracció d'obediència a Benet XIII, com a primer pas per acabar el Cisma mitjançant la *via cessionis.* El primer de setembre següent el decret reial que prohibia l'ajut al papa Benet XIII era intimat als clergues francesos d'Avinyó i a tots els estrangers, a aquests sota pena d'expulsió. Immediatament el palau papal era assetjat pel cèlebre capità francès Boucicaut. La major part dels cardenals de Benet XIII es van passar al rei de França. Ara els tocava de justificar la decisió presa, car ells mateixos havien elegit Pero de Luna i l'havien presentat a tothom com el successor legítim de sant Pere. Tres cardenals s'hi van posar: Pierre de Thury,[6] Simon de Cramaud,[7] i Giffoni. Van fer servir l'únic atot argumental que tenien a mà: Benet XIII s'havia tornat herètic i cismàtic. El text de Giffoni, que no hem d'analitzar des del punt específic de la problemàtica del Cisma, té l'interès d'oferir la versió més detallada —en resum— del sermó de Vicent Ferrer en el qual es deia que Judes era salvat.[8]

1) [Ar. Seg. Vat., armari 54, vol. 23, *f. 142r*] «Septimo principaliter et ultimo probatur per medium defensionis, videlicet heretice pravitatis, quod hic homo est vehementer suspectus de detestabili heresi et horrenda, quod manuducitur tali modo.

«Quicunque scienter et a proposito defendit hereticum, manifeste precipiens iudici, ad quem spectat facere iusticiam de hereticis iam convictis, ut ad huiusmodi iusticiam non procedat, sed si quos processus contra aliquem talem hereticum habeat, sibi tradat, quem processum tandem sibi traditum comburit in favorem heresis et heretici prelibati, ne possit ulterius convici de heresi huiusmodi aut puniri, talis inquam suspectus de heresi est dicendus exemplo Anastasii, qui communicavit Fotino adherenti Achacio heretico, de quo habetur in canone [*c. 9, D. XIX*]; sed hic homo de quo nunc agitur existens papa precepit expresse, frecuencius, vicibus iteratis fratri Nicholao Eymerici, ordinis predicatorum, sacre theologie magistro, inquisitori heretice pravitatis in regno Aragonie, quod processus quos fecerat et habebat autenticos contra fratrem Vincencium eiusdem ordinis, confessorem eiusdem hominis de presenti, in quibus erat delatus et convictus [*f. 142v*] iuridice de heresi detestanda, ista videlicet:

«qualiter in quadam die parasceve coram magna multitudine populi predicavit, quod Iudas proditor, postquam Christum vendiderat et postquam

6. Van publicar extrets de la seva declaració RAYNAUD, *Annales Ecclesiastici*, ad annum 1398 num. 17, XXVII, 20 s; N. VALOIS, *La France et le Grand Schisme. Tome III,* París 1901, 193, nota 3; Franz EHRLE, *Martin de Alpartils Chronica actitatorum temporibus domini Benedicti XIII. Zum erstenmal veröffentlicht von F. E. Band I: Einleitung, Text del Chronik, anhang ungedruckter Aktenstücke* (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, XII), Paderborn 1906, 409, nota 3.

7. Cf. Franz EHRLE, *o. c.,* 410, nota 3.

8. Reproduïm el text pres de SCHMITT, *o. c.,* 70-71.

fuerat dampnatus ad crucis patibulum per Pilatum vera ac contritiva et salutari penitencia motus quesivit totis viribus humiliter ad Christum accedere et petere sibi veniam de vendicione sua proditoria, sed propter pressuram gencium Christum sequencium et circundancium ad Montem Calvarie ad Christum appropinquare non valens, dixit in corde suo: 'Ex quo ad Christum accedere non valeo pedibus corporis, saltem occuram sibi in Calvaria gressu mentis, ibidemque sibi veniam postulabo'. Quod et fecit laqueo se suspendens, eiusque inde anima ad Christum abiit in loco predicto Calvarie, ibidemque sibi veniam peciit, quam a Christo obtinuit indilate. Deinde cum Christo ascendit in celum et sic cum electis aliis eius anima est beata.

«Quem quidem processum predictus inquisitor copians ad cauthelam, predictam copiam, licet male libenter invitus, tradidit huic homini existenti tunc temporis in papatu. Qui quidem homo, de quo nunc agitur, in favorem dicti fratris Vincencii, sui confessoris, predictam copiam, licet autenticam, conbussit seu conburi fecit, ad finem ut predictus frater Vincentius in sua fama remaneret illesus, eiusque heresis tam horrenda per combustionem huiusmodi perpetuo sopiretur. Huius autem rei, qualiter predictus inquisitor hec omnia manifestaverit cum querela de dicto homine, sic favente inordinate dicto fratri Vincentio heretico seu convicto de heresi, et qualiter ipse homo ex relacione prefati inquisitoris dictum processum conbusserat [*pàg. 413*] seu conburi fecit, testes sunt plures domini cardinales, quibus inquisitor predictus retulit singula per ordinem supradicta».

L'autor de la resposta a aquesta acusació, continguda al text anònim *Sicut dicit Isidorus,* esmentat suara a la nota 5, diu [f. 189v]: «Ad septimum argumentum, quod eciam consistit et fundatur in relacione facta per inquisitorem, cuius conscienciam ignoro ac verba eius et processus, nolo nec possum affirmative vel negative respondere, tum eciam quia dominus noster huius rei veritatem clare novit, et possem aliquid quod non consonaret sue menti scribere. Modicum tantum est apreciandum nec habet veritatis similitudinem, presertim quia domini cardinales in sua potestate habuerunt confessorem, postquam exivit de palacio. Fuit enim multis diebus in monasterio fratrum predicatorum Avinionis, ut eciam possent eum capere; et tamen nullam fecerunt sibi novitatem. Et non est verisimile quod, si scirent eum hereticum vel eciam opinarentur a veritate fidei deviasse, non dissimulassent; alais videntur fautores pravitatis heretice et dampnati heretici, cui, cum possent et teneantur, non obviarent».

2. *Jean Gerson*

El segon testimoni és el que va estampar Jean Gerson a les seves *Replicationes,* llibre escrit entre l'abril i el maig del 1402, gairebé un any abans que França restituís l'obediència a Benet XIII (28 maig 1403). L'escrit de Gerson

és gairebé contemporani de la petició que va fer la Universitat de Tolosa del Llenguadoc de restituir l'obediència al papa d'Avinyó (16 abril 1402). Tot i que França ja es repensava de la sostracció del 1398, Gerson continuava blasmant Benet XIII com heretge. A Vicent Ferrer l'anomena simplement «frater Vincentius», perquè en aquell any 1402 ja en feia tres que havia començat la seva intensa campanya de predicacions i era a bastament famós. Desconeixem d'on treu Gerson la seva informació; cal remarcar, però, que segueix en substància el relat de Giffoni, ometent detalls pintorescos:[9]

> «Septimo probatur ex facto fautoriae schismatis fratris Vincentii confessoris sui contra fratrem Eymerici inquisitorem in regno Aragoniae; comburi enim fecit processus inquisitorum illius in quibus habebatur quomodo frater Vincentius praedicaverat in die Parasceves qualiter Judas voluerat quaerere veniam a Christo dum duceretur ad crucem, sed propter multitudinem non potuit; immo dixit quod occurreret ei gressu mentis et ita fecit se suspendens, cuius animam statim quaesivit veniam a Christo et obtinuit».

3. *El procés de Pisa contra Benet XIII i Gregori XII*

El 1408 els cardenals de les dues obediències han convocat el concili de Pisa, que l'any 1409 declara deposats Benet XIII i Gregori XII i elegeix un tercer papa, Alexandre V.[10] La deposició dels dos papes s'orquestra en el procés corresponent, on almenys deu testimonis evoquen l'episodi de la crema del procés de Nicolau Eimeric contra Vicent Ferrer. Les declaracions dels testimonis es llegeixen al ms. vat. Ottob. 2356, un arsenal d'arguments de tota mena contra Gregori XII i Benet XIII, i constitueixen un bloc informatiu que cal prendre en consideració per la seva coherència.[11]

3.1. *Gautier le Gras, prior general de l'Hospital*

[Ottob. 2356, *f. 400v*] «Eadem die lune vicesimaseptima dicti mensis Maii fuit examinatus loco predicto coram dominis Bernardo, abbate monasterii de Podiobonitis, et Matheo Canygui, commissariis prefatis per nos notarios predictos, venerabilis [*f. 401r*] et religiosus vir frater Galterus Crassi, decretorum doctor, prior generalis ordinis sancti Ierhosolimitani, quinquaginta anno-

9. Jean GERSON, *Replicationes*, dins *Jean Gerson. Oeuvres Complètes. Vol. VI: L'oeuvre ecclésiologique (253-291),* París 1965, 35-42.

10. Per al concili de Pisa, cf. AA. VV., *Die Konzilien von Pisa (1409), Konstanz (1414-1418) und Basel (1431-1449),* 2007; Hélène MILLET, *Le Concile de Pise: qui travaillait à l'union de l'Eglise d'Occident en 1409,* Brepols, Turnhout 2010.

11. En va publicar extrets Franz EHRLE, *Martin de Alpartils, o. c.*, *Der Prozess gegen den heiligen Vincenz Ferrer,* p. 404-406, 412.

rum etatis sue vel circiter, ut dixit et ex ipsius facie inspectione apparebat, testis productus, retentus, examinatus et admissus, qui per suum prestitum iuramentum dixit super dictis articulis ut sequitur:

«Et primo super primo dictorum articulorum articulo incipiente: *Item postquam ipse Benedictus* etc., interrogatus idem [*pàg. 405*] testis dixit se nichil aliud de in ipso articulo contentis scire, nisi quod audiuit publice dici a pluribus et diuersis personis et pro notorio habetur apud multos, qui tunc sequebantur Romanam curiam in Avinione, quod idem dominus Benedictus quendam magistrum fratrem Vincencium, professoren sacre pagine et ordinis Praedicatorum, qui per inquisitorem Aragonie fuit convictus de hoc quod asseruerat in sermone publice facto ad populum, quod anima Iude erat saluata, et cum de hoc condempnatus fuisset, appellauit ad curiam Romanam, appellationeque pendente et causa huiusmodi commissa domino Albanensi cardinali, requisiuit dominus Petrus de Luna, tunc cardinalis, dominun Albanensem predictum, ut dimitteret processum huiusmodi super dicta heresi dormire, donec ipse dominus Petrus reuerteretur de Francia, ubi tamquam legatus intrabat, per dominum Clementem deputatus; et quod seruicio dicti magistri Vincencii indigebat. Postea dictus dominus Petrus de Luna, cardinalis, reuersus de Francia ad curiam, assumptus fuit in papam, [*f. 401v*] et eo assumpto mandavit pro dicto processu contra dictum dominum Vincencium facto, et tunc, recuperato processu, imposuit iudicibus dicte cause ac parti silentium et fecit eundem in presencia sua cremari. Et credit ipse tetis predicta que dixit et deposuit fore publica, vera et notoria in dictis locis.

«Interrogatus idem testis, si dictus dominus Benedictus retinuit dictum Vincentium apud eum, dixit quod sic, quia hoc vidit; causam sciencie reddens, quia adhuc tenet eum Perpignani, prout publice dici audiuit pluries a diuersis personis.

«Interrogatus idem testis, qualis homo sit dictus Vincentius, dixit quod est magnus predicator ad populum et ad eundem dictum Benedictum multa bona predicat, sed ad partem in camera sua dicit et dogmatisat ad ipsum venientibus multa mala; causam sciencie reddens quia consueuit dictus Vincentius dicere in sermonibus suis publicis: 'Si quis vult scire, quis sit verus papa, veniat ad cameram meam, et ego dicam sibi'; quasi uellet dicere, ut credit ipse testis, quod hoc haberet a Spiritu Sancto. Et hoc etiam facit, ut confirmat (*sic*) factum domini Benedicti. Et hoc sciunt multi; causam sciencie reddens, quia ipse testis sepius dici audiuit a multis in diuersis locis».

3.2. *Germà Florenci, decretista*

[*F. 404v*] «Eadem die vicesimaseptima mensis maii fuit examinatus loco predicto, videlicet sacristia fratrum Carmelitarum, coram Reuerendo patre domino Leonardo, episcopo firman., ac Matheo Canygui, comissariis predictis

per nos, notarios predictos, venerabilis vir Germanus Florencii, licentiatus in Decretis, quadraginta quinque annorum etatis sue vel circiter, testis productus, iuratus et admissus, qui, medio suo iuramento prestito, dixit et deposuit super dictis articulis sicut sequitur:

«Et primo super primo dictorum articulorum articulo incipiente: *Item postquam ipse Benedictus* etc., interrogatus idem [*pàg. 405*] testis dixit quod audiuit publice dici in Auinione et eciam hic in Pisis a pluribus notabilibus viris, quod, cum quidam frater Vincencius, magister in theologia, ordinis predicatorum, esset accusatus per inquisitorem Aragonie ex eo quod dixisset quod anima Iude esset saluata et quod causa per appellationem interiecta fuisset ad curiam Romanam per dictum dominum magistrum Vincencium et commissa dominis cardinali Albanensi et de Tureyo, ipse dominus Petrus de Luna, tunc cardinalis et postea asumptus in papam, fecit tempore, quo fuit papa, dictos processus habitos in dicta [*f. 405r*] causa ad se venire, quos ex post fecit coram se cremari».

3.3. *Jean de Seilhons*

[*F. 406v*] [*27 maig 1409*] «Eadem die lune vicesimaseptima dicti mensis Maii predicti fuit examinatus loco predicto coram dominis Bernardo, abbate monasterii de Podiobonitis, et Matheo Canygui, commissariis prefatis per nos notarios predictos, venerabilis et circumspectus vir, magister Iohannes de Selhons, licenciatus in utroque iure, decanus Tucensis etatis XXXV annorum etatis sue vel circiter, ut etiam ex aspectu sue faciei apparebat, testis productus, iuratus et admissus, qui medio suo iuramento prestito, dixit et deposuit super dictis articulis prout sequitur.

«Et primo super primo dictorum articulorum articulo incipiente: *Item postquam ipse Benedictus,* etc., interrogatus idem [*pàg. 406*] testis, dixit se de articulo predicto nil scire, nisi de vno casu, videlicet de magistro Vincencio, sacre pagine professore, qui fuit accusatus de heresi coam magistro Nicolao, inquisitore Aragonie, scilicet quod dixerat animam Iude salvatam et super hoc [*f. 407r*] coram eodem inquistore causa ventilata conuictus idem magister Vincencius, ut credit ipse testis loquens, condempnatus fuit. Et dixit idem testis, quod dominus Petrus de Luna fouit et eripuit eum ab huiusmodi condempnacione et accusacione; causam sciencie reddens, quia fecit sibi portare processum et combussit eum seu comburi fecit. Et deinde ipse dominus Petrus de Luna ipsum magistrumVincencium in suum confessorem recepit. Et deinde dixit quod, licet articulus contineat quod dominus Benedictus, postquam assumptus fuit ad papatum, etc., hoc tamen, quod deposuit, fuit antequam assumeretur, videlicet processus actitatio; combustio vero processus, an ante vel post facta fuerit, non recordatur. Audiuit tamen ipse testis huiusmodi processus combustos fuisse a pluribus magistris in sacra pagina et aliis notabilibus personis».

3.4. *Pere Fabre, paborde de Riez*[12]

[*F. 417r*] [*28 maig 1409*] «Eadem die martis vicesimaoctaua supradicti mensis maii [*f. 417v*] fuit examinatus dominus Petrus Fabri, prepositus ecclesie Regensis, litterarum apostolicarum scriptor et abbreviator, etatis sue triginta annorum vel circiter, testis productus, receptus, iuratus et admissus qui, medio suo prestito iuramento, dixit et deposuit super dictis articulis in dicta sacristia fratrum Carmelitarum coram prefatis dominis Abbate monasterii de Podiobonitis, et Matheo Canigi, comissariis et examinatoribus predictis, et per nos notarios predictos interrogatus ut sequitur.

«Et primo super primo articulorum articulo incipiente *Item postquam*, etc., interrogatus idem testis quid sibi constaret de contentis in dicto articulo, dixit se tantum scire de contentis in eodem quod cum essent formati certi processus contra magistrum Vincencium ordinis predicatorumm, confessorem domini Benedicti, super certis heresibus per inquisitorem heretice prauitatis provincie Aragonie tempore quo dictus dominus Benedictus erat in minoribus constitutus, cuius familiaris erat ipse frater Vincencius. Qui dominus Benedictus postquam assumptus fuit ad papatum, nolens quod precederetur super dictis heresibus, mandauit dicto inquisitori, ut apportaret sibi orginalem processum, quo habito in ignem ipse proiecit.

«Interrogatus idem testis de causa sciencie sui dicti, dixit premissa audivisse a domino cardinali de Tureyo, qui eadem audiuerat ab inquisitore predicto, quando dominus Benedictus processus receperat et in ignem proiecerat, ipso inquisitore presente, et premissa audiuit etiam ab aliis in diuersis locis».

3.5. *Dominicus Poc, teòleg*

[*F. 423r*] [*28 maig 1409*] «Eadem die martis XXVIII die mensis maii fuit examinatus venerabilis vir dominus Dominicus Parvi, magister in theologia, quinquaginta sex annorum etatis sue, testis coram dictis dominis Leonardo, episcopo firman., et Matheo Canigui, comissariis prefatis, et per nos, notarios supradictos, in loco predicto, videlicet, prefata sacristia fratrum Carmelitarum, qui per iuramentum suum prestitum dixit ut sequitur.

«Et primo super primo articulorum articulo incipiente *Item postquam*, etc., interrogatus idem testis quid sibi constaret de contentis in dicto articulo, dixit sibi nichil aliud constare quam quod audiuit a multis dominis cardinalibus, prelatis ac aliis notabilibus viris Parisius et alibi, quod postquam Benedictus fuerit assumptus ad papatum, mandauit certum processum in causa heresis contra magistrum Vincencium, suum confessorem, factum per inquisitorem heretice pravitatis de Aragonia, ad se portari, quem processum ipse dominus

12. Futur bisbe de Riez (1413-1416): Cf. *Dictionnaire de Biographie Française*, t. XIII, col. 412.

Benedictus in ignem proiecit ante dictum magistrum Vincencium, penes se et in suo seruitio retinuit et adhuc retinet, quamvis convictus fuerit de heresi non modica».

3.6. *Joan Bernat, arxiprest de l'església de Poitiers*

[*f. 428v*] «Eadem die mercurii vicesimanona die mensis maii fuit examinatus venerabilis vir magister Johannes Bernardi, archipresbiter ecclesie Pictauensis, quinquaginta annorum etatis sue uel circiter, testis productus, receptus, iuratus et admissus qui per [*f. 429r*] per iuramentum suum prestitum coram dictis dominis Bernardo, abbate monasterii de Podiobonicis, et Matheo Canigui, examinatoribus et comissariis predictis, et per nos, notarios infrascrptos, ostensis primitus eidem testi dictis articulis, eisque per eum singulariter visis, perlectis et ut asseruit, per ipsum plene intellectis, dixit et deposuit super eisdem articulis prout et quemadmodum in duabus papiriis foliis manu sua propria, ut dixit, scriptis, et per eum ibidem de verbo ad verbum successiue perlectis, tenoris infrascripti plenius continetur et habetur, in prefata sacristia fratrum Carmelitarum.

«Et primo super primo articulorum articulo incipiente *Item postquam ipse Benedictus*, etc., ac interrogatus quid sibi constaret de contentis in dicto articulo, dixit idem testis quod erat notorium et publicum in auinione quod quidam frater Vincenciius fuerat accusatus de heresi, sed non recordatur de casibus, nisi quod ipse frater vincencius asserebat quod anima Jude scariotis, proditoris Jhesu Christi, erat saluata, et magnus processus fuit factus contra dictum fratrem Vincencium, quem processum, sicut communiter asseritur, ipse Benedictus cum fuit assumptus ad papatum habere voluit, et ipsum totaliter annulauit, sic quod ex post non fuit factus sermo».

3.7. *Carolus de Cusaco, literat*

[*f. 433r*] «Eadem die mercurii vicesimanona supradicti mensis maii fuit examinatus discretus et honestus vir Carolus de Cusaco, laicus litteratus magalonensis [*f. 433v*] diocesis, Reuerendissimi in Christo patris et domini Johannis episcopi Ostiensis, sacrosancte Romane ecclesie cardinalis, scutifer, quinquaginta quinque annorum etatissue vel [circiter], testis pro parte dictorum promotorum productus, iuratus, receptus et admissus in huiusmodi causa, deposuit super dictis articulis coram dictis dominis Abbate monasterii de Podiobonitis, et Matheo Canigui, commissariis et executoribus prefatis et per nos, notarios supradictos interrogauts in dicta sacristia fratrum Carmelitarum pout infra sequitur.

«Et primo super primo articulorum articulo incipiente *Item postquam ipse Benedictus*, etc., interrogatus idem testis quid sibi constaret de conten-

tis in dicto articulo, respondit quod de contentis in eodem articulo nichil sciret de cientia sua, sed bene audiuit dici a multis personis quod dictus Benedictus quando fuit in papam assumptus fecti comburi quendam processum factum in causa heresis contra suum confessorem nuncupatum magister Vincencius, et imposuit silencium ne de cetero contra procederetur».

3.8. *Bertran Rudolf, bisbe de Digne*[13]

[*f. 436r*] «Eadem die mercurii vicesimanona supradicti mensis Maii fuit examinatus Reuerendus in Christo dominus frater Bertrandus Episcopus Dignensis, sacre Theologie magister, testis pro parte dictorum promotorum productus, iuratus, receptus et admissus in huiusmodi causa deposuit super dictis articulis coram dictis dominis Bertrando, Abbate monasterii de Podiobonitis, et Matheo Camugui, comissariis et examinatoribus prefatis, et per nos, notarios supradictos, interrogatus in dicta Sacristia fratrum Carmelitarum prout infra sequitur.

«Et primo super primo dictorum articulorum articulo incipiente Item *Postquam* etc. Interrogatus idem testis quid sibi constaret de contentis in dicto articulo, respondit dictus testis et dixit suo medio juramento ibidem prestito quod audiuit contenta in dicto articulo publice dici in Auenione et locis vicinis. Addens ipse tesis quod audiuit circa materiam dicti articuli a dominis Albanensi et Tureyo cardinalibus, quod processus facti contra quendam fratrem vincencium, ordinis fratrum predicatorum, in causa fidei per inquisitorem prouincie Cathelonie eiusdem ordinis, tempore quo [*f. 437v*] dictus dominus Benedictus erat constitutus in minoribus, postquam idem Benedictus assumptus fuit in papam, voluit et habuit prefatos originales qui vlterius visi non fuerunt, imponens silencium dicto officio inquisicionis prefate prouincie super dictis processibus, et in premium prefatum Vincencium assumpsit in suum confessorem.

«Interrogatus in causa respondit ipse testis quod vidit certos alios processus factos contra ipsum dominum Benedictum in quibus inter alia grauia obiciebatur de liberacione dicti fratris Vincencii.

«Interrogatus idem testis qualis erat error ipsius fratris Vincencii, respondit ipse testis quia dixit animam Jude, qui tradidit Christum dominum nostrum, fuisse saluatam et hoc dixit in publico sermone et hec erant publica et famosa in Auinione et locis vicinis.

«Interrogatus idem testis quid sit publica vox et fama, respondit ipse testis quod publice et famose dictum per multos homines vtriusque sexus».

13. Eubel, I, 233.

3.9. *Card. Jean de Brogny (1385-1426)*[14]

[*f. 437v*] «Die iouis tricesima die mensis maii examinatus Reuerendissimus in Christo pater et dominus dominus Johannes Episcopus Ostiensis sacrosancte Romane (*sic*) Cardinalis et vicecancellarius vulgariter dictus Vivariensis, testis pro parte dictorum promotorum in huiusmodi causa productus, receptus, iuratus et admissus, qui coram dictis dominis Bertrando, Abbate monasterii de Podiobonicis, et Matheo Canygi, comissariis et examinatoribus prefatis, et per nos, notarios supradictos, interrogatus idem testis quid sibi constaret de contentis in dicto articulo, respondit testis et dixit quod vidit et audiuit quendam inquisitorem heretice prauitatis de Cathelonia sibi conquerentem et dicentem quod dominus Benedictus tunc nouiter in papam assumptus, habere voluit quendam processum per dictum inquisitorem factum contra quendam dominum confessorem ipsius Benedicti, et post dominus benedictus detinebat dictum processum, sic quod non poterat iusticia fieri de confessore predicto».

3.10. *Card. Pierre de Thury (1385-1417)*[15]

[*f. 438v*] «Eadem die iouis tricesimna supradicti mensis maii fui examinatus Reuerendissimus in christo pater et dominus dominus Petrus, sancte romane ecclesie Cardinalis vulgariter de Tureyo nuncupatus, testis pro parte dictorum promotorum in huiusmodi causa productus, receptus, iuratus et amissus, qui coram dictis domino Bertrando, abbate monasterii de Podiobonicis, et Matheo Canygui, comissariis et examinatoribus prefatis, et per nos, notarios supradictos, interrogatus in dicta sacristia fratrum Carmelitarum prout infra sequitur.

«Et primo super primo dictorum articulorum articulo incipiente *Postquam* etc., interrogatus idem dominus Cardinalis testis quid sibi constaret de contentis in dicto articulo, respondit idem dominus cardinalis testis et dixit se audiuisse a multis de quodam fratre, confessore domini Benedicti, contra quem facti erant certi processus per quendam inquisitorem heretice prauitatis de Aragonia, et quod dominus Benedictus fecit sibi apportare processus illos quos proici fecit in ignem. Aliud dicere nesciuit idem dominus testis [*f. 439r*] de in eodem articulo et aliis articulis contentis».

Als armaris de l'Arxiu Secret del Vaticà on es guarda documentació del Cisma d'Occident hi pot haver més documentació —inèdita— sobre el plet Eimeric-Ferrer. Difícilment serà més substantiva que la que avui es coneix.

14. EUBEL, I, 27.
15. EUBEL, I, 27.

II. Els personatges

Hem començat pel final, per la desaparició del procés, un drama feliçment avortat. Queden les preguntes: Perquè Benet XIII hauria actuat d'aquesta manera? Què va poder moure Eimeric a processar sant Vicent?

L'acció del drama se situa a Avinyó. L'any és el de l'elecció de Benet XIII: 1394. Els *drammatis personae* són tres: Vicent Ferrer,[16] Eimeric, Benet XIII.

La Quaresma de l'any 1391 (o del 1392), doncs, Vicent Ferrer va predicar, no se sap on, que també Judes va assolir el perdó de Crist.[17]

És molt probable que el text d'aquest sermó no hagi estat transmès ni en esquema ni de cap altra manera, ni en llatí ni en català.[18] Si volíem, per tant, avançar per camins que s'esborren, plens de pedres girelles, cal anar amb peus de plom i a passes petites.

16. Per a una biobiliografia actualitzada sobre Vicent Ferrer, cf. Philip Daileader, *Saint Vincent Ferrer. His World and Life: Religion and Society in Late Medieval Europe,* New York, P. Macmillan 2016; n'hi ha traducció al català, publicada per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i la Universitat de València, València 2019.

17. La rehabilitació o salvació de Judes fou defensada per una secta caïnita al segle II pC. També la defensà més tard Klopstock en el seu *Messias* (1773). S'hi afegiren Goethe, Richard Wagner, E. Renan, Petrucelli della Gattina, G. Bovio i altres. Per a la qüestió, cf. *Reallexikon für Antike und Christentum,* XIX, 146, 972-982; TRE XVII, 296-304.

18. Hom en busca vanament el rastre en els estudis de J. Perarnau consagrats als sermons vicentins: *Les primeres 'reportationes' de sermons de st. Vicent Ferrer. Les de Friedrich von Amberg, Fribourg, Cordeliers, ms. 62; Els manuscrits d'esquemes i de notes de sermons de sant Vicent Ferrer; Sobre el manuscrit de València, Col·legi del Patriarca, amb sermons de sant Vicent Ferrer; Algunes consideracions sobre els tres primers passos dels sermons de sant Vicent Ferrer; Aportació a un inventari de sermons de sant Vicenç Ferrer: temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques,* dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 18 (1999), 63-811. Per a la bibliografia posterior sobre els sermons vicentins, hom pot veure el treball de Tomàs Martinez Romero, *Vint anys després: Notes bliogràfiques per a un centenari,* dins «Anuario de Estudios Medievales», 49-I (2019), 3-12; Francisco M. Gimeno Blay, *Modelos de transmisión textual de los sermones de San Vicente Ferrer: la tradición manuscrita,* dins *ib.,* 137-169. Sobre els darrers temps de la predicació de Vicent Ferrer, hom pot veure Paul-Bernard Hodel, *Sermons de saint Vincent Ferrer à Estavayer-le-Lac en 1404 (édition critique et traduction du text inédit),* dins «Mémoire dominicaine», 2 (1993), 149-192 Pedro Manuel Cátedra García, *Sermón, Sociedad y literatura en la Edad Media. San Vicente Ferrer en Castilla (1411-1412). Estudio bibliográfico, literario y edición de los textos inéditos,* Valladolid 1994; *Fray Vicente Ferrer y la predicación antijudaica en la campaña castellana (1411-1412),* dins «Qu'un sang impur ...», 19-46; *Ultimos restos de la predicación castellana de san Vicente Ferrer,* dins «Estudios Fernando González Ollé», 285-302: Franco Morenzoni, *La prédication de Vincent Ferrier à Montpellier en décembre 1408,* dins «Archivum Fratrum Praedicatorum», 74 (2004), 225-271; Paul-Bernard Hodel – Franco Morenzoni (eds.), *Mirificus praedicator: À l'occasion du sixième centenaire du passage de saint Vincent Ferrier en pays romand. Actes du colloque d'Estavayer-le-Lac, 7-9 Octobre 2004,* Roma, Istituto Storico Domenicano 2006; a les pàg. 285-302, Morenzoni hi publica *Vincent Ferrier et la prédication mendiante à Genève au XV siècle;* del mateix Morenzoni, *Les predicateurs et leurs langues à la fin du Moyen Age,* dins «Zwischen Babel und Pfingsten. Sprachdifferenzen und Gesprächsverständigung in der Vormoderner, 501-518».

Indirectes i mediatitzades, les fonts informen de tres fets: *a*) Sant Vicent va predicar el perdó de Crist a Judes;[19] *b*) per aquest motiu Eimeric va processar sant Vicent en matèria de fe, amb sentència condemnatòria;[20] *c*) sant Vicent va apel·lar a la Cúria Romana contra la sentència inquisitorial. No tenim el sermó, no tenim el procés, no tenim el recurs ni les al·legacions de sant Vicent, que, en tot cas, devien acompanyar la paperassa del procés. Tampoc no hi ha cap document escrit del cardenal Pero de Luna / papa Benet XIII deixant el procés d'Eimeric sense efecte. Les informacions de tot l'afer són indirectes i purament circumstancials: sorgeixen quan una facció eclesiàstica, atiada per una potència política (França), es vol treure de sobre el papa elegit a Avinyó el 1394.

Com que contra Benet XIII tot fallava —i «tot» aquí vol dir la sostracció d'obediència de França el 1398,[21] restituïda el 1403—, els eclesiàstics contraris a l'obstinació del papa Luna van assajar contra ell l'argument d'acusar-lo d'heretgia, perquè un papa herètic deixa d'ésser papa *ipso facto.* Amb aquest argument, que França ja havia explotat cent anys abans, a través dels Colonna, contra Bonifaci VIII en el més aspre de les lluites entre el papat i la corona gal·licana, es volia resoldre una qüestió on hi confluïen elements de tota mena, essent el principal —i el més dissimulat— la devaluació de la potestat del papa en el govern temporal d'Europa, sense oblidar el paper tèrbol de França com *aînée de l'Église* i, en el pla de les estructures eclesials, la consolidació de la doctrina teològica de la supremacia del concili sobre el Papa.

Segons la informació del cardenal Giffoni, la cúria va diputar els cardenals Nicolau de Brancaccio (de Brancatiis)[22] i Pere de Thury (de Turiaco)[23] perquè resolguessin l'apel·lació de Ferrer. És aleshores quan Pedro de Luna, encara simple cardenal, intervé, demanant al cardenal Brancaccio que deixés en punt mort el procés. Luna viatjava aleshores pel continent, en legació a França (26 febrer 1393 – inici de setembre 1394). Arribat a Avinyó, mor el papa Climent VII i el 8 de setembre del 1394 Luna és elegit i pren del nom de Benet XIII. Segons Giffoni, una de les primeres coses que va fer és demanar el procés inquisitorial contra Ferrer, convocar els jutges de l'apel·lació, és a dir, els cardenals Brancaccio i Tureyo, imposar-los silenci sobre aquella causa i, molt eloqüentment, va fer cremar el procés instruït per Eimeric davant ells.

19. Dels deu testimonis examinats durant el concili de Pisa (cf. supra, I, 3, 1-10), només la meitat esmenten expressament la matèria del procés doctrinal, és a dir, la salvació de Judes predicada per mestre Vicent; l'altra meitat es refereix de manera genèrica a l'heretgia vicentina. L'èmfasi dels testimonis és posat sobre l'actitud de Benet XIII.

20. No era anòmala la imputació d'heretgia contra un predicador: Cf. Franco MORENZONI, *Hérésies et hérétiques dans la prédication parisienne de la première moitié du XIIIe siècle,* dins «1209-2009, Cathares. Une histoire à pacifier?», 2010, 91-108.

21. Cf. *Le vote de la soustraction d'obédience en 1398. Assemblée du clergé de France, Paris, 7 mai-1er août 1398,* París, Éditions du CNRS 1988.

22. Cardenal bisbe d'Alba (1388-1412): EUBEL, I, 26.

23. Cardenal prevere de Santa Susanna (1384-1417): EUBEL, I, 27.

Benet XIII podia, doncs, passar com un *fautor hereticorum*, en protegir algú que la inquisició havia processat i condemnat.

De fet, Benet XIII aplicava al cas de Vicent Ferrer una mesura que seguiria aplicant, contra Eimeric, en el cas dels lul·listes. El papa volia pau i ordre a la seva obediència.[24] Els processos en matèria de fe eren delicats, certament, perquè un papa no podia jugar amb temes d'heretgia, però les protestes que una mica de pertot li arribaven contra Nicolau Eimeric li podien alienar voluntats. Benet XIII, molt políticament, neutralitzava l'acció de l'inquisidor i al mateix temps el posava a les seves ordres per a escriure a favor de la seva obediència.[25] Pel que fa a Ferrer, era el confessor de Benet XIII, i aquest li havia de confiar anys a venir el gran fet del Compromís de Casp. Com podia deixar caure aquella poderosa personalitat dominicana, prestigi de la seva obediència, ni que fos per una possible o opinable relliscada teològica sobrevinguda en el curs d'un sermó?

Mancats de documentació directa, no podem entrar en les qüestions subjectives que van moure cada personatge a actuar com ho va fer. Pel que fa a Benet XIII, no hi ha cap mena de dubte sobre la intenció política i àdhuc personal que el va dur a afavorir Ferrer. Pel que fa a Ferrer, la seva pasta d'heretge és més que sobiranament dubtosa. L'actitud de Nicolau Eimeric és l'element inquietant de la qüestió.

Vicent Ferrer és un dominicà molt més jove que Eimeric. Aquest l'havia pogut conèixer a Barcelona, on l'any 1368 Ferrer hi estudiava lògica i on a partir del 1372 i fins al 1375 es dedicaria a l'estudi de la Bíblia. Dins l'orde dominicà Ferrer va tenir una carrera pacífica, positiva, de relleu més aviat pujat. Les seves obres filosòfiques —de circumstàncies, com les que va escriure Eimeric de jove, obres lligades a llur activitat pedagògica—, són clares i fins i tot van tenir una certa influència posterior.[26] Els anys 1391-1392 Ferrer era dalt de tot dins l'orde dominicà i dins els moviments de les coses terrenals: era

24. Ho donen a entendre els seus enemics quan declararan: «Item postquam ipse Benedictus fuit assumptus ad papatum, cum plures et diuersi essent de diuersis casibus et criminibus hereticalibus accusati et conuicti, eorumque condemnacio et punicio fieri requireretur secundum criminum et factorum qualitatem, et iudices ad hec deputati seu potestatem habentes vellent ad punicionem et condempnacionem ipsorum hereticorum procedere, ipse Benedictus eisdem hereticis fauens eosque sustinens, ipsos expedire et liberari fecit, et processus contra ipsos factos habere voluit ac habuit et retinuit, sic quoc dicti heretici recesserunt et permanserunt impuniti et eorum scripturas heresim concludentes habuit et retinuit. Ex quibus clarissime fautor et defensor hereticorum et heretice prauitatis deprehenditur et de fide non mediocriter suspectus habetur»: Cf. BAV, ms.Ottob. 2356, f. 396r: «*Copia nouorum articulorum*».

25. Al servei de la política de Benet XIII, a Avinyó Eimeric va escriure dos tractats: *Contra emissum in conclavi per papam et cardinales promissorium iuramentum. Et contra epistolam Parisiensium magistrorum* (octubre 1395); *Contra universitatem Parisiensem Dei ecclesiam impugnantem responsiones ad 29 questiones* (octubre 1395).

26. Cf. Josep E. Rubio, *Una qüestió de lògica en un sermó de sant Vicent Ferrer. El tractat* de suppositionibus *com a eina interpretativa,* dins «Anuario de Estudios Medievales», 49-I (2019), 243-259, amb bibliografia.

el confessor del futur papa. Eimeric, en canvi, es trobava en el punt d'inflexió definitiu de la seva carrera. Sempre polèmic, aixecant sempre polseguera per on passava, enemistat amb les primeres autoritats del seu país, Eimeric s'havia fet vell i s'havia cremat. L'últim decenni que precedeix la seva mort és dolent per a ell, s'ha de posar a la defensiva, li falla sobretot el suport papal que havia tingut en temps de Gregori XI i del qual s'havia pogut refiar.

Lligat a la causa avinyonesa des del principi, Eimeric no va trencar mai amb Benet XIII, com ho faria més tard Vicent Ferrer. Hi ha indicis que fora de la Corona d'Aragó i en cercles afins a la Inquisició Eimeric tenia fama d'inquisidor diligent i professionalment bo.[27] Hi ha molts indicis també de l'orgull d'Eimeric. El fet d'instruir procés en matèria de fe contra un dels homes de confiança del cardenal de Luna, demostra que l'inquisidor no s'aturava davant cap prestigi, per sòlid que fos. Una altra cosa és que calculés adequadament les seves forçes. Al capdavall Eimeric solia perdre en tots els terrenys on plantejava batalla: en el seu provincialat tumultuós (1362-1363), en la condemna de Llull (1372-1376), en les seves relacions amb els comtes-reis (1360-1396) i amb Benet XIII.

Eimeric morí el 1399 a Girona, on vivia pràcticament exiliat, al cap de cinc anys de l'elecció del papa Luna. La qüestió del procés eimericià contra Ferrer i la seva enervació per part de Benet XIII fou un *potin* eclesiàstic avinyonès, com tants altres que aquells anys van córrer per les dues cúries *contendentes de papatu.* A ningú dels que van fer servir el *potin* vicentí per acusar Benet XIII d'heretgia no li va passar pel cap instruir causa contra Ferrer per la seva antiga prèdica sobre la salvació de Judes, tal com diuen els contradictors de Giffoni. El procés d'Eimeric contra Ferrer ha estat conegut només perquè fou una sageta verinosa disparada contra Pero de Luna en un dels moments forts de les altercacions sobre la qüestió del Cisma, quan França va veure que aquell cardenal que havia jurat seguir la *via cessionis* abans de l'elecció avinyonesa del 1394, un cop papa, no es disposava a cedir res de res.

Semblaria, doncs, que el procés d'Eimeric contra Vicent Ferrer no fou res més que una falconada inquisitorial sense efecte.[28] El fet és que en els sermons vicentins transmesos fins a nosaltres, el predicador valencià no tornà a plantejar mai més la possible salvació de Judes. Ben al contrari, afirmà que era a l'infern de totes totes:

> «Judes Scarioth no havia la creença? Sí, que les malalties curave. *Euntes per universum mundum predicate dicentes quia appropinquauit regnum celorum; infirmos cura-*

27. Ho confirma la consulta que el 1395 li fa l'inquisidor de Carcassona, al qual Eimeric respondrà amb el tractat *Contra asserentes beatum Johannem evangelistam fuisse Virginis Marie filium naturalem et quedam alia falsa:* HEIMANN, 197-198.

28. Cal remarcar que en el catàleg de les heretgies que donava Eimeric en la segona part del seu *Directorium* no n'hi va recollir cap sobre la possible salvació de Judes. La prèdica de Vicent Ferrer propugnant la dita salvació podia ésser vista com un error històricament nou, i això pot haver estat el motiu de fons pel qual l'inquisidor va instruir el procés.

te, mortuos suscitate (Mat. X° capitulo). Aprés fo bategat; açò diu sent Agostí (*super Iohannem*): que Jesuchrist de la sua mà lo bategà a ell e a tots los apòstols. Mas, emperò, Judes dapnat és, hoc dels pus dapnats que sien en infern…».[29]

El fet d'haver cremat el procés contra Vicent Ferrer constituïa l'any 1398 una arma llancívola contra Benet XIII i, per als seus adversaris, era una prova plausible del seu caràcter de fautor de l'heretgia. Vol dir també que una doctrina que volia estendre a Judes la salvació de Crist era una especulació mal rebuda en els cercles eclesiàstics de l'època. Ferrer no serà per això ni inculpat ni disculpat en el transcurs de la polèmica cismàtica. Tanmateix en els sermons conservats sembla haver pres nota de la censura eimericiana i queda ben desmarcat d'una seva opinió anterior.

Això porta a pensar que en referència a la salvació de Judes l'actitud d'Eimeric fou radicalment diferent de la de Ferrer. Eimeric, com és sabut, considerava que qualsevol error en matèria de fe constituïa una heretgia. Eimeric prescindia de contextos, de gèneres literaris, del moment concret en què un possible error en matèria de fe es podia introduir en un discurs, conscientment o no. L'inquisidor Eimeric era un materialista de la proposició errònia: un cop constatada, procés obert, fos contra qui fos. Al seu torn, els estudis cada cop més afinats sobre els recursos oratoris vicentins han posat en relleu l'habilitat del predicador dominicà mesclant els elements doctrinals que volia inculcar amb recursos narratius inventats.[30] Aquests darrers, amb molta o poca base escripturària, servien per a donar força dramàtica —intensitat passional inclosa— a la inculcació dels punts doctrinals que el predicador pren com a matèria del seu sermó. Per moure un pecador empedernit a penitència, o per a ponderar la salvació universal cristiana, quin recurs millor que insinuar/inventar *ocasionalment* l'arrepentiment i salvació del mateix Judes, pecador per antonomàsia?

Com fos, en la transmissió dels sermons ferrerians no s'hi constata cap al·lusió a la salvació de Judes. Tampoc en els manuscrits del *Directorium Inquisitorum* no hi ha cap afegitó sobre la pretesa heretgia vicentina. Sembla, doncs,

29. *Sant Vicent Ferrer. Sermons. Volum primer,* a cura de Josep SANCHIS SIVERA, Barcelona, Editorial Barcino 1932, 99-100: (Sermó IX Feria V post octavam Ascensionis). D'un divendres sant no hi ha sermó perquè el reportador no parava de plorar: «[XLVIII] [DIVENDRES SANT] [dia 21 d'abril] *Die veneris sancta non valuit scribere sermonem propter fletum*»: Josep SANCHIS SIVERA, *Quaresma de Sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413,* Barcelona, Institució Patxot 1927, p. 296. Un altre divendres sant, Ferrer tenia Judes per condemnat: «… quasi dicat: miser, cogita damnationem tibi hodie paratam…»: *Feria VI in Parasceve. Sermo unicus,* dins SANCTI VICENTII FERRARII *Opera Omnia, t. I,* Valentiae M DC XCIII, 762. Thema: *Nos legem habemus et secundum legem debet mori,* Joan 19 (PERARNAU, *Inventari,* n° 584). Ni un mot sobre el suicidi de Judes en Clovis BRUNEL, *Le sermon en langue vulgaire prononcé à Toulouse par saint Vincent Ferrier le vendredi saint 1416,* dins «Bibliothèque de l'École des Chartes», 111 (1953), 5-53.

30. N'ha donat una mostra esplèndida Pietro DELCORNO, *Catechesi e drammatizzazione: lo Spirito Santo nei sermoni di Pentecoste di Vicent Ferrer,* dins «Anuario de Estudios Medievales», 49-I (2019), 75-101.

que després de la intervenció de Benet XIII tant Ferrer com Eimeric pleguen veles i tanquen la qüestió.

Morts tots els protagonistes de l'episodi, quan es plantejarà la canonització de sant Vicent, la seva topada amb la inquisició hauria pogut constituir un obstacle seriós per a dur endavant la causa. És difícil calcular si aquest obstacle hauria estat tan gran com ho podia ésser l'obstacle dels anys passats al servei del cismàtic Benet XIII. Heretgia i cisma són delictes majors en el camp de la fe i de la disciplina eclesiàstiques. Pel que fa a l'heretgia, la crema del procés fou oportuna. Pel que fa al cisma, sant Vicent al final l'abandonà. Ni una cosa ni l'altra no obstaren la canonització de Vicent Ferrer, i els dominicans es van donar traces i manyes perquè la memòria del procés eimericià no entelés la santedat vicentina.[31]

Com a sortida d'un conflicte medieval en matèria de fe, la solució fou sens dubte intrèpida. Llàstima que, anys a venir, no fes escola!

31. Darrerament ha tractat la qüestió amb tacte i competència Laura Ackerman Smoller, *Power and the Holy: Political and religious interests in the canonization of Vicent Ferrer,* dins «Anuario de Estudios Medievales», 49-I (2019), 261-286.

Josep A. Ysern
UNED

GALLS, TROMPETES, ESPURNES...: NOTES SOBRE LA VISIÓ DE LA PREDICACIÓ EN ELS SERMONS DE MESTRE VICENT FERRER[*]

Cocks, trumpets, sparks...:
notes about the vision of preaching in the sermons of master Vicent Ferrer

Resum: El present treball se centra en l'estudi d'algunes de les reflexions que Vicent Ferrer fa, a través dels seus sermons, sobre la predicació i el paper del predicador. El seu centre d'atenció és, doncs, la manera com Ferrer explicava al seu públic en què consistia predicar, com es feia un sermó i quines característiques devia tenir un bon predicador. Alhora intenta situar les imatges i els recursos utilitzats per l'orador —semblances, al·legories, etc.— en el context de la tradició cultural i exegètica de què es nodria la seva predicació. Tot plegat retrata i analitza l'esforç d'un orador del màxim prestigi per explicar de manera entendora al seu públic el que havia de ser el quefer de qualsevol predicador —i, per tant, també el seu.

Mots clau: Vicent Ferrer, predicació, sermó, retòrica, similitudo, al·legoria.

Abstract: The present work aims to study some of the reflections that Vicent Ferrer makes, through his sermons, on the preaching and on the role of the preacher. Its focus is the way in which Ferrer explains to his audience what does it mean to preach, how to make a sermon and what should be the features of a good preacher. At the same time, it tries to situate the images and the resources used by the preacher – similarities, allegories, etc. – in the context of the cultural and exegetic tradition that nourished his preaching. All of this portrays and analyzes how a preacher of the highest prestige strives to explain in an understandable way to his audience what should be the task of any preacher – and, therefore, also his own.

Keywords: Vicent Ferrer, preaching, sermon, rhetorics, similitudo, allegory.

No és estrany que, en alguna de les seves peces oratòries, mestre Vicent Ferrer (1350-1419) ens ofereixi una reflexió sobre què és un sermó o com hauria de ser un predicador ideal: ara té en compte aspectes merament tècnics,

[*] Un primer esbós d'aquest treball fou llegit en el marc del congrés «Vicent Ferrer: ideologia i pràctica d'una predicació», que tingué lloc a Barcelona del 3 al 5 d'abril de 2019. D'altra banda, el present estudi s'emmarca dins dels projectes «La cultura literària medieval i moderna en la tradició manuscrita i impresa (VI), ref. FFI2017-83960-P» i «Los *exempla* latinos medievales conservados en España (II), ref. PGC2018-096458-B-I00».

ara s'atura en consideracions ètiques o bé conjumina ètica i tècnica en una reflexió. La present aportació pretén acostar-se precisament a alguns d'aquests moments —espigolats del corpus català de la seva producció sermonària— i revisar, descriure i comentar algunes de les reflexions que l'orador mateix ofereix sobre la predicació, el sermó i la figura del predicador. Sembla evident que la reflexió sobre aquests punts ens pot informar sobre la visió que fra Vicent tenia de la tasca a la qual ell mateix es lliurà, amb particular força i compromís, a partir d'un moment donat. D'altra banda, en la mesura en què ens sigui factible, intentarem esbrinar la procedència d'algunes de les imatges que empra per fer entenedora la seva idea del que és la predicació i el nucli essencial d'aquesta —el sermó—.[1]

1. Predicació i sermó

D'entrada, hem d'entendre ben bé què és un sermó, concepte que no és tan fàcil de definir com hom podria pensar.[2] Convé recordar que la mateixa paraula

1. Per facilitar la lectura d'aquestes pàgines, heus ací, ordenades alfabèticament, les abreviatures usades per a citar determinades obres o estudis: *ApInv*: Josep Perarnau, «Aportació a un inventari de sermons de Vicenç Ferrer: Temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques», *Arxiu de textos catalans*, 18 (1999), 479-811; *Festivale*: *S. Vincetii Ferrerii, ex Sacro Praedicatorum Ordine, concionatoris celebrrimi, Festivale, {...}, opera et studio Caspari Erhard, {...}*, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Joannis Strötter, 1729; *Glossa*: Walafrid Strabo, *Glossa ordinaria*, en: *Walafridi Strabi fuldensis monachi opera omnia*, vols. I i II, dins *PL*, vols. 113-114; *PL*: *Patrologia latina,* ed. de Jacques Paul Migne, 1841 i ss.; *Q*: Vicent Ferrer, *Sermons de quaresma*, ed. de Manuel Sanchis Guarner, València, Clàssics Albatros, 2 vols.; *S*: Vicent Ferrer, *Sermons*, 6 vols., ed. de Josep Sanchis Sivera i Gret Schib, Barcelona, Barcino, «Els nostres clàssics»; *SAest*: *Beati Vincentii natione hispani, professione Sacri praedicatorum ordinis, {...} Sermones aestivales, {...} summa cura per D. Damianum Diaz*, Antverpiae, In aedibus viduae & haeredum Ioannis Stelsii, 1572 ; *ScA*: San Vicente Ferrer, *Colección de sermones de Cuaresma y otros según el manuscrito de Ayora*, ed. Adolfo Robles, València, Ajuntament, 1995; *SCChVal*: Vicente Ferrer, *Sermonario de S. Vicente Ferrer del Real Colegio-Seminario del Corpus Christi de Valencia*, ed. Francisco Gimeno, María Luz Mandingorra; trad. de Francisco Calero, València, Ajuntament de València; *SPerugia*: Vicente Ferrer, *Sermonario de Perugia (Convento dei Dominicani, ms. 477)*, introducció, edició i notes de Francisco M. Gimeno Blay i Mª Luz Mandingorra Llavata, traducció al castellà de Daniel Gozalbo Gimeno, amb la col·laboració de Rebeca Sánchez Romero, València, Ajuntament, «Sant Vicent Ferrer»; *Summa*(JdeS): *Summa de exemplis et rerum similtudinibus locupletissima, verbi Dei concionatoribus, cunctisque literarum studiosis maximo usui futura, fratre Ioanne a. S. Geminiano, ordinis praedicatorum, auctore*, Lugduni, 1585.

2. D'aquesta dificultat ja se'n fa eco Carolyn Muessig en la primera ratlla del capítol inicial de la monografia que ella mateixa coordina, *Preacher, Sermon and Audience*, Leiden, Brill, 2002, quan afirma: «"What is a sermon?" It is an excellent question, and like most excellent questions it is difficult to answer» (p. 3). Val a dir que la varietat de l'índex del volum que coordina il·lustra perfectament la riquesa semàntica del terme «sermó»: abraça aspectes de retòrica sermonària, però també atén el sermó en tant que representació («performance») i les relacions entre el predicador i la seva audiència. No oblida tampoc els vincles entre la predicació i determinades manifestacions artístiques ni la possibilitat de tractar els sermons com a fonts

que usem per a referir-nos-hi, «sermó», procedeix del llatí *sermo*, que, originàriament, significa més aviat «conversa, discussió» —de fet, *sermocinor* era «conversar»—, en alguns contextos, «enraonies» o, fins i tot, «llengua, estil», etc. Oblidem sovint el fort caràcter conversacional que tenien les primeríssimes predicacions del cristianisme, les protagonitzades per Jesucrist mateix, qui sovint era interpel·lat pel seu públic.[3] El nostre punt de referència, actualment, solen ser les homilies d'uns pocs minuts que tenen lloc en el marc de la celebració eucarística. I, tanmateix, per a entendre el fenomen de la predicació medieval faríem millor de parar esment en el que avui dia roman dins de la tradició protestant,[4] on encara ara és fàcil trobar reunions abundants de creients al voltant d'un pastor que comenta l'evangeli sovint amb procediments que poden resultar impactants per a una mentalitat catòlica actual.

I és que el mateix fet de pensar en el sermó com a text és ja essencialment inexacte. La predicació es basa en un text —doblement, en certa manera, en tant que és un text construït sobre altres textos—, però la predicació és eminentment oral.[5] I el text en el qual es basa, és un text riu que poques vegades arriba a tenir una configuració definitiva, final, en el sentit que aquestes paraules tenen per al públic actual, molt avesat a una cultura als antípodes de la medieval, que era —especialment pel que fa a la cultura popular— oral de soca-rel i, per tant, acostumada a textos perpètuament *in fieri*. Per això és en part correcte afirmar que no tenim predicació vicentina, almenys en el sentit esperable per part del públic actual: textos ben conformats i d'autoria individual i clara. I, tanmateix, estudiem els sermons de sant Vicent Ferrer, que són una peça fonamental de la nostra literatura i cultura medievals. No és una contradicció?

No, no ho és. El que anomenem «sermons vicentins» és en realitat el conjunt de notes preses pels reportadors[6] mentre l'orador predicava. I no sempre

---

històriques. D'altra banda, per a més bibliografia bàsica en relació a la predicació, veg. Josep-A. Ysern, *Como una red. Sermones de Vicent Ferrer,* València, PUV, 2015, pp. 36-37, n. 23.

3. També la idea expressada pel mot grec «homilia» té a veure amb aquest caràcter originari de «conversa», bé que ara centrada en el comentari de l'evangeli, com bé explica Albert Lecoy de La Marche, *La chaire française au moyen âge, spécialement au XIIIe siècle, d'après les manuscrits contemporains*, París, Librairie Renouard, 1886, pp. 5-6, qui recorda, a més, l'afirmació de sant Agustí que identificava el «*tractatus popularis*» —denominació originària del concepte de «sermó»— precisament amb el vocable grec a què ens referim (*ibid.* n. 1).

4. Parlo *lato sensu*, sense entrar en detalls sobre variants ni sectes dins d'aquesta tradició. Animo el lector a cercar a través d'internet, especialment per serveis de vídeo —YouTube, Vimeo, etc.—, on ben segur que trobarà mostres del que ací comentem.

5. Existeix també predicació escrita, com ara la dels tractats teològics, com bé ha posat en relleu Hauf en referència a Francesc Eiximenis. Aquesta, però, adopta i adapta, en principi, els mecanismes retòrics habituals de la predicació oral. *Vid*., sobre aquests aspectes, Albert Hauf, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València, Institut de Filologia Valencia – Publicacions de l'Abadia de Monserrat, «Biblioteca Sanchis Guarner», pp. 96-109.

6. *Vid.*, com a introducció general a la problemàtica de la reportació: Josep Perarnau, «Les primeres "reportationes" de sermons de St. Vicent Ferrer: les de Friedrich von Amberg, Fribourg, Cordeliers, ms 62», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 18 (1999), pp. 63-155, Tomàs

són les primeres notes, sinó que, sovint, es troben ja en un estat d'elaboració derivat de posar en comú i organitzar les aportades pels diversos *reportatores*. Es tracta de textos que fra Vicent mai no volgué convertir en modèlics ni en versions definitives. Si ho hagués volgut, potser els hauria revisats, depurats de marques d'oralitat i redactats, definitivament, en llatí. Irònicament, però, aquesta manera de *no tenir sermons vicentins* ens acosta molt més a la vertadera predicació vicentina. Se'ns escapa el text, ens fuig el fet oral, però potser ens en resta un eco, una ressonància molt més versemblant del que ho hauria estat la fada versió final, en llatí, que, d'altra banda, hauria significat, probablement, la desaparició de tot aquest patrimoni literari tan interessant.

Tot plegat vol dir que el fet de la predicació, en certa manera, supera el sermó mateix. El sermó és part central de la predicació, però aquesta inclou també tot el conjunt d'activitats que precedeixen i acompanyen la realització pública del sermó: des de l'arribada processional del predicador al lloc on s'estarà uns dies —la seva recepció per part de les autoritats—, fins a la tasca de catequesi que podien dur a terme, simultàniament, alguns dels seus acompanyants. De tot això escollirem, com a centre d'atenció, només el sermó —és a dir, el text— en la mesura en què hi tenim accés a través de les *reportationes*. Convé, doncs, tenir en compte aquestes circumstàncies, ja que condicionen el disseny del text en tant que peça oratòria. Comptat i debatut, estudiem un text construït per a ser pronunciat, que mai no ha estat fixat i que ha existit en una realitat absolutament efímera, que ens arriba, desdibuixada, a través del que hagin pogut entendre —o malentendre— els taquígrafs que en prenien apressada nota.[7] Potser ara resulta més clar per què he parlat abans de la *complexitat* essencial de l'objecte d'estudi i es fa més entenedor per què l'hem d'assaltar des de diverses perspectives.[8]

2. Imatges del predicador i de la predicació

Val a dir que amb la predicació sempre hom vol atènyer alguna cosa del públic destinatari. A voltes, es pretén d'alertar-lo, a voltes d'encoratjar-lo o d'esperonar-lo, o bé d'aconhortar-lo, de formar-lo, d'informar-lo, de corregir-lo. O tot plegat, en diverses proporcions. Per això, les al·lusions que fra Vicent

Martínez, «Sobre la reportació de la quaresma de 1413 i altres qüestions complementàries», *Anuario de estudios medievales*, 49, núm. 1 (2019), pp. 215-241 [https://doi.org/10.3989/aem.2019.49.1.08] i Ysern, *Como una red...*, pp. 83-84, amb especial atenció a la bibliografia citada a les nn. 78 i 79.

7. Sobre les conseqüències més immediates que pot tenir aquest fet a l'hora d'editar els sermons vicentins, *vid.* Ysern, *Como una red...*, pp. 112-116.

8. Ni que només sigui com a *índex* de les moltes vies d'acostament al fet del sermó, convé tenir present l'aportació, adés esmentada, de Muessig (ed.), *Preacher, Sermon and Audience...* Un dels panorames més complets de la predicació medieval continua essent la tesi d'Hervé Martin, *Le métier de prédicateur à la fin du Moyen Age (1350-1520)*, Paris, Les éditions du cerf, 2007.

fa a la predicació i a la tasca del predicador gairebé sempre incideixen en algun d'aquests aspectes. I ho fan, normalment, recorrent a imatges que, mitjançant l'esquema de la *similitudo*, serveixin per a concretar, de manera tan pintoresca com memorable —memoritzable—, el sentit, la finalitat de la predicació segons la persepectiva de fra Vicent Ferrer.

2.1. *El predicador com a gall*

Fra Vicent no dubta a identificar els predicadors amb la figura del gall (Q I, 72-73). Quina ressemblança hi troba, entre tots dos termes de la comparació? Segons Ferrer, quan el gall vol cantar, primer s'ha de despertar a si mateix i, després, desperta els altres, els qui l'envolten. Aquest fet és vist com una mena de prova de coherència, a la qual s'ha de sotmetre el bon predicador: el predicador ha de viure d'acord amb el que predica. D'altra banda, el gall canta més i més fort segons s'acosta la claror del dia, de la mateixa manera com el predicador hauria d'implicar-se més i més en la seva predicació segons s'acosta la fi del món. I a més, amb el seu cant, el gall-predicador fa palesos els errors, els pecats de la comunitat cristiana. Deixem que fra Vicent mateix ens ho expliqui (Q I, 72-73):

> «Sent Gregori diu que lo gall cantant significa lo preïcador, per dos significacions: la primera, que com lo gall vol cantar, excita si mateix ab les ales, e puis excita los altres; e així lo preïcador: primerament, se deu excitar a fer bona vida, e puis s'és excitat, llavors deu despertar los altres. Ítem, la segona propietat del gall: a mitjanit canta mollament, mas a la fi de la nit, que s'acosta lo dia, crida, que cuida esclatar «¡Sus, sus!». Vet la condició del preïcador: a la mitjanit del temps d'est món, cantaren los preïcadors a tard; mas ara que és prop lo dia, e som a la fi de la nit, ¡veges com cuiten a cantar «¡sus, sus!», que tost, e ben tost, així com lo gall cuita lo cantar! [...] E així vosaltres no sentiu vostres defalliments tro que lo gall canta, ço és, lo preïcador.»

Observem, però, que Ferrer al·ludeix sant Gregori de bon començament. Efectivament, Gregori Magne esmenta la figura del gall almenys en dues ocasions. Primerament, en el marc de l'extens comentari que dedicà al llibre Job, elaborat entre el 578 i el 595: *Moralium libri sive expositio in librum b. Job*.[9] Després, en el seu tractat *Regulae pastoralis liber*,[10] redactat a les primeries del seu pontificat, que s'estén entre el 590 i el 604. Totes dues versions tenen molts punts en comú, en realitat reformulen una mateixa idea, però organitzen els elements que l'estructuren de manera diferent. En el següent quadre, acarem ambdues referències:

9. Gregori Magne, *Moralium libre sive expositio in librum b. Job*, dins Jacques Paul Migne (ed.), *PL*, vols. LXXV-LXXVI, 1857, cols. 331-332.

10. Gregorius Magnus, *Regulae pastoralis liber*, dins Jacques Paul Migne (ed.), *PL*, vol. LXXVII, París, 1862, llibre III, caps. 39-40, cols. 124-126.

Moralium sive expositio...

[14] Habemus vero aliud quod de galli huius intelligentia considerare debeamus, quia profundioribus horis noctis valentiores ac productiores edere cantus solet, cum vero matutinum jam tempus appropinquat, leniores et minutiores omnimodo voces format. In quibus galli hujus intelligentia quid nobis innuat considerata praedicatorum discretio demonstrat.

[15] Est adhuc aliud in gallo solerter intuendum, quia cum jam edere cantus parat, PRIUS ALAS EXCUTIT, ET SEMETIPSUM FERIENS, VIGILANTIOREM REDDIT. Quod patenter cernimus, si sanctorum predicatorum vitam vigilanter videamus. IPSI QUIPPE CUM VERBA PRAEDICATIONIS MOVENT, PRIUS SE IN SANCTIS ACTIONIBUS EXERCENT, NE IN SEMETIPSIS TORPENTES OPERE, ALIOS EXCITENT VOCE; sed ante se per sublimia facta excutiunt, et tunc ad bene agendum alios sollicitos reddunt. Prius cogitationum alis semetipsos feriunt, quia quidquid in se inutiliter torpet, sollicita investigatione deprehendunt, districta animadversione corrigunt. Prius sua punire fletibus curant, et tunc quae aliorum sunt punienda denuntiant. Prius ergo alis insonant quam cantus emittant, quia antequam verba exhoratationis proferant omne quod locuturi sunt operibus clamant; ET CUM PERFECTE IN SEMETIPSIS VIGILANT, TUNC DORMIENTES ALIOS AD VIGILIAM VOCANT.

Regulae pastoralis liber

Praedicator etenim sanctus dum caliginoso hoc clamat in tempore, quasi gallus cantat in nocte, cum dicit: «Hora est jam nos de somno surgere» (Rom 13: 11). Et rursum: «Evigilate justi, et nolite peccare» (1 Cor 15: 34). Gallus autem profundioribus horis noctis altos edere cantus solet; cum vero matutinum jam tempus in proximo est, minutas ac tenues voces format quia nimirum qui recte praedicat, obscuris adhuc cordibus aperta clamat, nil de occultis mysteriis indicat, ut tunc subtiliora quaeque de coelestibus audiant, cum luci veritatis appropinquant. [...]

Quia et gallus iste, QUEM PRO EXPRIMENDA BONI PRAEDICATORIS SPECIE in locutione sua Dominus assumit, cum jam edere cantus parat, PRIUS ALAS EXCUTIT, ET SEMETIPSUM FERIENS VIGILANTIOREM REDDIT, QUIA NIMIRUM NECESSE EST UT HI QUI VERBA SANCTAE PRAEDICATIONIS MOVENT, PRIUS STUDIO BONE ACTIONIS EVIGILENT, NE IN SEMETIPSIS TORPENTES OPERE, ALIOS EXCITENT VOCE; prius se per sublimia facta excutiant, et tunc ad bene vivendum alios sollicitos reddant; prius cogitationum alis semetipsos feriant; quidquid in se inutiliter torpet, sollicita investigatione deprehendant, districta animadversione corrigant; et tunc demum aliorum vitam loquendo componant; prius punire propria fletibus curent, et tunc quae aliorum punienda sunt denuntient; et antequam verba exhortationis insonent, omne quod locuturi sunt, operibus clament.

En els textos citats, hi hem marcat en versaletes les dues idees que esdevenen centrals en el fragment vicentí, per més que les presenti abreujades respecte als originals: primerament, la descripció del gall quan es disposa a cantar, del moviment de les ales, interpretat ací, al·legòricament, com a expressió de la necessitat que el predicador sigui conscient dels seus propis errors, faltes i pecats, a fi d'esmenar-se ell mateix abans de llançar-se a predicar; segonament, el desenvolupament, precisament, d'aquesta exigència de coherència, suara esmentada, dut a terme amb estructures sintàctiques que juguen clarament amb contraposicions —bo i repetint estructures com ara *prius*/*quam* o *prius*/*tunc,* entre altres procediments—.

Tanmateix, hi ha un element de divergència entre el text vicentí i la font gregoriana que exigeix un mínim d'atenció: l'explicació de fra Vicent sobre la diferent manera de cantar el gall segons els moments del dia no s'adiu amb la del text original. Per a Ferrer, el cant del gall-predicador es fa més i més fort segons s'acosta «la fi de la nit», interpretació al·legòrica que remet a la fi del món. Tanmateix, en el text de Gregori Magne l'evolució del cant del gall —fent-se progressivament més subtil— s'adapta al destinatari: als cors foscos, és a dir, als afectats encara per la foscor del pecat, no els revela cap misteri —«*aperta clamat*», diu—, però els desperta amb un cant enèrgic; tanmateix, als destinataris ja més pròxims a la llum, els declara algunes de les subtileses relacionades amb la veritat divina. No he sabut trobar una font clara de la interpretació vicentina, la qual cosa faria pensar que es pogués tractar d'una aportació personal del dominic, en el context d'un sermó de temàtica quaresmal, si no fos pel que veurem més avall.

Cal, però, dir que, en l'esquema del sermó a què pertany el fragment citat ací, recollit en *SPerugia*, núm. 96, p. 146, no s'hi cita com a font el text del papa Gregori Magne, sinó sols —abreujadament— el versicle de sant Lluc en què es relata la tercera negació de sant Pere durant la Passió de Jesucrist: «*Et ait Petrus: "Homo, nescio quid dicis!". Et continuo adhuc illo loquente cantavit gallus. Et conversus Dominus respexit Petrum; et recordatus est Petrus verbi Domini, sicut dixit ei: "Priusquam gallus cantet hodie, ter me negabis"*» (Lc 22: 60-61). Tanmateix, s'hi afegeix un comentari interessant que, probablement, devia al·ludir a la font gregoriana: «*Nota: cantus galli est predicatio*».

En qualsevol cas, en el desenvolupament de l'associació semàntica que analitzem ací, fra Vicent aprofita també la citació del llibre de Job (38: 36) —«*Quis posuit in visceribus hominis sapientiam? / Vel quis dedit gallo intellegentiam?*»—,[11] juntament amb elements textuals que procedeixen del comentari gregorià d'aquest llibre. Sembla que la vinculació entre el llibre de Job i el seu comentari per part de Gregori Magne arribà a ser tan íntim que fins i tot en la

11. Cito segons la *Biblia vulgata*, editada per Alberto Colunga i Lorenzo Turrado, Madrid, BAC, 1985.

Glossa ordinaria, en arribar a comentar aquest versicle, hom remet a l'esmentada font gregoriana,[12] cosa que es reflecteix també en la manera com fra Vicent clou la seva descripció del binomi semàntic predicador-gall (Q I, 73):

> «Lo parlar de Déu significa que no parlava del gall, mas del preïcador, que és significat per lo gall. Diu, *primo*: «Qui li ha mostrada la saviesa que primer se bata? E esta intel·ligència que cride contínuament, ¿qui la hi ha dada, esta intel·ligència? ¿Qui la hi ha dada al gall, la intel·ligència, que estarà en la cambra escura, o galliner escur, e sent que és lo dia prop, ell cuita de cantar?» Així ho expon sent Gregori, e així nostre senyor Déu Jesucrist esperà que lo gall cantàs quan lo renegà sent Pere. E així vosaltres no sentiu vostre defalliments tro que lo gall canta, ço és, lo preïcador.»

Val a dir que aquesta al·legoria del gall és molt estesa. La trobem recollida, per exemple, en la *Summa de exemplis et rerum similitudinibus* de Joan de Sant Geminià. En el capítol XXIII del quart llibre d'aquest repertori, fonamental per a la divulgació de semblances i *exempla*, hi trobem les quatre raons per les quals «*concionator gallo comparatur*», on fàcilment detectem les fonts essencials —Job i Gregori el Magne—, en bona mesura copiades al peu de la lletra (*Summa*[JdeS], IV, 23, f. 105v):

> «Per gallum praedicator intelligitur, ut super illud Iob 38: "Quis dedit gallo intelligentiam?" [...]
>
> Item gallus repraesentat sanctorum praedicatorum doctrinam, etiam in canto, tripliciter. [...] Secundo, propter variationem vocis, quia gallus (ut dicit Greg[orius]) in profundioribus horis noctis valentiores et profundiores educere cantus solet, sed circa matutinum tempus, leviores et mitiores format voces. Sic praedicator sapiens, quando loquitur peccatoribus profundatis et obscuritatis in tenebris peccatorum, loquitur terribilius et austerius, aut de divinis iudiciis, aut de mortis angustiis, aut de inferni suppliciis. Sed quando loquitur illis qui iam illuminantur a Deo, et sunt Dei gratiae coniuncti, loquitur lenius, et subtilius, et dulcius, scilicet aut de divinis miserationibus aut de internis retributionibus et similibus. Tertio propter percussionem lateris, quia gallus cum se ad cantandum praeparat, prius alas excutit et latera sua feriens, se vigilantiorem reddit. Sic praedicatores sancti cum alios verbis sanctae exhortationis monent, prius exercitent se in sanctis actionibus, ne in semetipsis torpentes opere, alios excitent voce; sed ante se per sublimia facta excutiunt et tunc ad bene agendum alios solicitiores reddunt [...].»

12. *Glossa*, vol. I, col. 840: «Expositionem capp. 33 et seqq., ex Gregorio ad verbum expressam, compendii causa omittimus. Vide Greg. Moralium in Job. lib. XXIII, cap. 7 et seq. Opp. tom. II». *Vid.*, però, l'edició virtual actual, *Glossa ordinaria* (Iob. 38), dins: *Glossae Scripturae Sacrae electronicae*, ed. Martin Morard, IRHT-CNRS, 2016-2018, que conjumina diverses fonts: http://gloss-e.irht.cnrs.fr/php/editions_chapitre.php?livre=../sources/editions/GLOSS-liber25.xml&chapitre=25_38 [10/05/2019].

El lector podrà fàcilment acarar aquest fragment amb els citats més amunt, de Gregori Magne, i localitzar els préstecs amb què teixeix Joan de Sant Geminià la seva versió.

L'èxit d'aquesta al·legoria supera el marc medieval. La trobarem, per exemple, en l'*Exposición de los evangelios del adviento y el primer lunes de quaresma y día de navidad* de Fra Damián Álvarez, publicat a Burgos, el 1610, on llegim, per exemple:[13]

> «También el gallo significa los prophetas y predicadores. [...] Los prophetas, entre las tinieblas desta vida presente, anuncian cantando la luz del día, que ya está cerca. Todos los profetas fueron gallos, que con su canto y boz, en la noche y tiniebla de la[14] vieja ley, anunciavan cercana la venida del Sol, Christo nuestro redemptor, y dezien «*Nox precessit, dies autem appropinquavit*». Pero el mejor gallo de todos fue la boz de la prediación de san Juan, que, extendiendo el dedo, pudo decir «*Ecce Agnus Dei*». [...] dize san Gregorio en el libro de los Morales, en el cap. 3, explicando aquellas palabras del cap. 38 del santo Job, «*Quis dedit gallo intelligentiam?*» Llama a los predicadores gallos, porque (como cantando) anunciavan las cosas futuras, como el gallo el futuro día.»

L'associació gall/predicador havia guanyat una acceptació general, de fet tan general que fins i tot ens la trobem en el famós *Tesoro de la lenguas castellana o española*, de Sebastián de Covarrubias, *s. v.* «Gallo». L'il·lustre lexicògraf, després de donar l'etimologia del mot, divaga sobre el seu sentit moral, tot començant amb Plini el Vell, car en el llibre X, cap. 24 de la seva *Naturalis historia* es parla, sobretot, de la sensibilitat dels galls, de la facilitat amb què es desperten i alerten i de com perceben, com si es tractés d'un do natural, el pas del temps.[15] I tot seguit apareix la referència, que ja hem vist adesiara, del llibre Job (38: 36-37), sobre la qual es reflexiona extensament, en termes semblants als vistos més amunt, sense oblidar la identificació dels galls amb els prelats de l'església i els predicadors:[16]

> «Tras esto viene muy bien el symbolo del gallo, que significa los perlados de la Yglesia y los predicadores, con cuya doctrina se han de reduzir los malos y distra-

13. Damián Álvarez, *Exposición de los evangelios del adviento y el primer lunes de quaresma y día de navidad*, Burgos, 1610, p. 399.

14. la: «las». Corregeixo el text.

15. Plinio, *Naturalis historia*, X, 24, en http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost01/PliniusMaior/plm_hi10.html [10/05/2019]: «24. [46] *Proxime gloriam sentiunt et hi nostri vigiles nocturni, quos excitandis in opera mortalibus rumpendoque somno natura genuit. norunt sidera et ternas distinguunt horas interdiu cantu. cum sole eunt cubitum quartaque castrensi vigilia ad curas laboremque revocant nec solis ortum incautis patiuntur obrepere diemque venientem nuntiant cantu, ipsum vero cantum plausu laterum*». L'autor llatí continua donant més notícies sobre aquests «vigilants nocturns»: són bel·licosos, competidors, tenen ànsia de domini, sovint són criats i ensinistrats per a baralles, són utilitzats per a auguris i deixen de cantar si se'ls castra.

16. Citem segons Sebastián de Covarrubias, *Tesoro de la lenguas castellana o española*, ed. de Martí de Riquer, Barcelona, Altafulla, 1998, p. 623.

> ydos, y los que no los quisieran oyr serán semejantes a los sybaritas, gente olgazana y viciosa, que aviendo desterrado de su república las artes mecánicas y todo lo que no fuesse plazer, descanso y vizio, desterraron también los gallos, matando los que tenían y no admitiendo los de fuera, porque no los interrumpiesen el sueño e inquietassen.»

Com és esperable en un humanista, Covarrubias introdueix no poques informacions en relació al món clàssic, de la més diversa mena, sense oblidar referències a frases fetes i dites populars, amb el gall de referent.

Heus ací, doncs, una reelaboració més dels mateixos ingredients textuals que fins ací hem anat veient. Més interessant, però, resulta detectar-los en altres gèneres textuals, com ara el dels bestiaris. Per exemple, el llarg i elaborat capítol «*Del gallo*» de la *Primera parte de la historia natural y moral de las aves*, del canonge Francisco Marcuello, publicat l'any 1617, ens reuneix, sota una xilografia de l'esmantada au, el conjunt d'informacions que fins ací hem vist, aprofitant especialment les fornides per Plini, però enriquit amb diversos detalls més o menys desenvolupats —des de l'etimologia, la traducció del nom a diverses llengües, per exemple—. Hi trobarem moltes informacions que ja ens són familiars, com ara el costum del gall de colpejar-se amb les ales abans de cantar, o també la diferent manera de cantar, segos el moment del dia:[17]

> Siempre que el gallo ha de cantar, se hiere primero el cuerpo con las alas, vatiéndolas un poco antes. Canta a la media noche más clara y fuertemente y, al amanecer, más leve y delicadamente.

Evidentment, tampoc no hi manca la citació del versicle de Job (38: 36) a què ja ens hem referit més amunt,[18] però, pel que fa a l'objecte d'aquestes pàgines, més interessa notar la llarga secció final amb què acaba aquest capítol, amb el títol de «Moralidad».[19] És en aquesta secció final on Marcuello torna a l'arrel gregoriana de la comparació del predicador amb el gall, repetint fins i tot algunes de les idees que poc abans ja havia tret a col·lació, bé que ara les desenvolupi més àmpliament, afegint-hi alguns detalls nous.

Tanmateix, millor tornar enrere, per tal de cloure ja aquesta secció, dins del món dels bestiaris medievals, prenent com a base els editats per Saverio Panunzio[20] per tal com en els bestiaris que edita també hi sentirem el cant del gall, amb tons ben reconeixibles. El gall apareix en quart lloc en les dues

17. Francisco Marcuello, *Primera parte de la historia natural y moral de las aves*, Zaragoza, 1617, f. 110v.

18. Marcuello, *Primera parte...*, f. 111v.

19. Marcuello, *Primera parte...*, ff. 116r-118r.

20. Saverio Panunzio, *Bestiaris*, Barcelona: Barcino, «Els Nostres Clàssics», 2 vols., 1963-1964.

versions del bestiari editat. Extrec tot seguit uns fragments de la caraterització que ens n'ofereix:[21]

> Lo gall sí és un alçel del qual los hòmens del món poden pendre vertader eximpli. Car lo gall sí és d'aytal natura: que, com ell vol cantar, primerament se percut tot, e bat les alles tres vegades, e puys canta suaument en la miganit; e com ve lo jorn ell canta pus fort e pus sovín, ab molt gran forsa.

I ara sí que escau parar esment en el fet que la progressió del cant del gall —de menys a més fort— coincideix amb la descripció del text vicentí. Aquest fet indueix a pensar que també aquella variació respecte a la font originària deu haver-la presa fra Vicent d'alguna altra font i no és, per tant, fruit de la seva creativitat.[22]

2.2. *La predicació i el clamor de les trompetes*

El crit del gall, com la predicació, és, doncs, un mecanisme d'alerta. També ho són les trompetes en els exèrcits, que, a més, serveixen per a mantenir

21. Saverio Panunzio, *Bestiaris*, vol I, p. 51. Aquest text és molt proper, tot i algunes diferències, a la versió inclosa en el vol. II, pp. 17-18.

22. Entre les dues redaccions editades per Saverio Panunzio hi ha diferències, com suara he esmentat, que bandejo ací. Quant a aquest punt en concret, però, la versió que copiem —que és la del ms. A— hi afegeix un comentari que val la pena tenir present ara: «E axí com lo gall qui canta primerament suau, e puys aprés canta pus fort e pus sovén quant és aprés del jorn, axí ho deu fer lo bon preÿcador. Car al comensament deu preÿcar suau e de rahons planes, per so car les gents setglars comunament són de gros enteniment; e puys, com són endressats e entesos en la rahó, deu-los preÿcar de pus forts rahons; e puys, com ell veu que són il·luminats e pus forts entesos en Déu, deu-los preÿcar pus suptil e pus fort de les divines santes Scriptures, per tal que·l seu preÿch sia pus profitable a la gent» (Panunzio, *Bestiaris*, vol. I, pp. 52-53). Observeu com, a la fi, es conjuminen la força de la crida i la subtilesa del seu contingut. Totes dues versions són comentades també en la tesi doctoral de Llúcia Martín, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval i els seus antecedents*, dirigida per Rafael Alemany, Alacant, Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana, 1994, 2 vols. [http://hdl.handle.net/10045/3719, consulta: 12-05-2019] —per al cas que ens ocupa, *cf.* vol. I, pp. 239-244, amb al·lusió a les variacions en la intensitat del cant en la p. 242—. Val a dir que l'estudi de Llúcia Martín dona moltes informacions valuoses, que permeten matisar i valorar bé la figura de l'au i les seves interpretacions. Derivat directe de la tesi és l'estudi de la mateixa autora *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», 1996, on no es tracta directament l'au que ens interessa ací, relegada al lloc corresponent segons l'ordre alfabètic dins de l'«Índex topogràfic d'ocurrències animals en les obres catalanes consultades» (pp. 268-269). També és molt útil, des d'una perspectiva més etnogràfica i folklòrica, el capítol dedicat al gall i a la gallina per Angelo de Gubernatis en el seu *Mitología zoológica. Las leyendas animales. Los animales del aire,* Barcelona: Olañeta, «Alejandría», trad. castellana d'Esteve Serra, pp. 93-103. D'altra banda, el llibre coordinat per Francesco Zambon, *Bestiari tardoantichi e medievali*, Milano, Bompiani, 2018, reuneix una riquíssima selecció de la zoologia sacra cristiana en edició bilingüe (original/italià), on fàcilment es pot documentar la presència del gall.

l'ànim en les batalles. Per aquest camí va una altra de les *similitudines* emprades per fra Vicent que vull citar ací:

> «La terça cosa de batalles és nafils; trompetes molt necessàries hi són: manà fer Déu a Moisès que fes trompetes (Num 10). ¿Sabeu per què? Lo crit de la trompeta mou tots los coratges, e mou la sang. ¿Quals son aquests? Los preïcadors ab llur preïcació de trompa; no és feta així com a canya, mas podeu-la plegar; e veus ací preïcació que no deu ésser en una part, mas certes partides que lliguen unes ab altres, així com lo trompeta met un canó dins altre. [...] Ítem, la trompa és estreta a la boca e al cap ampla. Així deu ésser lo preïcador, estrènyer-se en son estudi. Ítem, estrènyer-se de no parlar ab les gents ne metre's en negocis, ne tractar paus, ne confessar, e açò és causa per la qual no fan fruits; bo és, mas és empatxament de millor. ¿E com poria preïcar nengú bé, si tot lo dia anava ça e lla? No, mas estrènyer-se en estudiar. E puis eixampla's, quan ho diu a vosaltres, e Jesucrist tenia aquesta manera, sinó tant com preïcava, tantost se apartava. No el veien, sinó tant com preïcava; no que hagués menester estudi, ne que fos empatxat, mas per dar exemple a nosaltres. Ítem, al tocar de la trompa, les mans hi haveu a tenir, ço és, que lo preïcador, lo que preïca, que hu faça per obra: si de humilitat, que hi meta les mans, que sia humil; ítem, si preïca de avarícia, que no sia avariciós; ítem, si preïca de castedat, ell ho deu ésser; ítem, deu tenir lo preïcador totes bones obres que preïque.» [Q, I, p. 182]

El que ens interessa subratllar és, ara com ara, la descripció de l'estructura de la trompeta: la trompeta no és rígida com una canya, sinó que es compon de petites parts, de seccions, que es poden «plegar» —és el terme que fa servir mestre Vicent—. Aquesta és la base que permet la comparació amb el que és un sermó, ja que en aquest, certes «partides» es relacionen íntimament amb altres, de la mateixa manera com, en la trompeta, determinats segments o «canons» es fiquen dins d'uns altres.[23]

La idea d'interrelació és, doncs, fonamental. De fet, ho és des dels primers passos en la composició d'un sermó. Waleys, per exemple, en el seu *De modo componendi sermonis cum documentis*, ja adverteix que el *thema* del sermó ha d'estar profusament relacionat dins la Bíblia:[24]

> «Et ideo saepe volens juxta modum hodiernum componere decipitur in acceptione thematis. Accipit [*es refereix al predicador*] enim thema satis conveniens materiae de qua vult loqui, et forsan studet circa introductionem et divisionem ejus ac processum, et cum ista invenerit juxta cor suum, non sine fatigatione ingenii et labore, oportere totum relinquere et accipere novum thema, eo quod verba thematis primo accepti ita in paucis locis reperiuntur in Sacra Scriptura.»

---

23. Tinguem en compte que el referent medieval de «trompeta» no és com l'actual. Per la seva llargària es dividia en diversos segments, però no posseïa els mecanismes que, en forma de claus i vares, caracteritzen el model actual de trompeta, conformat del barroc ençà.

24. *Vid*. Th. M. Charland, *Artes praedicandi. Contribution a l'histoire de la rhetorique au Moyen Age*, Paris, Ottawa, Vrin, Institute d'Études Médiévales, 1936, p. 346.

I això és així per tal com el mode de predicar que practica fra Vicent es basa en el sermó *temàtic*, és a dir, en el sermó centrat en una frase —*thema*— presa de la Bíblia que ha de ser sotmesa a una sèrie de procediments de desenvolupament. Tot el sermó depèn del *thema*. Per tant, el predicador prudent, si no vol treballar debades, ha d'assegurar-se que el fragment triat tingui moltes relacions semàntiques dins del text de procedència, que ha de ser, en principi, la Bíblia, atès que justament aquestes relacions seran les que li permetran un desplegament adequat de tota la peça oratòria. Per aquest motiu, l'eina fonamental per a l'elaboració del sermó serà, a més de les Santes Escriptures, unes bones *concordances*. Les concordances eren, al cap i a la fi, un índex completíssim, molt detallat, que desmunta el text bíblic mot a mot, versicle a versicle. Per tant, una inspecció ràpida d'unes concordances podien mostrar al predicador expert la *potència semàntica* del *thema* triat: com més vegades hi trobés elements claus de la frase seleccionada escampats per les Sagrades Escriptures, més elements podria aprofitar, després, per al desenvolupament del text. Tota la resta quant a l'elaboració del sermó, essencialment, consisteix a saber relacionar els ingredients trobats tot dreçant un text coherent i ben organitzat que fos prou seductor i atractiu per al públic, ja que la seva seducció retòrica era la via per a aconseguir la seva correcció moral, de costums. Per això, de fet, no és exagerat definir el sermó com un enorme *comentari de text*.[25] Un text que té només una ratlla, però que fructifica i, gràcies a l'habilitat de l'orador, esdevé un arbre molt esponerós. Potser és més adient una metàfora hidràulica: el *thema* és una gota, però el sermó és un riu o, fins i tot, pot ser un autèntic oceà.

Per què fra Vicent parla ací de les trompetes? La justificació ve de la interpretació al·legòrica a què sotmet el *thema* triat: «*Fortis armatus custodit atrium suum*» (Lc 11:21).[26] Ferrer decideix triar la perspectiva de la «batalla campal e general que en aquest temps de quaresma ha lo poble cristià contra los dimonis» (Q I, p. 179). Tota la resta és conseqüència d'aquesta decisió, cosa que no vol dir que les associacions que se'n deriven siguin pròpies només de la seva imaginació o creativitat. La cultura del predicador es pot considerar com una enorme *enciclopèdia* per tal com abraçava el conjunt de les seves experiències i, molt particularment, dels seus estudis, de les seves lectures i de tot el que, a

25. *Vid*., en aquest sentit, Josep Ysern, «A propòsit dels nusos mòbils en la construcció dels sermons vicentins», *Revista de filología románica*, 34 (1)(2017), pp. 35-38, amb especial atenció, quant a orientacions bibliogràfiques, a les nn. 6 i 7.

26. *Vid.* Q I, 179-185. Aquest sermó ha estat traduït al castellà, amb notes d'interès, en Ysern, *Como una red...*, pp. 252-264. D'altra banda, quant a l'aprofitament del *topos* militar en la predicació vicentina, *vid.* Josep-A. Ysern, «Armes, armadures i batalles al·legòriques en els sermons de Vicent Ferrer», *Anuario de Estudios Medievales*, Vol 49, No 1 (2019), pp. 287-312 [*https://doi.org/10.3989/aem.2019.49.1.11*] i Josep A. Aguilar, «"Així com un camp de batalla": A l'entorn de les imatges de tipus militar als sermons de Vicent Ferrer», *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, núm. 24, pp. 13-56 [DOI: *https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.24.2019.26405*].

més, li hagués arribat pel canal oral de la cultura medieval, la qual cosa inclou també els sermons d'altri. Tot això pot gravitar sobre les seves decisions i, sens dubte, dificulta la recerca de les possibles fonts utilitzades en la confecció del sermó. Una de les primeres podia ser, per exemple, la *Glossa ordinaria*, però aquesta (p. 290) en aquest punt va per un altre camí:

> «Cum diabolus, fortis. Ad nocendum, armatus, multis spiritualibus nequitiis: custodit, in sua servitute, atrium suum, id est mundum, qui in maligno positus est, in quo usque ad adventum Filii Dei diabolus sine contradictione principabatur, et male pacato utebatur imperio in cordibus infidelium.»

Es veu, doncs, que la *Glossa ordinaria* parla del domini del Maligne sobre el món —que associa a sa casa—, idea inversa a la de Ferrer, que identifica el concepte de «fortis» amb la del creient que es defensa del maligne o, fins i tot, l'ataca. En qualsevol cas, la *Glossa* no justifica l'aparició d'aquestes trompetes ni dona idees concretes per al desenvolupament militar del contingut central d'aquest sermó. I tampoc no aporten propostes en aquest sentit les *Postillae* de Nicolau de Lyra —una altra glossa fonamental de les Sagrades Escriptures— ni la *Catena aurea* (*Catena* in Lc., cap. 11, lectio 6), de l'Aquinat.

Hi ha casos, doncs, en què en el text mateix hi ha un esperó interpretatiu, un estímul per a una interpretació determinada. Ho veiem, ara, en la relació de l'esmentat *thema* amb el camp semàntic de la guerra i el combat. ¿Hi havia prou amb l'experiència personal de fra Vicent, amb el seu coneixement del que era un exèrcit o una batalla per a plantejar totes les derivacions que llegim ací? Potser sí, però, ull viu, perquè algunes associacions sèmiques concretes sí són perfectament documentables en altres fonts. Per exemple, el vincle *predicador / trompeta* sí que és rastrejable en molts textos. Penso, per exemple, en la *Summa de exemplis... de* Joan de Sant Geminià, citada adés. Aquesta *Summa*, autèntic monument de la més portentosa creativitat d'un teòleg, construïda a força de relacionar —a voltes de manera vertaderament sorprenent per al lector actual— i classificar conceptes, metàfores, textos, interpretacions, és un instrument fonamental, de consulta inexcusable, per als qui ens dediquem a l'estudi de la predicació medieval —i no pas sols, és clar—. Vegem-ne un parell de casos.

Joan de Sant Geminià dedica el llibre segon de la seva magna obra a l'estudi dels metalls i de les pedres des d'una perspectiva moralment exemplaritzant. Així ens assabentem que la paciència s'assembla a l'or o la penitència té a veure amb el safir, alhora que el penitent pot ser identificat amb el diamant. Totes aquestes connexions són detallades escrupolosament, com també ho és la que ens interessa ací, és a dir, la que vincula la figura del predicador amb l'argent «*Nam argentum est purum, clarum, durum, sonorum, igne liquefactibile*» (p. 137v). Totes aquestes qualitats, que el predicador comparteix amb l'argent, són convenientment analitzades i detallades en les pàgines subsegüents, car el predicador ha de ser (p. 138r) «*PURUS quoad conscientiam*», «*DURUS per patien-*

tiam», «*CLARUS per sapientiam*», «*SONORUS per doctrinam*», «*LIQUEFACTIBILIS per compassionem et misericordiam*» i, a més, ha de ser «*DUCTIBILIS per obedientiam*». Aquest últim vincle ens interessa molt. «*Ductibilis*» es relaciona amb «*ducere*», és a dir, «conduir, portar» i vindria a ser traduïble per «portàtil». I llavors treu a col·lació una citació bíblica, del llibre dels Nombres: «*Fac tibi duas tubas argenteas DUCTILES {, quibus convocare possis congregationem, quando movenda sunt castra}*» (Num 10:2). Lògicament, cal interpretar ara quin és el sentit de les «trompetes d'argent portàtils» de què parla el text bíblic. Joan de Sant Geminià ens ho esclareix d'immediat: «*Tubas per sonum doctrinae; argenteas, per munditiam vitae; ductiles per motum obedientiae*». Vet ací, doncs, com una qualitat que relaciona el predicador amb l'argent acaba essent un element que l'uneix també a la trompeta, entre altres coses pel so de la doctrina. Recordeu que Ferrer parla de les trompetes-predicadors tot esmentant «lo crit de la trompeta» que, segons afirma, «mou tots los coratges» (Q I, 182).

Això no és tot, però. El llibre sisè tracta «*de humano corpore ac de eius tum exterioribis tum etiam interioribus partibus et accidentibus*» (p. 290v). En aquest context, el cap. XXV (p. 315v i ss.) mostra com «*Doctrina spiritualis assimilatur cibo corporali*» (p. 315v), descriu tot el procés digestiu —segons la ciència medieval—, que relaciona amb l'assimilació de la doctrina: la «*praeparatio*» de l'aliment per a ser ingerit és equivalent al procés que pateix la doctrina «*dum legitur*» per part del predicador, la masticació equival al que fa «*dum in meditatione disquisitur*», etc. Seguint el mateix esquema es parla de les característiques que ha de tenir l'aliment espiritual i de com cada tipus d'aliment —real i espiritual— provoca unes determinades conseqüències en el receptor. D'altra banda, la doctrina de qui predica ha de ser semblant «*voci modulantis et dulciter cantantis*» (p. 316v), a més de ser «*amoris excitativa*» i «*passionis animae expressiva*». És en aquest darrer context on l'autor s'expressa, tot citant Isaïes (58:1): «*clama {fortiter}, ne cesses, QUASI TUBA exalta vocem tuam, anuncia populo meo scelera eorum et domui Iacob peccata eorum*».

I, ja només per a acabar, encara vull citar una aparició més de la vinculació de la predicació amb la trompeta, aquesta volta en la secció dedicada a les visions i els somnis. El capítol XXVI lliga la imatge dels predicadors «*illis equis quos vidit Zacharias*» (p. 396v), en referència al somni narrat per Zacaries (Zach 1:7 i ss.), als quals afegeix també els cavalls descrits en l'Apocalipsi (Apoc 9: 17-19). Els cavalls de l'Apocalipsi, precisament, són presos com a emblema de les qualitats d'un predicador, que són fonamentalment set (pp. 396v-397r): audàcia, força, velocitat, obediència, saviesa («*scientia*»), perseverància, i prudència. Després, també s'associa el predicador als àngels de l'Apocalipsi (Apoc 8), on es declara que apareixen «*septem angeli, qui habebant septem TUBAS*» i que estaven preparats «*ut tuba canerent*» (Apoc 8: 6). Ací Joan de Sant Geminià comenta que les set trompetes representen la perfecció doctrinal dels predicadors, car «*datae sunt illis septem tubas, id est, praedictionis officium, QUOD PER TUBAM DESIGNATUR*» (p. 397r). Fins i tot arriba a detallar que el nombre de set es justifca per contraposició als set pecats capitals, que associa a les set

cordes amb què fou lligat Samsó. I acaba afirmant que «*Sacerdotes igitur tubis clangentes, TYPUM GERUNT PRAEDICATORUM, qui debent manu tenere tubas et clangere*», cosa que explica dient que han de fer allò que prediquen: «*opere implere quod predicant*».

Ja veiem, doncs, com l'associació predicador/trompeta està més que certificada per la tradició. Tanmateix, si tornem al text, veurem que hi ha tot un desplegament del símil en qüestió. Se'ns diu que la trompeta té estreta l'embocadura, de la mateixa manera com el predicador ha d'estrènyer-se en l'estudi, és a dir, aplicar-s'hi fort. I ha d'estrènyer-se en l'àmbit social, és a dir, restringir la seva vida social per a dedicar-se prioritàriament a l'estudi. Totes aquestes noves associacions d'idees, de semes, són invenció de fra Vicent? Sospito que no, entre altre coses perquè la vinculació establerta entre tenir la trompeta a les mans i fer allò que es predica l'hem vista suara, arran de l'Apocalipsi. Aquest indici és prou per a intuir que bona part d'aquests nous vincles devien comptar també amb certa tradició, encara que no fossin recollits tots en un mateix text, en una mateixa font. Ferrer era, sens dubte, un bon predicador, amb bona formació, una gran pràctica i una gran dedicació. Les més variades lectures —i, fins i tot, sermons aliens— li podien subministrar estímuls a la seva esponerosa imaginació.

Res de tot el que hem vist, per tant, no ens assegura que fra Vicent aprofités la *Summa* de Joan de Sant Geminià, la qual, d'altra banda, era una prodigiosa antologia, ben articulada i cohesionada, de textos que, per a un teòleg o predicador, podien ser coneguts per altres vies. He volgut únicament fer palès, *pars por toto*, el teixit de relacions textuals que s'amaga darrere d'una determinada opció interpretativa. L'exercici fet, però, es podria repetir quasi pas a pas, revisant encara molts altres llocs dels sermons vicentins. I allà on les fonts adés vistes no servissin, podríem, si molt convé, trobar paral·lels en altres llocs.

Com es veu, la consideració de la predicació segons les paraules de fra Vicent abraça dos aspectes. Un que podríem qualificar d'estructural, que es refereix a l'entitat textual del sermó, i un altre d'un caire que podríem dir ètic, en tant que al·ludeix a la formació, educació i capteniment del predicador. En aquest darrer sentit, de nou se subratlla la coherència essencial que hauria de caracteritzar la vida del predicador, abans vista a través dels moviments del gall i, ara, mitjançant la descripció de com cal agafar la trompeta. Aquesta adequació vida/predicació és també una preocupació profusament documentada en la literatura exemplar. Vegem, tot seguit, una altra realització d'aquest binomi funcional (fer d'esperó i actuar amb coherència) que defineix, en part, la predicació des de la perspectiva vicentina:

> «La ·IIII[a]· manera perquè hom vetle, és CLAMOR DE CRIT SENSUAL. E com? Si tu vols dormir, e ací sone algú la trompa, si vós li dehyu: «Dormit», «No puch, per aquest brogit», e així devem fer nosaltres, que per la rumor no devem dormir. LA TROMPA ÉS LA PREYCACIÓ, A MANERA DE TROMPA. En la trompa ha molts canons; així en la preycació ha moltes parts, així com veeu en aquest sermó són

quatre parts. La trompa ha lo principi estret, aprés example's a tanta gent que és en lo sermó. 3º, aquell que toqua la trompa té-la ab dues mans; axí lo preycador, si vol fer bon so, tingue la preycació ab dues mans. E com? QUE ALLÒ QUE PREYQUE DE BOQUA, QUE·U FACE PER OBRA; si preyque humilitat, que ell no preyque per vanaglòria, sinó per la honor de Déu e per salvació de ànimes, e que no vage vestit pomposment e gentilment, ab ganivets guarnits d'argent, ab cinyell de flochs, ab gipó de ·XII· tiretes; si preyque de avarícia, que no prengue diners per absolre, *dic de aliis peccatis*. *Ideo: «Clama, ne cesses, quasi tuba {exalta uocem tuam, et anuncia populo meo scelera eorum» (Isa., ·LVIII·, caº)}.*» [S II, 102-103].

2.3. *La predicació i el foc*

A voltes, a la dimensió *esperonadora* de la predicació s'hi afageix una tasca *purificadora*, associada al foc. La paraula del predicador actua com un foc depuratiu que crema els pecats de qui atén el seu sermó a força de fer-lo conscient de les seves faltes i provocar-li dolor pels pecats. Això és el que ens explica fra Vicent amb aquests mots:

«Lo quart apparellament que·ls apòstols feren per rebre lo sant Spirit fo audiència divinal, oint sermons; e axí, hoint la paraula de Déu, rep hom lo sant Spirit. Voleu-ne rahó? Si yo tenia ací hun foguer e volia encendre foch, veus que pendria la pedra e·l esclavó, e axí ferint de la pedra en l'esclavó, devallaria lo foch en la escha. Sus axí és: LA PEDRA ÉS JESUCHRIST: «PETRA AUTEM ERAT CHRISTUS» (Pª AD COR., X cº); LO FERRET ÉS LA LENGUA DEL PREŸCADOR; LO ESQUER ON ESTÀ LA ESQUA ÉS LA PLAÇA DE LA PREŸCACIÓ; LA ESCHA, QUE ÉS FREDA E NEGRA, AÇÒ SÓN LOS PECCATS NEGRES, E TENIU-LOS VOSALTRES. QUANTS PECCATS HI HA ACÍ ARA! E QUAN LO PREŸCADOR PREŸCA, VEUS QUE CAU UNA PURNA DE FOCH, E ENCÉN-SE EN TU, E CONEIXS LO TEU PECCAT, E PRENS FERM PROPÒSIT DE HUMILIAR-TE E DE RESTITUIR LOS TORTS, E LA MANCEBA, etc.» [S I, p. 142, 18-31]

Heus ací la utilització d'una *similitudo* basada en el mecanisme d'encesa del foc mitjançant l'ús de la pedra i l'esclavó o foguer —el «ferret», que en diu després— i l'esca —associada, aquesta, al conjunt dels pecats, presos ací com a matèria inflamable—. Ignoro si la imatge és d'autoria vicentina. De moment, no he encertat un model prou proper, que reuneixi tots els elements d'aquesta *similitudo*, bé que, de manera aïllada, n'hi ha alguns ingredients, alguns paral·lels dispersos, que convé revisar. Per exemple, Joan de Sant Geminià, en la seva *Summa*, en referir-se al camp semàntic del «foc» ens presenta uns quants vincles interessants entre aquest i la paraula de Déu o entre aquesta i el concepte d'«espurna». D'una banda, veu la paraula de Déu com un raig del sol, «*ex cuius reflexione generatur flamma ignis*», de la mateixa manera com el «*divinum verbum*» pot produir en l'home «*mirabilem flammam amoris*» (*Summa*[JdeS], f. 49vb-50ra). La paraula de Déu com a «espurna» es presta a consideracions més interessants en tant que més properes al nostre text: s'assembla a les espurnes —«*scintillis*»—, entre altres coses, per la «*mobilitas*»

d'aquestes, ja que les espurnes es desplacen amunt i avall, ara salten ara cauen, en un procés comparable al que pateix el cor del públic dels sermons davant les paraules dels predicadors. I és que les paraules del predicador, d'una banda, animen i exalten els cors dels destinataris del seu sermó, però, d'altra, els mots dels predicadors a voltes s'estavellen contra la malaptesa i torpor del públic, que refreda el missatge: «*Sic sancti praedicatores nituntur per suum verbum corda audientium ad caelestia elevare* ET TUNC EORUM VERBA SUNT UT SCINTILLAE ASCENDENTES, *sed interdum* PROPTER AUDITORUM IMBECILLITATEM *coguntur ipsa verba quae praedicant* TEMPERARE» (*Summa*[JdeS], f. 50ra). Tanmateix, les espurnes tenen una certa «*virtuositas*», car «*ex modica enim scintilla fit saepe maximus ignis*», de la mateixa manera com «*ex brevi praedicatione, immo aliquando ex brevi sermone, sequitur magnus fructus*» (*Summa*[JdeS], f. 50rb).

Fins ací crec que ja han aparegut alguns dels elements que integra la *similitudo* vicentina adés citada.[27] La idea del foc purificador i de la espurna que salta, gràcies al predicador, és ben clara en el fragment del sermó de fra Vicent. Tanmateix, tota aquesta reflexió sobre el poder «incendiari» dels mots dels predicadors és central en alguna de les homilies que Gregori Magne dedica al llibre d'Ezequiel.[28] En l'homilia núm. IV, comentant el versicle del llibre d'Ezequiel «*et scintillae quasi aspectus aeris cadentis*» (Ez 1: 7), Gregori Magne identifica el bronze roent del text bíblic amb la predicació i afirma: «*Aes ergo candens est praedicatio accensa. Sed de candente aere scintillae prodeunt, quia de eorum {sc.* "dels predicadors"*} verba flamantia ad aures audientium procedunt. Recte autem praedicatorum verba scintillae appellata sunt, quia eos quos in corde tetigerint incendun*t» (GREGORI MAGNE, *Homiliae*..., cols. 807-808). Vet ací, de nou, les paraules ígnees dels predicadors, capaces de calar foc en els cors dels qui els escolten. Observeu que a l'«encén-se en tu» correspon, en la versió llatina del sermó vicentí, citada en nota, «*id est in vos et incenditur sca,* ID EST COR VESTRUM».[29] Que aquesta idea sembla important al papa Gregori, ho palesa la insistència amb què la subratlla: «*Ex eorum* {*sc.* "dels predicadors"} *ergo lingua quasi quaedam ad nos scintillae veniunt* [...]». Fins i tot remarca que les guspires, per més que puguin ser mínimes, completen la tasca del predicador quan aquest és sobrepassat per la profunditat de la matèria:

> «Candens ergo aes scintillas projicit quando vix tenuiter praedicator loqui sufficit hoc unde ipse fortiter ignescit. Divina autem pietate agitur ut et ipsis scintillis

27. Evidentment, prenent com a referència el text que ens subministra *S*, perquè, per exemple, el fragment corresponent de *SCChVal* p. 297 té alguna petita diferència, com ara que no al·ludeix al munt els pecats com a matèria que és cremada pel foc transmès pel predicador: «*{...} Christus qui stat in dextera Patris in celo percutit sicut lapis {...} sclavonem id est lingam predicatoris, et facit exire purnas, id est {...}, que* CADUNT IN SCARIO, ID EST IN VOS ET INCENDITUR SCA, ID EST COR VESTRUM, *per Spiritum Sanctum {...}*». L'esca, doncs, no és el conjunt dels pecats, sinó el cor dels qui oeixen el sermó. Subratllo la divergència.

28. GREGORI MAGNE, *Homiliae XL in Ezechielem*, en: *PL*, vol. 76, cols. 781 i ss.

29. El subratllat és meu.

tenuissimis audientis animus inflammetur, quia sunt quidam qui dum parva audiunt majore desiderio replentur; et inde perfecte in Dei amore ardent, unde vix tenuissimas verborum scintillas acceperunt.» [GREGORI MAGNE, *Homiliae...,* col. 803]

La relació temàtica entre tots aquests fragments i el text vicentí és evident, bé que no hagi aparegut una *similitudo* idèntica element a element. D'altra banda, els textos gregorians eren ben coneguts, directament o indirectament. Fins i tot, a voltes, mitjançant reaprofitaments per part d'altres autors.

2.4. *La predicació i els cans*

En el sermó dedicat al *thema* «*Inter nos et vos chaos magnum firmatum est*» fra Vicent descriu el recorregut de la vida humana des d'una perspectiva salvífica. Ho fa bo i comparant la realitat de la vida que duen a terme els destinataris dels seus sermons amb el tipus de vida que seria desitjable a fi d'arribar a la salvació final. La comparació, com és esperable, va plena de notes satíriques i comentaris mordaços, ja que l'única preocupació general és «en haver plaers, en honors, en ben menjar e ben beure, anar ben vestit e ornat, ab pardalets, ab campanetes "tinch, tinch"; mas, del proïsme, no res, no haver-ne deguna cura» (S I, 265, 27-31). I aquest egoisme, bescantat, es beneficia molt d'un ric ventall de «fraus, engans e usures» (S I, 266, 3).

En aquest context, entra en joc la paràbola del ric i de Llàtzer (Lc 16: 19-31), que aprofita fra Vicent, enriquint-la amb tot de detalls que fan veure l'abundor, l'exuberància de la vida del ric. S'adelita comentant, tot acreixent la informació de la paràbola mateixa, el luxe de les robes del ric, que «a la carn de dins portave bisso (e és una tela que es fa de lla ultra mar, tan prima, pus prima que la tela de Rems, que diu hom, e ere axí appellada, "bisso")» (S I, 266, 11-13). No sols això: s'ornava de pedres precioses, la propra era el seu color favorit, «e anava, podeu pensar, tot trepat ab campanetes "tin, tin"» (S I, 266, 15). I puntualitza, sarcàsticament: «axí com se fan ara molts folls» (S I, 266, 16). Estalviaré ací el detallisme amb què descriu també el règim alimentici del ric. Tot, evidentment, serveix per a contrastar la figura del ric amb la de Llàtzer, indigent, bandejat i ple de nafres. El ric li llançava els gossos, però «los cans venien a ell e no li fehyen degun mal, ans li fahyen bé de ço que havien, e li untaven les nafres ab la lengua, car ja sabeu que lengua de ca és medicinal» (S I, 266, 30-33).

Com és habitual en l'exegesi que practica, mestre Vicent s'atura a comentar determinats punts clau, que qualifica de «secrets». Atén molt particularment el que consisteix a esbrinar, precisament, la identitat dels cans que apareixen en la paràbola evangèlica, cosa que interessa particularment ací.[30] La resposta

30. Planteja també un altre «secret», que té a veure amb el fet que el personatge pobre de la paràbola tingui nom propi, mentre que el ric no en té (*S* I, 267-269). La reflexió que hi dedica Ferrer ve a coincidir essencialment amb el que explica en un altre sermó, el dedicat al *thema*

és clara i immediata: «Diu sent Gregori que aquests cans són los preycadors, e menors, e agostins, e tots aquells qui preyquen bona doctrina. Hi és gran honor ésser ca de Jesuchrist [...]» (S I 269, 13-15). I seguit seguit, aclareix aquesta identificació amb una mica més detall:[31]

> «Aquests cans són los preÿcadors. Mas més hi ha: que els cans han llengua medicinal, que si a hun ca han donat una coltellada, sol, no li cal anar a metge, que ell mateix llepant guarrà la sua nafra. E axí han a fer los preÿcadors, car ab la lengua han a lepar les nafres del peccat mortal. Ara veus com: quan una persona és ferida del dyable per peccat mortal de supèrbia e de ufana presumpció, etc., oo, quinya nafra ha! Mas, ¿com guarrà? Que lo ca la lepo un poch, quan predica contra aquell peccat, car supèrbia desplau molt a Déu, e persona que mor en aquell peccat se dampne; vet que axí lepant, quan Déus fa gràcia a la persona que la toque al cor, e pren dolor del peccat e bon propòsit de no tornar pus a peccar, vet que la lengua del ca, ço és, del preÿcador, la ha guarida. Axí mateix, quan una persona és ferida ab la spasa del dyable, de peccat de avarícia, en ajustar riquees de mal just, o per furt secret, o retenint-se soldades de servidors o de testaments, etc., quinya plaga! Mas, quan tal persona ve a la preÿcació, e nostre senyor Déus li fa gràcia que la toque al cor, e vol restituir ço que té de symonia, o de furt, o de logre, etc., e satisfer a aquell de qui és, vet que·l ha guarit. [...]» [S I, pp. 269-270]

Gregori Magne, a qui, com hem vist, remet fra Vicent, al·ludeix al parell cans/predicadors almenys en dues ocasions. D'una banda, en l'homilia núm. XL de les dedicades al llibre d'Ezequiel, com bé fa notar el pare Robles en la seva edició del sermons del manuscrit d'Aiora (*ScA*, p. 193, n. 451). Gregori comenta la paràbola, adés esmentada, del ric i Llàtzer i, en al·ludir a aquest últim i als gossos que acudien a llepar-li les nafres, afirma que «*Non-nunquam solent in sacro eloquio per canes praedicatores intelligi*» (Gregori Magne,

---

«*Homo quidam descendebat ab Iherusalem in Jerico, etc.*» (S III, 167-169), en tractar de la «denotació celestial» (S III, 168-174), sobre el qual *vid.* Josep Ysern, «Sant Vicent Ferrer: predicació i societat», *Revista de filología románica*, 20 (2003), 73-102 —sobre aquest aspecte, vegeu-ne, en concret, les pp. 76-78—. Tot plegat fa pensar que aquesta vinculació entre la falta de nom propi i la condemnació seria assimilable al concepte de *nus* tal com el planteja Josep Ysern en «A propòsit dels nusos mòbils en la construcció dels sermons vicentins», *Revista de filologia romànica*, 34, 1(2017) 33-62, concepte també atès per Josep Enric Rubio, «El nus de la llengua en la xarxa dels sermons vicentins», *Revista valenciana de filologia,* 111 (2019) 389-405.

31. Potser no és sobrer recordar que la figura del gos apareix lligada, llegendàriament, a la vida de dos grans predicadors. Tal és el cas de Domènec de Guzmán, la mare del qual somià, segons alguns hagiògrafs, que donava a llum un ca amb una teia a la boca. *Vid.* Diana Lucía, «Santo Domingo de Guzmán», *Revista digital de iconografía medieval*, vol. 5, núm. 10 (2013), 89-106. Igualment, la mare de Vicent Ferrer, segons la llegenda recollida ja en la vida del sant de J. Antist, sentia, durant el seu embaràs, com si un gos bordés dins del seu ventre, cosa que fou entesa com a profecia que havia d'infantar un gran predicador. *Vid.* José M. de Garganta i Vicente Forcada, *Biografía y escritos de san Vicente Ferrer,* Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1956, p. 99. D'altra banda, jugant amb una falsa etimologia del mot «Dominicanus» sorgí la interpretació popular dels «dominicans» com a «cans o gossos del Senyor».

Homiliae..., col 1302), i explica (*ibid.*): «*Canum etenim lingua vulnus dum lingit, curat, quia et doctores sancti dum in confessione peccati nostri nos instruunt, quasi vulnus mentis per linguam tangunt; et quia nos loquendo a pecatis eripiunt {...}*».[32] Heus ací, doncs, la llengua associada a la idea de llepar les ferides fins a fer-les guarir, element compartit, al·legòricament parlant, entre els predicadors i els cans, cosa que se subratlla amb una citació (col. 1303): «*Lingua canum tuorum ex inimicis, ab ipso*» (Ps 67(68): 24). Aquesta citació és important per tal com és la que apareix vinculada a la idea que tractem en el cedulari de Perugia (*SPerugia*, p. 295, núm. 205), el qual conté l'esquema corresponent al sermó sobre el *thema* «*Habent Moysem et prophetas: audiant illos*», contingut en el ms. d'Aiora suara al·ludit.[33] Potser, però, fra Vicent devia pensar més en el comentari individual que dedica Gregori Magne a aquest versicle, que arreplega i articula pràcticament tots els indicis semàntics que hem destriat fins ací, com es pot comprovar en el següent fragment:

> «Quid hoc loco canum nomine nisi sancti Doctores vocantur? qui fidelium in sancta Ecclesia custodes steterunt, qui dum pro Domino suo diurnis nocturnisque vigiliis intenti clamaverunt, magnos, ut ita dixerim, latratus praedicationis dederunt. Nonnulli quippe ab idolorum cultibus revocati, facti sunt praedicatores Dei. Lingua ergo canum Ecclesiae ex inimicis prodit: quia conversos gentiles Dominus etiam praedicatores facit. [...] Nonnunquam solent in sacro eloquio per canes praedicatores intelligi. Canum etenim lingua vulnus dum lingit, curat, quia et doctores sancti dum in confessione peccati nostri nos instruunt, quasi vulnus mentis per linguam tangunt; et quia nos loquendo a pecatis eripiunt, quasi tangendo vulnera ad salutem reducunt. Quia enim canum nomine, praedicatorum lingua signatur [...].» [*De expositione Veteris ac Novi Testamenti liber de diversis Sancti Gregorii libris concinnatus, auctore S. Paterio, PL,* vol. 79, cap. 141, col. 859][34]

---

32. Val a dir que les connexions entre aquesta homilia de Gregori Magne i el sermons de Ferrer dedicats, respectivament, als temes «*Inter nos et vos...*» i «*Habent Moysem...*» —citat més avall— són evidents, per més que ni generals ni sistemàtiques. Per exemple, la reflexió sobre per què l'indigent de la paràbola, contràriament al protagonista ric, té nom —Llàtzer— ja apareix en el paral·lel gregorià, bé que l'explicació vicentina (S I, 267-269; ScA, pp. 192-193) no segueixi la petja de l'oferta al text de Gregori Magne, com ja hem comentat més amunt, en la n. 31.

33. Per a més realitzacions d'aquest *thema*, veg. *ApInv*, nú. 375, pp. 614-615. L'autoritat «*Inter nos et vos chaos magnum firmatum est*», que és tractada com a thema d'un sermó (veg. *ApInv* núm. 459, p. 643), com hem vist a l'inici d'aquest apartat, procedeix també de la paràbola del ric i Llàtzer. De fet, els desenvolupaments d'aquests dos *themata* comparteixen molts elements. Hom podria considerar que, ultra les divergències habituals de redacció i certs detalls de desplegament, l'única diferència important és, precisament, el *thema*. Dels dos temes, però, només el de «*Habent Moysem...*» apareix recollit en el cedulari de Perusa (*cf. SPerugia*, núm. 205, p. 295).

34. Cal dir, però, que l'obra esmentada és una tria de textos de Gregori Magne. La citació s'obre amb una referència al llibre de Job, comentat per sant Gregori, on també s'insereix el mateix versicle del salm 67(68) tot just esmentat, seguit del següent comentari: «*Nonnulli quippe ab idolorum cultibus revocati, facti sunt praedicatores Dei. Lingua ergo canum Ecclesiae ex inimicis prodit, quia conversos gentiles Dominus etiam praedicatores facit*» (*Moralium libri sive Expositio in*

Primerament, ja veiem com els «lladrucs de la predicació» serviren per a defensar el Senyor. Alguns dels custodis al·ludits en el text provenien dels pagans, convenientment convertits. Tot seguit se'ns descriu com la llengua dels cans, llepant, pot guarir les nafres o ferides, cosa que, aplicada als predicadors, equival a la confessió, ja que la conversa que pot tenir lloc durant aquesta s'interpreta com si la ferida causada pel pecat fos tocada per la llengua. I això posa al mateix nivell, metafòricament parlant, cans i confessors-predicadors.

No és el moment de resseguir totes les ocurrències del parió gos/predicador. Tanmateix, sense cap pretensió d'exhaustivitat, es pot dir que la visió del ca com a predicador no és gens estranya en la predicació de mestre Vicent. La podem trobar, per exemple, en el sermó sobre el *thema* «*Stetit Jesus in medio discipulorum suorum*» (*SAest*, p. 96):

> «Sed canes sunt omnes qui habent officium praedicandi, magis enim timent et terrentur daemones clamore et latratu praedicationis quam lupi latratu canum. [...] Nota ergo quomodo est magnum officium praedicatoris et cum quanta vigilantia exercendum viriliter latrando. [...] et lingua canum tuorum, scilicet praedicatorum, de Christi passione praedicantium. [...] Modo canes dati a Christo ad custodiam ovium fecerunt pacem cum lupis inferni. Ideo oves male custodiuntur. [...].»

També podem acudir al sermó sobre «*Petite et dabitur vobis, quaerite et invenietis*» (*SAest*, p. 177), on llegim «*{...} et canes, scilicet praediccatores, tunc maxime latrant praeeicando*». També ens servirà el sermó sobre «*Hoc fecite in meam commemorationem*» (*SAest*, p. 329), on trobem:

> «Et lingua canum tuorum, Christus est pastor, eius oves sunt christiani. [...] Pastor autem habens oves, indiget canibus, alias lupi, etc. Isti canes sunt predicatoresqui latrant contra lupos inferni. Ideo predicatores saepe debent loqui de Christi passione. Ideo dicit «lingua canum tuorum», id est predicatorum de Christi passione praedicantium.»

Més completa és la reflexió que s'escau en el sermó sobre el *thema* «*Ut credatis quod Pater in me est et ego in Patre*», on, d'entrada, veurem com l'autor malda per destriar els sentits positius i negatius del mot «ca»[35] (*Festivale*, p. 168b):

---

librum B. Job, XX, cap. VI = *PL*, vol. 76, cols. 115-116). En aquest lloc, doncs, s'identifiquen predicadors i cans, però no es fa cap al·lusió al caràcter guaridor de llur llengua.

35. Tingui's en compte que ací estudiem una imatge concreta, però aquesta no exhaureix les possibilitats. Els cans, efectivament, podien ser al·legoritzats negativament. En el sermó «*Erat quottidie docens in templo*» (*SAest*, p. 352), els gossos representen els dimonis, i apareixen bo i assetjant l'ànima de qui mor impenitent. Vegeu tot seguit la *similitudo* en qüestió, que és complexa i interpretada membre a membre: «*Nota similitudinem de nemore, in quo esset perdix abscondita, et in circuitu essent centum et mille canes, in aere autem totidem falcones et homines cum baculis percutientes in nemore, ubi est misera perdix. Quid faciet? Quia si exit, statim capietur. Ista est de anima. Cogita quod corpus sit nemus, anima urt perdix in eodem abscondita. Canes in circuitu sunt daemones,*

«Appellat canes ipsos iudaeos propter invidiam, quia eum mordebant in facie sua ex invidia, quia canes habent illam proprietatem, quod sunt rabidi et invidi, propter hanc proprietatem vocabat eos canes. Sumitur tamen quandoque hoc nomen canis pro predicatore [...] quia sicut canes custodiunt oves in deserto, ita praedicatores homines custodiunt in hoc mundo. Et haec est bona conditio canis, sed ista conditio iudaeis non conveniebat, sed prima mala est, ergo vocabat eos canes propter eorum invidiam, quia ex fraudulenta deceptione ei loquebantur.»

Podem veure, doncs, com una imatge que, almenys en el sermó de Ferrer, remet, en última instància a textos de sant Gregori, degué arribar a un cert èxit, car tingué ressò també en el món dels bestiaris. Així, per exemple, en l'anònim *Bestiari d'Oxford* o *De naturis rerum: animalium, volucrum, piscium quorundam, arborum, lapidum*, redactat entre els segles XII i XIII, també hi trobem un comentari en què, fins i tot, detalla que la llengua dels cadells és bona per a guarir les ferides dels intestins. Després de descriure certs costums dels cans, planteja la interpretació al·legòrica que resseguim ací, que subratllo en versaletes:

«Lingua canis dum lingit uulnus, sanat illud. Victus eius admodum modicus esse fertur. Catuli denique lingua uulneratorum solet esse saluti intestinorum. Natura eius est ut ad uomitum suum revertatur iterumque comedat. Cumque fluuium transnatauerit carnem uel aliquid tale in ore tenens, cum uiderit umbram, os suum aperit atque dum properat aliam carnem sumere, ipsam quam tenet amittit.

Cuius figuram in quibusdam rebus predicatores habent, qui semper admonendo ac exercendo que recta sunt insidias diaboli propellunt, ne thesaurum dei, id est animas Christianorum rapiendo ipse auferat. Lingua canis duim lingit uulnus curat. Quia peccatorum uulnera cum in confessione nudantur, sacerdotum correccione mundantur. Intestina quoque hominis curat lingua canis, quia secreta cordis sepe mundantur opere et sermone doctoris. Modicus admodum victus canis dicitur esse quia qui opreest aliis, sapientie studiis inuigilat, crapulamque omnimodis uitare debet, nam in saturitate panis sodoma periit. Nullo demum aditu tam cito possidet inimicus hominem quam voraci gula. Quod canis ad uomitum redeat, significat quosdam post peractam confessionem incaute ad perpetrata facinora redire. Quod carnem in flumine propter concupitam umbram relinquit, significat stultos homines propter ambicionem ignote rei id sepe quod proprii iuris est relinquere. Vnde fit ut dum ualent adipsici id quod cupiunt, perdere frustra norunt id quod reliquerunt.» [Francesco Zambon, *Bestiari...*, pp. 840-842]

Observeu, però, com els costums del ca —com ara tornar a menjar-se allò que ha perbocat o deixar-se enganyar pel reflex en l'aigua del que duu a la

qui sunt in terra. Falcones sunt daemones qui sunt in aere, ut atomi in radio solis. Homines pungenetes cum baculis sunt dolores pungentes, ut anima exeat, et non potest ibi manere. Ecce misera anima, in quali pressura est in morte».

bo-ca—, és objecte també d'interpretació al·legòrica, entrant en una cadena resemantitzadora que trobem fàcilment documentada en altres testimonis de diversa mena. No podem, però, aturar-nos-hi, ja que ens allunyaríem excessivament del que ací ens interessa, que és el vincle gos/predicador tal com apareix expressat en el sermó vicentí, és a dir, en tant que emblema de la predicació. Una imatge que tornem a trobar en el *Bestiaire* de Pierre de Beauvais, escriptor que desenvolupà la seva activitat durant el primer quart del segle XIII, que dedica el capítol XXXVIII de l'esmentada obra a parlar «Du chien». Alhora que enumera els mateixos «costums» canins suara vistos —que interpretarà també de manera molt propera al text anterior—, afirma que «*Ce que li chiens sane per sa langue sa plaie ce sont li prestre qui leschent nos plaies, ce sont nos pechiéz, par lour langues, ce est par le preeschement de confession*» (Francesco ZAMBON, *Bestiari...*, p. 1676).[36]

2.5. *La predicació i la cuina*

Una peça clau dins de la doctrina cristiana és la idea del banquet eucarístic. Jesucrist, quan ja s'acosta la seva passió, reuneix els seus deixebles per sopar per darrera volta amb ells i, llavors, s'esdevé un moment fonamental (Mt 26: 26-28): «Mentre menjaven, Jesús prengué pa i, després de dir la benedicció, el partí, el donà als deixebles i digué: "Preneu, mengeu: això és el meu cos"». Aleshores prengué una copa i, després de dir l'acció de gràcies, els la passà tot dient: "Beveu-ne tots, que això es la meva sang de l'aliança, que serà vessada per una multitud en remissió dels pecats"». De fet, els evangelis sinòptics (Mt 26: 26-29, Mc 14: 22-24, Lc 22: 19-23) descriuen acuradament la santa cena. En el fons, amb aquesta acció, Jesucrist no fa més que dur a l'extrem una semblança que apareix sovint en la seva predicació: la que associa la paraula de Déu a la idea d'aliment. Ara ja no és la paraula de Déu, sinó, directamenet, Jesucrist mateix qui *esdevé* aliment. És un cas radical que s'escau mitjançant la *transsubstanciació* del pa i del vi en el cos i la sang: els primers no *representen* els segons, sinó que *s'hi tornen* completament.

L'associació del missatge que anunciava Crist amb la idea d'aliment apareix adesiara en la seva predicació. Recordem, sense anar més lluny, quan Jesucrist

36. Molts dels semes que s'articulen en la figura del gos són detingudament comentats per Joan de Sant Geminià en la seva portentosa *Summa de exemplis*... El seu capítol XCVIII s'inicia amb una afirmació ben contuindent: «Praedicator assimilatur cani». Tot seguit, enumera, durant tota una pàgina els motius que justifiquen aquesta connexió (*Summa*[JdeS] pp. 133ra-133rv), com ara la valentia del gos, la seva capacitat d'esforç, el seu bon olfacte, la seva fidelitat, i altres. Curiosament, entre totes aquestes qualitats, no hi ha ni un mal esment a la llengua del gos i la seva capacitat curativa. En qualsevol cas, si un hom vol endinsar-se en la tradició dels bestiaris en cerca de més informacions sobre el tractament de la figura del gos, pot recórrer a la tesi de Llúcia MARTÍN, *La tradició animalística...*, vol. II, pp. 558-563, 588, 660-661, 725-726 i 730-732, on trobarà abundant material d'interès.

mateix es defineix dient «Jo sóc el pa de vida; qui ve a mi no tindrà fam, i qui creu en mi mai més no tindrà set» (Jn 6: 35). Val a remarcar que aquesta afirmació es produeix en un context en què els jueus, a la sinagoga de Cafarnaüm, evoquen com els seus pares havien estat alimentats miraculosament per Déu a través del mannà i li recorden: «Els nostres pares van menjar el mannà al desert, tal com està escrit: *Els donà a menjar pa del cel*» (Jn 6: 31). Jesús, per tant, en respondre'ls «no és Moisès qui us va donar el pa del cel: és el meu Pare qui us dóna l'autèntic pa del cel, perquè el pa de Déu és el qui baixa del cel i dóna vida al món» (Jn 6: 32-33), per a tot seguit identifiar-se, com suara hem vist, amb aquest pa, entronca amb una tradició molt llarga, d'arrels veterotestamentàries. De fet, quan llegim també que «L'home no viu sols de pa, sinó de tota paraula que surt de la boca de Déu» (Mt 4: 4), el rerefons sembla trobar-se al Deuteronomi (8: 3), on trobem «Et va afligir fent-te passar fam, però després t'alimentà amb el mannà, que ni tu ni els teus pares no coneixíeu, *perquè sàpigues que l'home no viu sols de pa, sinó de tot allò que surt de la boca de Jahvè*».[37] Per això no ens ha d'estranyar l'èxit que continuà tenint aquest àmbit metafòric, com ens demostra que sant Pere es refereixi a la set dels creients convertits de fresc per la paraula de Déu en termes com aquest: «com infants tot just nats glatiu per la llet espiritual» (1 Pere 2: 2).

El doble vessant —físic/espiritual— del concepte d'aliment arribà a trobar lloc en repertoris tan importants i útils per als predicadors, com la *Summa* de Joan de Sant Geminià, ja esmentada més amunt. Aquesta magna compilació dedica tot un capítol a determinar de quin aliment espiritual —*cibo spirituali*— s'ha de nodrir l'esperit i ho fa construint una *similitudo* a partir de l'aparat digestiu[38] (*Summa*[JdeS] 150rb) tot aprofitant-hi la referència de l'evangeli de Mateu adés vista, adobada amb algunes observacions que abracen des de l'etimologia del mot —*stomachus*— fins a la descripció de la seva forma. Heus ací com la semblança de l'aparat digestiu serveix per a fer entendre quin aliment espiritual necessita l'esperit:

> «Primo quia stomachus est ciborum receptivus. Unde stomachus graeche dicitur os latine, eo quod sit ostium ventris ad cibum recipiendum, ut dicit Isidorus (*Etymo{logiae}*). Est etiam stomachus figure rotunde factus, ut cibum recipiat quantitatis amplioris. Stomachus autem humanus in superiori parti est strictus, in inferiori latus. Et hoc necessarium fuit. Nam cum homo inter caetera sit erectus, cibus eius semper ad inferiora descendunt et ideo perutilis fuit inferior latitudo, ut in ea cibi possit recipi multitudo, quae omnia ostendunt stomachum esse receptaculum ciborum. Sic homo cibum spiritualis doctrinae, de quo Mt 4, "Non solo pane vivit homo sed in omni verbo quod procedit de ore Dei" [...].»

37. El subratllat és meu.

38. El terme que utilitza per a referir-se és «*stomachus*», bo i recordant que aquest, en llatí, és «*os*», és a dir, «boca». Tanmateix, per la descripció que en fa, és evident que inclou tot l'aparat: des de la cavitat bucal fins al que avui dia denominem «estómac».

Tota aquesta descripció serveix per a il·lustrar el caràcter «receptiu» de l'estómac, cosa que condiciona tota la seva morfologia, preparada per a poder, a la fi, aprofitar el benefici pertinent de l'aliment espiritual al·ludit a través de la citació de l'evangeli de Mateu. La salubritat espiritual de l'aliment serà refermada amb més *auctoritates* relacionades amb aquest eix semàntic, com ara, entre altres, el versicle de l'evangeli de Joan en el qual Jesús afirma (Jn 4: 34): «El meu aliment és que faci la voluntat del qui m'ha enviat i que dugui a terme la seva obra».

La digestió, però, continua i Joan de Sant Geminià ens explica (*ibid.*) com l'estómac és, a més, «*retentivus*», cosa que implica que sigui, per dins, «*asper et villosus, ut cibum melius retinere possit*», car si fos «*lubricus et in superficie planus*», no podria digerir l'aliment rebut. Paral·lelament, comenta la importància de la memòria per a aprofitar l'aliment de Déu, que és el sermó (*Summa*[JdeS] 150rb-150va):

> «Sic anima spiritualis cibi non solum receptiva esse debet, sed etiam retentiva praecipue cibi sanctae doctrinae, id est verborum Dei, quae non solum recipi debent ad audientiam vel intelligentiam, sed etiam retineri per memoriam. [...]
>
> Cibus enim mentis sermo Dei est. Et quasi receptus cibus stomacho languente reficitur, quando sermo auditus in ventre memoriae non retinetur, sed quisquis alimenta non retinet, huius profecto vita desperatur. Aeternae ergo mortis periculum formidate, si verba vitae et alimenta iustitiae, quae aure percipitis, in memoria non retinetis.»

L'assimilació de l'aliment espiritual continua essent objecte d'una detallada descripció, en la qual entren en joc conceptes importants de la ciència i filosofia medievals. Alhora que es descriu el teixit de l'estómac, es reflexiona també sobre el procés d'assimilació *per se*, que, en el cas dels aliments espirituals, és invers al dels materials, car l'aliment espiritual (el verb de Déu) no es converteix en ment, sinó que, actuant sobre aquesta, aconsegueix que la ment s'acosti, s'assembli a la paraula de Déu mitjançant la força transformativa de l'amor.[39] Tot això suposant, és clar, que l'estómac estigui sa, és a dir, en condicions de rebre i aprofitar l'aliment, car, en general, «*homo est male dispositus ad audiendum verbum Dei*» (*Summa*[JdeS] 150vb).[40] En qualsevol cas, l'important és que (*Summa*[JdeS] 151rab):

---

39. «Per digestionem autem corporalem nutrimentum transmutatur, alteratur et efficitur simile nutrito. [...] Sed de cibo spirituali est econverso, quia non transmutatur verbum Dei in mentem, sed potius mens in similitudinem verbi. Interdum enim verbum est dissimile et contrarium menti. Nam verbum humilitatis menti superbae contrariatur; menti luxuruisae, verbum castitatis; [...] quando ergo verbum auditum est tantae efficaciae, ut possit mentem alterare [...] ut mens superba efficiatur humilis; luxuriosa, casta [...]. Sic digestio, sive transmutatio spiritualis ipsius animi, fit mediante amore ipsius verbi auditi, quia nisi homo afficiatur ad ea, quae audit, non transmutatur ab eis. Verba enim quae non placent animum non movent» (*Summa*[JdeS] 150va).

40. No continuaré detallant ací l'interessant excurs (*Summa*[JdeS] 151rab) amb què Joan de Sant Geminià explica les virtuts que necessita l'aliment espiritual en qui el rep per tal de

> «[...] cibus sacramentalis, de quo Dominus dixit "Caro mea vere est cibus, etc." operatur in anima ad modum cibi corporalis. Nam nutrit animam gratiam praestando; augmentat, virtutes multiplicando; calorem innatum temperat conpuscentiam refraenando; [...] et custodit hominem ne pereat a peccatis praeservando.»

Cert que aquest darrer paràgraf es refereix a l'*aliment* sacramentat —consagrat—, però és una òptima síntesi de tot el procés *digestiu* espiritual, que uneix, per via de semblança, l'aliment físic i l'espiritual i el procés d'assimiliació de l'un amb el de l'altre.

Amb tot el que portem vist potser no és estrany que Joan de Sant Geminià compari la figura del predicador a la boca: «*Praedicator verbi Dei assimilatur ori propter quatuor*» (Summa[JdeS] 170ra). De les quatre raons, ens interessa ací només la primera: cap animal no s'alimenta sense que l'aliment passi primerament per la boca. A la boca —explica Joan— l'aliment perd la secor per la humitat de la cavitat bucal i fa sentir el seu sabor, gràcies als nervis de la boca, bo i iniciant un procés semblant al de l'aliment espiritual, destinat a nodrir els diversos membres del cos —o, en sentit al·legòric, de l'església— (*ibid.*):

> «Sicut ergo cibus in ore disponitur, qui postmodum ad membra nutrienda trahitur, sic cibus spiritualis doctrinae a praedicatore disponitur et traditur, quo membra ecclesiae, id est, fideles nutriuntur, unde praedicatorem ad modum oris oportet esse humidum per pietatem, nervosum per charitatem, quae est vinculum perfectionis, sicut nervus ligamentum ossum.»

La necessitat de fer correspondre las característiques de la boca amb les del predicador fa que a aquest també se li hagin d'atribuir la humitat —per la pietat i les llàgrimes que la solen acompanyar— i la presència dels nervis, considerats, en tant que lligaments que uneixen els ossos, comparables a la caritat, que és també un vincle, un lligament de perfecció.

Tot seguint la mateixa esfera semàntica, Joan de Sant Geminià inclou també una rúbrica segons la qual «*praelatus similis est nutrici*» (*Summa*[JdeS] 173ra). Aquesta volta la base semàntica que permet la comparació entre la figura del prelat i de la dida o mainadera és una llarga enumeració de punts, dels quals vull subratllar el que es refereix a la preparació dels aliments (*ibid.*): «*Duodecimo, quia cibum ipsa masticat ut reficiat famescentem. Sic praelatus vel praedicator verba Dei disponit et ordinat ut melius instruat et reficiat audientes*». Per tant, el prelat i el predicador preparen la paraula de Déu quasi com fa la dida: mastegant-la perquè pugui ser més fàcilment assimilada per qui té fam.[41]

---

poder exercir-hi tot el seu poder benefactor.

41. No vull estendre'm ara per aquest vessant temàtic, però l'alimentació dels nadons és un dels vectors semàntics aprofitats també en la *Summa* de Joan de Sant Geminià. *Vid.*, per exemple, el capítol 19 del sisè llibre, que relaciona l'atenció pastoral amb les mamelles i l'alletament (*Summa*[JdeS] 153vb-154).

Vist tot el que hem comentat fins ací, potser no és tan sorprenent que el predicador pugui arribar a ser identificat amb la figura del cuiner. Volent descriure, seguint el model de la casa del rei, «la casa de Jesuchrist», fra Vicent enumera (S III, 82, 19-28) els «officis e servidors» amb què aquesta compta, enumeració que esdevindrà l'esquelet de la resta del sermó. Entre aquests servidors i oficis hi ha dos de caràcter notòriament culinari: els rebosters, «aquells qui tenen lo pa e vi e fruyta e altres vitualles» (*ibid.*), identificats després amb els prelats, car els rebosters «sots la clau tenen la vitualla» i, per tant, al seu ofici pertanyen els prelats «e tots los qui han cura de ànimes per ço que tenen les claus» (S III, 83, 15-17). Paral·lelament, el tercer ofici és el dels cuiners, «aquells qui aparellen e cohen les viandes» (S III, 82, 24), identificats tot seguit amb els predicadors. Vegem com ho explica mestre Vicent (S III, 84, 7-30):

> «Lo III offici és cuyners, qui prenen la bona vianda, llaven-la bé e coen-la bé, e donen-la amorosament. Aquests són los preÿcadors, dels quals son yo. E donen viandes; e qinyes? Les paraules de nostre Senyor, les doctrines que sostenen l'ànima. Axí com persona ques està gran temps que no menga se enuga de endurar, axí l'ànima que no hou la paraula de Déu no ha vida. Axí ó diu Jesuchrist: *"Non in solo pane vivit homo" (Mt IIII° ca°)*. La boqua de Déu és la Bíblia. Axí com boqua de hom té dos labis, lo d'amunt no·s mou a mengar, e l'altre sí fa, axí lo Novell Testament se mou e sodegue, e lo Vell no·s mou, que ja és passat. Sabeu com se llava la vianda? Lo qui deu preÿcar deu studiar, e no preÿcar sens studiar; car porie dir alguna cosa escandalosa; per ço ha mester studi. Set dies donen als religiosos al qui deu preÿcar: avet lo llavar. Aprés deu coure ab lo foch de Jesuchrist, dient: *"Ignem veni mittere {in terram. Et quid volo, nisi ut accendatur?}" (Lu., XII° ca°)*. E qui dóna vianda crua, no ha sabor. Axí lo preÿcador qui no ha studiat lo sermó, lo sermó serà cruu. *Item*, lo qui cuyne deu tastar la cuyna de sal. Axí lo qui preÿca deu tastar de sal, ço és que si preÿque de humilitat deu tastar de humilitat; si preÿque de castedat (o!, contra luxúria vós voleu dar de aquesta vianda a la gent?), mester és que no sia concubinari; *item* de avarícia, etc. E pus la vianda és neta e cuyta podeu-la dar a mengar. Gran honor és ésser cuyner en la casa de Jesuchrist [...]»

Observem que tenim ací una autèntica cadena de *similitudines*, que comença amb la descripció del que fa el cuiner, de com aquest adoba la vianda, la prepara i la reparteix. Ferrer explica també quines són aquestes viandes, sovint en coherència amb els textos de la *Summa*(JdeS) adés vistos. La Bíblia és associada a la boca de Déu, formada per dos llavis —un per cadascun dels testaments—, repetint una semblança que ja coneixem de, per exemple, *SAest* f. 320 —on, tanmateix, no s'al·ludeix al fet de menjar i de moure els llavis—. Cadascuna de les accions és comentada i explicada: què vol dir «coure», amb quin «foc» es fa? Què significa i implica «estudiar» en el context de la preparació d'un sermó? Què significa posar «sal» en el sentit en què és feta tal acció en aquest text? El desenvolupament del sermó passa per respondre aquestes preguntes i les respostes coincideixen poc ça poc lla amb les ja vistes en els casos contemplats més amunt. I és que la novetat i sorpresa a l'hora de cons-

truir un sermó no radica tant en les idees expressades —preses al cap i a la fi d'un *corpus* doctrinal preexistent—, ni tan sols en les peces emprades —sovint procedents de les més diverses fonts—, sinó de la manera com tots aquests elements preexistents són combinats en un nou text, en un nou teixit destinat a convèncer l'auditori, perfectament dissenyat per a acomplir tal finalitat. Aquest nou teixit... podria ser una xarxa?

2.6. *La predicació i la pesca*

Tanmateix, l'ofici per excel·lència al qual es vincula, al·legòricament, el de predicador és el de pescador. L'origen d'aquesta relació és evangèlic, com recorda Ferrer mateix en esmentar, en un dels seus sermons, que els deixebles Pere i Andreu eren pescadors. I a ells, precisament, s'adreçà Jesucrist en un moment concret i els digué que, si el seguien, els faria *pescadors d'homes* (*cf.* Mt 4, 19 = Mc 1, 17). Arran de la sorpresa que pot provocar aquesta proposició, Ferrer explica el seu sentit:[42]

> «Açò [*sc*. la conversió dels pescadors de peixos en pescadors d'homes] dehye Jesucrist per LA PREYCACIÓ, QUE ÉS COMPARADA AL FILAT, QUE HUN FIL ÉS LLIGAT AB ALTRE, E QUAN VE QUE TIREN A SSI LO FILAT, TOT LO FILAT SEGUEIX; AXÍ LA PREYCACIÓ DEU ÉSSER LLIGADA, ·I· exemple ab altre, una auctoritat ab altra, depuix ab lo fil tire hom lo filat; axí, ab lo tema, tire hom tot lo sermó si bé és ordenat. E EN LA MAR HA MOLTS PEXOS, GRANS E POCHS; AXÍ EN LO SERMÓ PREN HOM LOS GRANS PEXOS, ço és, quan un hom rich de vosaltres se converteix, que vol restituir los torts, "Oo, hun peix havem pres, hun delfí!"; e, quan en lo sermó se converteix una gran dona, que vol lexar les vanitats, "¡Oo, una anguila, o una tonyina havem presa!"; e quan en lo sermó se converteix un llaurador, "Oo, un esparrelló havem pres! ¡Oo, una sardineta havem presa!"» [S II, 46-47]

Fixem-nos com aquesta citació se centra fonamentalment en la descripció de l'estructura del sermó bo i recorrent a la *similitudo* de la xarxa o filat, que permet comparar la funció de la xarxa en tant que estri per a *pescar peixos* amb la del sermó com a instrument per a *pescar pecadors*. Paral·lelament, de manera lògica, també queden equiparades la figura del pescador amb la del predicador.

Convé que parem especial esment a la descripció de la complexitat intrínseca del sermó. Fils i nusos traslladen ací la mateixa informació que les parts

42. Vegeu-ne una altra versió en S VI 184, 3-9: «Ara escoltats, bona gent, LA PREŸCACIÓ ÉS DITA RETH. VEU VOSALTRES LA RETH COM HI HA MOLTS FILS E MOLTS NUUS? AXÍ EN LA PREŸCACIÓ HA MOLTS FILS LLIGATS, E LA CORDA QUE TIRA ÉS LO TEMA. E COM SE TIREN? VEUS YO ARA ESTENCH MON FILAT, LA PREŸCACIÓ, PER PENDRE PEXOS, ÇO ÉS LOS HÒMENS, DONES. Quan Déus fa gràcia a degun gran home de mala vida que·s converteix a Déu de lexar peccats: Ha, ha! hun delfí havem pres en lo nostre filat. [...]».

de la trompeta en el text vist més amunt. La diferència és que la semblança de base musical s'enriqueix amb altres desenvolupaments semàntics que tenen a veure amb el capteniment ètic de l'orador i la seva formació. Quant al segon punt, per exemple, aquella semblança jugava amb les connotacions de la idea d'estretor: la de l'embocadura de l'instrument s'associava a la de la vida del predicador, valorada positivament en tant que s'identificava amb la disciplina en l'estudi, amb l'austeritat i amb la solitud.

No he sabut trobar cap referència al binomi xarxa/predicació dins la *Summa...* de Joan de Sant Geminià, però, en qualsevol cas, la idea ja la trobem en una homilia de Haymo de Halberstadt, benedictí alemany mort el 853, en la seva homilia del cinquè diumenge després de la Trinitat, sobre el tema «*Cum turbe irruerent ad Iesum ut audirent verbum Dei*» (Lc 5:1) diu (f. 335v) que «*per rete {...} designatur praedicatio*» i explica: «*Rete diversis maculis texitur. Similiter et sermo praedicationis diversis sententiis adornatur*». Aquesta idea també la trobem, més desenvolupada i molt més pròxima a la versió del nostre autor, en l'homilia de la festa de sant Pere i sant Pau d'Innocenci III (1161-1216, papa des de 1198) (f. 59r), com podem veure en la següent citació, on marco les connexions més paleses:

> «Porro, sicut navis Ecclesia, mare seculum, altitudo Roma, sic RETE INTELLEGITUR PRAEDICATIO. RETE NAMQUE DE DIVERSIS FILIS ET CORDIS CONNECTITUR, ET PRAEDICATIO DE DIVERSIS AUCTORITATIBUS ET RATIONIBUS CONFIRMATUR. Debet enim providus praedicator secundum diversitatem rerum et personarum formare sermonem, ut modo loquatur de virtutibus, modo de vitiis, quandoque de praemiis, quandoque de poenis, aliquando de misericordia, aliquando de iustitia, interdum simpliciter, interdum subtiliter, secundum histioriam et secundum allegoriam, secundum anagogen et secundum tropologiam, per auctoritates et rationes, per similitudines et exempla ut singula quaeque locum teneant sortita decenter. ISTA SUNT FILA, ISTE SUNT CORDE, DE QUIBUS RETE CONNECTITUR, ID EST, PRAEDICATIO CONFIRMATUR.»

Com hem pogut comprovar és determinant, juntament amb la llibertat interpretativa facilitada pel concepte dels quatre sentits de l'escriptura i la interpretació figural,[43] una gran capacitat imaginativa per tal de jugar amb tots els ingredients posats a disposició de l'orador per part de la rica i variada tradició precedent. I un dels estris fonamentals, com ja hem vist, és el de la *similitudo* de bracet amb l'al·legoria, dos instruments que s'apliquen no pas sols per a triar, estudiar i matisar el tema, ans també en el desenvolupament mateix del sermó. Són elements clau de la bastida d'aquest tipus de sermó. I, per més rebregades i conegudes que fossin, aquestes connexions semàntiques

43. Es tracta d'aspectes no atesos en les presents pàgines. Tanmateix, com a acostament general a aquests conceptes, *vid.* Josep-A. YSERN, *Como una red...*, pp. 50-54, sota el títol de «Saber interpretar textos sagrados».

són la clau de volta d'una creativitat tot sovint brillant, sempre cridanera i sorprenent.

3. Final

Hi ha abundosos i interessants estudis sobre la predicació vicentina des de la perspectiva retòrica. També n'hi ha de centrats sobre un tema o aspecte concret. O sobre determinats sermons. Els estudiosos també han atès la predicació vicentina des de les més diverses perspectives. Tanmateix no hi ha tantes aportacions que rastregin el que fra Vicent mateix deia de la predicació i el predicador, és a dir, que canviïn el focus de la predicació medieval general, dins la qual s'emmarca la del nostre dominic, a la reflexió vicentina sobre la predicació mateixa tal com es planteja en determinats moments d'alguns dels seus sermons.[44] Aquest és el marc on el present estudi ha volgut encabir-se: el rastreig dels instants en què un predicador, a través de les seves peces oratòries, parla de la predicació.

Cal dir, d'entrada, que aquest rastreig no ha estat exhaustiu. He pouat diverses mostres després d'una llarga lectura de sermons de mestre Vicent, però el que ofereixo ací no passa de ser-ne una primera mostra.

En qualsevol cas, el que sí he intentat és situar les reflexions vicentines en un context ampli. No és fàcil parlar de «font» en casos com aquest, però sí de «tradició cultural i textual». Mirar de concretar, en la mesura que fos possible, el rerefons textual, cultural, doctrinal de les peces estudiades ajuda a valorar exactament l'aportació de Ferrer. Si no fem aquest esforç, fàcilment podem ser víctimes d'un miratge que ens el faci considerar molt més «original» del que de fet era, un tret, aquest de l'originalitat, molt car del públic d'avui dia, però absolutament fora de lloc en el marc medieval i, més encara, en aquesta tipologia textual. D'altra banda, si no coneixem les eines i peces que posava a disposició del nostre autor la tradició textual, difícilment ens adonarem de la seva capacitat constructiva, de la seva habilitat interpretativa i argumentativa —«retòrica», tot plegat—, que és on, precisament, podem detectar la seva personalitat, on ens pot besllumar la seva gran perícia i on, si molt convé podem trobar la seva millor i més depurada creativitat —allò més pròxim a l'«originalitat» suara esmentada—.

Comptat i debatut, aquest article és la resposta que qui signa s'ofereix a si mateix des del record de qui, temps ha, començava a llegir els sermons de Vicent Ferrer i se sentia sorprès per tantes i tantes imatges i comparances que

44. D'ençà que vaig lliurar el present estudi, ha aparegut un altre treball que va, si fa no fa, en aquesta línia. Aprofito la correcció de galerades per a deixar-ne constància. Em refereixo a: Alfonso Esponera, «El oficio de predicador en S. Vicente Ferrer», en A. Hauf i F. M. Gimeno (eds.), *Vicent Ferrer. Projecció europea d'un sant valencià*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, Universitat de València, 2021, pp. 45-61.

li semblaven originals i brillants. L'estudi i el temps li han permès resituar les coses, sense per això deixar de sentir admiració i interès per la gran riquesa d'aquestes peces des de les més variades perspectives. I és que la curiositat i la sorpresa són l'arrel de l'aprenentatge.

RECENSIONS

RECENSIONS

«*Qui fruit ne sap collir*» (I i II). *Homenatge a Lola Badia*, a cura de A. Alberni, L. Cifuentes, J. Santanach i A. Soler, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona – Editorial Barcino 2021, 968 p.

«Qui fruit ne sap collir» és la cita del *Llibre del gentil e tres savis* de Ramon Llull que titula l'homenatge que col·legues, deixebles i amics han volgut retre a la trajectòria acadèmica i professional de Lola Badia amb motiu del seu setantè aniversari. L'homenatge és un recull de setanta articles que ocupen dos volums ben gruixuts i curosament editats per Edicions UB i Editorial Barcino. Els textos, ordenats alfabèticament segons el cognom de l'autor, estan escrits tant en català i castellà com en italià i anglès, i en tots s'hi reconeix el compromís, el mestratge i l'entusiasme d'una de les figures claus de l'estudi de la literatura catalana antiga.

Nascuda a Barcelona, Lola Badia és catedràtica de Literatura Catalana Medieval a la Universitat de Barcelona des de 1987, fundadora i directora del Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona i membre de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona des de 1996. Es va doctorar l'any 1977 a la UAB amb una tesi sobre el *Cançoneret de Ripoll* dirigida per Martí de Riquer, qui ha sigut un dels seus grans mestres. L'any 2016 li fou concedit el Premi Nacional de Cultura. Transmissora i divulgadora del coneixement de la literatura catalana antiga i investigadora de la cultura medieval europea, la seva obra para atenció en el llegat de Ramon Llull, Bernat Metge, Ausiàs March o en la narrativa del segle xv, entre molts altres temes d'interès.

La presentació dels volums, a càrrec del Rector de la Universitat de Barcelona, Joan Guàrdia Olmos, destaca la tasca de recerca infatigable en l'àmbit de la literatura catalana antiga i medieval de Lola Badia, la seva influència en el món universitari, el valor de la seva obra crítica i filològica, la seva vocació internacional i la seva generositat intel·lectual. Aquests i altres trets de la carrera i personalitat de la Lola Badia es poden encalçar si analitzem les contribucions que formen aquests dos volums miscellanis.

La seva influència en les universitats catalanes i l'estima que en elles ha generat les manifesten les nombroses institucions adherides a l'homenatge i les aportacions dels seus companys de professió i vocació. De la UB, a més dels curadors dels volums Anna Alberni, Lluís Cifuentes, Joan Santanach i Albert Soler, destaquen els textos de Rocío Da Riva, Anton M. Espadaler, Anna Fernàndez-Clot, Maria de las Nieves Muñiz, Josep Murgades, Gemma Pellissa, Julio Samsó i Josep Solervicens; de la UAB hi participen Lluís Cabré, Alejandro Coroleu, Sebastià Giralt, Francesc J. Gómez, Jaume Mensa i Josep Pujol; de la Universitat de Girona, Miriam Cabré, David Guixeras, Xavier Lamuela, Sadurní Martí, Rafael Ramos, Xavier Renedo, Josep M. Ruiz Simon, Jaume Torró i Francesc Tous; de la Universitat Pompeu Fabra, Marta Marfany i Raquel Parera; de la Universitat Rovira i Vigili, Marina Navàs Ferré i de la Universitat Oberta de Catalunya hi col·labora Antònia Carré. Però també hi participen membres d'institucions d'altres indrets del territori de parla catalana, com Rafael Alemany i Llúcia Martín de la Universitat d'Alacant; Rafael Beltran, Rosanna Cantavella, Francisco M. Gimeno, Josep Izquierdo i Josep E. Rubio de la de València;

Tomás Martínez Romero escriu des de Castelló (Universitat Jaume I) i José Argüés Aldaz des de Saragossa.

El vincle i estimació de Lola Badia vers la cultura i llengua italianes es manifesta amb l'alta participació de docents i investigadors italians com Giovanni Albertocchi (Universitat de Girona), Annamaria Annicchiarico (Università Roma Tre), Chiara Crisciani (Università di Pavia), Giorgio Faggin (Università degli Studi di Padova), Lino Leonardi (Scuola Normale Superiore, Pisa), Raffaele Pinto (Universitat de Barcelona), Elena Pistolesi (Università per Stranieri di Perugia) i Ilaria Zamuner (Università di Chieti-Pescara).

La seva inestimable aportació als estudis lul·listes la podem vincular amb les col·laboracions d'Anthony Bonner (Maioricensis Schola Lullistica), Fernando Domínguez Reboiras (Albert-Ludwigs-Universität), Alexander Fidora (ICREA-UAB), Annemarie C. Mayer (Katholieke Universiteit Leuven), Michela Pereira (SISMEL, Firenze) i Maribel Ripoll (UIB), però també amb les dels membres del Centre de Documentació Ramon Llull, Robert D. Hughes, Simone Sari i Maria Toldrà.

La seva formació com a romanista i en llengües hispàniques, així com la seva tasca com a filòloga de la llengua catalana amb alta vocació internacional, la evidencien les contribucions dels promotors del català a Hongria, Kálmán Faluba i Károly Morvay (Universität Eötvös Loránd de Budapest), les dels traductors i filòlegs Roger Friedlein (Ruhr-Universität Bochum), Jeremy Lawrance (University of Oxford), Albert Lloret (University of Massachusetts Amherst) i Josep Massot i Muntaner (IEC). En aquest sentit, també convé mencionar les aportacions de l'assessor lingüístic del Parlament de Catalunya, Jordi Parramon, del filòleg i acadèmic de la llengua espanyola Francisco Rico, de la filòloga catalana Isabel de Riquer Permanyer, del poeta i crític literari Pere Rosselló i de l'editor Barry Taylor (The British Library).

Igualment, els interessos de recerca de Lola Badia els podem indagar a partir dels temes dels treballs publicats en aquest homenatge, com són el *Curial e Güelfa*, Ausiàs March, l'astronomia, Joan Roís de Corella, *Tirant lo Blanc*, Andreu Febrer, Nicolau Eimeric, Ramon Llull, la medicina, Dante, Petrarca, Sèneca, Francesc Eiximenis, Pico della Mirandola, Bartomeu de Tresbens o Jordi de Sant Jordi, entre molts altres.

El segon volum es clou amb el recull de *Resums/Abstracts* (365-406), la prolífica *Bibliografia de la Lola Badia (1971-2020)* (407-474), ordenada cronològicament, i la *Taula d'adhesions a l'homenatge* (475-480), amb més de deu institucions promotores, més de trenta institucions adherides i més de cent cinquanta adhesions particulars que expressen el seu reconeixement a la docent i investigadora homenatjada.

Maria Cabré Duran
Universitat de Girona

Gemma Avenoza, Laura Fernández Fernández i Lourdes Soriano Robles (ed.), *La producción del libro en la Edad Media. Una visión interdisciplinar*, Madrid, Sílex 2019, 467 p.

Vist des del present, es fa difícil imaginar que un manuscrit d'època medieval puga aportar un ric cabàs d'informacions diverses que van molt més enllà dels continguts que transmet la lletra que té escrita en els folis. Talment com les legions d'artrò-

podes necròfags que classifica i data un entomòleg forense quan analitza un cadàver o —per no fer servir un símil tan escatològic— com el geòleg que estudia un estrat de roques o l'arqueòleg que investiga el fòssil d'un dinosaure. El fet és que només una activitat interdisciplinària com la que recull el subtítol d'aquest volum permet reunir la varietat de disciplines i experts que intervenen en la comprensió d'un llibre escrit —construït en diríem— en l'edat mitjana i, en molts casos, abans de començar-ne la lectura o sense necessitat ni tan sols de llegir-lo.

La coincidència en una xarxa d'excel·lència, «Libro medieval hispánico», és el punt de partida perquè hagen pogut col·laborar en aquesta monografia especialistes de diferents universitats i en diverses disciplines (codicologia, paleografia, enquadernació, filologia, història de l'art o humanitats digitals) orientades a la investigació sobre el llibre medieval, focalitzat en l'àmbit peninsular i especialment en la versió manuscrita, però amb aplicacions també als llibres publicats en temps de la impremta. És el primer tret meritori d'aquesta obra, el de la col·laboració interdisciplinària, imprescindible quan es tracta d'extraure informació d'un objecte d'estudi com el llibre antic, en el qual conflueix una allau de factors que poden aportar dades essencials, tenint en compte que els manuscrits sovint transmeten textos anònims, descontextualitzats, fragmentaris o, en moltes ocasions, una barreja d'obres distintes, a voltes d'autors i èpoques diferents, que conviuen en un mateix còdex per motius diversos. El segon mèrit és l'afany de claredat expositiva, la voluntat per fer accessibles els principis de les diverses disciplines abocades a l'estudi del llibre antic. Aquest esforç didàctic es fa evident en el fet que molts dels capítols que integren el volum s'inicien amb un apartat previ dedicat a delimitar la terminologia específica associada a cada disciplina, amb definicions o delimitacions del contingut semàntic d'uns termes que de vegades s'utilitzen de forma inadequada; és un detall que ajuda a evitar ambigüitats i a situar correctament els conceptes.

Igualment, les obligades restriccions d'espai per a aprofundir en tots els aspectes queden compensades amb la rica i completa bibliografia que acompanya cada capítol, amb les obres de referència citades o els treballs en què el lector interessat pot completar-ne la informació. Són les característiques habituals en el manual —terme evitat per les autores— d'una disciplina, amb la peculiaritat que en aquest cas hi confluexen diverses disciplines orientades a un mateix objecte d'estudi. És, doncs, doblement lloable el propòsit que ha guiat aquesta obra, enunciat així en la presentació inicial: «subsanar algunas lagunas detectadas en las publicaciones sobre el libro medieval hispánico, raramente abordado desde una aproximación interdisciplinar» (p. 10).

El volum s'inicia amb un capítol dedicat a «La elaboración del códice: espacios y artífices», a cura de Josep Antoni Iglesias-Fonseca (UAB) i Gemma Avenoza (UB). A més de servir d'introducció general, el capítol fa una repassada pels principals centres peninsulars de producció llibrària, els *scriptoria* monàstics i catedralicis en l'alta edat mitjana i els còdexs més destacats d'aquests cenobis (beats, cartularis, bíblies), als quals se sumen a partir del segle XII nous centres i nous productors (copistes laics, produccions per a l'*studium generale*, participació de la institució notarial, copistes ocasionals o professionals, etc.). Tanquen el capítol unes puntualitzacions sobre el concepte *manuscrit de taller*, per a qüestionar o almenys matisar l'existència de tallers professionals de còpia durant el període medieval.

Gemma Avenoza, veritable Sherlock Holmes en l'anàlisi de manuscrits medievals, és l'encarregada del capítol «Codicología: estudio material del libro medieval», en el

qual explica de forma ben entenedora els principis d'aquesta disciplina que s'acosta al llibre per a extraure'n el màxim d'informació: lloc de producció, tipus de còpia, materials emprats (pergamí, paper, tintes) i distribució en el còdex, marques d'aigua, formats, instruments d'escriptura i pautat, formats i estructura dels còdexs (distribució dels quaderns), reclams, signatures, foliació, etc. Completa el capítol un detallat procediment de descripció codicològica, explicat pas a pas segons el formulari que ella mateixa ha perfeccionat al llarg d'anys d'*ensumar* manuscrits i impresos per biblioteques d'arreu del món dins el projecte PhiloBiblon, probablement el recurs més veterà i més emprat pels investigadors d'aquest àmbit, en les diverses branques que l'integren actualment: BETA, BIPA, BITAGAP i BITECA.

El capítol dedicat a la dimensió més artística del llibre medieval, «Manuscritos iluminados: artífices, espacios y contextos productivos», és obra de Laura Fernández (UCM), que repassa aspectes com els artífexs de la il·luminació, el procés d'aprenentatge, els espais de treball i, fins i tot, la mobilitat dels artistes o el procés de plantejament i definició de l'aparat icònic i decoratiu dels còdexs, a més de les tècniques i els procediments artístics. En aquest capítol trobarem informació sobre algunes compilacions medievals en què s'explicaven aspectes tècnics relacionats amb la il·luminació, com les receptes per a la preparació de pigments; s'hi detallen també processos com l'aplicació del pa d'or o els aglutinants, els estris emprats, els colors o els productes dels quals s'extreien, etc. Així mateix, és un encert d'agrair que el volum haja sigut *il·luminat* també amb reproduccions dels diversos aspectes comentats, detall especialment rellevant en aquest capítol, en què podem veure exemplificats a tot color un *bas-de-page*, una *drôlerie* o retrats de diversos il·luminadors fent el seu ofici, la qual cosa facilita en bona mesura la comprensió dels continguts.

Els aspectes relatius al recobriment exterior del llibre són sintetitzats en el capítol d'Antonio Carpallo (UCM), «La encuadernación del libro en la Edad Media». A més d'un apartat inicial de delimitació terminològica, hi trobarem explicats de forma clara els diversos aspectes relatius a l'enquadernació del llibre antic: tècniques, materials, estils, elements decoratius, etc. Semblen aspectes merament ornamentals, però conèixer les diferències entre l'enquadernació occidental i l'oriental, per exemple, pot ser útil per a esbrinar el lloc de producció d'un còdex. Ens informen també que el llibre arribà a convertir-se en moltes ocasions en un objecte de luxe i que els lligadors de llibres —nom que rebien els enquadernadors a Catalunya— treballaven com autèntics orfebres en alguns exemplars.

Tanmateix, com que no sempre tenim la sort que els manuscrits medievals ens arriben íntegres i en perfecte estat de conservació, sinó que sovint ens han pervingut desenquadernats, esbocinats, mig corcats per cucs o *Lepisma saccharina*, difuminats per la humitat o esquarterats en fragments d'extensió més o menys variable, Iglesias-Fonseca, que ha dirigit uns quants projectes d'investigació dedicats a aquests temes, ens ofereix un altre capítol amb les consideracions que convé tenir en compte quan es tracta d'analitzar obres que s'han conservat de forma fragmentària (*membra disiecta*). És també un mena d'homenatge a alguns dels artífexs capdavanters en la conservació i la recuperació del patrimoni bibliogràfic, estudiosos que posaren les bases científiques d'aquesta disciplina per evitar les diverses formes de *bibliocaust* —terme encunyat per ell mateix—, és a dir, els processos de destrucció —en els casos més greus, per irremeiables— o reciclatge de llibres, no sols per a les funcions més conegudes com a reforç de cobertes o enquadernacions, sinó també en altres formes més peregrines en l'interior d'alguns instruments musicals (especialment orgues). Precisament aquests

usos tan rocambolescos són els que han fet possible recuperar textos antics; i són una font molt valuosa que pot aportar informació sobre la datació d'una obra, dades sobre l'autoria, la procedència o que permet disposar de testimonis complementaris —sovint el testimoni únic— per a la *constitutio textus*.

A pesar que el llibre manuscrit constitueix el nucli més important del volum, hi ha un capítol específic, de María Jesús Lacarra (UZ), centrat en el llibre imprès, sobretot en els primers anys de la impremta, el qual ajuda a entendre el funcionament d'aquest invent que revolucionà la producció librària. En aquestes pàgines trobem els coneixements imprescindibles per a distingir estats o emissions en l'edició d'una obra o per a identificar una edició a partir d'elements com la portada, el colofó, les marques, les filigranes, els gravats, les xilografies o altres detalls. Hi són valorats també els paratextos que poden acompanyar una edició i que sovint aporten informació valuosa sobre l'obra: contractes d'edició, llicències o documents relatius a la censura (taxes, privilegis, índexs de títols prohibits) o a les diverses mans per les quals ha passat un llibre (dedicatòries, notes de posseïdors, versos, etc.).

Els últims capítols del volum presenten la connexió amb les tecnologies informàtiques. Andrés Enrique-Arias (UIB) hi analitza els corpus informatitzats que poden ser útils per a l'estudi del llibre antic. Més que una llista de recursos, ens posa sobre l'avís de les limitacions i les precaucions que cal prendre en l'ús d'aquestes eines pel que fa a la coherència o la qualitat dels textos informatitzats. Com adverteix (p. 335), els recursos informàtics no substitueixen les habilitats que han d'acompanyar el treball filològic, ni la intuïció afinada guanyada amb l'experiència de l'expert. Ofereix un complement a les seues reflexions María Morrás (UPF), en el capítol «El códice en la era digital», amb una sèrie de consideracions a propòsit del «frenético amontonamiento virtual y algo caótico de objetos, datos y proyectos», que sovint no són més que «meras reproducciones analógicas» i no pas «verdaderos objetos digitales» (p. 373). A la vista de la llarga llista de recursos digitals consignada en l'apèndix, destaca, sens dubte, la necessària pluridisciplinarietat, ja comentada, en l'estudi del llibre medieval, la col·laboració entre equips i investigadors d'àmbits diversos. L'annex de María Morrás, amb la col·laboració de Lourdes Soriano (UB), proporciona, si més no, un repertori útil, complementari al treball presencial davant els còdexs, ordenat per categories: portals, bases de dades o catàlegs de manuscrits, impresos o textos digitalitzats, biblioteques digitals per països o llengües, biblioteques virtuals, bancs de dades amb recursos útils sobre codicologia, paleografia, iconografia, enquadernació, filigranes, plataformes col·laboratives, etc.

Tot plegat, els ingredients presentats converteixen aquesta obra, si no en el manual fonamental per als estudiosos del llibre antic, sí en el plat obligat per a qui vulga endinsar-se en l'engrescadora aventura d'estudiar manuscrits medievals. El volum permet una aproximació al llibre antic des d'enfocaments disciplinaris complementaris, perquè els investigadors iniciats o els neòfits que vulguen encarar l'anàlisi d'un manuscrit medieval o d'un llibre incunable siguen conscients que tenen davant un cadàver complex, curull d'informació que cal saber extraure'n, el qual pot ser diseccionat des de prismes diferents. No debades, potser rau en aquesta característica, precisament, l'encomanadissa passió que desperten aquestes finestres al passat que són els còdexs medievals.

Joan M. Perujo Melgar
Universitat d'Alacant

Jesús Alturo i Tània Alaix, *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences. La cultura a la diòcesi d'Osona en els primers temps carolingis (Textos i Estudis de Cultura Catalana 244),* PAM 2021, 276 p.

Fer una biografia d'un canonge d'un bisbat de la marca hispànica carolíngia —en aquell moment històric— relativament poc rellevant, no és un afer simple. D'antuvi cal que la personalitat biografiada tingui una certa entitat, altrament l'esforç podria ésser considerat banal. En segon lloc cal que una tal biografia sigui possible, és a dir, que hi hagi prou fonts documentals per a escometre-la. Finalment, segons creiem, la biografia d'algú pertanyent a una època tan remota s'ha d'integrar en una visió històrica de conjunt que, d'una banda, emmarqui bé la personalitat estudiada i, de l'altra, permeti de comprendre amb noves llums l'entorn on viu i actua el personatge estudiat.

Les tres condicions s'acompleixen en el cas de la biografia d'Adanagell de Vic acabada de publicar per Jesús Alturo i Tània Alaix.

Com indica el subtítol del llibre, els autors esguarden llur personatge sobretot, per no dir exclusivament, des del punt de vista de la seva significació cultural. En aquest aspecte, el canonge Adanagell ocupa una posició central durant el període que li va tocar viure, i per aquesta causa emprendre la seva biografia ha estat un encert. S'ha de matisar tot seguit que la posició que aquest personatge ocupa en la cultura del seu temps correspon a l'estat peculiar que presentava aleshores la cultura a Vic: una vida elemental i en molts aspectes tot just incipient. El segon encert, i aquest ben principal, és que el llibre ofereix síntesis de la història vigatana en tot el ventall d'aspectes tocats pels autors: les conseqüències de la irrupció sarraïna a la Plana, la població que s'hi instal·la durant el segle ix, la restauració de la diòcesi, les figures dels bisbes Gotmar (886-899, Ideler (898/899-914) i Jordi (914-947), els membres del primer Capítol de la catedral de Vic, el clergat parroquial dels voltants de Vic, les escoles, els llibres, etc. Tot estructurat a partir d'una base bibliogràfica impecable. La figura de Gotmar, el primer bisbe conegut després del desastre del 711, era indispensable estudiar-la, perquè Adanagell fou el seu secretari. Gotmar va restaurar la diòcesi ausonenca, donant-li un impuls que ja no perdria: edificà les esglésies vigatanes principals, instaurà la regla aquisgranesa a la catedral —segurament amb èxit dubtós—, consta que consagrà sis esglésies foranes, entre les quals les dels monestirs de Ripoll i Sant Joan; i es té notícia d'una reunió amb el clergat —o un sínode— de l'any 898 per a discutir el punt doctrinal de la misericòrdia de Déu i sobre la millor manera de governar la diòcesi. Aquest bisbe que pensava i actuava va obtenir un privilegi del rei Odó que li assegurava la ciutat de Vic, el pagus de Manresa i la vall d'Artés. Participà en la maniobra d'Esclua i Ermemir, bisbes intrusos, per a independitzar els bisbats catalans de l'arxidiòcesi de Narbona, maniobra ordida amb la complicitat pel comte Sunyer d'Empúries. Al capdavall se sotmeté a les autoritats franques i a l'arquebisbe narbonès, no sense haver de retractar-se de la seva culpa.

Tant l'estudi del bisbe Gotmar i del seu col·laborador Adanagell com el de totes les altres personalitats coetànies que desfilen en el llibre es basa en la poca documentació conservada; poca, però autèntica i alguna vegada conservada en el pergamí original. Els documents són actes jurídics de la vida ordinària dels personatges i de les institucions que regenten. Manquen, ai làs, cròniques autòctones, relats i cronologies. Aleshores l'únic recurs que té a l'abast un historiador de l'alta edat mitjana per a dreçar qualsevol discurs prosopogràfic és intentar treure tot el suc possible de les particu-

laritats que presenten els documents; amb el benentès que aquestes són limitades: la cal·ligrafia, les abreviatures, la puntuació, la gramàtica, els recursos literaris emprats.

S'han conservat deu documents originals de la mà d'Adanagell, que els autors editen i estudien amb peu de rei. Observen rellents de l'escriptura visigòtica en la carolina que fa servir, i aquest és un dels molts elements estudiats a partir de la seva cal·ligrafia. La competència de Jesús Alturo en paleografia es mostra en el luxe de detalls que arriba a detectar en la manera d'escriure d'Adanagell. Les precisions que dona sobre el sistema abreviatiu, la puntuació, la morfologia de les lletres, les pauses indicades en el text, els enllaços i les formes excepcionals d'algunes lletres en tal o tal altre document faran bon servei a qui s'hagi d'enfrontar amb textos de la mateixa època guardats en d'altres arxius. Bo i tenint en compte la rigidesa formulària dels documents, Alturo i Alaix també remarquen particularitats lingüístiques i literàries en els textos redactats per Adanagell: la *variatio sermonis,* el *cursus* (rítmic, velox), la riquesa de vocabulari, el cultisme lexical, el coneixement —almenys— de l'alfabet grec, etc. Al marge inferior de l'acta de dotació i consagració de l'església de Sant Andreu de Tona, document escrit per Adanagell el 13 de gener del 888, hi ha una antífona amb notació musical, i aquesta resulta ésser la notació musical datada més antiga d'Europa. Aquest fet dona peu a l'estudi molt particularitzat del document i a un excursus sobre un petit conjunt d'escriptures de neumes sense ratlles originari del bisbat d'Osona. Abans, i en previsió de les dues dotalies escrites per Adanagell, Alturo ja s'havia esplaiat descrivint el ritu de la consagració d'esglésies. Ara que la galàxia eclesiàstica gaudeix d'entusiasmes més aviat moderats en l'erudició nostrada, l'esforç esmerçat per Alturo en la descripció d'un ritu que tants historiadors coneixen pel títol —i encara gràcies—, ens sembla del tot útil i avinent, i cal agrair-li que a més de publicar les fórmules litúrgiques en llur text llatí, hagi tingut l'amabilitat de traduir-les en un català eficaç.

Aquesta tècnica de l'excursus és present d'un cap de llibre a l'altre i és l'element que el fa més llépol. Descriure l'escriptura d'un canonge del pas del segle IX al X pot tenir un interès relatiu; però quan a través del personatge es descriu tot un mon, es veu tot d'una que el propòsit real dels autors era l'expressat en el subtítol del llibre. A part del bisbe Gotmar, desfilen els bisbes Ideler (898/899-914), Jordi (914-947), els primers membres del Capítol del bisbat de Vic, els successors immediats d'Adanagell, alguns clergues rectors de parròquies veïnes de Vic. Tractant de bisbes, és inserida l'acta d'elecció i consagració del bisbe Jordi (a. 914), precedida per la del bisbe Guiu o Guigó de Girona (a. 908) i del ritual de consagració episcopal, tot ben traduït al català, per memòria. Tractant de clergues, els autors es fixen en aquells que escriuen en medi rural, i constaten la presència d'una escriptura mixta de transició visigòticocarolina, al costat d'una carolina ja amb poques traces de l'escriptura visigòtica anterior. Els clergues rurals que exercien com escrivans fan pensar que a redós de les parròquies rurals devien funcionar algun tipus d'escoles o centres elementals d'ensenyament, si més no per a ensinistrar escolans i futurs clergues. Alturo i Alaix capgiren, doncs, la imatge d'una Plana de Vic desolada i deshabitada, transmesa pel bisbe Idaler amb la intenció de ponderar la tasca repobladora i organitzadora del comte Guifré i els seus germans. La invasió dels alarbs no va fer desaparèixer ni totes les esglésies ni tots els eclesiàstics vigatans. A les parròquies rurals i als domicilis dels eclesiàstics de Vic van perviure estructures escolars. És cert que l'embranzida que pren el bisbat a les darreries del segle IX és ajudada per Narbona i potser per algun altre bisbat veí, però l'esforç i una o altra preparació dels autòctons no es pot descartar en absolut. Aquelles

terres foren repoblades amb gent nova per Guifré: no hi havia sarraïns. No hi havia bisbe, no hi havia comte ni vescomte, no hi havia estructures sòlides d'organització política, tampoc no hi havia el buit total. La penetració de l'escriptura carolina és el senyal de l'arrencada, i a Vic, potser més que als bisbats veïns, la influència de la visigòtica triga a esvair-se.

El substrat cultural autòcton porta els autors a estudiar les escoles, les restes de possibles exercicis escolars, la confecció i les col·leccions de llibres, el nivell cultural assolit per alguns membres del Capítol vigatà. És molt il·lustratiu per a corroborar les idees centrals de l'obra d'Alturo i Alaix l'estudi dels mss. confeccionats a Vic a partir del segle IX ex, i la comparació d'algunes escriptures vigatanes amb textos francs, papals i narbonesos. I atès que *quod abundat non nocet,* encara són transcrits tres documents d'escrivans autòctons, dels anys 913, 933 i 949. Tot plegat es remata amb un estudi llarg, detallat i, naturalment, documentat sobre un altre canonge escrivà: Recared, en paral·lel amb Adanagell, gran personatge que prefigura l'esclat del segle XI, amb Oliba, Guibert i Quintilà.

El llibre sembla a voltes un agregat d'estudis diversos, i ho és en part, perquè hi són exposades matèries diverses. Però li dona unitat la recerca de la pervivència, de la formació i de la progressió lenta de la capacitació cultural en territori vigatà. Tenint en compte aquest fil i el fet que indagar seqüències històriques precises en una part molt petita del món carolingi, gairebé marginal, és agosarat i perillós, l'obra d'Alturo i Alaix resulta convincent. Això es deu al que hem anomenat els excursos, terme que no fem servir en el sentit de desviacions, sinó més aviat en el d'ampliacions. El mon carolingi de la documentació catalana és un mon de quotidianitats, mancat generalment d'èpica sorollosa. Teixir un relat històric sobre el dia a dia cultural d'un territori demana capacitat d'omplir buits, capacitat de suposar allò que no ha estat escrit sense torturar la naturalesa de les coses, suposar amb un sentit crític actiu, saber nuar els fets amb els personatges i amb les romanalles que han perviscut d'aquell mon, en una síntesi coherent i ponderada. Les possibles manques de proporció entre els diversos sectors del llibre que es pugui retreure són més aviat degudes a l'escassa proporcionalitat de les fonts: els buits documentals són els que són i no obeeixen regles de proporcionalitat. En canvi hi ha una proporcionalitat que ha estat observada rigorosament: Cada tema, cada personatge estudiat en la perspectiva d'una història cultural ha estat tractat amb el mateix rigor científic, aportant tots les fonts disponibles i treballant-les a fons, sense concessions a la facilitat. El resultat és un tapís amb clars i obscurs, amb zones que han pogut ésser més definides que altres. El llibre, en el seu conjunt, relata una història verídica, que només es podrà rebatre amb l'acumulació de dades i la capacitat d'organitzar-les que han demostrat els autors de la biografia d'Adanagell.

Jaume de PUIG OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Sergi GRAU TORRAS, *Les transformacions d'Aristòtil. Filosofia natural i medicina a Montpeller: el cas d'Arnau de Vilanova (c. 1240-1311)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2020, 263 p.

La traducció al llatí i la recepció del corpus aristotèlic a les universitats europees durant els segles XII i XIII va marcar un punt d'inflexió en la cultura llatina occidental,

ja que va conduir progressivament a una renovació científica i filosòfica i a la transformació de la visió del món que hom tenia. Més enllà dels canvis que van tenir lloc en l'àmbit de la teologia i de l'estudi de les arts, l'obra que presentem senyala una de les conseqüències històriques més rellevants que va tenir la introducció i assimilació de l'obra d'Aristòtil per la llatinitat: la dotació de contingut i fonaments teòrics a la pràctica mèdica i la subseqüent creació d'una nova disciplina, la medicina.

Dins de la col·lecció *Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials (TSFCS)*, l'Institut d'Estudis Catalans ha publicat recentment el treball de filosofia de Sergi Grau Torras, qui va ser guanyador del Premi IEC de Filosofia Joaquim Carreras i Artau en la sessió plenària del 9 de març de 2017 de l'IEC. La proposta de la ponència la van formar els senyors Pere Lluís Font, Josep Olesti i Jaume de Puig, membres de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC. L'obra ha sigut editada per Jaume Mensa i Valls (membre de l'Institut d'Estudis Catalans) i la seva publicació ha sigut patrocinada pel Fons Noguera, de la Fundació Ramon Noguera. Es tracta de la síntesis actualitzada de la tesi doctoral de Sergi Grau, titulada *La recepció d'Aristòtil en la medicina d'Arnau de Vilanova (c. 1240-1311). Estudi de les citacions i anàlisi dels continguts en l'obra mèdica autèntica*, que va ser defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona el 23 d'octubre de 2015.

Com bé indica el seu títol, l'obra és un estudi de l'assimilació i influència que van exercir la filosofia natural i la lògica aristotèliques en l'àmbit mèdic –tant teòric com pràctic– i universitari llatí. L'estudi parteix i es basa fonamentalment en una anàlisi de les citacions aristotèliques que presenta l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova (c. 1240-1311). Arnau, que va estudiar i exercir com a docent a la Facultat de Medicina de Montpeller, és un dels metges i teòlegs més reconeguts i prestigiosos de l'edat mitjana llatina. En l'àmbit que ens ocupa, també és un dels representants del sorgiment de la nova disciplina mèdica, o d'una nova concepció de la medicina, que va tenir lloc a partir de l'aplicació dels conceptes i de les idees aristotèliques a Occident.

El contingut de l'obra es divideix en tres parts. En la primera (p. 19-76), Grau estudia la recepció de les obres d'Aristòtil durant els segles XII i XIII, la qual va ocórrer de forma progressiva i no pas immediata, gràcies a les traduccions llatines com les de Gerard de Cremona. Entre els principals centres universitaris europeus que van introduir i acceptar el *Corpus Aristotelicum* com a matèria d'estudi l'autor en destaca la Universitat de Paris, la Facultat de Medicina Montpeller i les escoles italianes, concretament les d'estudis d'arts i de medicina. Ara bé, tot i que l'assimilació de la lògica aristotèlica va ser clau per a la medicina i per a la creació del que l'autor anomena «la racionalitat del metge», Grau centra l'atenció del lector en la nova conceptualització de la medicina a la qual conduí la implementació de la filosofia natural aristotèlica en els estudis mèdics. A partir del segle XIII, la medicina va passar a ser considerada una disciplina autònoma que, fonamentada en els nous principis teòrics de la filosofia natural, recollia la vessant pràctica d'aquesta o n'era, en altres paraules, la seva aplicació pràctica vehiculada pel metge. Aquesta transformació de la disciplina va incidir directament en la praxis mèdica, la qual, després de ser estudiada en àmbit universitari, va ser estandarditzada i professionalitzada. Així, més enllà de l'estudi de l'arribada i introducció de l'obra aristotèlica en la cultura llatina —de la qual Grau n'ofereix un relació històrica molt completa— la publicació també conté seccions de filosofia en les quals s'indaga en el canvis conceptuals i teòrics que van tenir lloc a partir de la recepció de l'obra aristotèlica.

La segona part de la publicació (p. 77-228), titulada *Arnau de Vilanova i Aristòtil*, constitueix el gruix del text i en ella l'autor estudia la presència d'Aristòtil en les obres mèdiques d'Arnau de Vilanova. I ho fa tan pel que fa a l'obra coneguda d'Arnau, com per que fa a les traduccions, reelaboracions, comentaris i aforismes que se n'han fet. Arnau de Vilanova va cultivar gairebé tots els generes de la literatura mèdica —com indiquen el seu comentari a les autoritats mèdiques, el tractat teòric i de filosofia natural, els aforismes, la summa o compendi de medicina teòrica, el regiment de sanitat, la monografia especialitzada o el tractament específic adreçat a un pacient— emprant «un gran ventall d'obres aristotèliques que abasten diferents camps del coneixement» (p. 17). Sergi Grau analitza vint-i-vuit obres mèdiques autèntiques del corpus arnaldià, de les quals dotze fan referència a la figura o a l'obra aristotèlica. Entre aquestes, pel nombre de mencions a Aristòtil que inclouen, l'autor en destaca cinc, a saber: el *Tractatus de intentione medicorum*, el *Tractatus de humido radicali*, l'*Speculum medicinae*, el *Commentum supra tractatus de malicia complexionis diversae* i la *Repetitio super Vita brevis*.

L'autor estudia les nombroses referències arnaldianes a les obres lògiques aristotèliques —a saber: les *Categoriae*, els *Analytica posteriora*, els *Topica* i els *De sophisticis elenchis*— que condueixen a pensar amb la probabilitat que Arnau hagués estudiat arts. Grau també analitza les referencies arnaldianes a les obres aristotèliques de filosofia natural —com són la *Physica*, el *De caelo,* el *De generatione et corruptione*, els *Meterologica* i els *Parva naturalia*— les quals són més nombroses que les anteriors, probablement pel gran nombre d'obres de medicina teòrica que va escriure. A partir de les referències textuals i de la interiorització conceptual del seu contingut, també es prova que Arnau de Vilanova conegué el *De anima* i, sobretot, la *Metaphysica* i l'*Ethica* aristotèlica, que són obres que van exercir una gran influència en el metge català. Cal esmentar que aquestes referències arnaldianes a l'obra aristotèlica són, en general, indirectes i no literals.

De l'assimilació de les obres de filosofia natural d'Aristòtil, Arnau en va extreure algunes idees fonamentals per a desenvolupar el seu propi pensament i discurs, entre les quals Grau en destaca teories fisiològiques i biològiques com la de la posició del cor com a primer principi i òrgan en el qual s'origina el moviment o com la idea de la humitat radical. Però Sergi Grau també ens descobreix que Arnau de Vilanova va recórrer a la filosofia natural aristotèlica per a desenvolupar diversos aspectes de la teoria mèdica i per a poder discutir i confrontar les desavinences teòriques entre la filosofia natural i la medicina. O, en altres paraules, per a determinar i delimitar el domini, les competències i certeses de les dues disciplines suara esmentades. El cas és que l'extensa obra mèdica d'Arnau, fortament influenciada per Galè i també, és clar, per Aristòtil, va contribuir a definir la medicina i la seva tasca com a ciència en el sentit escolàstic del terme, és a dir, com un coneixement cert *ex causis*, que procedeix dels principis de les causes universals cap als efectes. És a dir, Grau, en el seu estudi de l'obra mèdica arnaldiana, hi constata l'atribució de la idea aristotèlica de *scientia* a la medicina, una disciplina estructurada «amb caràcter epistemològic i dividida entre una teoria i una pràctica» (p. 226). Posteriorment, Arnau aplicaria les disquisicions teòriques a la seva pràctica mèdica, la qual, en contra d'una concepció exclusivament empírica i pràctica (*teknê*), hauria trobat una base racional, unes *regulae rationis*, en els clàssics.

La tercera part de l'obra reuneix els apèndixs que, en aquest cas, estan formats per les llistes d'obres autèntiques, dubtoses i probablement apòcrifes d'Arnau de Vilanova; les fonts; una extensa i completa bibliografia i l'índex d'antropònims.

Amb tot, l'exhaustiu i complet estudi de Sergi Grau prova que Arnau de Vilanova demostra tenir un gran coneixement de gairebé tota l'obra aristotèlica que havia estat traduïda al llatí i introduïda a les facultats d'arts durant l'edat mitjana. Mitjançant la integració d'Aristòtil com una autoritat en les seves obres, Arnau va introduir nous elements teòrics en els debats de l'època, marcats per les discussions entre la filosofia natural i la medicina, la qual cosa va conduir a establir una nova disciplina mèdica.

La qüestió plantejada per aquesta obra és un indicador més, encara que molt rellevant, de la revolució filosòfica i científica que va tenir lloc a partir de la traducció al llatí de part de l'obra aristotèlica. Aquesta revolució és sol estudiar des del camp de la filosofia i de la teologia, a causa de la necessitat que va sorgir de repensar aquestes disciplines i la seva relació a partir del segle XIII precisament per intentar fer compatibles i harmonitzar la filosofia clàssica vehiculada per Aristòtil amb els principis del cristianisme —com, per exemple, l'intel·lecte agent aristotèlic amb la il·luminació augustiniana o l'eternitat del món amb la creació *ex nihilo*. L'obra de Sergi Grau, editada amb molta cura, indica que aquesta transformació conceptual va transcendir els límits de la filosofia i va exigir i facilitar canvis en la conceptualització d'altres disciplines, com és la medicina.

Maria CABRÉ DURAN
Universitat de Girona

Vicent FERRER, *De suppositionibus*, a cura de J. BATALLA, E. de la CRUZ VERGARI & R. D. HUGHES, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut d'Estudis Catalans – Universitat Rovira i Virgili 2021, 793 p.

Abans d'esdevenir un erudit predicador i fer-se un nom com a polític eclesiàstic, Vicent Ferrer (1350-1419) va dedicar-se a estudiar qüestions filosòfiques, tal com demostren els dos tractats lògics que va escriure quan era a Lleida exercint de docent: *De suppositionibus* i *Quaestio de unitate universalis*. La col·lecció *Bibliotheca Philosophorum Medii Aevi Cataloniae* editada per Obrador Edèndum acaba de publicar la primera d'aquestes obres de filosofia, sobre la *suppositio*, que Ferrer va escriure a mitjans del segle XIV a l'*studium generale* lleidatà de l'Orde dels dominics. La segona d'aquestes obres, la *Quaestio* sobre la unitat universal, fou editada per la mateixa col·lecció l'any 2010, a cura d'Alexander Fidora i Mauro Zonta, en col·laboració amb Josep Batalla i Robert D. Hughes. En aquella ocasió, es va publicar el text llatí de l'obra, amb la versió hebrea medieval i amb les traduccions catalana i anglesa.

En el tractat *De suppositionibus*, Vicent Ferrer ofereix una doctrina molt sofisticada de la suposició que, en l'àmbit de la filosofia del llenguatge, podem entendre com una teoria general de la referència. L'estudi de Ferrer parteix de —o s'inspira en— una incipient doctrina tomista (*secundum sententiam veridicam sancti Thomae*) i, així, entra en confrontació amb alguns lògics contemporanis, com els nominalistes. Tanmateix, es tracta d'una obra de joventut que va ser fruit d'un ensenyament precoç, de tal manera que s'hi treballen i refonen un ampli ventall de consideracions de la lògica tradicional, les quals van esdevenir accessibles i útils per als estudiants de l'autor.

El sumari de l'obra consta, en primer lloc, d'una completa *Introducció*, en català i en anglès (9-167); en segon lloc, del text llatí *De suppositionibus* amb la seva traducció

al català (169-571), seguida d'una traducció anglesa (573-786). El text es conserva en quatre manuscrits, que el transmeten de manera parcial o total, i l'edició que presentem reprodueix la versió del manuscrit Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 3368. El volum es clou amb els índexs de noms i conceptes.

En la introducció, escrita amb molt rigor històric i crític —tal com s'observa en les notes a peu de pàgina—, s'hi descriu el context intel·lectual i teòric en el qual va néixer el tractat de Vicent Ferrer. El primer apartat està dedicat a l'orientació lògica que va patir la gramàtica durant l'edat mitjana, passant de ser una simple *ars sermocinalis* al servei de la interpretació textual de l'*auctoritas* a esdevenir una *scientia sermocinalis* autònoma i teòricament fonamentada. Així, s'exposa l'evolució de la filosofia del llenguatge i les creences entorn la lògica i la gramàtica que van determinar el procés de consolidació de la lògica medieval que culminà a mitjans del segle XIV.

La segona i tercera parts de la introducció estan dedicades, més concretament, a descriure el pas de la *logica antiquorum*, marcada per la influència de l'*ars vetus* aristotèlica, a la *logica modernorum*, pas que va tenir lloc a mitjan del segle XIII amb la recepció de l'*ars nova* i que va conduir a la renovació de la lògica medieval. Aquesta, representada en el text per Pere Abelard, permetia estudiar amb més precisió les funcions lògiques dels elements lingüístics d'una proposició, així com l'abast ontològic de la seva dimensió semàntica. És a dir, juntament amb la problematització de la fiabilitat del llenguatge —ja que va deixar de ser evident que les paraules expressessin de manera unívoca les coses—, hom es va començar a interessar pel context sintàctic en què apareixien els mots. En aquesta època van proliferar per Europa un bon nombre de manuals sobre lògica (*summae logicae*), i de tractats més específics, les *parva logicalia*, entre les quals cal situar els treballs lògics sobre la *suppositio* com el de Vicent Ferrer. De fet, i d'acord amb els curadors de l'obra, la funció lògica de la *suppositio* va ser una propietat fonamental dels termes durant l'escolàstica, en detriment de l'*appelatio*. Tanmateix, també proliferaren diverses formes de concebre i de dividir la *suppositio*, tal com demostren les doctrines de Guillem de Sherwood, en representació de la tradició d'Oxford, i de Pere Hispà, que representa la tradició filosòfica parisenca.

La quarta i cinquena parts de la introducció estan dedicades a exposar la controvèrsia que tingué lloc al segle XIV entre la *logica nominalium* i la *logica iuxta viam realium*; és a dir, entre la filosofia del llenguatge elaborada pels anomenats nominalistes, com Guillem d'Ockham i Joan Buridan, i la pròpia de la posició realista, on s'inscriu la proposta radical de Gualter Burley i la de Vicent Ferrer. Ara bé, Vicent Ferrer, i específicament la seva teoria de la suposició, representen una versió moderada i matisada del realisme radical, que s'erigeix com a defensora del tomisme. En aquest sentit, en el tractat *De suppositionibus*, el frare predicador estableix una distinció entre la ontologia, que s'ocupa de l'estructura de la realitat, i la lògica ideal i la gramàtica, que s'ocupa dels mots amb què descrivim la realitat. Aquesta posició pròpia de Ferrer s'analitza en la sisena part de la introducció, dedicada a estudiar la redacció i el contingut de l'obra editada.

En l'elaboració i consolidació de la filosofia del llenguatge medieval, els tractats *de suppositionibus* com el que presentem responien a una anàlisi cada vegada més sofisticada de les diverses funcions semàntiques que els termes poden exercir en una proposició i, concretament, de la *suppositio* i les diverses formes que pot prendre, amb definicions i exemples cada vegada més rics. De fet, tal com afirmen els editors del text, «les teories medievals de la suposició són intents d'especificar les condicions que ha de complir una proposició categòrica per a ésser veritable» (p. 134). Aquesta modalitat literària reaccionava a l'intent de definir amb precisió nous mètodes d'inter-

pretació dels textos i a la consciència cada vegada més manifesta de la importància de conèixer com funciona la llengua per descobrir i captar el significat d'un text: és a dir, a la necessitat d'una hermenèutica i d'una rigorosa anàlisi del llenguatge. D'aquesta manera, els tractats medievals sobre la suposició són manuals de divisions i definicions que intenten recollir tots els matisos possibles de l'element referencial del llenguatge, és a dir, reflectir «les diverses maneres en què és pres el subjecte referit al predicat» (p. 138). A més de prolixitat i deteniment, els autors d'aquests tractats presenten múltiples diferències a l'hora de classificar les diverses suposicions, començant pel mateix criteri de classificació. En el cas de Vicent Ferrer, el criteri de categorització de les suposicions són els diferents actes intel·lectuals amb els quals referim el subjecte a la realitat. Així, i en la mesura que la diversificació s'entén amb referència al predicat, Vicent Ferrer estableix tres grans tipus de suposicions: naturals, simples i personals. En aquest sentit, i d'acord amb el realisme tomista que defensa, Vicent Ferrer presenta i caracteritza la *suppositio naturalis* o essencial —que es «un dels trets més originals del tractat» (p. 142)—, que es dona quan un terme fa referència a l'essència absoluta d'una cosa. Igualment, en el tractat *De suppositionibus*, el dominic estableix algunes regles que fan possible determinar quines suposicions permeten fer una implicació vàlida i quines només permeten realitzar particularitzacions admissibles.

En definir la *suppositio* com una propietat que només es dona *in propositio*, Vicent Ferrer s'inscriu en un dels corrents lògics dominants entre els escolàstics de mitjan del segle XIV, és a dir, en la via realista de la predicació. En el cas de Ferrer, es tracta d'un realisme tomista i moderat, una concepció segons la qual hi ha una relació ontològica d'asimetria entre el significat del subjecte i el del predicat. Amb tot, en proposar una via intermèdia entre el realisme extrem i el nominalisme, el tractat esdevé un text important tant històricament com filosòficament. Per una banda, la publicació clou el projecte de recuperar i editar les obres filosòfiques de Vicent Ferrer, que van caure en l'oblit a partir del segle XVII i gràcies a les quals sabem que el dominic, abans de ser un reconegut orador homilètic, fou un filòsof consolidat. Però, a més de parlar-nos de la carrera intel·lectual del seu autor, el tractat, curosament editat, també recull l'ambient de controvèrsia i discussió filosòfica que es va viure durant el segle XIV entre els nominalistes i el realistes pel que fa a les qüestions del llenguatge, així com entre els dominics partidaris de la doctrina de Tomàs d'Aquino i els franciscans partidaris de Duns Escot i d'Ockham. D'aquesta manera, tot i tractar-se de l'obra d'un jove lògic medieval, el text està impregnat d'aquest context teòric i, per tant, ens parla d'un moment fonamental de la història de la filosofia, com es la consolidació de la lògica medieval, avantsala de la moderna.

Maria Cabré Duran
Universitat de Girona

Joan Tello Brugal, *Joan Lluís Vives. Presentació de les obres d'Aristòtil (De Aristotelis operibus censura),* Barcelona, Societat Catalana de Filosofia – Institut d'Estudis Catalans 2019, 124 p.

Els límits del raonament i les possibilitats de la fe en Joan Lluís Vives, dins «Anvari de la Societat Catalana de Filosofia», XXX-XXXI (2019-2020), 83-92.

Una breu nota biogràfica sobre Joan Lluís Vives obre la introducció del volum esmentat en primer lloc. Hi és recollida l'ascendència jueva i la persecució inquisito-

rial de la família Vives, a conseqüència de la qual el pare de J. L. Vives l'envià lluny de València, i així més endavant l'humanista valencià va poder entrar en contacte amb el més granat de la intel·lectualitat europea del moment, inclosa l'anglesa i la de la mateixa cort d'Enric VIII, on fou preceptor de Maria Tudor, la filla de Caterina d'Aragó. Tan amunt com pujà Vives socialment, tan avall l'enfonsaren les decepcions que sofrí a causa dels conflictes del seu món, polítics, religiosos i socials. Recollit en si mateix, a partir del 1535, Vives es tanca en l'activitat intel·lectual. De la producció d'aquest període fins a la seva mort, Tello Brugal se centra en els estudis aristotèlics vivesians. *Leit-motiv* de tota la introducció de Tello és l'ambivalència del capteniment de Vives envers Aristòtil i la seva obra. La formació filosòfica rebuda a París (1509-1512/1514) predisposava Vives contra els estudis de lògica i contra la filosofia aristotèlica, que havia estat degradada a nivells de *summae* o *summulae,* apunts-resums de les obres d'Aristòtil sense nervi i d'autoritat més aviat dubtosa. L'any 1519 Vives entra en contacte amb la filosofia grega a través de fonts directes: la lectura de Diògenes Laerci i d'alguns textos de Ciceró. Lluny ja de la pseudo-dialèctica escolar, el contacte amb el pensament grec, mediatitzat i tot, li revela el valor humanitzador de la filosofia, i aquest valor el veu sobretot en l'obra d'Àristòtil. En el tractat *De initiis, sectis et laudibus philosophiae* es copsa com ha canviat la percepció vivesiana del valor del pensament filosòfic d'Aristòtil, i, a més a més, comença a valorar-lo des de l'òptica d'un pensador cristià. Vives discriminarà en Aristòtil tot allò que un cristià no accepta, i Tello Brugal ho exemplifica en la proposta aristotèlica de la felicitat humana posada en la vida filosòfica i en la idea del motor immòbil com ens necessari per al moviment cosmològic. La tria dels dos exemples no pot ésser més oportuna. Com tothom sap, les condemnes de París i d'Oxford del 1270 esguardaven exactament aquestes tesis, i van oposar-hi el principi cristià de la llibertat divina com a font dels actes contingents de la creació del món i de l'economia salvífica (llei moral, pecat, redempció), tesi que es completava amb la llibertat dels actes morals humans i la condemna de pretesos determinismes físics sobre la voluntat humana. El capteniment vivista davant l'obra d'Aristòtil respon a aquell cop de timó llunyà que imposava el manteniment del principi cristià de la llibertat dels actes contingents contra el necessariisme greco-àrab. També respon a l'interès típicament humanista i renaixentista per les matèries morals per sobre de l'especulació lògica, i als seus interessos particulars de tipus pedagògic, pacifista i social. Il·lustrat per Laerci, doncs, Vives coneix la magnitud de l'obra d'Aristòtil i en recomana l'estudi, tal com queda clar en la proposta pedagògica del *De disciplinis.* A més d'aquestes dues obres, Tello Brugal analitza breument el *De anima et vita* de Vives, on detecta que l'anàlisi de les funcions anímiques (la vida moral de l'ànima) sobrepuja les anàlisis essencialistes (la vida natural).

Sense deturar-se aquí en les qüestions psicològiques, Tello aborda tot d'una l'objecte de la seva edició, que és el pròleg o preàmbul de Vives a l'edició en llatí de les obres d'Aristòtil publicada a Basilea el 1538. Per començar, Tello rememora les traduccions de Giacomo Véneto (s. XII) i de G. de Moerbeke (s. XIII), així com les edicions del text original en grec d'Aldo Manuzio (Venècia 1495-1498) i la d'Erasme (Basilea 1531). Vives participa en l'edició llatina de Basilea 1538, perquè el seu curador, Simon Grynaeus (1493-1541) li ho va demanar. Vives i Grynaeus s'havien conegut a través d'Erasme, amb el qual tots dos havien tingut contactes. D'aquesta manera el nom de Vives s'inscriu en la història de l'edició llatina d'Aristòtil. Després Tello analitza breument l'obra que edita, ofereix unes notes sobre els estudis i les edicions vivesianes i presenta la *ratio editionis* del text.

Aquest té dues parts: Comença amb una valoració molt positiva de la figura d'Aristòtil i segueix amb unes fitxes o notes sobre cada llibre o conjunt de libres lligats per una mateixa temàtica, amb exclusió de la *Poètica.* En aquestes notes Vives estampa observacions sobre el contingut del(s) text(os), i orientacions per a llur comprensió i lectura. Valoració i notes fan un gran efecte. Vives s'adona que Aristòtil és un dels grans intel·lectuals del món i que exigeix molta preparació a qui el vulgui estudiar. Coneix la peripècia històrica del *corpus aristotelicum,* de Teofrast a Sul·la i de Sul·la a Alexandre d'Afrodísias, coneix també els títols d'obres aristotèliques perdudes i les espúries. I en la presentació de cada títol o conjunt temàtic de llibres demostra estar al dia dels estudis aristotèlics del seu temps, i àdhuc de la crítica sobre l'autoria dels textos, com quan remarca que Pic de la Miràndola va demostrar que amb retalls de la *Gran ètica* i del llibre setè de l'*Ètica eudemea* es va elaborar l'opuscle *Sobre la fortuna*, avui unànimement atribuït a un seguidor d'Aristòtil.

Això pel que fa al text de Vives. L'edició que en fa Tello és anotada. Les notes són abundoses i abasten des de traduccions i/o explicacions de termes tècnics, fins a aclariments mitjançant llocs aristotèlics paral·lels, aclariments històrics, rectificacions al text mateix de Vives, etc. La preocupació que glateix en el treball anotador té com objectiu presentar el text filosòfic vivesià a un públic que hom endevina poc preparat per a rebre'l. D'una banda, ajuda a penetrar un text no sempre fàcilment intel·ligible; de l'altra informa sobre els problemes de comprensió inherents a l'estudi d'Aristòtil, tal com s'han plantejat en la història de la filosofia; i encara és possible que més d'una nota hagi estat dictada per compensar certes mancances que avui afecten la transmissió del saber filosòfic.

A part d'una edició pulcra del text llatí i de la seva traducció en català feta pel mateix autor, al final de l'obra s'edita el facsímil de la *Censura,* reproduït de l'edició de Basilea, Ioannes Oporinus 1538. Després de les sigles de rigor, Tello Brugal ofereix bibliografia sobre les edicions del text grec d'Aristòti, del text llatí de Vives i de les traduccions de llurs obres al català, al castellà i a l'anglès. Una segona part bibliogràfica, molt notable, dedicada a estudis i obres de referència, serveix per a l'estudi d'Aristòtil, de Vives i de la història de la filosofia.

En el segon treball, crida l'atenció el plantejament que fa Tello Brugal de l'epistemologia del coneixement de Vives tal com es planteja en la *Introductio ad sapientiam*: Els sentits (*sensus*) són la font primària del coneixement; la informació sensible és estructurada en imatges per la *imaginatio,* i la *phantasia* les pot manipular de forma lliure i activa; estructurades i/o manipulades, passen a la memòria i esdevenen aptes perquè la raó (*ratio*) n'esbrini el significat i el sentit, en un procés de purificació dels accidents (*adhaerentia*) que obrirà el camí a la comprensió de la substància (*substantia*). La raó es bifurca en dues direccions: l'especulativa busca la veritat, la pràctica busca el bé. El judici (*iudicium, censura*) avalua i aprova o desaprova les propostes de la raó. Aquest procés racional, de matriu aristotèlica, té enemics: 1) els possibles excessos o mancances de l'estructuració imaginativa; 2) els de la fantasia; 3) la influència de les emocions en l'estructuració o manipulació de les dades sensibles, en la formació del significat i el sentit, en l'avaluació del judici, en les disposicions per actuar; 4) el llenguatge, que no és ni natural ni exacte, ans una simple habilitat, una art. I sorgeix ràpidament la sospita: L'art del llenguatge no distorsiona la veritat que la raó busca? Al capdavall, les coses que l'home diu en el llenguatge les ha formades a partir d'un procés mental, no a partir de les coses mateixes. Per tant, el raonament implica

l'allunyament de les coses, de les essències. Si hom pensa aquesta realitat en projecció històrica, resulta que les distorsions corporals, les afeccions, les interpretacions de la raó i les deliberacions de la voluntat, codificades en ciències i codis morals, tindrien l'home sumit en el distanciament de la veritat.

La sortida d'aquest cercle es produeix quan la ment (*mens*) humana s'adona que es tracta d'un cercle viciós. L'home és capaç de copsar que els seus coneixements poden ésser afectats de falsedat i d'allunyament de la veritat, però en canvi, «tots els humans per naturalesa desitgen saber», el desig de saber la veritat no s'extingeix mai en l'home. I de dues coses l'una: o aquest desig és superflu i absurd, o bé és allò que caracteritza l`home en aquella part de l'home gràcies a la qual és humà i diferent de la resta d'éssers, assenyaladament dels altres éssers dotats de coneixement. Aquesta part de l'home Vives l'anomena *mens;* és una entitat o un estat transcendent a la raó, és la facultat que li permet de copsar la naturalesa divina per a unir-s'hi. La frase amb què comença la *Metafísica* d'Aristòtil acabada de citar, és completada per Vives amb el principi agustinià segons el qual l'esperit de l'home només queda naturalment satisfet quan s'orienta cap a la unió amb Déu, perquè només la Veritat i el Bé —absoluts— poden satisfer els seus anhels naturals, és a dir, els més profundament inscrits en la seva naturalesa. Així, l'epistemologia vivesiana arriba al seu punt de no retorn. L'ésser humà, cos i ànima, no sortirà mai de la finitud i de la limitació produïda pel caràcter d'ésser compost que és. Tota la ciència humana consisteix en un esforç incessant per a redimensionar, purificar i re-formular el pensament. La facultat que Vives anomena *mens* tampoc no s'allibera mai del tot de la pesantor essencial del compost humà, i per aquesta causa el coneixement humà no ateny mai Déu com un objecte de la seva ciència. «El desig irrealitzable d'entendre Déu només pot ésser superat amb el desig realitzable d'estimar-lo» (89). Les conseqüències d'aquest plantejament són poderoses. La finitud de l'home «tan sols pot crear un coneixement vàlid per a un marc de característiques igualment limitades. La *mens*, en canvi, intueix, vol i ens acosta a l'infinit»; «per arribar a Déu, hem d'entendre que hem de renunciar a entendre; cal entendre que, en Déu, no hi ha res a entendre» (ib.).

Amb aquestes paraules clou Tello Brugal el segon dels treballs que hem comentat ací. No s'entreté a desgranar les conseqüències que es deriven del text de la *Introductio ad sapientiam* pel que fa a les possibilitats del(s) mon(s) d'una(es) fe(s) religiosa(es), perquè són òbvies. Tello informa que té *en chantier* una tesi doctoral de tema vivesià, en aquests moments potser ja coronada. És molt possible —i desitgem— que la tesi faci època en els estudis sobre l'humanista valencià i el seu conreu de la filosofia. Els dos treballs analitzats aquí donen fe que Vives té un pes no pas banal en l'univers filosòfic, i que Tello Brugal el copsa i a presenta amb agudesa. S'ha dit i repetit que durant l'època del Renaixement la filosofia no acaba de desprendre's mai d'un cert escepticisme. També és cert que aquest escepticisme fa crisi quan es col·lapsa en la reflexió cartesiana i dona pas al racionalisme modern. L'itinerari que va de les darreres síntesis escolàstiques del segle XIV i el pensament occamià fins a Descartes adopta més d'una sinuositat, i Vives representa en aquest camí un accent que segurament és susceptible d'ésser vist, entre d'altres angles, des d'un punt de vista enciclopèdic. El que Tello Brugal fa sospitar és que a l'interior de l'«enciclopèdia» vivesiana, entesa com a multidirecció dels interessos intel·lectuals, el pes de la filosofia és més consistent que no s'havia pensat fins ara.

Jaume DE PUIG OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Patrick Gifreu, *Maître Robert. Le livre du cuisinier. Traduit du catalan et présenté par …,* Perpignan, Éditions de la Merci 2019, 320 p.

El 1977 Veronika Leimgruber publicava el *Llibre del Coch* de Mestre Robert, reproduint l'edició de l'any 1520 publicada a Barcelona, amb una introducció que tocava ràpidament els aspectes culinaris (receptes i ingredients), els de l'autoria i els bibliogràfics (edicions i traduccions), amb un glossari i una bibliografia final més aviat minsa. L'obra va tenir una segona edició el 1988. El 2018 Joan Santanach i Pujol va tornar a publicar el *Llibre del Coc*, amb tres estudis preliminars; un d'Antoni Riera i Melis, un altre del mateix Joan Santanach i el tercer, anònim, sota l'autoria de la Fundació Alícia, lligada amb el mon de la cuina i relacionada amb la família Parellada, de trajectòria llarga i reconeguda en el món de la restauració catalana.[1] Al cap d'un any Patrick Gifreu la publicava traduïda al francès directament del català, amb una introducció molt pensada per al públic francès, al qual l'obra és destinada immediatament.

El pas dels anys, del 1977 al 2019, ha determinat una revolució en l'interès i en els estudis referents a la cuina. Sense que la introducció de Patrick Gifreu pretengui dir l'última paraula sobre la qüestió, és evident que se situa de ple en els corrents de recerca actuals sobre la cuina com a fenomen cultural, inaugurats a les nostres latituds amb *Le cru et le cuit* de Claude Lévi-Strauss (*Mythologiques, I,* París, Plon 1964). La bibliografia que Gifreu cita oportunament, sense cap pretensió d'exhaustivitat, en dona testimoni: la major part d'esments bibliogràfics referents a la cuina cridats a comparèixer en les notes de la introducció son del final del segle XX i del principi del XXI. Com és natural, Gifreu treballa sobretot amb la bibliografia que estudia la cuina medieval i específicament la cuina medieval catalana.

El primer encert de la introducció (*avant-propos*) és situar *Le livre du cuisinier (= Libre del coch)* en el marc del renaixement italià, i concretament en el marc de l'activitat intel·lectual de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Patrick Gifreu fa un resum molt eficaç, aportant bibliografia sòlida, de la projecció de la Corona catalano-aragonesa sobre la Itàlia del sud, i del que va representar aquesta projecció com a motor de l'humanisme i del Renaixement napolitans: Valla, Barziza, Facio, Beccadelli, Sannazaro, Pontano, il Cariteo (= Benet Garret).

El *Libre del Coch* també és vist en paral·lel amb el *Libro di cucina* de Martino de Rossi, cuiner de prínceps i papes, i altres manuals culinaris italians. Ja no és un llibre de receptes com el *Libre de cuina de sent Soví,* del segle XIV, ans un manual pedagògic per a formar professionals de l'art de la cuina i de l'art de portar una casa. Al costat de l'art de tallar la carn, s'hi tracta de l'art de servir, de l'ofici del majordom, del mestre de sala, del cambrer, del guarda-roba, del coper, del trinxant o coc, i del mestre d'estable. Constitueix una mena de petita enciclopèdia de la temàtica domèstica, vista des

1. Cal consignar ací que aquesta edició forma part d'un projecte liderat des del restaurant 7 Portes de Barcelona, fundat i regentat encara avui per la família Parellada, originària de Granollers, per a oferir al públic l'edició dels tractats de cuina catalans, començant pels més antics. A més del *Llibre del Coc,* que és el volum quart de la col·lecció, han aparegut el *Llibre de Sent Soví* (n. 1, 2014), el *Llibre d'aparellar de menjar* (n. 2, 2015), el *Llibre de totes maneres de potatges* (n. 3, 2012) i l'*Art de la Cuina*, de fra Francesc Roger (n. 7, 2020). En preparació hi ha el *Costumaris cartoixans d'Escaladei i Montalegre* (n. 5) i els *Avisos i instruccions per al principiant cuiner* (n. 6).

del paper que ha de fer-hi el servei. Els servits —els senyors— no hi tenen rúbrica, si no és en l'ombra. Arreu del llibre s'hi respiren aires italians, de manera que a propòsit del *Libre del coch,* Gifreu adopta sense reserva les tesis d'Abel Soler sobre la presència i el pes de la cultura catalano-aragonesa a Nàpols

En l'edició del 1977 mestre Robert era considerat un desconegut. Gifreu avança algun aclariment sobre la seva personalitat. D'antuvi el considera català, potser nascut a Nola, com vol la traducció castellana del 1525, fill de pares catalans; home de lletres, tal com delata el seu domini del català; home cosmopolita i coneixedor de corts principesques, a part d'ésser cuiner del rei de Nàpols, Ferran, fill del Magnànim, quan escriu el seu llibre. Analitzant l'escriptura del *Libre,* Gifreu copsa una sèrie de qualitats en la personalitat de mestre Robert: Té consciencia de l'estatut social del cuiner, no amaga un cert sentit de l'humor, sap escriure amb estil lleuger i a la vegada precís, sever i encoratjador; educa amb sentit social i estètic, a part d'inculcar l'aprenentatge tècnic; en una paraula, la seva obra busca la formació de bons professionals, aptes per qualsevol servei que se'ls pugui demanar en l'àmbit de governar bé una casa principal d'aquell temps.

Pel que fa a les receptes culinàries, Gifreu remarca el caràcter a la vegada nacional i internacional de la cuina de mestre Robert. Hi ha receptes catalanes, valencianes, italianes, franceses, jueves, morisques. La base alimentària són els productes mediterranis d'abans de la descoberta d'Amèrica, amb un predomini lleuger dels productes hortofructícoles típics de l'àrea oriental de la península ibèrica. Predomina la cuina del xai per sobre de la del porc, del bou i del vedell; predomina també el peix de mar per sobre del de riu, representat per la truita i el barb; la fruita, l'aviram i la caça és l'habitual encara avui. Hi ha, a més, les espècies i els vins. Enmig d'un univers alimentari tradicional i consolidat, apareixen també receptes dites expressament «modernes». El *Libre del coch* es manifesta, doncs, com un exponent clar d'una certa sensibilitat molt actual envers l'art culinari, que combina tradició i innovació, estabilitat, proximitat i assaig. L'estil del llibre pren ara i adés tons confidencials, a voltes fins i tot humorístics, i el seu possible destinatari és interpel·lat a aprendre de tallar la carn, servir a taula i organitzar l'àpat seguint exemples vivents, perquè mestre Robert sap prou bé que hi ha coses de l'art de la cuina i de l'art de portar una casa que no es poden aprendre llegint un llibre, ni que sigui el seu.

Com és natural, en un llibre de cuina de la primeria del segle XVI farcit de termes tècnics, al filòleg se li gira feina. Gifreu detecta mots que en català són un hàpax o un quasi-hàpax, alguns de comprensió i traducció gairebé impossible. L'editor de la versió francesa s'ha inclinat per mantenir-los tal com apareixen en el text català, de manera que en francès constitueixin un neologisme. Aquesta solució, només aparentment fàcil i avantatjosa, s'ha adoptat després d'una reflexió sobre les condicions en què un neologisme d'aquesta mena emergeix i quin paper pot jugar en la relació entre llengües. Constituint un desafiament tant en català com en francès, la solució del neologisme com *statu quo* pot semblar prudent. Màximament si es té en compte que el territori lingüístic del *Libre del coch* comprèn la Catalunya Nord, lloc de coincidència avui entre el francès i el català.

La data d'edició de la traducció francesa del *Libre del Coch* s'ha encavallat amb la nova edició del text català feta per Joan Santanach (2018), a la qual ens hem referit suara. Aquesta edició, que n'anuncia una altra de definitiva, presenta moltes novetats respecte de l'edició del 1977. Si Patrick Gifreu n'hagués pogut disposar, el seu estudi hauria estat diferent. No substancialment diferent en el fons, perquè la intenció de

Gifreu és de normalitzar un vell text català, certament clàssic, entre el públic culte francès. Però ara com ara l'edició i estudi de Santanach demostra que el text del *Libre del coch* de mestre Robert és força més complex del que s'havia pensat. Per començar, de les 215 receptes del *Libre,* 159 ja apareixen en receptaris catalans anteriors: *Llibre de Sent Soví, Llibre d'aparellar de menjar* i *Llibre de totes maneres de potatges.* S'hi descobreixen materials preexistents: errades del text que són males còpies d'un text anterior, fons compartides, algun desordre, contradiccions o ambigüitats dins una mateixa recepta que es poden explicar com notes marginals manuscrites per lectors d'un text preexistent (manuscrit o imprès) que després s'han incorporat al text tal com es llegeix en l'edició del 1520. Aquestes i altres particularitats fan sospitar que en el *Libre del coch* s'hi oculten capes textuals anteriors que una crítica atenta haurà de delimitar. Sorgeix així una problemàtica més complexa sobre la formació, la significació i al capdavall l'autoria del text. Tot això no obstant, la redacció final del *Libre del coch* tal com el llegim en l'edició del 1520 no perd els caràcters que Patrick Gifreu n'ha volgut remarcar en la seva presentació al públic francès. I aquí ha semblat oportú de valorar el seu treball pel que representa de normalització d'un text català antic entre un públic culte no limitat a les fronteres estrictes de la Unió Europea.

Jaume de Puig Oliver
Institut d'Estudis Catalans

Rafael Ramis Barceló, Pedro Ramis Serra, *Estudios sobre la Universidad de Tortosa (1600-1717),* Madrid, Dykinson, 2020, 288 pp.

El llibre que ens presenten Rafael Ramis Barceló i Pedro Ramis Serra, ambdós professors a la Universitat de les Illes Balears, s'insereix dins de la col·lecció de monografies dedicades a la història de les universitats des de l'època medieval fins l'actualitat, impulsada pel Figuerola Institute of History and Social Sciences de la Universidad Carlos III de Madrid. En la mateixa introducció de la monografia els autors Rafael Ramis i Pedro Ramis adverteixen del fet que qualsevol estudi sobre la universitat tortosina està enormement condicionat per les contingències de la conservació documental, ja que els investigadors no disposen de tota la informació necessària —almenys idealment— per bastir una història completa de la institució. De fet, en el cas de la seva obra, això és cert fins al punt d'arribar a incidir en la confecció final del treball i, fins i tot, en l'elecció del títol. Com bé recorden els autors, el llibre té com a objectiu no tant dur a terme una història total i definitiva de la Universitat de Tortosa, sinó més aviat oferir una visió més centrada, d'una banda, en la prosopografia de les persones que en capitalitzaren el dia a dia —això és, els seus rectors, lectors i graduats— i, de l'altra, mostrar la importància de la institució educativa en el marc de la Província d'Aragó de l'Orde dels Predicadors i del conjunt de les universitats dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó.

L'obra es divideix en quatre grans apartats, unes conclusions i un extensíssim apèndix documental que, com veurem més endavant —i de fet subratllen els mateixos autors—, pot ser especialment útil per a la comunitat científica de cara a ulteriors treballs.

El primer capítol, titulat «La Universidad de Tortosa en su contexto académico» se subdivideix en dos espais ben delimitats. En primer lloc, els autors realitzen un

breu repàs historiogràfic de les investigacions que s'havien centrat o bé havien tractat *en passant* aspectes de la història de la institució tortosina; també desgranen les fonts primàries utilitzades per confeccionar el seu treball. La segona part del capítol, en canvi, examina quin lloc ocupà la Universitat de Tortosa en el context de les institucions educatives de l'Orde dels Predicadors i de les Universitats hispàniques. En aquest espai es discuteixen qüestions com ara els distints models universitaris de les corones de Castella i Aragó, quines universitats hi havia al Principat de Catalunya durant l'edat moderna i com, quan, on i per què foren fundades; finalment, s'ofereix una breu descripció del procés fundacional i les principals fites de les universitats d'Oriola i Solsona, les quals, segons els autors, presentarien força similituds amb el cas Tortosí. Cal dir que trobo molt encertats tant la contextualització de l'espai universitari català de l'època moderna —l'explicació de la política universitària de Felip II i Felip III n'és un bon exemple— com l'ús dels casos d'Oriola i Solsona a l'hora d'oferir un punt de partida per la ulterior comparació amb el cas tortosí. Tanmateix, em semblen força menys convincents alguns passatges referents al tarannà polític dels catalans de l'època moderna —una classe dirigent catalana tal vegada conservadora i replegada sobre si mateixa (p. 26)—, fonamentats en convencions historiogràfiques i llocs comuns «vicentians» típics del segle XX, sortosament prou superats per la historiografia dels darrers vint anys —sense anar més lluny per les obres d'Eva Serra, Miquel Pérez Latre, Àngel Casals, Jordi Buyreu, Antoni Simon o Josep Capdeferro, per citar-ne alguns.

El segon epígraf de l'obra, titulat «Los reales colegios y la Universidad de Tortosa» s'ocupa d'explicar els orígens de l'educació universitària a la capital de les terres de l'Ebre, des de la fundació dels col·legis dominics fins a l'erecció definitiva de la universitat amb autoritat pontifícia. Des de l'òptica de la història del dret i de les institucions val la pena destacar la descripció detallada que Rafael Ramis i Pedro Ramis ofereixen dels estatuts de la Universitat a les pàgines 53-55. Així mateix, també és prou rellevant el recorregut històric de la institució durant el segle XVII, època durant la qual visqué autèntiques etapes d'esplendor, sobretot després de la Guerra dels Segadors (1640-1652), fruit de la concessió del privilegi reial atorgat per Felip IV l'any 1645 de resultes de la lleialtat tortosina a la causa hispànica. Aquest escenari permeté que el Col·legi de Sant Domènec i Sant Jordi fos «una de las pequeñas joyas de la provincia dominicana: en él se enseñaba Filosofía y Teología, acudían algunos de los mejores maestros de la Provincia, y se colacionaban exclusivamente grados en estas dos facultades» (p. 55). I si la Guerra dels Segadors suposà un impuls de la seu tortosina, la Guerra de Successió fou el seu hipogeu. L'any 1708, poc després de la conquesta de la ciutat per part de l'exèrcit borbònic, els edificis universitaris foren reaprofitats amb finalitats militars i si bé l'any 1715 foren retornats a la institució educativa, el decret de 1717 que centralitzà l'educació universitària a Cervera posà punt i final a l'aventura universitària tortosina.

El tercer capítol del llibre, com molt bé destaca el seu títol, focalitza la seva atenció en els «Rectores y Lectores de la Universidad». La primera part de l'epígraf l'ocupa una relació prosopogràfica detallada dels rectors de la universitat, endreçats cronològicament (pp. 65-80). Els autors recorden que, com en el cas de la resta d'oficis, el rector de la Universitat de Tortosa s'escollia per rotació entre els membres de les comunitats universitàries de l'Orde dels Predicadors repartides pels regnes de València i Aragó i Principat de Catalunya. Alguns d'aquests rectors destacaren per la seva qualitat intellectual, com per exemple Fr. Blai Verdú, Fr. Josep Bramó, Fr. Tomàs Vallgornera o Fr. Lluís de Barutell (pp. 65-66). La segona part del capítol l'ocupa un llistat dels lectors

de la Universitat endreçat alfabèticament; quan es possible, els autors hi inclouen uns breus apunts biogràfics, tal i com passa amb els rectors (pp. 80-97). Tant pel que fa als mestres d'estudiants com pel que fa als lectors, era prou freqüent que haguessin estat col·legials de la universitat durant els seus anys de formació. De fet, el *cursus honorum* dins la institució preveia que els docents passessin uns anys com a mestres d'estudiants abans de poder fer el salt a l'ensenyament d'Arts i Teologia per culminar la carrera com a lector de Teologia.

El quart capítol de la monografia s'ocupa de la figura dels graduats a la Universitat de Tortosa. A partir dels llistats de graduats i rectors recollits als apèndixs 3 i 4 de l'obra, Rafael Ramis i Pedro Ramis ofereixen unes primeres valoracions sobre aquest col·lectiu. En aquest sentit, destaquen en primer lloc que els registres confeccionats gràcies a les dades conservades a l'Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre (ACTE) i a la Biblioteca de Catalunya (BC) són parcials: mentre que el llistat de l'apèndix 3, conservat a l'ACTE, abraça la cronologia compresa entre 1601 i 1623, el de l'apèndix 4, conservat a la BC, ho fa pels anys 1601-1623 i 1659-1717. Per tant, existeix un buit cronològic comprès entre 1623 i 1659 que, amb tot, no impedeix que els autors puguin oferir una primera valoració sobre l'origen geogràfic i social dels graduats. Així, segons els autors la majoria d'estudiants provenien del Principat de Catalunya i d'Aragó, seguits de prop pels estudiants valencians i, en menor mesura, dels mallorquins. La immensa majoria dels graduats eren religiosos, tant seculars com regulars i, de fet, només es registraren quatre laics entre 1611 i 1613. Finalment, pel que fa a la qualitat i les motivacions dels estudiants, els autors remarquen que la Universitat comptà amb alumnes rellevants, com ara Vicent Garcia, el Rector de Vallfogona, i que existí una certa tendència a cursar els estudis de doctorat en aquest centre amb l'objectiu d'obtenir un reconeixement més social —fins i tot ornamental, ens atreviríem a dir— que no pas acadèmic.

A l'apartat dedicat a les conclusions de l'obra, els autors ofereixen una breu síntesi de les idees principals exposades en els epígrafs precedents, així com reivindiquen l'estudi d'una institució, la de la Universitat de Tortosa «muy desconocida y escasamente valorada en el marco de la Corona de Aragón». A més a més, aprofiten per recordar que l'obra no deixa de ser una aproximació parcial a la història de la Universitat de Tortosa forçada, com ja hem dit, per les contingències de la conservació documental i, fins i tot, s'atreveixen a aventurar fins a quin punt hauria estat diferent la història d'aquesta institució si el poder polític imperant a la Corona d'Aragó medieval hagués situat la principal institució universitària no a Lleida sinó a Tortosa.

Clouen la monografia quatre apèndixs documentals que de fet n'ocupen dues terceres parts i que, com els mateixos Rafael Ramis i Pedro Ramis recorden, poden ser especialment útils de cara a futures investigacions. L'apèndix 1 conté la transcripció dels estatuts del Col·legi de Sant Mateu i Sant Jaume de Tortosa, preservats al registre 4352 de la Reial Cancelleria de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'apèndix 2 recull la transcripció dels Estatuts de la Universitat de Tortosa a partir del Ms. 3918 conservat a la Biblioteca de Catalunya. Pel que fa als apèndix 3 i 4 ja n'he recollit les idees principals anteriorment.

L'obra *Estudios sobre la Universidad de Tortosa (1600-1717)* aconsegueix al meu entendre, tres grans objectius. En primer lloc, omple un buit historiogràfic considerable pel que fa als estudis dedicats a les institucions universitàries menors dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó. Segonament, complementa els estudis duts a terme per Enric Querol sobre la mateixa institució, caracteritzats per un marcat tarannà local

i cultural. En darrer terme, els apèndixs documentals —especialment pel que fa a la seva versió on-line—,[1] permetran desenvolupar futures investigacions sobre la mateixa història de les institucions universitàries —i moltes d'altres temàtiques!— amb una major solvència.

Ricard Torra-Prat
Alexander von Humboldt Fellow
Ludwig-Maximilians-Universität München

Rafael Ramis Barceló i Pedro Ramis Serra, *Las Ordenaciones de la Universidad de Barcelona de 1638*, Madrid, Dykinson, 2019, 254 pp.

Dins de les publicacions del «Programa Historia de las Universidades» impulsat per la Universidad Carlos III de Madrid, i amb el número cinquanta, apareix aquesta nova aportació dels ja coneguts professors Ramis Barceló i Ramis Serra, especialistes en la matèria, que es suma a altres obres editades dins del marc del mateix programa, bé en coautoria dels dos esmentats professors, en el cas del número quaranta-tres dedicat a *Los primeros grados de la Universidad de Baeza (1549-1580)*; bé en coautoria entre Rafael Ramis Barceló i Antoni Planas Rosselló, quant al número vint-i-tres: *La facultad de leyes y cánones de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca;* o bé de forma individual pel professor Rafael Ramis Barceló, pel que fa al número trenta-nou: *Doctores hispanos en leyes y cánones per la Universidad de la Sapienza de Roma (1579-1774)*.

L'obra es dirigeix a cobrir un buit historiogràfic sobre la Universitat de Barcelona a l'època barroca, i més concretament, durant el segle xvii, atès que l'estudi de referència sobre la història de Universitat de Barcelona de A. Fernández Luzón estableix el seu límit temporal en el segle xvi i no cobreix el període final de la seva vida abans de la transferència produïda per la decisió rupturista de Felip V, que al 1717 la va deslocalitzar a Cervera, on la nova Universitat de Cervera va substituir totes les universitats existents fins a aquesta data en el Principat.

La Universitat de Barcelona és una Universitat Municipal i la seva regulació forma part de les competències jurisdiccionals del Consell de Cent barceloní que les exercí repetidament durant els segles xvi i xvii amb la promulgació de diverses ordinacions específiques de reforma i millora de l'Estudi general de la Ciutat, que els autors en l'estudi preliminar analitzen i ens presenten en els seus trets essencials pel que fa a les de 1559, 1596 i 1629. Aquestes Ordinacions els permeten oferir un perfil institucional de la Universitat de Barcelona que destaca dins d'una tònica general de les universitats catalanes de l'època (Lleida, Girona, Vic, Tarragona, Tortosa i Perpinyà) caracteritzada per un nivell de qualitat acadèmica molt baix.

La part nuclear de l'estudi es projecta sobre les Ordinacions del 1638, la qual cosa permet detectar una continuïtat en la constitució orgànica i en el funcionament de la Universitat pel que fa a l'època anterior i també una estructura similar a la dels altres Estudis Generals de la Corona d'Aragó on apareixen les quatre facultats de Teologia, Dret i canons, Medicina i Arts, destacant en la de Barcelona aquestes dues últimes per la seva antiguitat i excel·lència. Altrament, la vigència de les Ordinacions del 1638 va

1. Consultable a *https://e-archivo.uc3m.es/handle/10016/30367*

ser perllongada i la raó la troben els autors en el fet que feien possible l'existència d'un cert nivell d'autonomia universitària que permetia l'autogovern amb l'elecció interna de càrrecs dirigents, amb la consolidació dels col·legis de doctors com a corporació acadèmica que afegia un plus d'autoritat i de respecte als seus membres, així com per la dignificació dels seus sous i també per una ordenació acadèmica que afavoria la presencialitat dels estudiants a les aules.

L'obra presenta en primer lloc la traducció castellana anotada i després la transcripció d'un dels manuscrits catalans que conté el text de les Ordinacions, atès que no es coneix una versió impresa. No es fa una edició crítica per tal com envides hi han variants. Tal vegada hagués valgut la pena incloure l'enllaç al manuscrit escollit per fer la traducció que és el conservat, en format paper i en format digital, en l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB, A101, *Ordinacions de la Universitat Literària de Barcelona de 1638 i 1656*), d'aquesta manera s'hagués pogut facilitar la resolució d'alguns dubtes que apareixen en la lectura o resoldre algunes contradiccions aparegudes entre el text català i la traducció castellana com per exemple en el capítol XIX «*De las Cathedrillas de Lleÿs novament instituidas*» on els trenta-un estudiants extrets a sort es converteixen en trenta-una lliçons en la traducció al castellà.

El manuscrit publicat conté l'edició dels seixanta-set capítols del les Ordinacions del 1638 seguida de les breus Ordinacions de 1656 i també d'una breu Declaració del 1670.

La taula dels capítols de les Ordinacions del 1638 permeten copsar un cert ordre dispositiu de les matèries, que s'inicia amb l'exposició històrica de les disposicions reials i canòniques amb les quals es va fundar la Universitat del Estudi General de la Ciutat de Barcelona, i que continua amb aquelles altres que més endavant anaren integrant el seu règim jurídic.

La constitució orgànica de la Universitat va comportar la unió de la Universitat de Medecina amb la de l'Estudi General així com la formació de les quatre Facultats de Teologia, Drets canònic i civil, Medicina, Filosofia o Arts. Com a òrgans unipersonals es regula les figures del canceller, del conservador, del rector, del vicerector, del racional, del secretari o escrivà i dels bidells així com la forma de la seva extracció, elecció o nominació i el contingut de les seves potestats o competències, entre les quals destaca la jurisdicció i la superioritat jeràrquica del rector i vicerector sobre tots els col·legiats, catedràtics, oficials, ministres i estudiants de la Universitat. Entre els òrgans col·legiats de la Universitat destaca el Consell General o extraordinari de la Universitat convocat pel rector i integrat per tots els doctors i mestres dels quatre Col·legis correlatius a les quatre Facultats. Per raons operatives, però, s'estableix també un Consell ordinari o particular, de caràcter més reduït, convocat igualment per rector i amb competències també deliberatives i decisòries, però només integrat per sis representants, extrets a sort, de cadascun dels quatre Col·legis. Es regula el procediment a seguir en els debats i en les votacions. A més a més, el rector estarà assessorat per quatre consellers elegits, un per cada Facultat.

Les funcions de la Universitat són l'ensenyament, l'estudi i la docència de les bones lletres, perquè es a través d'aquestes activitats com s'assoleix la saviesa, la doctrina i la intel·ligència, virtuts necessàries per a la perfecció de tota comunitat, atès que aquesta perfecció rau en tenir moltes persones dotades d'aquests valors.

L'ordenació acadèmica de la Universitat es regula per les Ordinacions del 1638 en diversos capítols que regulen les proves d'accés dels estudiants a la matrícula en la Universitat. S'estructuren i organitzen les diverses càtedres amb els seus corresponents

continguts de matèries, la seva provisió i accés, la forma d'impartició de les lliçons o lectures, els actes públics de contingut acadèmic, les conclusions, etc.

Es regulen també algunes incompatibilitats per als catedràtics així como l'exigència de responsabilitats per aquells que hagin faltat a les seves obligacions docents. L'extinció de la relació d'ofici públic de catedràtic es produirà per jubilació a l'haver llegit per espai de trenta anys.

Per als estudiant s'estableix un règim jurídic per tal d'assolir els diversos graus que s'atorguen per la Universitat —Batxiller, Llicenciat, Mestre, Doctor— per les diverses titulacions de les quatre Facultats de Teologia, d'Arts, de Dret civil o canònic o de Medicina. Es regula el calendari acadèmic i també s'estableix l'obligació d'observar estrictament les ordinacions i el règim jurídic vigent en la Universitat. Per controlar aquesta observança per part de tots els membres de la comunitat universitària s'institueix la visita periòdica dels Consellers de la Ciutat de Barcelona a la Universitat els quals podran demanar comptes i exigir responsabilitats en cas de què s'hagin infringit les normes. Un altre mitjà per assegurar l'observança de les disposicions vigents serà l'obligació que s'imposa a professors i estudiants de jurar que es comportaran bé i legalment durant la seva vida acadèmica observant les constitucions i ordinacions de la Universitat i Estudi General així com els manaments del rector que no hi vagin en contra. Amb sintonia amb les idees de la contrareforma que dominaven en aquests moments en els territoris peninsulars de la monarquia hispànica se'ls exigeix també una professió de fe que comporta jurar no interpretar lliurement els textos de la Bíblia així com la d'acceptar els dogmes establerts en el Concili de Trento sobre diverses matèries teològiques com, per exemple, les relatives al pecat original, la justificació, la transsubstanciació del pa i vi en el cos i sang de Jesucrist, les relatives al Purgatori i a la veneració de les relíquies dels sants, la potestat donada a l'Església de concedir indulgències, la primacia de l'Església de Roma —mare i mestra, l'obediència deguda al sant pare, etc.

Cal felicitar els autors per la publicació d'un dels manuscrits catalans conservat i per la traducció al castellà d'aquestes ordinacions, que constitueixen una aportació molt valuosa per a conèixer la història jurídica i institucional de la Universitat de Barcelona durant l'època del barroc, i que fins ara estaven orfes de tractament. En aquest sentit, els animen a continuar en aquesta línea de recerca per poder completar l'estudi contextual de les esmentades ordinacions amb els aspectes polítics, socials i culturals que els poden donar el seu significat més complet.

Tomàs de Montagut
Universitat Pompeu Fabra

NECROLÒGICA

Necrològica de la Dra. Gemma Avenoza Vera

Nascuda a Barcelona el 8 de setembre de 1959, Gemma Avenoza traspassà el 22 de gener de 2021. Generosa, d'esperit inquiet i amb una capacitat de treball extraordinària, fou una gran apassionada de la literatura medieval i de la civilització i cultures romàniques de l'edat mitjana. Marxà massa d'hora, partint amb molts projectes per concloure... deixant-nos una mica orfes.

El seu amor per la lectura i la literatura en general la portà a abandonar la carrera en ciències i començar estudis de Filologia Hispànica a la Universitat de Barcelona, als quals dedicava totes les hores que li permetia el seu treball a l'Ajuntament de Barcelona. L'any 1985 es llicencià en Hispàniques i immediatament començà els estudis que l'havien de conduir a l'obtenció del títol de doctora en filologia romànica, els quals culminaren amb la lectura i defensa de la tesi *Repertori dels manuscrits en llengües romàniques conservats a biblioteques barcelonines* (Universitat de Barcelona, 1989) dirigida pel seu mentor Dr. Vicenç Beltran. Aquest primer contacte amb la filologia material despertà el seu interès pel llibre medieval i la història del llibre, esdevenint amb el pas dels anys una de les grans coneixedores i expertes del nostre país en codicologia.

L'inici de la recerca postdoctoral anà acompanyada de la seva dedicació a la docència lluny de la Ciutat Comtal. Fou professora associada (1988-1002), més tard titular interina (1992-1994) de filologia catalana a la Universidade de Santiago de Compostela. El 1994 guanyà la plaça de titular d'universitat de filologia romànica a la Universitat de Barcelona, on desenvolupà la seva recerca i docència vinculada al llavors Departament de Filologia Romànica i Francesa, avui de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Habilitada a catedràtica l'any 2011, durant el 2019 va defensar i prendre possessió de la plaça. Al llarg de tots els anys com a personal docent de la UB, impartí assignatures de literatures romàniques medievals i codicologia, tant a la llicenciatura en Filologia Romànica, després al grau de Llengües romàniques i les seves literatures, com als estudis de doctorat i al màster en Cultures medievals de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM).

Al llarg de més de trenta anys de trajectòria acadèmica, Gemma es va ocupar de diferents línies de recerca, l'ingent resultat de les quals va publicar en revistes científiques nacionals i internacionals de prestigi (*Romania*, *Revista de Literatura Medieval, Romance Philology, Scriptorium, Gutenberg Jahrbuch, Revista de Filología Española, Verba, Incipit, Evphrosyne, Bulletin of Hispanic Studies, Romanica Vulgaria Quaderni, eHumanista, Revista de Poética Medieval*, *Papers of the Bibliographical Society of America*, *Magnificat CLM*, *Revista de Cancioneros Impresos y Manuscritos*, entre d'altres), en miscel·lànies i homenatges. També

fou autora de monografies editades en format convencional i de publicacions electròniques.[1]

Aquestes línies de treball abasten des de la lingüística romànica (estudis de lèxic medieval, relatius a les receptes mèdiques i a l'ofici d'apotecari) a la literatura i la lírica romànica trobadoresca (autors i cançoners). Cal destacar, no obstant, els seus estudis en l'àmbit de la codicologia i la traducció medieval, especialment dels arromançaments dels *Facta et dicta memorabilia* de Valeri Màxim, tant de la traducció catalana realitzada per Antoni Canals, com de les castellanes dutes a terme per Juan Alfonso de Zamora i Hugo de Urriés. El darrer estudi que va veure Gemma publicat fou precisament un article sobre uns versos del gènere de *preguntes i respostes* que acompanyen el pròleg de la primera traducció castellana de l'obra del compilador romà («Poetas inesperados: los versos de Juan Alfonso de Zamora y Fernando Díaz de Toledo en los paratextos de la primera traducción castellana de Valerio Máximo», *Revista de Cancioneros Impresos y Manuscritos*, 10, pp. 1-49). Destaquem, també, que devem a Gemma la troballa de fragments desconeguts de traduccions al castellà de les *Epístoles a Lucili* de Sèneca («Un fragmento de las *Epistulae morales* de Séneca en castellano. Gottingen: Niedersächsische Staats – und Universitätsbibliothek, Morbio 17)», dins *En vulgar traduzido. Ensayos sobre la actividad traductora durante la Edad Media* (Cilengua, San Millán de la Cogolla, 2015, pp. 45-65) i la identificació de fragments de les *Partidas* d'Alfons X al gallec donats a conèixer el 1995 («Atoparonse uns pergamiños... O redescubrimiento duns fragmentos en galego das *Partidas*», *Romance Philology*, 49/2, pp. 119-129) i, més recentment, em 2014, un fragment manuscrit de la tan desconeguda tradició manuscrita de la *Quinta Partida* del rei Savi en gallecportuguès.[2]

La codicologia fou la ciència auxiliar principal triada per Gemma per acostar-se a la literatura medieval. Amb el seu particular sentit de l'humor, identificava la tasca del filòleg a la del metge forense. Mentre que aquest tracta de buscar les causes que porten de la vida a la mort, el codicòleg realitza una tasca en sentit invers: ajuda a comprendre com el llibre medieval, lletra morta, ha estat creat. Cal retornar als primers anys de la seva estada a Santiago de Compostel·la, a finals de la dècada dels anys vuitanta i amb la tesi llegida sota el braç, quan el seu acostament a la codicologia es va intensificar i perfeccionar, primer de la mà del professor Manuel Díaz y Díaz i després amb el seu estimat professor Augusto Aires Nascimento, qui la va acollir a Lisboa i la guià cap a l'estudi de les bíblies medievals, una línia de recerca que ja mai va abandonar. L'estada a Portugal la va familiaritzar amb la bíblia d'Ajuda, dedicant-li el seu primer llibre (*La Biblia de Ajuda y la Megil·lat Antiochus en romance*, Madrid, CSIC, 2001) i que culminaria amb la publicació, una dècada després de *Biblias*

1. Hom pot consultar la seva extensa producció científica a *https://stel.ub.edu/biteca/html/ca/bibliografia.html*.

2. *https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/areas/archivos/mc/archivos/nhn/destacados/documentos-destacados/partidas-alfonso-x.html*.

castellanas medievales (San Millán de la Cogolla, Cilengua, 2011) on les descripcions codicològiques són contextualitzades i confrontades amb els estudis històrics, lingüístics i literaris per comprendre la tradició medieval escrita. Aquest estudi esdevindria un punt d'inflexió en la seva recerca i a partir d'aquest moment continuaria combinant diverses aproximacions metodològiques que partirien de l'anàlisi codicològic i que entre totes permeten entendre millor com es van constituir els textos de la tradició bíblica medieval. Fins el 2021, Gemma publicà estudis sobre la recuperació de fragments en arxius i lligalls de la Inquisició, la presència de la Bíblia en textos patrístics, els espais de reflexió religiosa o la recepció i la lectura de la Bíblia a l'edat mitjana, especialment entre els jueus conversos i les dones.

En paral·lel a aquesta important línia de recerca, en retornar a Barcelona a inicis dels anys noranta, Gemma prendria les regnes, juntament amb el Dr. Beltran, de la *Bibliografia de Textos Catalans Antics (BITECA)*, integrada dins de PhiloBiblon, projecte dirigit pel Dr. Charles B. Faulhaber (University of California, Berkeley), i dedicat a l'estudi de les fonts primàries de la literatura hispànica medieval des de les Humanitats Digitals. Després una primera tasca de volcat informàtic de les descripcions de la Beatrice J. Concheff, filòloga americana que va establir un primer catàleg de testimonis primaris de la literatura catalana medieval (*Bibliography of Old Catalan Texts*, Madison, 1985) a partir de fonts secundàries, Avenoza i Beltran posaren en marxa les directrius que sempre han guiat la recerca en PhiloBiblon:[3] oferir descripcions de primera mà seguint l'ús d'uns formularis de descripció codicològica que, amb el pas dels anys, van anar enriquint-se en la recollida de dades que possibilitessin estudis quantitatius i qualitatius dels manuscrits medievals. El finançament obtingut en successives convocatòries competitives tant nacionals com internacionals permeté sufragar els desplaçaments a biblioteques i arxius europeus i americans, on Gemma dedicà hores i hores a l'estudi de manuscrits i impresos antics. Després de més de trenta anys d'esforç continu i dedicació a BITECA (avui *Bibliografia de Textos Catalans, Valencians i Balears*), l'equip ha pogut descriure *in situ* un alt percentatge dels gairebé 3.500 manuscrits i impresos antics de la literatura catalana que registra la base de dades, dels quals gairebé al voltant de 2.000 descripcions codicològiques foren realitzades per Gemma. La curiositat per la formació dels fons d'arxius i biblioteques, el viatge i circulació de volums d'obres medievals catalanes, també la portaren a publicar articles sobre bibliòfils i col·leccions particulars de finals del segle XIX i de començaments del XX als Estats Units d'Amèrica (amb L. Soriano, «Els incunables de Francesc Eiximenis i altres edicions al Museu i Biblioteca Rosenbach», *Catalan Review*, 24, 2010, pp. 31-43, i amb L. Soriano, «Sixteenth-century Editions of Medieval Catalan Works in North American Collections», *Papers of the Bibliographical Society of America*, 105, 1 March 2011, pp. 5-31). També

3. *https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon*.

feu algunes incursions en la codicologia quantitativa (cal destacar la publicació, amb L. Soriano, «Tipos y tipologías de manuscritos medievales catalanes. La proporción de la superficie de escritura», *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies*, LXI, 2007, pp. 179-197).

L'interès per la confecció del llibre medieval i la codicologia, portaren a Gemma a fixar-se, especialment, en les filigranes del paper. La manca d'un catàleg de marques d'aigua de manuscrits ibèrics, com el de Charles-Moïse Briquet o el de Gerhard Piccard, i especialment de les filigranes en manuscrits d'obra catalana, la dugué a recollir les que anava examinant en les descripcions, publicant-les de manera periòdica (1990-1993 i 2006) a la revista *Incipit* del Seminario de Edición y Crítica Textual (SECRIT) de Buenos Aires. A partir del 2016, totes les reproduccions foren digitalitzades i posades a disposició dels investigadors en la pàgina web pròpia de BITECA,[4] la qual també pot consultar-se a través del projecte internacional *Bernstein. The Memory of Paper*[5] coordinat pel Dr. Emanuel Wenger (Österreichische Akademie der Wissenschaften).

Gemma era molt conscient que la única manera de poder obtenir una visió cabal del llibre medieval només seria possible des de la interdisciplinarietat. Amb aquesta finalitat, va reunir un grup d'estudiosos a l'entorn de l'estudi del llibre hispànic, creant una xarxa d'excel·lència[6] amb estudiosos de diferents universitats espanyoles. Fruit d'aquesta col·laboració no només per a l'intercanvi d'idees i posades en comú de metodologies d'estudi, sinó també per al treball en grup, es publicà *La producción del libro en la Edad Media: una visión interdisciplinar* (Madrid: Sílex, 2019), en el qual Gemma signa un capítol sobre l'estudi material del llibre medieval i un altre, amb J. Antoni Iglesias-Fonseca, sobre els espais i artífexs de l'elaboració del còdex, en els quals queden ben palesos el seu mestratge en codicologia.

De naturalesa inquieta, a tota aquesta activitat de recerca cal sumar altres tasques que marcaren la seva trajectòria, com la d'editora del *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispànica de Literatura Medieval* des del naixement d'aquesta publicació l'any 1987 i fins l'any 2004, en que cedí el testimoni de l'edició, tot i que continuà col·laborant en la seva redacció fins a la seva mort. Fou *referee* de revistes nacionals i internacionals (com *Sefarad*, *Pecia*, *Studia Aurea*, *Memorabilia*...), i membre del consell de redacció d'altres, entre elles, *Arxiu de Textos Catalans Antics*.

Va pertànyer, a més a més, a diverses associacions filològiques nacionals i internacionals (l'esmentada AHLM, de l'AIEO, l'AIH, la SEGYLC, l'AILLC, l'AILPhR), en els congressos de les quals hi assistia de manera regular.

Investigadora adscrita a l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM) de la Universitat de Barcelona, formà part del seu Consell de Direc-

4. *https://stel.ub.edu/biteca/html/ca/cover.html*.
5. *www.memoryofpaper.eu*.
6. *http://www.libromedievalhispanico.net*.

ció a partir de 2008 i també era investigadora del Centro Internacional de Investigación de la Lengua Española (CILENGUA) des del 2006, a San Millán de la Cogolla.

Un article sobre la traducció de les *Partidas* d'Alfons X al català és la seva primera publicació pòstuma. Aviat en llegirem d'altres, com un treball sobre bíblies perdudes recuperades a partir de fragments preservats en arxius de la Inquisició, una línia de recerca que ens deixa com a llegat en forma de projecte, a més de materials que permetran continuar i contribuir en la recerca del llibre medieval i el corpus bio-bibliogràfic català, i el coneixement de les bíblies medievals hispàniques. *Sit tibi terra levis.*

Lourdes Soriano Robles
Universitat de Barcelona

TAULES

La xifra o les xifres aràbigues que eventualment segueixen els dos punts indiquen en tots els índexs números de pàgina.

I. Taula de referències bíbliques

En les citacions de llibres, capítols i versets, les sigles i l'ordre dels llibres són preses de la «BCI» (Bíblia catalana. Traducció interconfessional), Barcelona 1994, XIV-XVI. En les citacions genèriques d'un llibre bíblic es prescindeix de les sigles.

Vetus Latina: 24, 26

Antic Testament

Pentateuc 230
Heptateuc, 25
Gènesi: 25
Deuteronomi: 23
Jeremies: 25
Jutges: 25
Reis: 25
Salms: 24, 25
Profetes: 234
Timoteu: 25

Gn 1, 5: 249
Gn 5, 29
Gn 31, 35: 133
Gn 49, 17: 119, 120, 135
Ex 19, 18: 245
Nm 10: 324
Nm 10, 2: 327
Nm 18, 8: 234
Dt 8, 3: 337
Dt 32: 32
Dt 33, 22: 121, 135
Jt 5, 9: 265, 267
1Sa 17, 9: 187
Is 5, 13-14: 213
Is 9: 266
Is 29, 13: 240
Is 48, 12: 250
Is 53: 329
Ez 1, 7: 330
Os 4, 6: 242
Za 1, 7: 327
Za 14, 7: 257, 258
Sl 5, 11: 274
Sl 25, 8
Sl 67(68), 24: 333
Sl 99: 197
Sl 110, 4: 178
Sl 118, 91: 250, 255
Sl 144, 15: 176, 178
Sl 148, 1: 226
Jb 38, 32: 128, 135
Jb 38, 36: 319, 322
Jb 38, 36-37: 321
Jb 41, 13: 118, 135
Pr 8, 17: 261
Coh 3, 1.4: 216
Coh 7, 21: 263
Dn 7, 7-8: 118, 132, 133, 135
Dn 7, 8: 120, 132, 133, 135
Dn 7, 24: 121, 132, 135
Dn 11, 21-22: 122, 132, 135
Dn 11, 24: 122, 1345
Dn 11, 37: 119, 121, 131, 135
Dn 11, 37-39: 132, 133
Dn 11, 40: 122, 131
Dn 11, 43: 122, 135
Dn 11, 45: 129, 135, 136
Dn 12, 13: 132
Sv 2, 21: 242

Sv 4, 3: 241
Sv 5: 269
Sv 7, 7: 283
Sv 7, 12: 283
Sv 11, 17: 265
Sir 7, 21: 263
Sir 7, 27-28: 237
Sir 7, 29-30: 237
Sir 44, 20: 286
Sir 51, 8-17: 222

Nou Testament

Mt 4, 4: 337, 340
Mt 4, 19: 341
Mt 5, 19: 283
Mt 6, 17: 185
Mt 7, 1: 247
Mt 12. 45: 190
Mt 13, 40.49: 119, 135
Mt 13, 43: 257
Mt 15, 2: 229
Mt 15, 3: 233
Mt 15, 11: 231
Mt 15, 17-20: 231
Mt 15, 22: 185
Mt 15, 3: 233
Mt 15, 3-6: 234
Mt 15, 7-9: 240
Mt 15, 12: 240
Mt 15, 13: 241
Mt 15, 14: 241
Mt 18, 18: 278
Mt 18, 22: 187
Mt 21, 9: 196
Mt 21, 12: 197
Mt 21, 43: 197
Mt 23, 4: 278
Mt 23, 13: 279
Mt 23, 25: 232
Mt 23, 27: 273
Mt 24, 3-5: 132, 133
Mt 24, 21: 126, 135
Mt 24, 22: 131
Mt 25, 41: 241
Mt 26, 26-29: 336
Mc 1, 17: 341
Mc 7, 3-4: 230
Mc 10, 14: 267
Mc 14, 21: 178, 186
Mc 14, 22-24: 336
Lc 1, 12-17: 285
Lc 4, 23: 188
Lc 6: 248
Lc 6, 13: 250
Lc 7, 48: 264
Lc 11, 21: 193, 325
Lc 12: 340
Lc 12, 34: 215
Lc 13, 3: 277
Lc 15: 266
Lc 15, 7: 264
Lc 16, 19-31: 331
Lc 18, 31-34: 214
Lc 18, 35-38: 222
Lc 18, 39: 225
Lc 18, 40-42: 226
Lc 18, 43: 211
Lc 21, 34: 220
Lc 22, 19-23: 336
Lc 22, 60-61: 319
Jn 1: 258
Jn 4, 34: 338
Jn 5, 43: 128, 135, 136
Jn 6, 12: 187
Jn 6, 14: 176, 177
Jn 6, 31: 337
Jn 32-33: 337
Jn 6, 35: 337
Jn 8, 31: 197
Jn 10, 1-2: 266
Jn 10, 8: 219
Jn 11, 1-44: 271
Jn 11, 5: 263
Jn 11, 7: 246
Jn 11, 8: 246
Jn 11, 9: 198
Jn 11, 9-10: 246, 247
Jn 11, 10: 248
Jn 11, 11: 246
Jn 11, 23-24: 262-263
Jn 11, 27: 258
Jn 11, 32: 262
Jn 11, 33: 262
Jn 11, 35: 262
Jn 11, 38: 262
Jn 11, 39-40: 270
Jn 11, 41-42: 270
Jn 11, 43: 244
Jn 11, 44: 272
Jn 12, 31: 190
Jn 13, 10: 175
Jn 14, 6: 223
Jn 16, 4: 189
Jn 14, 12: 261
Jn 14, 21: 269

Jn 17, 3: 227
Jn 18, 8-9: 251
Ac 1, 7: 115, 117, 135
Ac 1, 6-7: 116, 135
Rm 1, 19-20: 289
Rm 3, 13: 273
Rm 10, 9: 228
Rm 12, 19: 248
Rm 13, 11: 187, 318
Rm 13, 12: 253
Rm 14, 13-14 253
Rm 15: 276
1Co 1: 288
1Co 1, 20: 289
1Co 3: 288
1Co 4: 288
1Co, 4, 1: 219
1Co 7, 9: 269
1Co 8: 288
1Co 10: 329
1Co 15, 34: 318
Ga 6: 228
Ga 5, 25 – 6, 10: 28
Ef 3, 13 – 6, 10: 28
Ef 6: 193
Ef 6, 1: 239
Col 2: 290
Col 3, 14: 232
1Te 3: 266
1Te 5, 1: 117, 135
1Te 5, 2: 129, 135, 136
2Te 2, 3: 118, 121, 131, 132, 135
2Te 2, 4: 120, 131, 132, 133, 134, 135
2Te 2, 7: 132
2Te 2, 8: 116, 128, 131, 132, 135, 136
2Te 2, 9: 122, 123, 131, 132, 135
2Te 2, 10: 123, 131, 132, 135
2Te 2, 11: 128, 135, 136
1Tm 2, 5-6: 212
1Tm 4: 266
He 11, 6: 258, 260
He 12, 3: 217
Jm 2, 14.26: 227
1Pe 2, 2: 337
1Pe 4, 14: 225
Ap 7, 5: 131, 133
Ap 4, 13: 131, 132, 134
Ap 8, 6: 327
Ap 9, 17-19: 327
Ap 13, 12: 131, 133
Ap 13, 13: 125, 131, 133, 135

Referències alcoràniques

2, 219: 31
3, 3: 258
3, 48: 258
4, 43: 31
5, 66: 258
5, 68: 258
5, 90 sq.: 31

II. Taula d'arxius, biblioteques i museus

Aiora
Ms. vicentí: 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 228, 232 , 244, 246, 248, 254, 255, 262, 263, 264, 273, 276, 277, 278, 314 332, 333

Banyoles
Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, Col·leció de manuscrits, 1: 25

Barcelona
Arxiu Capitular, Còdex 120: 17
Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 2: 16-17
Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 3: 17
Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA)
Canc., reg. 128: 61
Canc., reg. 164: 43, 44
Canc., reg. 181: 51
Canc., reg. 188: 56
Canc., reg. 222: 50
Canc., reg. 226: 53, 54
Canc., reg. 230: 59
Canc., reg. 259: 45
Canc., reg. 266: 42,
Canc., reg. 342: 52,
Canc., reg. 501: 70
Canc., reg. 541: 65
Canc., reg. 1297: 72
Canc., reg. 1414: 75
Canc., reg. 4352: 367
Fragment 236: 88-89
Fragm. 249: 29
Fragm. 250: 25
Fragm. 322: 25
Fragm. 395: 24
Ms. Sant Cugat 22: 13
Ms. Sant Cugat 90: 16
Ms. Varia 3: 15
Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 32: 25
Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 33: 25
Biblioteca de Catalunya
Ms. 354: 100
Ms. 477: 173, 184
Ms. 545: 111
Ms. 2541/1: 9, 24
Universitat de Barcelona
Arxiu Històric de la UB: A 101: 369

Ciutat del Vaticà
Archivo Segreto Vaticano
Arm. 54, t. xxiii de Schismate Urbani VI: 294, 296, 297
t. xxv de Schismate: 294, 296
t. xxvii de Schsmate: 294, 296
Biblioteca Apostolica Vaticana
Vat. lat. 4375: 170
Vat. lat. 5729: 25
Vat. lat. 6071: 28
Vat. lat. 6081: 27-28
Vat. lat. 6454: 28
Ms. Ottob. 2356: 294, 299, 308

Copenhaguen
Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Saml., Ms. 1794: 13

Deventer
Atheneumbibliothek, 110 C5 KL: 173

El Escorial
Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo
Ms. I. III. 13.: 12
Ms. L.II.16: 89, 91, 92, 97-99

Erfurt/Gotha
Universitäts- und Forschungsbibliothek: 114

Fribourg
Couvent des Cordeliers, ms. 62: 196, 306, 315

Ginebra
Fondation Martin Bodmer, ms. Bodmer 147: 94

Girona
Arxiu Capitular, ms. 11: 21-23

Arxiu Capitular, ms. 151, Fragment 7: 25
Biblioteca Diocesana del Seminari, Fons de Manuscrits de Sant Feliu de Girona, ms. 17 (*olim* Seminario, ms. 150; *olim* Archivo de San Félix, ms. 16): 21-23.

LLEIDA
Arxiu Capitular, RC_0031 [*olim* ms. 13]: 24
Museu Diocesà, s. n.: 24

MADRID
Biblioteca Nacional, ms. 3368: 358
Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 17: 27-29, 32
Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 21: 28-29, 32

MONTPELLER
Archives départementales de l'Hérault, 1H1: 11

MONTSERRAT
Arxiu i Biblioteca del Monestir
Ms. 793/I: 15
Ms. 821/II: 25
Ms. 821/IV: 25
Ms. 821/V: 25
Ms. 847: 14
Ms. 995: 14
Arxiu del Monestir de Sant Benet: 137

MUNIC
Bayerische Staatsbibliothek, clm 14699: 174

PARÍS
Bibliothèque nationale de France,
Fonds Baluze, ms. 372: 11
Ms. lat. 6: 25
Ms. lat. 3806: 11
Ms. lat. 3829: 30, 31
Ms. lat. 4209: 13
Ms. lat. 5259: 31
Ms. lat. 6357: 103
Ms. esp. 2, 3, 4 (Peiresc): 209, 210, 211, 214, 216, 220, 225, 226, 229, 230, 231, 233, 234, 240, 241, 244, 250, 258, 261, 262, 263, 267, 270, 272, 273, 279

PERUGIA
Convento dei Domenicani, ms. 477: 283, 284, 314

ROMA
Biblioteca Vallicelliana, tomus XX: 27-28

SANT JOAN DE LES ABADESSES
Arxiu del Monestir, s. n.: 20, 22-23

(LA) SEU D'URGELL
Biblioteca Capitular, ms. 180: 1: 25
Biblioteca Capitular, ms. 1997: 24

SOLSONA
Arxiu Diocesà, Còdex 33 (olim Museu Diocesà, ms. 3): 11

TARRAGONA
Arxiu Històric Arxidiocesà, m s. 21/3: 29
Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/9: 29
Biblioteca pública, ms. 69: 14
Biblioteca pública, ms. 106: 13

TOLEDO
Catedral de Toledo
Ms. 46-3: 91, 93-96, 103-104, 106
Biblioteca Provincial
Ms. 219 (*olim* 450): 111, 112, 113, 114
Ms. 221 (*olim* 448): 111, 112, 113

TOLOSA DEL LLENGUADOC
Bibliothèque Municipale, ms. 345: 170, 177

VALÈNCIA
Arxiu Històric Municipal de València (AMV), Manual de Consells, A-1: 50, 55, 57
Arxiu Històric Municipal de València (AMV), Manual de Consells, A-2; 60, 62, 63
Arxiu Històric Municipal de València (AMV), Manual de Consells, A-3: 67, 69, 71, 72
Arxiu del Regne de València (ARV), Denunciacions davant lo Justícia civil, 1321: 47
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia civil. Manaments i empares, 1606, llibre 10, mà 100: 63
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia civil. Manaments i empares, 1607, llibre 9: 76
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia civil. Manaments i empares, 1612, llibre 7, mà 68: 66

Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia civil. Manaments i empares, a. 1613, llibre 9, mà 86: 38
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia de València, llibre 29: 46
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia de València, llibre 32: 46
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia de València, llibre 33: 47
Arxiu del Regne de València (ARV), Justícia de València, llibre 34: 47
Arxiu del Regne de València (ARV), Protocols, notari no identificat, 11178: 41
Arxiu del Regne de València (ARV), Protocols, Aparici de Llapart, 2758: 67, 69
Arxiu del Regne de València (ARV), Protocols, Aparici de Llapart, 10408: 57
Arxiu del Regne de València (ARV) Protocols, Domingo Claramunt, 2791: 43
Arxiu del Regne de València (ARV) Protocols, Domingo Molner, 4313: 74
Arxiu de la Catedral de Valencia (ACV) Ms. 273: 210, 223, 224, 306
Col. particular M. R. L.: 80

Vic
Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/7: 29
Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/27: 27
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 44 (XXXVI): 20, 22-23
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 60 (LXXXVI): 27
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 128 C (XLVII C): 19-20, 22-23
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 130 (III): 21-23
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 255, I: 25
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 255, II: 25
Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 259: 24

Vilafranca del Penedès
Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99: 29

III. Taula d'íncipits

Ecce summatim perstringendo 115

IV. Taula de copistes

Baltasar de Costa 22
Bonsom 25
Truitari 28

V. Taula d'antropònims i obres anònimes

A

Aaron 234
Abadal i de Vinyals, Ramon d' 12
Abelard, Pere 273, 358
Abraham 115
Abraham bar Hiyya, v. Hiyya, Abraham bar
Acaci 297
Acamant 95
Achacius, v. Acaci
Ackermann Smoller, Laura 311
Adalhart de Corbie 14
Adam 115, 176, 178, 190, 216, 217, 218
Adanagell 352, 353
Adó de Viena 20
Adriaen 118, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128
Affeldt, Werner 28
Agamèmnon 99
Agilulf 10
Agnès 139
Agnès, abadessa 159
Agostí, v. Agustí
Agostino, v. Agustí
Aguilar Ávila, Josep Antoni 35, 194, 198, 325
Aguiló, Estanislau de 59, 75
Agustí d'Hipona, sant 29, 111, 114, 116, 117, 122, 123, 126, 129, 130, 131, 132, 134, 190. 227, 232, 243, 246, 251, 256, 272, 273, 286, 289, 310, 315
Agustí, Guillem 52
Aimon de Fleury 13
Aires Nascimento, Augusto 372
Alaix, Tània 352
Alba, Gonzalo de 275
Alberni, A. 347
Albert, Pere, *Petrus Alberti* 42
Albert el Gran 174
Albertocchi, Giovanni 348
Alcorà 31-32
Alcover, Antoni Maria 210
Alcuí 26
Aldecoa (ed.) 20
Alemany, Rafael 86, 323, 347
Alexandre d'Afrodísia 361
Alexandre IV 146
Alexandre V 299
Alfocea, Pere d' 50
Alfons III el Benigne, rei d'Aragó (1327-1336) 36, 61, 62, 65, 67, 70, 148, 149, 161, 162
Alfons IV (V), el Magnànim 155, 156, 165, 363, 364
Alfons X 372, 3785
Alfons XI, rei de Castella 149
Alfons, infant primogènit, comte d'Urgell 51
Algarrobo, Jaume 47
Alighieri, Dante 183, 184
Alighieri, Pietro 184
Allmand, Christopher 194
al-Manṣūr 17
Almarche, Farncisco 47, 50, 55, 57, 60, 62, 63, 66, 77
Alpartils, Martín de 294, 297, 299
Altés i Aguiló, Francesc Xavier 11, 27, 29, 30, 31
Alturo i Perucho, Jesús 9, 16, 17, 20, 23, 24, 25, 30, 352-354
Álvarez de Xérica, Maria 158
Álvarez, Damián 321
Alvèrnia, Guillem d' 174, 273
Amat, Miquel Joan 66
Amato, Eugenio 89
Amberg, Friederich von 196, 306, 315
Amerbach, Johann 200
Amigó, Jaume 56
Andrea, sor 159
Andreu, apòstol 341
Andròmaca 94
Anglès i Pàmies, Higini 21
Anglesola, *Anglasola*, Guillem d' 39
Annicchiarico, Annamaria 348
Anrich, Joan 46
Anspach, August Eduard 28
Antènor 91, 92
Antic, Berenguera d' 138
Antist, J. 332
Antoní de Florència, sant 247, 279
Anyó 50, 55, 57
Anzizu, Eulària 141

Aparici, Llop d', notari 65
Apol·lo, déu 102
Apollonio, v. Apol·lo
Appolo, v. Apol·lo
Aquinat, v. Aquino
Aquino, Tomàs d' 124, 132, 214, 215, 227, 237, 246, 247, 249, 251, 252, 256 261, 266, 270, 271, 272, 276, 278, 281-292, 326
Arasse, Daniel 268
Ardó d'Aniana 11
Argüés Aldaz, José 348
Aristoteles, v. Aristòtil
Aristòtil 184, 215, 249, 270, 286, 287, 291, 354-357, 359-361
Arnall i Juan, M. Josepa 9, 140, 161
Arnau, Pere 57
Ars praedicandi «Quatuor sunt genera» 174-175
Ars praedicandi «Si vis sermonem» 174
Ars praedicandi Alberti 174
Arseti, Bernat, notari 50
Artés, Jaume d' 57
Aschendorf (ed.) 18, 19, 27, 295
Ashgate (ed.) 171, 268
Astíanax 94
Ató, bisbe i arquebisbe de Vic 18
Augustinus, v. Agustí
Aureolo, Pietro, v. Auriol, Pierre
Auriol, Pierre 112
Autun, Honori d' 249
Auvergne, v. Alvèrnia
Avenoza Vera, Gemma 83, 91, 239, 348, 349, 371-374
Aversó, Bernat d', escrivà reial 53, 56
Avray, David d' 181
Ax-Xaitan 31
Ayala Martínez, Jorge 109

B

Badia, Lola 83, 86, 347-348
Baffetti, Giuseppe 174
Bailey, Michael 110
Balard, Michel 147
Baltasar de Costa 22
Bandini, Giovanni Battista 28
Baraut i Obiols, Cebrià 13, 15, 16
Barbier, Guillaume 241
Barcelona, Martí de 42-45, 50-54, 56, 59, 61, 63, 66, 70, 77
Barré, Henri 30
Barutell, fra Lluís de 366
Barziza 363
Basset, Guillem 41
Bastida, *vid.* Sabastida
Bataillon Louis Jacques 291
Batalla, J. 357
Batlle, José 159
Bauer, Johannes Josef 18, 19
Baumgartner, Emmanuèle 84, 93
Bautier, Robert-Henri 144
Baydal, V. 36
Beauvais, Pierre de 336
Beccadelli 363
Beda el Venerable 29, 126, 131, 134, 214, 266
Beer, Rudolf 13, 15, 22
Bellprat, Domingo de 43
Bellpuig, *Bellputg,* Rubert de 56
Beltran, Rafael 347
Beltran, Vicenç 371, 373
Benajam, Bertomeu, notari 62
Benedictins, els 10-17, 28-31
Benedictus, v. Benet
Benencasa, Pere 69
Benet d'Aniana 10-16
Benet de Núrsia, sant 10-14, 139
Benet XII 112, 113, 15
Benet XIII 293-311
Benviure, Benavé de 72, 73
Benz 124
Berenguer, Guillem 57
Berenguera d'Empúries 159
Berga, *vid.* Bergua
Bergua, Vallés de, *Velogius de Berga* 39
Bériou, Nicole 187
Bernardus, v. Bernat
Bernat, abat de Podiobonitis 299, 301, 302, 303, 303, 304, 305
Bernat, Joan 303
Bernat, sant 115, 131, 132, 179
Bersuire, Pierre 249, 251, 256, 275
Bertier, Antoine 256
Bertram, Jerome 19
Bertran, bisbe de Digne 304
Bertrand i Roigé, Prim 295
Bianya, Francesc de 72
Bianya, Macià Peres de 73
Bianya, Pere de 72, 73
Bianya, Ramon de 72
Bibliander, Theodore 259
Biondo, Pere 41
Biscarra, Domingo de, escrivà reial 54, 55
Bischoff, Bernhard 7-9, 16, 17, 25

Blado, Antonio 253
Blanca, infanta de Sicília 150, 155, 158
Blanch, Bernat 41
Blasi, Nicola de 88, 91, 92, 94-104
Boada Catasús, Coloma 138, 140, 141, 144, 146
Boeci 215
Boese, Helmut 239
Boetzer (ed.) 216
Bofarull, Prosper de 16
Bohil, *vid.* Boïl
Boïl, *Bohil*, Pere de, mestre racional 45
Bolzoni, Lina 182, 200
Bonaventura, sant 275, 277
Bondarko, Nikolai 179
Bonescombes, Mateu de 55
Bonhomme, Macé 202, 203
Bonifaci VIII 307
Bonner, Anthony 348
Bonnerue, Pierre 14
Bonshoms, Nadal, notari 46, 57, 58
Bonsom 25
Bonyn, Benoît 202
Borràs, notari 77
Borrell, Jaume, notari 65
Boshof, Egon 18
Botte, Bernard 246
Boucicaut 297
Bovio, G. 306
Boydell (ed.) 110
Bramó, fea Josep 366
Brancaccio, card. Nicolau de 307
Brancatiis, v. Brancaccio
Brandmüller, Walter 295
Brettle, Siegmund 294
Breuer (ed.) 110
Breviari de Sant Miquel de Cuixà 11
Breviarium apostolorum 17
Brill (ed.) 172, 179, 260, 314
Briquet, Charles-Moïse 374
Briseida 102, 103
Brogny, card. Joan 303, 305
Bromyard, Johannes de 260
Brugman, Jan 194
Brugués Massot, Irene 137-165
Brunel, Clovis 310
Bunyol, Joan de 159, 162, 163
Burghart, Marjorie 186
Burgos, Juan de 92-96, 98-101, 101-105
Buridan, Joan 358
Burley, Gualter 358
Burman, Thomas E. 259
Burton, Janet 159
Buyreu, Jordi 366
Buytaert 119, 121
Bynum, Walker 256

C

Cabanes Pecourt, Mª D. 38
Cabezuelo Pliego, José Vicente 148
Cabré Duran, Maria 348, 357, 359
Cabré, Lluís 347
Cabré, Miriam 347
Çafont, *vid.* Safont
Calaf, Valentí 57
Calcant 102
Calderini, Gaspar 235, 236
Calero Calero, Francisco 210
Callado Estela, Emilio 172
Calus, Petrus 283
Camugui, v. Canigui
Canal, José de la 22
Canals, Antoni 239, 372
Cançoneret de Ripoll 347
Caner, Andreu 59
Canigui, Mateu 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305
Çanou, *vid*. Sanou
Cantarell, elena 1348
Cantavella, Rosanna 347
Canterelles, Ramon de 55
Cantimpré, Tomàs de 238, 239
Cantor, Pere 240
Canygui, v. Canigui
Capdeferro, Josep 366
Capelle, Bernard 31
Capestrano, Giacomo da 194, 200
Caracciolo, Roberto 171
Çaranyó, *vid* Saranyó
Carattoni, Agostino 279
Carbonell, Ponc 109, 110, 111, 114
Carcain, Janon 200
Cardelle de Hartmann, Carmen 30
Cardini, Franco 194
Cardona, Berenguer de, notari 65
Cardona, Guillem de 39
Cariteo, v. Garret, Benet
Carlemany 8
Carles V 297
Carlesso, Giuliana 88
Carpallo, Antonio 350
Carré, Antònia 347
Carreras Artau, Joaquim, 355
Carreras Candi, Francesc 155

Carreras i Casanovas, Antoni 155
Carreras, Aldonça 157
Carrero Santamaría, Eduardo 18
Cartallà, Antoni, notari 74
Casagrande, Carla 190
Casals, Àngel 366
Casanoves, sor 157
Casas Rigall, Juan 84
Cases, Bernat 68
Cases, Guillem 68
Cassiodor 124, 131, 133
Castaldi, Lucia 11
Castaño, Vicente M. 111
Castellà, Jaume 70
Castellà, Ramon 70
Castellet, Jaume de 57
Català, Arnau Guillem 57, 61, 62, 72
Català, Ramon Guillem, justícia de València 46, 57
Català, Ramon Guillem, lloctinent del justícia de València homònim 46
Catalán, Diego 149
Cátedra García, Pedro 173, 284, 290, 306
Caterina d'Aragó 360
Cedrelles, Domingo 57
Ceffi, Filippo 88, 91, 92-93, 95-99, 102, 104
Celidus 102
Celma, Pere de 43
Cervató, v. Espanyol de
Cervelló, Blanca de 152
Cervetó, *vid.* Espanyola de Cervetó
Cervià, Guillem de 57
Cesfàbregues, *vid.* Sesfàbregues
Charland, Thomas Marie 174, 175, 324
Chastanier, Joseph-Charles 279
Chazan, Robert 110
Chesney, Kathleen 94
Chevrolet, Claudien 295
Chiesa, Paolo 11
Chinchilla, Pedro de 89, 91, 92-104
Christus, v. Crist
Ciceró 360
Cifuentes, L. 347
Cingolani, Stefano Maria 86
Cistercencs, els 13-14
Civera, Gil de 67, 72
Clara d'Assis, santa 137, 139, 151, 159
Claramunt, *Clarmunt*, Domingo de 57, 62, 70, 71
Claramunt, Salvador 149
Clein, Jean 202
Clements, Rebekah 109
Climent VI 112
Climent VII 300, 307
Cluniacencs, els 9
Cluyt, Rodolphe 216
Codinats, o Codinachs, Berenguer de, mestre racional 57, 61, 76
Colent, Narcís de, notari 65
Colesanti, Gemma 150, 158, 159
Coll i Alentorn, Miquel 17
Collado, José del (ed.) 22
Colle, Petrus de, v. Llobet, Pere
Collectiones in Epistolas et Evangelia 27
Colom, Bernat 46, 50
Colominas, Mònica 260
Colonna, els 307
Colonne, Guido delle 83-92, 94, 97-98, 100-102, 105, 107
Comas, Mireia 148, 158
Comestor, Pere 129, 132, 134, 272, 285
Compte, Efrem [Ernest] 10
Comte, Ramon 51
Concheff, Beatrice J. 373
Concordia regularum 14-15
Conesa, Jaume 85, 86, 88, 91, 93, 95-97, 101-103, 106
Conesa, Ramon, paborde de l'Almoina 44
Conforti, Patrizia 295
Conill, Bernat 67, 70, 72
Constança d'Aragó, infanta 147
Constança, infanta de Sicília 150
Constans, Léopold 84, 93, 94, 98-100, 102, 105
Contijoch i Casanovaa, Josep M. 155
Cook, Matthew 268
Cordiolani, Alfred 15, 22
Corella, Joan Roís de 210, 268
Coroleu, Alejandro 347
Coromines, Joan 210, 224
Coronica troyana 89, 91
Corsten, Severin 169, 174, 175, 180
Cortei, Clara de 164
Costa, Bernat 69
Costantí, Guillem 57
Covarrubias, Sebastián de 321, 322
Cramaud, Simon de 297
Crassi, Galter 299
Cremona, Gerard de 355
Crisciani, Chiara 348
Crisopolità, Zacaries 272
Crist 48, 77, 79, 115, 116, 117, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 176, 178, 179, 181, 185, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 207, 208,

211-279, 287, 288, 298, 299, 303, 304, 307, 310, 320, 324, 329, 334, 340
Croizy-Naquet, Catherine 89
Crónica troyana 89, 91-96, 98-101, 103, 104, 106
Croquet, Jean 90
Crosas López, Francisco 88
Crusius, Irene 18
Cruz Mundet, José Ramón 144
Cruz Vergari, E. de la 357
Cucufas, v. Cugat
Cugat, sant 28
Cusac, Carles de 303
Cusaco, Carolus de, v. Cusas, Carles de

D

Da Riva 347
Dahan, Gilbert 198,
Daileader, Philip 306
Dalmau, Berenguer 57
Dalmau, Bernat 62
Damascè, sant Joan 119, 121, 132
Damascenus, v. Damascè
Damià, sant
Dan 119, 120, 121, 123, 127, 129, 133
Daniel, profeta 126, 127, 128
Dante, v. Alighieri
Dantes, v. Alighieri
Dares 84, 93
Darete, v. Dares
David 115, 190, 222, 223, 226, 250, 254, 255, 257, 259
David, Jean 202, 213, 214
Davide, v. David
De diversarum poenitentiarum modo de regula Benedicti distincto 14
De miraculis S. Benedicti libri II 13
De Orani (?), Iacobus 40
Defraia, Stephanus 110
Deibel, Eleonora Ulla 150, 154
Deífebus 104, 105
Dekkers, Eligius 30, 123
Delcorno, Carlo 174, 184
Delcorno, Pietro 169-203, 206, 310.
Dembowski, Peter 268
Demofont 95
Der halmo boum 179
Desllor, *de Lauro*, Bartomeu, escrivà reial 76
Despuig, Nicolau, notari 46
Desvall, Bertran, *Bertrandus de Vallo*, escrivà reial 51
Dezcastell, Bernat 70, 72
Dezcastell, Pere 68
Dezlor, Joan 72
Diadema monachorum 15-16
Díaz Borràs, Andrés 212
Díaz de Toledo 372
Díaz y Díaz, Manuel Cecilio 13, 20, 21, 372
Díaz, Damianus 203, 314
Dictis 84, 95
Díez, Rodrigo, vicecanceller 73
Diògenes Laerci 360
Doležalová, Lucie 186
Dombart 115, 116, 123, 126, 130
Domínguez Bordona, Jesús 13, 14
Domínguez Reboiras, Fernando 348
Dominici, Giovanni 185
Droz (ed.) 187, 198
Dubruck, Edelgard 268
Duns Escot, sant Joan 359
Durà, Joan Ferrandis, *Iohannes Ferdinandi Durandi* 40
Duran, Fernando 40
Duran, Nicolau 57
Durand, Ursin 294

E

Earenfigth, Theresa 156
Echevarría, Ana 145
Egual, fra Miquel, OP 64
Ehrle, Franz 294, 296, 297, 299
Eimeric, Nicolau 293-311
Eiximenis, Francesc 216, 220, 259, 273, 315, 373
Eleonora, v. Elionor
Elfassi, Jacques 30
Elia, v. Elies
Elies 124, 128, 130, 198
Elionor d'Urgell 155
Elionor de Castella, reina 140, 144, 148, 149, 161
Elionor de Sicília, infanta 150
Elionor de Sicília, reina 144, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 163
Elionor, infanta d'Aragó i reina de Xipre 147
Elisenda de Montcada, reina 147, 160
Empúries, casa d' 156
Enea, v. Enees
Enees 183
Engelbert, Pius 14, 15,
Engels, Odilo 18
Enoc 124, 128, 198

Enoch, v. Enoc
Enric VIII 360
Enrique-Arias, Andrés 352
Epalza i Ferrer, Míkel de 31
Erasme 360
Erhard, Caspar 314
Ermemir Quintilià, v. Quintilà, Ermemir
Ermemir, bisbe 352
Ermengol d'Urgell 21
Escartí Vicent Josep 282
Esclua, bisbe 352
Escorna, Joan 70
Escrivà, Andreu Guillem 58
Escrivà, Jaume, reboster de Jaume II 44, 52, 65
Escrivà, Joan, de la casa del rei 52
Esichius, v. Esiqui
Esiqui 117, 129
Esmeraldus, abbas, v. Smaragdus de Saint-Mihiel
Espadaler, Antopn M. 347
Espanyol de Cervató, Joan 74
Espanyola (de Cervetó), *Spaniola*, Lluïsa, muller de Macari Muntaner 65, 74, 77, 78, 79
Espígol, Andreu d', notari 63, 64, 65, 71
Espígol, Guillem d' 71
Espluga, Xavier 83
Esplugues, *de Speluncis*, Francesc d' 61
Esplugues, Macià d' 73
Esplugues, Pere d' 61
Esplugues, Pere d', ardiaca d'Alzira 61
Esponera Cerdán, Alfonso 282, 283, 290, 343
Esquilache, F. 36
Estévan (ed.) 16, 19
Estrany, Pere 74
Étaix, Raymond 29, 31
Eubel 296, 304, 305, 307
Eufèmia, infanta de Sicília 150
Eva 190, 216
Ewald, Paul 19
Exemèniç Romeu, Joan 71
Exíona 91
Expositio in Regulam S. Benedicti 13-15
«Expositum regule», v. *Expositio in Regulam S. Benedicti*
Ezechiel, v. Ezequiel
Ezequiel 330, 332

F

Fabra, fra Miquel de, OP 39
Fabra, Guillem, fuster 46
Fabre, Pere 302
Fabri, v. Fabre
Fabriciis, de, *vid.* Sesfàbregues
Fabricius, Johann Albert 30
Facio 363
Fages, Pierre 294
Faggin, Giorgio 348
Faluba, Kálmán 348
Faral, Edmond 94, 98-100, 102, 105
Faulhaber, Charles B. 88, 89, 373
Felginer (ed.) 30
Felip I (II), rei 154, 366
Felip II (III), rei 366
Felip III (IV) 366
Felip IV (V) 368
Feliu i Montfort, Gaspar 17
Fèlix d'Urgell 11, 23-24
Feltre, Bernardino da 182, 183
Femades, en 68
Fenollet, Hug de, bisbe de Vic i de València, canceller de Pere el Cerimoniós 74
Ferdinandi, Dominicus, v. Ferrando, Domingo
Ferede, Hermann Josef 30
Fernández Catón, José María 28
Fernández de Heredia, Juan 87, 91, 92, 99, 102, 104, 106
Fernández Fernández, Laura 348, 350
Fernández Luzón, A. 368
Fernàndez-Clot, Anna 347
Fernando, v. Ferran
Ferran d'Aragó, infant 148, 149
Ferran I 155
Ferrando, Domingo 148, 161, 161
Ferrante, F. (ed.) 88
Ferrante, rei de Nàpols 364
Ferrer i Mallol, Mª Teresa 147, 148, 149, 260
Ferrer, Guillem 74
Ferrer, sant Vicent 110, 169-201, 205-279, 281-311, 313-343, 357-359
Fidora, Alexander 348, 357
Field, Sean L. 110
Figueres, batlle de 52
Fink (ed.) 179
Fíon 99, 100
Fleischer, Wolfgang 179
Fliche, Augustin 294
Flora, pintora 156
Florencii, Germanus 301
Flückiger, Fabrice 179
Foix, Francesc, escrivà reial 73

Fonte, Francesc de 69
Forcada, Vicente 332
Forciana, v. Sibil·la de Fortià, reina
Forni, Giorgio 174
Forster, Edward Seymour 215
Fotí 297
Fotinus, v. Fotí
Foucault, Michael 189
Fraipont 123
Francesc, *Francisci*, Bernat 69
Francesca, abadessa de Santa Clara 159
Francis (ed.) 1
Frederic II de Sicília 47-49
Frederic III de Sicília 147
Frellon, François 202
Frellon, Jean 202, 274
Frenken, Ansgar 295
Friedlein, Roger 348
Friesen, Ilse E. 268
Frommart, Johann Everhard 251
Fusignano, Giacomo 179
Fuster Perelló, Sebastián 282, 292

G

Galderisi, Claudio 89
Galè 356
Galifa, Guillem de 45
Gams, P. B. 70
García Herrero, M. del Carmen 145, 157
García Martínez 123
García Villada, Zacarías 27-32
García, Antonio 275
Garcia, Gonçalbo, conseller de Jaume II 69
Garcia, Vicent, rector de Vallfogona 367
Garganta, Josep M. De 332
Garí, Blanca 150, 154, 155, 158, 159
Garnier (ed.) 28
Garret, Benet 363
Gastó, Miquel 65
Gastó, Ramon, bisbe de València (1312-1348) 36, 52
Gaucher-Rémond, Élisabeth 89
Gautier le Gras 299
Geiler von Kaysersberg, Johannes 172, 174, 179, 181
Genescà I Cavaller, Plàcida 140, 141, 142, 143, 144, 160
Germain, Michel 28
Gerold's Sohn (ed.) 22
Gerson, Jean 279, 298, 299
Geuenich, Dieter 11
Giffoni, v. Rossi de Giffoni, card. Leonard 293, 296, 297
Gifreu, Patrick 363-365
Gimeno Blay, Francisco 170, 172, 184, 197, 210, 283, 284, 306, 314, 343, 347
Giralt, Sebastià 347
Girolami, Remigio di 185
Girona i Besalú, el veguer de 52
Gironella Delgà, Anna 140
Giuda, v. Judes
Giunta, Jacques 202, 203
Glorie 118, 120, 121, 122, 127, 128
Glosae de diversis doctoribus collectae in regula S. Benedicti abbatis 16
Glossae in Regulam S. Benedicti 16-17
Goering, Joseph 275
Goethe 306
Goldbacher 117, 129, 130
Gómez de Laça, Garcia 45
Gómez, Francesc J. 184, 347
González Ollé, Fernando 306
Gorce, Mathieu-Maxime 294
Gorra, Egidio 88
Gotmar, bisbe de Vic 352, 353
Gouguenheim, Silvain 15
Gozalbo Gimeno, Daniel 210, 284, 314
Gracià 237, 263, 264
Graña Cid, Maria del Mar 159
Grau Torras, Sergi 354-357
Gregori el Gran, v. Gregori I
Gregori Magne, v. Gregori I, el Gran
Gregori I, el Gran 17, 29, 118, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 176, 177, 227, 256, 273, 317, 319, 320, 321, 330, 331, 332, 333, 335
Gregori VII 9
Gregori IX 138, 146
Gregori XI 309
Gregori XII 299
Gregoriis, Giovanni de 236
Gregoriis, Gregorio de 236
Gregorius, v. Gregori
Griffin, Nathaniel Edward 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 95-98, 100-104, 106
Gros i Pujol, Miquel dels Sants 13, 15, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 30
Grosseteste, Robert 267
Grynaeus, Simon 360
Gryson, Roger 30
Guadamir de Vic 19-20
(Gualba), Ponç de, bisbe de Barcelona 70
Guàrdia Olmoz, Joan 347
Guarnau, Berenguer de 46

Gubernatis, Angelo de 323
Gudiol i Conill, Josep 19, 20, 21
Guibert 354
Guidonis, Beranrdus 283
Guifré I, comte 353, 354
Guillem, Pere 57
Guitart, Berenguer, notari 65
Guitii, Paulus 247
Guiu (o Guigó), bisbe de Girona 353
Guixeras, David 347
Gusick, Barbara I. 268
Guzmán, Domènec de 332

H

H(ugo), canceller 767
Hahn (ed.) 11
Haimó d'Auxerre 27, 30, 118, 120, 121, 124, 125, 127, 129, 131, 132, 133, 134
Halberstadt, Haymo de 342
Hales, Alexandre d' 227, 256
Hanska, Jussi 181
Hanslik, Rudolf 12, 13
Harsy, Denis de 202
Hartmann, Wielfrid 18
Hauf i Valls, Albert G. 184, 205-268, 315, 343
Haye, Jean de la 256
Haym, v. Haimó
Haymo, v. Haimó
Hèctor 94, 103
Hefele, C.-J. 295
Heimann, Claudia 294, 309
Heiric d'Auxerre 30
Helena 92, 93, 98, 99
Helias, v. Elïes
Helmrath, Johannes 295
Herder (ed.) 30
Heusde, Gérard Th. Van 22
Hevia Ballina, Agustín 9, 23
Hieronymus, v. Jeroni, sant
Hiersemann, Anton 169
Hilari, sant 126, 132
Hipòcrates 237
Hispà, Pere 358
Hiyya, Abraham bar 110
Hodel, Paul-Bernard 295, 306
Hölder, Alfred 13
Holmes, Sherlock 349
Homer 85
Homiliae in Evangelia et Epistolas, v. Hrabanus Maurus
Homiliari de Vilabertran 11
Hostiensis, v. Ostiensis
Hrabanus Maurus 27
Hughes, R. D. 357
Hugues, Robert D. 348
Huguetan, Jean-Antoine 241
Huners 93
Hus, Jan 181ç
Husner, Georg 202
Huss, Matthias 202
Hylaire, Laurent 202
Hylarius, v. Hilari

I

Ibarrola, oseph Antonio (ed.) 11
Idalguer, v. Ideler
Ideler, bisbe de Vic 15, 27, 352, 353
Iesus, v. Crist
Iglesias i Fonseca, Josep Antoni 20, 349, 350, 374
Ihesus, v. Crist
Innocenci III 252, 342
Innocent, v. Innocenci
Institutio canonicorum Aquisgranensis 17-23
Iob, v. Job
Isabel d'Aragó i d'Urgell 155, 156
Isabel d'Empúries 155, 156, 164
Isabel de Caríntia 150
Isaïes 129, 213
Isidor de Sevilla 26, 127, 132, 133, 238, 240
Isidor, pseudo 132, 133, 134
Isidorus, v. Isidor
Israel 250
Iudas, v. Judes
Izquierdo, Josep 347

J

Jacob 250
Jamroziak, Emilia 23
Janera, sor 157
Janini Cuesta, José 20, 21, 22
Jaspert, Nikolas 145, 146, 150
Jaume d'Urgell 155
Jaume I d'Aragó (1213-1276) 38-40
Jaume II d'Aragó (1291-1327) 36, 42-43, 49-54, 56, 59, 70, 71, 147
Jaume III de Mallorca (1324-1349) 36, 75

Jaume, confraria de Sant, 65
Jaumeta, sor 159
Jàvega i Bulló 155
Jeroni, pseudo 251
Jeroni, sant 29, 119, 121, 122, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 225, 263
Jesuchrist, v. Crist
Jesucrist, v. Crist
Jesús, v. Crist
Jheronim, v. Jeroni
Jhesús, v. Crist
Joan Baptista, sant 269, 285, 286, 321
Joan Olivi, Pèire 110
Joan I, comte d'Empúries 150, 158, 159
Joan I, rei 163
Joan XXII 112
Joan, evangelista, sant 126, 244, 339
Joan, infant d'Aragó 149
Joana d'Aragó, reina 144
Joana d'Urgell 155
Joana de Foix 147
Joana, infanta d'Aragó, comtessa d'Empúries 158, 159, 160, 162, 163
Job 225, 259, 319, 320, 321
Johnsopn, Holly 190
Jolly Penny H. 268
Jop, v. Job
Jordi, bisbe de Vic 352, 353
Jornet-Benito, Núria 137-165
Juan, v. Joan
Juan-Mompó, Joaquim 268
Judas, v. Judes
Judes 178, 186, 293, 297, 299, 301, 303, 304, 306, 307, 309, 310
Jueus, els 32
Jullien, Marie-Hélène 20
Jung, Marc-René 84, 85, 89, 94
Junyent i Subirà, Eduard 15, 19-20
Just, Imke 145, 146

K

Kalb 115, 116, 122, 123, 126, 130
Kessler, Nikolaus 200, 201
Kettemann, Walter 11
Ketton, Robert de 258
Kienzle, Beverly Mayne 173
Klein, Johann 202
Klopstock 306
Klostermann 124
Knecht (ed.) 8
Koberger, Anton 169, 180, 202
Koelhoff der Ältere, Johann 169, 174, 175, 178, 186, 187, 201
Krämer, Sigried, 8
Kriegel, Maurice 110

L

Lacarra, María Jesús 351
Ladernosa, Francesc 153
Lamuela, Xavier 347
Landeric, abat de Sant Cugat del Vallès 28
Lang, Peter 268
Langres, Garnier de 249
Laomedont 94
Lapart, Aparici de, notari 57, 67, 69
Lasarus, v. Llàtzer de Betània
Lasún, Fernando de 40
Latini, Brunetto 238
Latzarus, v. Llàtzer de Betània
Làtzer, v. Llàtzer de Betània
Lauro, v. Llor
Lawrance, Jeremy 348
Lazzaro, v. Llàtzer de Betània
Le palmier 179
Lebià, *vid.* Llibià
Leclercq 115
Leclercq, J. 295
Lecoy de la Marche, Albert 315
Leimgruber, Veronika 363
Lemarié, Joseph 28, 29, 30, 31
Lémena, v. Llémena
Leomarte 90
Leonard, bisbe de F 300, 302
Leonardi, Lino 348
Lerener, Robert E. 110
Lévi-Strauss, Claude 363
Lewis, Warren 110
Libro de la destructione de Troya 88
Lieja, Arnau de 269
«Liber Sancti Benedicti», v. *Regula S. Benedicti*
Limor, Ora 110
Linage Conde, Antonio 10, 12, 13, 14, 15
Lindquist, Sherry C. M. 268
Lindsay 127
Lira, Nicolau de 28, 110, 214, 326
Liverani 30
Llàtzer de Betània, sant 172, 173, 198, 207, 244-247, 258, 261, 262, 263, 264 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 331, 332, 333

Lledó, Pere de, *Petrus de Letone*, escrivà de ració 54
Llémena, *Lémena*, Arnau de 59
Llémena, Sebastià, *Sebastianus de Lémena*, notari 41
Llibià, Bernat de, *Bernardus de Libiano*, batle general del regne de València 40
Llibià, *Lebià*, Ramon de 69
Llobet, o Llopis, de Balanyà, Pere, *Lupeti de Balanyano, Lupi de Balanyano, Petrus* 44, 46
Llobet, Pere 164
Llor, Bartomeu de 76
Lloret, Albert 348
Lluc, sant 195, 216
Lluch Juncosa, Montserrat 106
Lluís el Pietós 10, 18, 20
Lluís Font, Pere 355
Llull, Ramon 243, 309
Loescher, Ermanno 88
Lőkkös, Antal 90
Lombard, Pere 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 129, 132
Lombardo, Eleonora 171, 206
Long, Micol 181
López, Atanasio 112
Loral, Francesc 159
Lorenzi, Cristiano 88
Lóriz, *Lóritz*, Alfonso de 72
Lorme, Jean de 279
Losada, Carolina 171, 189, 192
Lotari I, emperador 27
Lotari III, rei de la França occidental 27, 29
Loyola, Ignasi de 194
Lubello, S. 88
Lucía, Diana 332
Lucifer 193
Luculentius 27-32
Ludwig der Fromme, v. Lluís el Pietós
Luna, Galceran de 40
Luna, Pero de (Benet XIII) 297, 300, 301, 307, 309
Luter 236
Luttikhuizen 123
Luxi, Guillem de 291
Lyra, Nickolaus von, v. Lira, Nicolau de

M

Mabillon, Jean 28
Macari, capella de sant 62
Macmillan, P. (ed.) 306
Madalena, Tomàs 282
Madalo, v. Maria Magadalena
Maddalena, v. Maria Magdalena
Madur, Pierre 247
Maeller, Pere 164
Maggione, Paolo 261
Magnavacca, Silvia 229
Mahoma 31, 258, 259
Mahomat 258
Mahomat, v. Mahoma
Mahumetus, v. Mahoma
Mai, Angelo 27
Malla, Felip de 184
Mallard, François 279
Mandingorra Llavata, María Luz 140, 170, 197, 210, 283, 284, 314
Manuzio, aldo 360
Marca, Giacomo della 183
March, Ausiàs 347, 348
March, Pere, *Petrus Marci*, escrivà reial, tresorer de Jaume II 42, 45
Marcos Casquero, Manuel-Antonio 85, 90, 93, 95, 98
Marcuello, Francisco 322
Marfany, Marta 347
Margarida, reina 154
Maria de Castella, reina 143, 144, 155, 156, 157, 158, 164, 165
Maria de Navarra 147, 158
Maria de Portugal 14
Maria de Sicília 147
Maria Egipcíaca, santa 267
Maria Magdalena, santa 257, 258, 261, 262, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268
Maria Tudor 360
Maria, infanta pobra acollida 42
Maria, santa 77, 158, 179, 214, 221, 252, 261, 264, 285
Mariani, Giacomo 171
Marietti (ed.) 110
Marquès Planagumà, Josep M. 22
Marqués, Tomàs 47
Marta, santa 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270
Martène, Edmond 294
Martha, v. Marta
Martí d'Aragó, infant 153
Martí i Castelló, Ramon 18
Martí, Josep 159
Martí, Ramon 110, 259
Martí, Sadurní 35, 347
Martin (ed.) 28
Martín y Iglesias, José Carlos 30
Martin, Hervé 181, 200, 316

Martín, Llúcia 323, 336, 347
Martínez Romero, Tomàs 167, 169, 173, 177, 184, 185, 198, 241, 282, 306, 315, 348
Martirologi d'Adó de Viena 20
Martorell, Joanot 85, 259
Martos, Josep Lluís 210
Mary of Egypt, v. Maria Egipcíaca
Mascherpa, Guiseppe 183
Massot i Muntaner, Josep 268, 348
Mateu, evangelista 128, 338
Matheu, Gaspar, notari 81
Mathoses, Bartomeu 47, 48, 57, 62, 71
Mayer, Annemarie C. 348
Maymona, na 68
McFarland (ed.) 268
McNamara 123
Meder, Johannes 192
Meditationes vitae Christi 198
Meer, H. Van der 16
Mendoza, Íñigo de 269
Menelau 101, 102
Menesteu 98
Menesteu, rei d'Atenes 98
Mensa i Valls, Jaume 109, 110, 111, 281-292, 347, 355
Mentzel (ed.) 9
Mercedaris, els 22
Mercer, Pere 68, 70
Mestre, Jaume, notari 77, 79
Metge, Bernat 259, 347
Methodius, v. Metodi
Metodi, pseudo 128, 132, 134
Metodi 128
Michael, v. Miquel
Migne, Jacques-Paul 15, 27, 28, 32, 210, 285, 314, 317
Milhat, Morgane 89, 90, 92-96, 98-102, 104
Milič, Jan 181
Millares Carlo, Agustín 12
Millet, Hélène 299
Miño y Dávila (ed.) 229
Miquel, sant 123, 129
Miquel i Planas, Ramon 88, 268, 271
Miquel i Vives, Marina 10
Miquel-Rius (ed.) 88
Mira, Ermessén 47
Miralles, Joan de 57
Miró, Pere 79
Mochales, Antonio 159
Moerbeke, Guillem de 360
Mohr Siebeck (ed.) 110
Moisès 32, 191, 198, 259, 285, 286, 324, 333
Moll, Francesc de Borja 210, 220
Molló, *Moyó*, Ramon de 67, 68, 69
Molner, Domingo 74
Monbuy, Joan de 157
Mondadori (ed.) 110
Montagut, Tomàs de 370
Montalbán (Terol), comanador de, *vid.* Vilanova
Montaner i Font, Francesc 41
Montaner, Geroni 38, 77
Montaner, Jeroni 75
Montanya, Ramon 57
Montcada, *Montecateno,* Guillem de 39, 40
Montcada, Ot de, conseller de Jaume II 52
Montecroce, Riccoldo de 259, 272
Montmany, Francesca de, abadessa 142
Montpeller, *Montispesulano*, Jaume de, *vid.* Jaume III de Mallorca
Morard, Martin 124, 320
Mordek, Hubert 19, 20
Morenzoni, Franco 306, 307
Morrás, María 106, 351
Morvay, Károly 348
Mosè, v. Moisès
Moylin, Jean de 202
Moyses, v. Moisès
Muessig, Carolyn 314, 316
Müller, Alfons 28
Müller, Hildegund 29, 31
Mundó i Marcet, Anscari Manuel 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 28, 29
Muñiz, Marçia de las Nieves 347
Muntaner Alsina, Carme 161
Muntaner, Antoni 80
Muntaner, Bernat 41
Muntaner, Ferrer, *Ferrarius de Montanerio* 38-40
Muntaner, Jeroni 77, 80, 81
Muntaner, Macari 63-65, 69, 71, 74, 76-79
Muntaner, Martí 64, 75, 78
Muntaner, Mateu 80, 81
Muntaner, *Montaner*, Ferrando 76, 78
Muntaner, *Montaner*, Joan 43, 57-59, 64, 67, 69, 70, 71-72
Muntaner, *Montaner*, Joan, pare de Ramon Muntaner 78
Muntaner, Pere 41
Muntaner, Ramon, fill de Macari Muntaner 76, 78
Muntaner, Ramon, *Raymundus Muntanerius*, ciutadà i jurat de València 35, 38, 42-57, 59-75, 78-79

Murgades, Josep 347
Mussons, Anna M. 239
musulmans, els 31-32
Muzzarelli, Maria Guiseppina 182
Myt, Jacques 202

N

Nahman 110
Namaan 190
Narbona, Maria 156
Navàs Ferrer, Marina 347
Nerbini (ed.) 171
Nèstor 91, 92
Neuheuser, Petrer 27
Nicolau, sant 151
Nicolino, Domenico 260
Noè 115, 285, 286
Noe, v. Noè
Noguera, Ramon 355
Norris, Frank Pelletier 89, 92, 99
Nutius, Philippus 203

O

Ockham 358, 359
Odó, rei 352
Olesti, Josep 355
Oliba de Ripoll i Vic 13, 354
Olivar, Marçal 220
Olivar i Daydí, Alexandre 14, 15, 25, 26
Oliver, Miquel 41
Oliver, Ramon 61
Oliveres (ed.) 16, 19
Olivi, v. Joan Olivi, Pèire
Ollich i Castanyer 20
Olschki (ed.) 174
Olzina, *Ultzina*, Guillem de 43
Oporin, Jean 259, 361
Oporinus, v. Oporin
Orcha, Jaume de 43
Ordal, Norbert d' 216
Ordeig i Mata, Ramon 18
Orígenes 124, 132, 133
Oro, Ramon de 69
Ortigiis 165
Ostiensis 279
Ostiensis, v. també Brogny
Oulomar, Guillem, escrivà reial 61
Ovidi 85, 88, 184

P

Padova, v. Pàdua
Pàdua, sant Antoni de 181
Pagans, els 32
Palamedes 104, 105
Palau, Pere 50
Palazzo Éric 15, 27
Palma contemplationis 179
Palol i Salellas, Miquel de 26
Pampín, Mercedes 86
Panunzio, Saverio 238, 322, 323
Parellada, família 363
Parera, Raquel 347
Paris 92, 93, 104, 105
París, Domingo, *Dominicus Parisii* 40
Parisse, Michel 15
Parramon, Jordi 348
Parrilla, Carmen 88
Parvus, Dominicus, v. Poc, Domènec
Pasqual, Joan 184
Pau el Diaca 15, 27
Pau, Dolça de 159
Pau, sant 25, 32, 266, 269, 289, 342
Paulus, Nikolaus 236
Paulus, v. Pau
Payer, Pierre J. 275
Pedretti, Marco 184
Peláez Benítez, María Dolores 89, 91-96, 99-101, 103-104
Pelagi 29
Pelbart de Temesvár 186
Peleu 90, 91
Pèlias 90
Pellissa, Gemma 347
Pentesilea 92
Penyafort, Ramon de 279
Penzio, Giacomo 202
Peraldus, Guillem 216, 227, 248
Perarnau Espelt, Josep 110, 173, 188, 196, 207, 211, 229, 244, 283, 284, 306, 310, 314, 315
Pere d'Aragó i d'Anjou, infant, comte de Ribagorça 70
Pere d'Aragó, infant d'Aragó, comte de Ribagorça, Empúries i Prades 72, 147
Pere I de Castella 149
Pere I, rei de Xipre 147
Pere II de Sicília 150
Pere II, rei 145
Pere III (IV) el Cerimoniós, rei d'Aragó (1336-1387) 72, 74, 75, 767 85, 147,

148, 149, 150, 155, 158, 160, 162, 163
Pere, sant 191, 262, 277, 297, 341, 342
Pereira, Michela 348
Perelman, Françoise 20
Peres de Bianya, *vid.* Bianya
Pérez González, Maurilio 20
Pérez Latre, Miquel 142, 366
Pérez Samper, M. Ángeles 156
Pérez Saynes, Pedro, escrivà reial 69
Pérez, Martín 276
Perujo Melgar, Joan M. 83, 86, 88, 91-96, 99, 101, 103-104, 351
Petrucelli della Gattina 306
Pflug, Günther 169
Pic de la Miràndula, Joan 361
Picard (ed.) 15
Piccard, Gerhard 375
Pietro, v. Pere, sant
Pilat 298
Pilatus, v. Pilat
Pinto Raffaele 348
Piron, Sylvain 110
Piscator (ed.) 30
Pistolesi, Elena 348
Pladevall i font, Antoni 26, 28
Planas Rosselló, Antoni 368
Planctus Mariae 198
Planell, Bernat 50
Plató 184
Plini 238, 239, 321, 322
Plinius, v. Plini
Plutó, déu 102, 103
Poblet, Ramon de 50
Poc, Domènec 302
Polgar, Ramon 57, 70
Polidamant 94, 95, 101
Polinyà, Guilleuma de 138
Polonus, Stanislaus 259
Ponç Hug V, comte d'Empúries 159
Pons, Jaume Joan, notari 80, 81
Pontano 363
Porcell, Arnau 55
Portell, fra Pere de, confessor de Jaume II 51
Portonariis, Vincent de 202
Potestà, Gian Lucca 110
Prato Florido, Hug de 253
Príam 91, 92, 93, 97-99
Priamus, v. Príam
Privat (ed.) 26, 283
Proserpina 103
Prümmer, M. 283, 285, 286
Puig i Oliver, Jaume de 21, 293-311, 354, 355, 362, 365
Puig i Tàrrech, Armand 23, 24, 25
Pujaçó, Vicent 81
Pujol, Josep 106, 347
Pujol i Tubau, Pere 11, 21, 24
Pullen, Robert 273
Punzi, Arianna 84

Q

Quadragesimale pelegrini cum angelo 183, 190
Quaresimale di Enea e della Sibilla 183
Quedlinburg, Jordanus de 201, 202
Quentell, Heinrich 169, 174, 175, 177, 179, 201, 210
Querol, Enric 367
Quintana, Guillem 47
Quintana, Pere 42
Quintilà, Ermemir 20, 354
Quintilià, v. Ermemir Quintilià

R

Raban Maur 256
Rabas(s)a, Guillem, canonge de Lleida 39
Rabassa, *Rabaça*, Gener, jurista 68, 70
Ramis Barceló, Rafael 365, 366, 367, 368
Ramis Serra, Pedro 365, 366, 367, 368
Ramon Dalmau de Roda d'Isàvena 21
Ramon, Bernat 56
Ramos, Rafael 347
Raynaud 296, 297
Recasens i Comes, Josep M. 10
Recuero Lista, Alejandra 148, 149
Regiatus 29
Regüés, Pere de 57
Regula S. Augustini 23
Regula S. Benedicti 11-17, 22
Relación a Fernando de Antequera 173
Relat, Berenguer de 162, 163
Rem, rei 101, 102
Remus, v. Rem
Rémy, Jean 202
Renan, Ernest 306
Renedo Puig, Xavier 35, 172, 347
Reuters (ed.) 9
Rey, Agapito 89
Ribes, Pere, notari 79

Ricard, card. 283
Rich, Salvador 57, 61
Rico, Francisco 348
Riculf, bisbe d'Elna 15, 27
Riera i Melis, Antoni 363
Riesco Terrero, Angel 9, 146
Ripoll, Berenguer de 46, 50, 55, 61, 62, 63
Ripoll, Jaume de 57
Ripoll, Maribel 348
Ripoll, Pere de 46, 50
Riquer Permanyer, Isabel de 348
Riquer, Martí de 321, 347
Riu i Riu, Manuel 11, 13, 19
Riusech, Galceran de 51
Rizzi, Marco 110
Robert, mestre 363-365
Robles Sierra, Adolfo 206, 210, 314, 332
Robles, Laureano 282
Rocabertí, Tomàs de 242
Rocabertí, vescomte de 157
Rochais 115
Rodríguez-Puértolas, Julio 269
Roebert, Sebastián 150, 151, 154
Röerscheid (ed.) 20
Roger, Francesc 363
Roger, Sebastià 138, 142, 143, 144, 147, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160
Roig, *Rotg,* Pere 57
Roís de Corella, Joan 85-86, 348
Roma, Gil de 252
Roman, E. (ed.) 282
Romaní, Arnau de, 58, 59, 60
Romaní, en 36
Romeu, Joan 79
Romeu, Pelegrí 46
Rossell, Arnau 53
Rossell, Jaume 69
Rosselló, Pere 348
Rossi de Giffoni, card. Leonard 293, 296, 297, 299, 307
Rossi, Martino de 363
Rossich, Albert 86
Rotglà, Cristòfol 77
Rothschild Canticles 179
Roura i Güibas, Gabriel 18, 22
Rovira i Cerdà, Helena 239
Royaerd, Johannes 172
Rubini, Bartolomeo 203
Rubio, Josep E. 291, 308, 332, 347
Ruiz García, Elisa 28
Ruiz Simon, Josep M. 347
Ruprecht (ed.) 18, 20
Rusconi, Roberto 284
Russo, Michele dello 88, 91-96, 98-104

S

Sabastida, Francesc, *de Bastida*, escrivà reial 44, 53, 60, 66
Sackur 128
Safont, *Çafont*, Guerau, 74
Saint-Cher, Hug de 241, 247, 251, 252, 256, 266, 272, 274
Sainte-Maure, Benoît de 84, 90, 92, 96-98, 100
Sala i Albareda, Margarida 10
Sala, Pere de, notari de València 39, 40, 73
Sales, Pere de 73
Sales, Ramon de 72, 73
Salomon 32
Salvador, Gaspar 80
Samsó, Julio 347
Sanahuja, Pere 160, 162
Sança, vídua de Jaume Algarrobo 45
Sánchez Romero, Rebeca 284, 314
Sánchez Ruipérez, Germán 144
Sánchez Sánchez, Manuel Ambrosio 173
Sánchez-Prieto Borja, Pedro 106
Sanchis Guarner, Manuel 205, 207, 208, 210, 283, 314
Sanchis Sivera, Josep 169, 205, 207, 208, 210, 284, 310, 314
Sancta Maria, Bernat de 40
Sannazaro 363
Sanou, *Çanou*, Bernat 63
Sans i de Barutell, Joan de 15-16
Sant Francesc, frares del monestir de València de 76
Sant Geminià, Joan de 320, 321, 326, 327, 328, 320, 336 337, 338, 339, 342
Sant Víctor, Hug de 255
Santamaria, Bernat de, *Bernardus de Sancta Maria* 38
Santanach i Pujol, Joan 347, 363-365
Santoro, Daniela 150
Sanz Julián, María 89, 91-96, 98-101, 103-105
Saranyó, *Çaranyó,* Bartomeu 57, 59, 62, 71
Sari, Simone 348
Sarrià, Bernat de, almirall d'Aragó 36, 43, 45, 72
Sarrià, en 46
Satanàs 119, 122,
Sathanas, v. Satanàs
Saül 190

Savonarola, Giacomo 174
Scafoglio, Giampiero 89
Scheepsma, Wybrem 179
Schib, Gret 169, 210, 314
Schiffer, Rudolf 20
Schilp, Thonas 20
Schmidt, Erich 8
Schmidt-Künsemüller, Friederich Adolf 169
Schmitt (ed.) 14
Schmitt, Clemens 294, 296, 297
Schmitz, Gernard 20
Schöningh, Ferdinand 18, 295
Scriba, v. Escrivà
Sedda, Cilipo 200
Seidelmayer, Michael 296
Seilhons, Jean de 301
Semmler, Josef 14, 18
Séneca 372
Sent Soví 363
Sentafé, Pere de 57
Sermones de pugna spirituali 194
Serra, Esteve 323
Serra, Eva 366
Serventi, Silvia 174
Sesfàbregues, *de Fabriciis*, *Cesfàbregues*, Guillem 55, 64, 67
Sesma Muñoz, Ángel 145
Sessa, Melchiorre 203
Sherwood, Vuillem de 358
Sibil·la de Fortià, reina 147, 155
Sibil·la, la 183
Sicard, Barthélemy 110
Siena, Bernardino da 174, 183, 186, 190, 192, 194, 200
Silleras Fernández, Núria 145
Silvestre II 22
Simó, Meritxell 91
Simon, Antoni 366
Sinaos (?), Aznar de, notari 65
Smaragdus de Saint-Mihiel 13-16, 27, 29-30
Snijders, Tjamke 182
Soardi, Lazzaro 202
Sodomi 32
Solà, Pere 55
Solanes, Honorat Joan de, justícia civil de València 65
Soldevila, Ferran 149, 150
Soler, Abel 364
Soler, Albert 347
Soler, Pere 43
Soler, Ramon de 57, 70
Solervicens, Josep 347
Somasco, Giovanni Battista 247
Soriano Robles, Lourdes 91, 348, 351, 373 374, 375
Sos, Lope de, porter reial 70, 69
Spaniola, *vid.* Espanyola
Spannagel, Alfred 15
Steelsius, Joannes 203, 314
Stekel, Sita 182
Stelsius, v. Steelsius
Stöber, Karen 12, 23, 159
Strabo, Walafridus 314
Strinna, Giovanni 183
Strötter, Johannes (ed.) 314
Stroumsa, Guy G. 110
Suau, Berenguer 68, 70, 72
Suau, Bernat 68
Sul·la 360
Sunifred, bisbe 18
Sunyer, comte d'Empúries 352
Susa, Enric de 279
Swanson Hernández, Rebecca 21

T

Talbot 115
Tarragona, Feliu de 216
Taylor (ed.) 19
Taylor, Barry 348
Telamon 95
Tello Brugal, Joan 359-362
Teodulf d'Orleans 26
Teofrast 360
Teresa d'Entença, reina 149
Terry, Arthur 268
Tertul·lià 246, 260
Teudesind 18
Thayer, Anne T. 171
Theodora 285
Theothar, bisbe de Girona 18
Thieulin-Pardo, Hélène 276
Threorius, rei de Mèrsia 98
Thury, Pierre de 297, 301, 302, 304-305, 307
Tischler, Matthias 7-33
Tocco, Guillemus de 286
Tolan, John V. 259
Toldrà, Maria 142, 348
Toldrà, Montserrat 156
Tolsà, *Tholsà*, Jaume 55, 57, 61, 62
Torra-Prat, Ricard 368
Torrevella, Francesca de 159, 162
Torró, Jaume 347

Toscanella, Aldobrandino da 185
Tournai, Herman de 249
Tous, Francesc 347
Trechsel, Gaspard 214-215
Trechsel, Jean 201, 202
Tredennick, Hugh 215
Trenchs i Òdena, Josep 9, 39
Trodoha, v. Theodora
Tromboni, Lorenza 171, 206
Truitari 28
Tubach, C. 177
Tureyo, v. Thury
Turiaco, v. Thury
Turmeda, Anselm 220, 272

U

Ulisses 93, 95, 98
Ultzina, *vid.* Olzina
Urbà VI 296
Urgell, casa d' 155
Urgell, comte d' 155
Urgell, comtessa d' 155
Urriés, Hugo de 372

V

Valença 68, 69, 74, 75, 76
Valeri Màxim 239, 372
Valerio Máximo, v. Valeri Màxim
Vall, Bertran de 51
Valldaura, Bernat de 57
Vallgornera, fra Tomàs 366
Vallibus, Petrus de, v. Valls, Pere de
Vallobrega, Francesc de 57, 70
Valls, Arnau 79
Valls i Taberner, Fernando 16
Valls, Pere de 161, 162
Valois, Noël 295, 297
Van Oonsel, Willem 253
Vandenhoek (ed.) 18, 20
Vanderputten, Stevenet 182
Varazze, Iacopo da 247, 261, 265
Varela Rodríguez, Elisa 157
Vargas Ponce, José de 15-16
Vecchio, Silvana 181, 190
Vega i Rodríguez, Ángel Custodio 28
Vegeci 193, 194
Vegezio, v. Vegeci
Veneto, Giacomo 360
Verdú, fra Blai 366
Verdú, Jaume 57-59
Verger, *Vergerii,* Domènec 40
Vervliet, Daniel 203
Vida, Pere de 48
Vielliard, Françoise 84, 89, 93-96, 98-100, 102, 105
Viladomiu, Pilar 160
Vilallonga, Mariàngela 86
Vilanova, Arnau de 110, 111, 287, 290, 354-357
Villanueva, Jaime 16, 19, 21, 22
Villena, Isabel de 271, 315
Vinatea, Francesc de 70
Vincent, Antoine 203, 215
Vincent, Simon 202
Vincke, Johannes 18
Vingle, Jean de 202
Vinyoles, Teresa 158
Violant d'Hongria, reina 146
Virgili 85, 183, 184
Virgilio, v. Virgili
Visani, Oriana 174
Vita venerabilis viri Benedicti Anianensis 11-12
Vivenay, Nicolas 275
Vives, bisbe de Barcelona 17
Vives, Joan Lluís 359-362
Viziedo, Pere Pau 81
Voltmer, Rita 174
Vones, Ludwig 27
Vrin (ed.) 174, 282, 324

W

Wagner, Richard 306
Waitz, Gerog 11
Wales, John of 174
Waleys, Thomas 185, 324
Wedell, Moritz 179
Wendelin von Speyer 174
Wenger, Emanuel 374
Wenzel, Siegfried 186
Werminghoff, Albert 19, 20 23,
Wetzel, René 179
Witiza, v. Benet d'Aniana
Wittlin, Curt J. 238
Wranovix, Matthew 181

X

Xèrica, Maria Álvarez de, v. Álvarez de Xérica, Maria

Xèrica, Pere de 149
XL Homiliae in Evangelia 17

Y

Ypocras, v. Hipòcrates
Ysabel, v. Isabel
Ysern Lagarda, Josep Antoni 171, 183, 185, 189, 192, 193, 196, 198, 206, 269, 284, 313-344

Z

Zacaries 285, 327
Zaccheo, v. Zaqueu
Zachäus, v. Zaqueu
Zafarana, Zelina 174
Zaggia, Massimo 88
Zainer, Johann 179
Zalba, card. Martín de 296
Zambón, Francesco 323, 335, 336
Zamora, Juan Alfonso de 372
Zamuner, Ilaria 348
Zaqueu 179
Zimmermann, Harald 22
Zimmermann, Michel 13, 14, 15, 30
Zinelli, Fabio 86
Zonta, Mauro 357

OBRES ENVIADES A LA DIRECCIÓ

«Anales Valentinos», 14 (2020), 329-614 + XV.

Pepe Aparicio Llopis, *Looking for Morcillo*, Castelló: Diputació de Castelló, 2020, 159 p.

José María Arquimbau Montoliu, *Pequeñas historias de una voz*, Castelló: Diputació de Castelló, 268 p.

Bíblia del segle XIV. Primer llibre dels Paralipòmens, (Corpus Biblicum Catalanicum, 9). Edició del text a cura de Pere Bescós i Jaume de Puig i Oliver, introducció, notes i glosari a cura de Pere Casanelles i Pere Bescós, col·lació de vulgates catalanollenguadocianes a cura de Núra Calafell i Sala i Pere Bescós, edició del pròleg als Paralipòmens a cura de Pere Bescós i Pere Casanelles, Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021, 444 p.

Juan Boix Salvador, *La orden de Santa María de Montesa, la nobleza valenciana y la Corona de Aragón. Siglos XIV y XV*, Castelló: Diputació de Castelló, 2021, 366 p.

«Collectanea Franciscana» 91/1-2 (2021), 555 p.

Óscar Campos Micó, *La música para piano compuesta por autores castellonenses hasta 1936*, Castelló: Diputació de Castelló, 2019, 332 p.

«Catalunya Franciscana», 262 (2019), 81-120; 264 (2020), 41-80; 266 (2021), 1-40; 267 (2021), 41-80.

Francesc-Xavier Duarte Martínez – Jurema María López Castro (eds.), *Víctimes per violència i repressió als Ports durant la segona República i la Guerra Civil (1931-1941). Jornades per a la Recuperació de la Memòra Històrica del Portell (2018)*, Castelló: Diputació de Castelló, 2021, 330 p.

Vicente Forcada Martí, *El Castillo de Morella y la obra de arquitectura castrense en Els Ports*, Castelló: Diputació de Castelló, 2020, 373 p.

Ester Forner Caballero, *El retablo barroco en las comarcas castellonenses de la diócesis de Tortosa*, Castelló: Diputació de Castelló, 2019, 294 p.

José Luis Giménez Julià, *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*, (Col·lecció Biblioteca de les Aules Minor, 28), Castelló: Diputació de Castelló – Universitat Jaume I, 2019, 266 p.

Sergi Grau Torras, *Les transformacions d'Aristòtil. Filosofia natural i medicina a Montpeller: el cas d'Arnau de Vilanova (c. 1240-1311)*. Premi IEC de Filosofia Joaquim Carreras i Artau 2017 (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, L). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2020, 263 p.

Javier Hernández Ruano, *Guerras paralelas. Propaganda borbónica y austracista en Peñíscola (1700-1716). Comedia famosa en que se representa el asedio o sitio de Peñíscola*, Castelló: Diputació de Castelló, 2019, 316 p.

La nadala. La cultura transforma l'educació. Any 54, Barcelona: Fundació Carulla, 2020, 111 p.

Àlvar Maduell, *Autors editats en català entre 1801 i 1833*. Segona edició ampliada (Maduixer), Sant Quirze: 2020, 168 p.

Pasqual Mas i Usó, *Catálogo del corpus poético inédito de Max Aub*, Castelló: Diputació de Castelló, 2019, 688 p.

«Modilianum. Revista d'estudis del Moianès», XI/61 (2019), 147-240; XI/62 (2020), 243-320; XI/63 (2020), 323-406; XI/64 (2021), 409-549.

Luis Mulet Pascual, *Estudio etnobotánico de la provincia de Castellón*, Castelló: Diputació de Castelló, 2021, 586 p.

Santiago Nomdedeu Amador, *Poesies*, Castelló: Diputació de Castelló, 2021, 363 p.

Carme Olària i Puyoles (coord.), *Cingle del Mas Nou: vida y muerte en el 7000 BP. Un campamento temporal del Mesolítico reciente, inmerso en los procesos de neolitización, con inhumación colectiva. (Parque rupestre de Gassulla, Ares del Maestre, Alto Maestrazgo, Castellón, España)* (Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 14), Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2020, 3265 p.

«Oppidum», 17 (2019), 127 p.; 18 (2020), 122 p.

«Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló», 37 (2019), 224 p.; 38 (2020), 252 p.

«*Qui fruit ne sap collir». Homenatge a Lola Badia,* vol. I i II. Edició a cura de Anna Alberni, Lluís Cifuentes, Joan Santanach i Albert Soler, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona – Editorial Barcino, 2021. 968 p.

Rafael Ramis Barceló, Pedro Ramis Serra, *Estudios sobre la Universidad de Tortosa (1600-1717)*, Madrid, Dykinson, 2020, 288 p.

Rafael Ramis Barceló, Pedro Ramis Serra, *Las Ordenaciones de la Universidad de Barcelona de 1638*, Madrid, Dykinson, 2019, 254 p.

«Santes Creus. Revista de l'Arxiu Bibliogràfic», XXIX (2018), 165; XXX (2019-2020), 172 p.

[Joan Soler i Jiménez], *Històries morboses (1348-1809)* (Col·lecció Terraça. doc, 8), Terrassa: Arxiu Comarcal de Terrassa – Arxiu Comarcal del Vallès Occidental, 2020, 168 p.

Joan Soler Jiménez, *La cuina perduda de Terrassa*, Terrassa: Arxiu Històric de Terrassa, 82 p.

«Tamid. Revista Catalana anual d'estudis hebraics», 14 (2019), 243 p.

Silvia Tena Beltrán, *Abstracción pictórica y cultura artística en Castelló bajo el Franquismo (1940-1980)* (Biblioteca de les Aules Maior 9), Castelló: Diputació de Castelló – Universitat Jaume I, 2021, 224 p.

«Terme. Revista d'història», 34 (2019), 288; 35 (2020), 198 p.

«Urgellia», 20 (2019-2021), 770 p.

«Urtx. Revista d'Humanitats de l'Urgell», 33 (2019), p. 269.

Juan Ramón Vázquez Mora, *Flora i vegetació de la serra d'Espadà*, Castelló: Diputació de Castelló, 2020, 702 p.

Vicent Ferrer, *De suppositionibus*, eds. Josep Batalla, Elena de la Cruz Vergari, Robert D. Hughes, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, Institut d'Estudis Catalans, Universitat Rovira i Virgili, 2021, 793 p.

TAULA GENERAL

ARTICLES

Matthias M. TISCHLER, La transformació carolíngia de la Catalunya altmedieval / *The Carolingian Transformation of Early Medieval Catalonia* 7-33

Mateu RODRIGO LIZONDO, Ramon Muntaner i València. Recull documental / *Ramon Muntaner and Valencia. Documentary Collection* 35-81

Joan M. PERUJO MELGAR, Les traduccions romàniques de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne com a eina per a l'establiment del text llatí original / *The Romance translations of Guido delle Colonne's* Historia destructionis Troiae *as a tool to establish the original text in Latin* 83-107

Ulisse CECINI, Il trattato *De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo* di Ponç Carbonell, OFM / *The tractate* De mundi aetatibus et temptationibus et de Antichristo *by Pontius Carbonell, OFM* 109-136

Núria JORNET-BENITO – Irene BRUGUÉS MASSOT, Sis cartes de reines i infantes al monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona: una tipologia documental a l'arxiu monàstic i els vincles amb les dones de la corona Catalanoaragonesa / *Six letters from the queens and "infantes" to the monastery of Sant Antoni and Santa Clara of Barcelona: a documentary typology in a monastic archive and a link with the women of the Catalan-Aragonese crown* 137-165

DOSSIER VICENTÍ

a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO

Pietro DELCORNO, «Hoc est tempus ascendendi». Il quaresimale a stampa di Vicent Ferrer: note su un bestseller europeo / «*Hoc est tempus ascendendi*». *The Printed Lenten Sermons of Vincent Ferrer: Notes on a European Bestseller* 169-203

Albert HAUF VALLS – Josep Enric RUBIO ALBARRACÍN – Josep Antoni AGUILAR ÀVILA, Cap a una nova edició filològica dels sermons de Quaresma de Vicent Ferrer (València, 1413): una primera mostra / *Towards a new philological edition of Vincent Ferrer's Lenten sermons (València, 1413): a specimen* 205-279

Jaume MENSA I VALLS, Tomàs d'Aquino en quatre sermons (c. 1411-1413) de Vicent Ferrer / *Thomas Aquinas in Four Sermons (c. 1411-1413) of Vincent Ferrer* 281-291

Jaume DE PUIG I OLIVER, El procés en matèria de fe de Nicolau Eimeric, O. P., contra sant Vicent Ferrer, O. P. / *The trial on matters of faith of Nicolau Eimeric, O. P., against saint Vicent Ferrer, O. P.* 293-311

Josep A. YSERN, Galls, trompetes, espurnes...: notes sobre la visió de la predicació en els sermons de mestre Vicent Ferrer / *Cocks, trumpets, sparks...: notes about the vision of preaching in the sermons of master Vicent Ferrer* 313-344

Recensions 347-370

Necrològica
Necrològica de la Dra. Gemma Avenoza Vera 371-375

Taules
I. De referències bíbliques 377-379
II. D'arxius, biblioteques i museus 380-382
III. D'íncipts 382
IV. De copistes 382
V. D'antropònims i obres anònimes 383-399

Obres enviades a la direcció 401-402